

UNIVERZITET U BEOGRADU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA

Adriana Zaharijević

OSVAJANJE PRAVA GLASA U ENGLESKOJ:

**Postajanje građaninom u sistemu privatnog i
javnog**

Doktorska disertacija

Beograd, 2013.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF POLITICAL SCIENCES

Adriana Zaharijević

**THE PROCESS OF ENFRANCHISEMENT IN
ENGLAND:**

**Becoming a Citizen in the System of Private and
Public**

PhD Thesis

Belgrade, 2013

Mentorka:

Prof. dr Gordana Daša Duhaček, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka

Članovi komisije:

Prof. dr Ilija Vujačić, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka

dr Ana Stolić, Istorijski institut Beograd

Datum odbrane:

Izjava zahvalnosti

Pisanje doktorske teze, i to teze koja se bavi nekim sasvim drugim prostorom i sasvim drugim vremenom, u temeljnom je smislu bilo *proces*. Proces je svakako postala ključna reč gotovo svakog teksta koji sam poslednjih godina pisala, ali i svakog oblika delovanja u koji se upuštam, uz punu svest da je reč o toku kojem se teško razaznaje početak, još teže kraj. U ovom slučaju, reč je o jednom od onih procesa koji svaku dimenziju – istraživačku, teorijsku, aktivističku, najzad, ljudsku – stavljaju na kušnju, potvrđujući na taj način tegobnost života u procesualnosti i procesualnog mišljenja. Na ovom putu, ponekad usamljeničkom preko svake izdržljive granice, uz mene je ipak bilo mnoštvo ljudi koji su taj proces ipak učinili manje tegobnim.

Daša Duhaček, moja mentorka, treći put je sa mnom prolazila kroz proces stasavanja – teorijskog, feminističkog, ljudskog. Ovaj tekst je proizvod naših nebrojenih rasprava koje smo tokom godina vodile o značaju moći delovanja, o vezi teorije i prakse, o smislu političkog, o odgovornosti prema zajednicama kojima pripadamo, svojevoljno ili slučajno, rođenjem. Ovaj tekst je takođe proizvod Dašinog naloga da se na dubok način promišlja političnost našeg delovanja, odnos institucija i pojedinca, i emancipacije. Na podsticaju da o tome mislim i pišem, i u skladu s tim delujem, iskreno joj se zahvaljujem. Moja duboka zahvalnost ide i Iliji Vujačiću i Ani Stolić koji su ponovo prihvatili da pročitaju ovaj tekst, podrže moj rad i podstaknu na neka nova istraživanja.

Na samom svom ulasku u feminizam, pred mene je postavljen još jedan nalog: biti uvek i po svaku cenu otvoren/a, postavljati pitanja pre nego davati odgovore. Njega pripisujem Jelisaveti Blagojević, koju sam širom otvorenih očiju slušala na njenom prvom predavanju u Centru za ženske studije 2001. godine. Od tada do danas, a ovaj rad želim da vidim i kao izraz te otvorenosti, Jelisavetin „nalog“ uvek je bio orijentacioni znak pored puta, i to, čini mi se, ne samo za mene, već za čitavu jednu generaciju žena u Srbiji.

„Pisati o viktorejancima u Srbiji?“, s pravom je iznenađeno reagovao Tomas Laker tokom jednog kratkog razgovora koji smo o viktorejancima vodili u Beogradu. Da bi se o viktorejancima u Srbiji pisalo, nije bio dovoljan samo brzi internet, već i svesrdna pomoć ljudi koji su me opskrbljivali materijalima za čitanje i spiskovima relevantnih tekstova. Aleksandra Đajić-Horvath, Eva Kameroner i Ivana Pantelić sa mnom su bezrezervno i prijateljski podelile literaturu, beleške i svoje virtuelne biblioteke. Podrška Kostasa Duzinasa nadilazila je upućivanje u značajne naslove iz ove oblasti. Kostas Duzinas i Tomas Laker su mi takođe ukazivali na nesamerljivost poduhvata u koji se upuštam i zahteva koji se postavljaju pred osobe koje pretenduju da tek uđu u akademsku zajednicu. To je stvari činilo težima, ali im je davalo i smisao koji je često inače bio vrlo maglovit.

Nekoliko ljudi, izvanrednih teoretičara koje s radošću mogu nazvati svojim prijateljima, pročitale su pojedine delove ovog teksta. Ivan Milenković je sa mnom godinama unazad delio svoju intelektualnu radoznalost i znanje. On, Mida Belančić i Alpar Lošonc bili su, na različite načine, bezrezervna podrška u mom filozofskom sazrevanju, pokazujući neočekivano i dragoceno interesovanje i za ovaj rad. Zorica Ivanović je tekst pročitale u trenutku kada je on najviše podsećao na celinu, hrabreći me da ga usredsređeno dovršim, jer je kraj iza ugla. Na tome sam joj iskreno zahvalna. Predrag Krstić me je podsetio na inherentni anarhizam koji u svom mišljenju baštinih godinama unazad, a koji se u ovom radu pomalja na njegovim rubovima. On je u svom minucioznom čitanju te nenamerno skrivene tragove našao. Podrška Jane Bačević, Maje Solar i Marka Lošonca, saboraca u radikalizovanju teorije i traganju za drugačijim svetom, ispoljavala se na mnogovrsne načine, ali me je bez iznimke uvek punila novim entuzijazmom. Konačno, posebnu zahvalnost dugujem Sanji Milutinović-Bojanić koja je na način starije sestre u filozofiji i feminizmu, iz daljine brinula, podsticala, hrabrila, ne gubeći nikad iz vida sve tanane niti koje čine sam rad

pisanja. Svima njima upućujem najdublju zahvalnost i poruku, pozajmljenu od Milisent Foset kojoj su se obratile prisutne žene kada je posle jednog svog govora napuštala birmingemsku većnicu: „Thank you; you have made me feel two inches taller“.

Pisanje ovog rada je pred moje prijatelje postavljalo ponekad nemoguć zahtev da se samo još malo strpe. Na strpljenju, odustajanju od daleko življih i zanimljivijih tema bez nabranih obrva, besmislene radosti koju su sa mnom delili zbog broja stranice („Još samo jedno poglavlje do kraja!“), i beskrajnih razgovora koji su me veoma često nagonili na to da se još jednom vratim na neko mesto – čak i ako se uopšte nisu odnosili na samo to mesto – zahvaljujem se Tanji Marković, Ivi Nenić, Paoli Petrić, Pauli Petričević, Jeleni Petrović, Igoru Štiksu i Jeleni Vasiljević. Deliti ove uzbudljive viktorijanske godine s njima bila je privilegija. Najveće breme ovog rada poneli su ljudi bez kojih je upitno da li bi ikakvi procesi bili mišljeni, sprovedeni u delo ili stavljeni na papir – Hana Ćopić, Nikola Stevanović i mnogobrojni članovi moje porodice.

Najzad, postoji jedna osoba čija je podrška bila apsolutno bezuslovna, dirljiva i transformativna, po obe. Zbog toga ove godine rada koje su se preklapale s njenim rastom, u kojem sam učestvovala na neobično podeljene načine, posvećujem njoj – Dunji Stevanović.

Osvajanje prava glasa u Engleskoj: postajanje građaninom u sistemu privatnog i javnog

Rezime:

Ova studija nastoji da razmotri i objasni obuhvatne procese osvajanja prava glasa kao širenja prostora građanstva. Pravo glasa se uzima kao sredstvo i simbol uvećanja tog prostora. Da bi se istakla složenost, procesualnost i postepenost osvajanja prava glasa, ovo istraživanje se usredsređuje na Englesku u XIX veku, koja predstavlja paradigmatički reformski prostor. Tekst se organizuje oko tri središnje tačke (1832, 1867. i 1884. godine), kada su donošeni *reformski zakoni (Reform Acts, zakoni kojima se širilo pravo glasa u Engleskoj)*, jer se posredstvom tih zakona i njihovog reformskog okvira tumače procesi koji su uslovljavali način na koji se razumelo građanstvo, način na koji se ono uklapalo u šire normativne okvire, i način na koji se formulisao zahtev da se pravo glasa proširi da bi obuhvatilo one koji ga nisu posedovali. Ključno pitanje koje ova studija postavlja jeste kakvi su normativni zahtevi postavljeni pred one koji nisu polagali pravo na zvanje građanina, odnosno kakva su bila inherentna ograničenja samog građanstva. Zbog toga se u središtu ovog istraživanja nalaze entitet pola i entitet klase.

U epistemološko-metodološkom smislu, ova studija spaja pitanja, uvide i metode različitih humanističkih disciplina i nauka. Da bi bilo moguće pisati o razvoju građanstva kao institucije u XIX veku u Engleskoj, ali tako da taj proces ima značaj i za nas danas, ovaj tekst je koncipiran kao pokušaj pisanja istorije sadašnjosti. Taj oblik razumevanja istorije, ali i način na koji su analizirani raznovrsni diskursi (pravni, reformatorski, medicinski, naučni, itd.), u najvećoj meri duguje genealoškoj metodi Mišela Fukoa. Jedan od ključnih zahteva kojim je rukovođeno ovo istraživanje – da se ustanovi da li pol ima istoriju i na koji je način ta istorija politički relevantna – dolazi iz savremene feminističke teorije, i to posebno iz radova filozofkinje Džudit Batler. Da bi se, dakle, u ovom svetlu čitalo široko postavljeno pitanje građanstva, ova se studija najvećim delom oslanjala na arhivsku građu (od pamfleta i novinskih članaka, do strogih studija i danas opštepriznatih velikana XIX veka) i na sekundarnu literaturu iz oblasti političke filozofije, društvene, političke i kulturne istorije, i feminističke teorije. Ovakav metodološki pristup treba da opravda nastojanje da se jedna kanonska tema čita na nekanonski način.

Pojam građanstva se ovde posmatra u konjunktivi s nekoliko ključnih pojmova oko kojih ova studija gravitira. To su, pre svega, pojmovi pojedinca (shvaćen kao sastavni deo kategorijalnog aparata XIX veka), pola i klase. Okvir unutar kojeg se ti pojmovi smeštaju, koji generiše njihova specifična značenja i omogućava norme njihovog pojavljivanja i cirkulisanja, jeste sistem privatnog i javnog. Pojava *sistema* privatnog i javnog u nerazlučivoj je vezi s transformacijom političkog koja se smešta u XIX vek. Proces u kojima se ta transformacija pokazuje jesu reforma i nastanak države, države koja prestaje da funkcioniše kao *commonwealth* i postaje država u savremenom smislu reči (*state*). Zahtev za proširenjem prava glasa utoliko se posmatra kao zahtev koji je upućen u *reformskom* duhu, namenjen *državi*, i formulisan pod pretpostavkom *transformacije političkog*. Način na koji se taj zahtev upućuje u neraskidivoj je vezi sa sadržajem pojma *pojedince*. Normativni okviri koji omogućavaju sadržaje ovog pojma sa svoje su strane na unutrašnji način povezani sa sistemskom i sistematičnom distribucijom prava na zvanje pojedinca, odnosno sistemom privatnog i javnog.

Sistem privatnog i javnog funkcioniše kao podloga za reformske politike i nastanak savremenog modela države, koja se istovremeno javlja i kao „noćni čuvar“ i kao „univerzalni staratelj“. Drugim rečima, ne samo da se unutar tog okvira dodeljuje pravo na zvanje pojedinca, već on funkcioniše i kao matrica koja dodelu tog naizgled univerzalnog prava iznutra ograničava. Cilj je ovoga rada da pokaže kako je sistemska proizvodnja znanja i normi, u skladu s kojima se ovo pravo na zvanje dodeljivalo, podrazumevala i paralelno

proizvođenje onih koji na to zvanje nisu mogli imati pravo. Ti entiteti skupno su određeni kao pol i klasa. Pojedinačna poglavlja ove studije posvećena su tome da pokažu kako je smeštanje u pol, odnosno u klasu onemogućavalo ili otežavalo proces širenja građanstva.

Ova studija treba da potvrdi tezu prema kojoj je naizgled (polno i klasno) neutralna kategorija pojedinca, a samim tim i građanina, iznutra selektivna. Tu selektivnost treba razumeti kao ono što definiše granice građanstva ne samo u XIX veku, već ima i učinke po način na koji se ta institucija razvijala u potonjim vremenima. Takođe, ovaj rad postavlja pitanje pola i prava glasa žena u samo središte procesa postajanja građaninom, pokazujući da to nije sporedno pitanje za razumevanje građanstva, takvo da se može izučavati odvojeno od ključnih političkih, društvenih i ekonomskih procesa.

Ključne reči: pravo glasa, pojedinac, sistem privatnog i javnog, pol, žene, klasa, reforma, transformacija političkog, država.

Naučna oblast: Politička teorija

Uža naučna oblast: Studije roda

UDC 347.156-055.2

342.8(410) "18"

316.334.3(410) "18"

The Process of Enfranchisement in England: Becoming a Citizen in the System of Private and Public

Abstract: The dissertation seeks to address and to explain comprehensive processes of extending the space of citizenship. Suffrage is seen as a means and a symbol of this extension. In order to highlight the gradual, processual and complex nature of enfranchisement, my research was focused on 19th century England. The text is organized around three focal points (1832, 1867 and 1884), when Reform Acts, Acts which extended the suffrage, were passed. These Acts and their reformative frame form an interpretative matrix for the processes which conditioned the understanding of citizenship. This matrix is also used to explain how this understanding fitted into wider normative frameworks, and how the requirements for the extension of suffrage were made to include those dispossessed of it. The substantial question of this study is therefore what normative requirements were presented to those who were not entitled to citizenship, i.e. what were the inherent limits of citizenship itself. In this light, the centrality of the categories of class and sex for this research becomes understandable.

In terms of epistemological and methodological framework, this study links issues, insights and methods of different disciplines. It is conceived as an attempt to write the history of the present, because its elaboration of the development of citizenship as an institution in 19th century has an emphatic relevance for us today. This form of understanding of history, as well as the modalities of discursive analyses (legal, reformative, medical, scientific etc.), owes to the genealogical method devised by Michel Foucault. On the other hand, the idea that guided this research, revolving around the need to demonstrate that sex has a history and to show the specific political impact of this fact – comes from contemporary feminist theory, particularly from work of Judith Butler. In order to elucidate the broader aspects of citizenship, this study relied greatly on archival material (from pamphlets and newspaper articles to scholarly studies and books by renown authors still widely read today), and texts in political philosophy, social, political and cultural history, as well as feminist theory. This methodological approach should justify why a canonical topic was addressed in a non-canonical way.

The concept of citizenship is interpreted in conjunction with several other key concepts. Above all, those are the concepts of individual, sex and class. The specific frame within which these concepts are positioned, which engenders its particular meanings and enables norms of its appearance and circulation, is the system of private and public. The appearance of private and public as a *system* is inextricably related to the transformation of political that occurred in 19th century. The processes through which the transformation of political is revealed are reform and the emergence of the state, the apparatus that ceases to function as a commonwealth and becomes the state in contemporary sense of the term. The claims for the extension of suffrage are thus understood as the requests made in *reformative* spirit, aimed at the *state*, and formulated with an assumption that *transformation of political* had already occurred. The way the claims are made is intrinsically related to the contents of the concept of *individual*. In other words, it serves not only as a framework within which the right to entitlement is assigned to an individual, but also as a matrix which limits the assignment of this apparently universal right. The aim of this research is to show how systemic production of knowledge and norms, according to which the right to entitlement was assigned, assumed parallel production of those who did not have the right to be entitled individuals. Those entities are summarily defined as sex and class. Individual chapters of this study show how situatedness in sex, or class, precluded or impeded the processes of extension of citizenship.

This study aims to confirm the thesis according to which an ostensibly neutral category of the individual (neutral in terms of sex and class), and *a fortiori* citizen, is inherently selective. This selectivity needs to be understood not only as something which defined limits of citizenship in the 19th century, but also as having the effects on modalities of development of this institution in times to come. In addition, this study posits the issue of sex and women's suffrage in the midst of the process of becoming a citizen, thereby showing that this is not a marginal question for understanding citizenship, a question that can be examined separately from key political, social and economic processes.

Key words: enfranchisement, individual, system of private and public, sex, class, women, reform, transformation of the political, state.

Field: Political Theory

Sub-field: Gender studies

UDC 347.156-055.2

342.8(410) "18"

316.334.3(410) "18"

Ili niko u ljudskoj vrsti nema izvorna prava, ili svi imaju ista prava; i onaj ko glasa protiv prava drugog, bilo zbog veroispovesti te osobe, njene boje kože ili pola, odriče se sopstvenih prava.

Kondorse

Sadržaj

Uvod

Pitanja.....	1
Engleska XIX veka.....	4
Kako se može misliti pravo glasa?.....	8
Priroda teksta: teorijsko-metodološki okviri.....	12
Pojedinci i pojedinke.....	17
Ključni pojmovi: struktura poglavlja.....	21

I Reforma i transformacija političkog.....30

Nastanak države.....	31
Država kao <i>commonwealth</i>	39
Radikalna reforma.....	47
Najveći broj.....	55

II Subjekt i objekt reforme.....62

Pojedinac i princip usavršivosti.....	65
Reforma i klasni sistem.....	72
Znanje o klasi.....	81
Činjeničnost srednje klase.....	91
Klasa i pol pojedinca.....	99

III Sistem privatnog i javnog.....106

Sistem.....	110
Princip usavršivosti i pravo na privatnost.....	119
Privatno i javno.....	128
Imati privatnost.....	139
Biti privatnost.....	146

IV	Druga strana pojedinca.....	153
	Paradoks normi.....	158
	Paradoks zakona.....	167
	Konstrukcija pola.....	177
	Čija seksualnost?.....	187
	Antiteza pojedincu.....	195
V	„Pojedinka“.....	207
	Ekstenzija privatnosti.....	211
	Žene srećnog doma, usedelice i osobe.....	220
	Ko polaže pravo na politiku?.....	230
	Sve žene.....	238
	Politika u sistemu privatnog i javnog.....	247
	Epilog: reformski zakoni u XX veku.....	254
VI	Stvarne i izmišljene žene.....	258
	Literatura.....	269
	Indeks imena.....	289
	Biografija autorke.....	296

Uvod

Pitanja

Na samom početku knjige *Razlika i ponavljanje*, Žil Delez (Gilles Deleuze) kaže da filozofska knjiga mora da bude, pored ostalog, spoj osobene vrste policijskog romana i naučne fantastike. Delez ovu neobičnu izjavu objašnjava na sledeći način. Filozofski tekst mora biti policijski roman jer pojmovi koje koristi treba da intervenišu da bi se razrešila neka lokalna situacija, usled čega ti pojmovi neminovno s problemima menjaju i sebe same. S druge strane, sam proces pisanja jednog takvog teksta zahteva naučno-fantastične početke (ako ne i krajeve), jer pišemo o nečemu što, kaže Delez, ne znamo ili nedovoljno znamo. „Pišemo samo na šiljku svoga znanja, na tom krajnjem vršku koji deli naše znanje i naše neznanje, i koji dovodi do toga da jedno pređe u drugo. Samo se na taj način odlučujemo da pišemo“ (Delez 2009: 9-10).

Pozivanje na Deleza ne treba da navede na pomisao da će studija koja se njime otvara biti delezijanska, niti treba da prejudicira njenu filozofsku prirodu. Ono je ovde u funkciji predstavljanja težnji i misaonog okvira u kojima su se te težnje realizovale. Pojmovi koji se razrađuju u ovoj disertaciji – pojedinac, žena, privatno, javno, klasa, pol, država, reforma, političko, itd. – nisu samo deo teorijskog arsenala koji se dosledno upotrebljava bar dva veka unazad. Reč je o izrazima koje koristimo svakodnevno, *znajući* o čemu govorimo. Pitanje koje se nametnulo na početku i koje je zahtevalo vraćanje u samo jezgro nastanka tih pojmova, kao i pristanak na naučno-fantastične okvire, bilo je šta zapravo znače ti pojmovi. S druge strane, pristanak na ne-znanje ili na nedovoljno znanje uslovio je i primenu detektivskog metoda o kojem govori Delez. Razrešavajući mnoštvo lokalnih situacija koje je tekst proizveo, i sami ti pojmovi su se menjali i odstupali kako od svakodnevne upotrebe u kojoj se javljaju, tako i od mnogih autoritativnih tekstova koji ih ekspliciraju. Prema tome, pojmovi oko kojih je tekst organizovan nisu bili unapred fiksirani, niti su oni potom samo uklopljeni u istorijsko tkivo koje im se velikodušno prilagođavalo. I struktura i pojmovi koje ovaj rad stavlja u prvi plan, do samoga su kraja ostali otvoreni za izvesno preoblikovanje.

Razlog tome nije nekakva žudnja za igrom rečima ili smislom. U jednom specifično viktorijanskom igrokazu ili, bolje, veoma zamršenom plesu sa smislom, razgovor Alise i Jajeta Harambaše (Humpty Dumpty) pokazuje zašto je ta otvorenost važna.

„Kada *ja* koristim neku reč“, reče Jaje prilično prezrivo tonom, „ona znači upravo ono što biram da znači – ništa manje i ništa više.“

„Pitanje je“, reče Alisa, „da li ti *možeš* da učiniš da reči označavaju tako mnogo različitih stvari.“

„Pitanje je“, reče Jaje Harambaša, „koja će biti gospodar – to je sve“. (Carroll 1998: 196)

Ko bira šta pojmovi znače? Kako oni počinju da znače samo jedno, a ne toliko toga drugog? Otkuda dolazi moć da reči postanu istinite? Kako značenja prikrivaju, a kako otkrivaju delove istine? Kako se, najzad, investira moć u to da značenje reči bude upravo ono „izabrano“, i kako se formiraju neka takoreći podzemna značenja koja (mogu da) izazovu „izabranu“ istinu?

Ovaj se tekst razvija oko značenja pojmova, ali njegova svrha nije ni puko semantičko ni puko istorijsko pozicioniranje pojmovnih fenomena. Pitanje kojim se u suštinskom smislu rukovodi ovo istraživanje jeste pitanje o tome kako je moguća nejednakost među ljudima. To naivno i prema savremenim akademskim obrascima „veliko“ i nezgrapno pitanje, predstavlja, međutim, jedno od najvažnijih, ako ne i najvažnije pitanje koje se uopšte može postaviti. Jer pokušaj da razumemo zbog čega nejednakost postoji i danas, kada postoje nebrojeni mehanizmi koji, s manje ili više uspeha, teže tome da jednakost ustanove kao modus življenog života, prvi je korak ka tome da sebi ne dopustimo da je uzimamo kao prostu datost. Takođe, pokušaj da razumemo kako je nejednakost moguća trebalo bi da nam približi i one sisteme koji delaju u suprotnom smeru, predstavljajući jednakost u razlikama kao udaljeni ideal, a ne kao uvek već ostvarivu mogućnost. Pokušaj da razumemo, najzad, uvek implicira poziv da se ne prepustimo ravnodušnosti i da se upustimo u menjanje stanja koje nam se prikazuje kao dato. Otuda je Alisin pokušaj da razume, njena pozicija naivne zapitanosti, ovde svrsishodnija od tobože sveznajućeg stava Jajeta Harambaše. Ta naivna zapitanost želi da otvori put ka mišljenju nejednakosti. Kako je moguće da među ljudima postoje *hijerarhije u ljudskosti*? Kako je i zašto došlo do toga da se ustanovi model, standard, obrazac u odnosu na koji se ljudskost

nekih vrednuje više, a nekih manje? I kako je moguće – kakvi su istorijski preduslovi za to – da takav način mišljenja (i delovanja koje se razvija u skladu s njim) i danas opstaje?

Kada je reč o ženama kojima pripada središnja uloga u ovom tekstu, to se pitanje postavljalo mnogo puta i u najrazličitijim kontekstima. Odgovori koji su nuđeni kao objašnjenje nejednakosti između muškaraca i žena često su tražili uzroke u pradavnim vremenima, oslanjajući se na argumente o snazi, telesnim potencijalima, dugovečnosti običaja i tome slično. Ostavljajući svesno po strani ta „teogonijska“ objašnjenja, ova studija počinje u vremenu koje, iako nam je daleko, zapravo živi i danas u brojnim praksama, institucijama i uverenjima. To „vreme“ otpočinje performativnim činom kojim se ustanovljava jednakost svih na temelju prirodnih prava čoveka. Odabrani naučno-fantastični okvir nam ovde takođe pomaže da pokušamo, prostodušno i bez imalo ustezanja, da zamislimo svet u kojem su od kraja XVIII veka zbilja *svi ljudi* – na temelju fikcije koja se naziva prirodnim pravima – u punom smislu reči, kao ljudi, bili jednaki. Zamislivši ga, moramo se upitati kako bi izgledao svet danas, dva veka kasnije, da su svi ljudi u jednakoj meri polagali i ostvarivali pravo na ontologiju ljudskosti.

Postavljanje naivnih pitanja – naivnih i u smislu čestite namere, i u smislu neznanja (ili pre nemoći razumevanja) – samo po sebi, međutim, nije bezazleno. Da bi se, u maniru policijskog romana, pokazalo šta je to što generiše nejednakost u svetu u kojem je odsustvo stepenovanja ljudskosti zamislivo, neki pojmovi koji inače deluju „nevino“ morali su se, rešavajući lokalne situacije, prikazati u drugačijem svetlu. Pitanje – zašto postoje nejednaki? – moralo je biti dopunjeno pitanjem – šta je to što upravo njima staje na put da budu jednaki u svojim razlikama? Jer, ako ne polažu svi ljudi pravo na ontologiju ljudskosti, onda se mora pokazati kako to da se neki računaju i kvalifikuju, ali i kako su oni drugi sistematično lišavani privilegije na to pravo. O tome govori Džudit Batler (Judith Butler) kada kaže da je „područje ontologije regulisan domen: ono što je u njemu proizvedeno i što je iz njega isključeno da bi se domen konstituisao, po sebi je posledica moći“ (Batler 2003: 285). Delovati unutar *tog* područja, opskrbiti ga onim što izostaje, otkrivati konstitutivnost onoga što je isključeno kao nejednako, podrazumeva proizvodnju drugačijeg vida ontologije o nama samima. Cilj te proizvodnje je davanje vidljivosti, širenje granica razumljivosti i otvaranje mogućnosti htenja. Mišel Fuko (Michel Foucault) tu drugačiju ontologiju opisuje kao nešto što nije ni teorija, ni skup teorija ili znanja. Krićka

ontologija je „filozofski život gde je kritika onoga što jesmo istovremeno i istorijska analiza granica koje smo postavili, i iskušavanje njihovog mogućeg prekoračenja“ (Fuko 1995: 244).

Engleska XIX veka

Budući da je smešten u XIX vek, ovaj tekst ističe istorijsku analizu postavljenih granica, s implicitnim nalogom o promišljanju formi njihovog prekoračenja. U tom smislu, on spada u pokušaje pisanja istorije sadašnjosti, istorije koja nastoji da razume kako su te granice uspostavljene, i kako su uspostavljene kao istinite za nas. Izbor da se piše istorija sadašnjosti koja za svoj predmet ima Englesku XIX veka utoliko bi mogao da bude ponešto iznenađujuć: zašto se ne odlučiti za pisanje o nekoj drugoj zemlji ili o nekom drugom razdoblju, koje je *za nas* možda podjednako važno, ako ne i važnije? Na takvo pitanje bilo bi moguće ponuditi više razloga od kojih bi neki jamačno bili uverljiviji od ostalih. Ovde ću pokušati da predočim samo dva koja su za ovaj tekst bila od presudnog značaja.

Čini se da je izlišno isticati da je Ujedinjeno Kraljevstvo¹ u XIX veku bilo najveća sila sveta. Karl Polanji (Karl Polanyi) u *Velikoj transformaciji* tvrdi da je XIX vek bio vek Engleske: „Industrijska revolucija bila je engleski događaj. Tržišna privreda, slobodna trgovina i zlatni standard bili su engleski izumi“ (Polanji 2003: 42). I ne samo to; engleski izumi XIX veka bili su, u najvećoj meri, i liberalna država, radnička klasa, norme domaćinstva i sifražetkinje. Snaga engleskog tržišta, veličina engleskih gradova i površine engleskih kolonija bile su bez premca. Nikada do tada i nikada posle toga Ujedinjeno Kraljevstvo nije bilo toliko snažno, niti je imalo tako veliki ugled, a promene koje su se dogodile u engleskom XIX veku odista su bile nezapamćenih razmera. One su bile ekstenzivne jer su prodirale u gotovo sve pore društvenog tkiva, ali su bile i grandiozne, jer su Ujedinjeno Kraljevstvo pretvorile u najmoćniju silu sveta koja se prostirala na nekoliko kontinenata, čija je kontrola nad morima i diplomatski potencijal na kopnu uspešno održavao *Pax Britannica* sve do 1914. godine, kada je Kraljevstvo u svom vlasništvu

¹ U tekstu se dosledno koristi izraz Ujedinjeno Kraljevstvo, kao precizna odrednica za ime države u kojoj su viktorejanci bili građani. The United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland predstavlja poslednju etapu u razvoju državnosti ostrva (Vels je u potpunosti pripojen Engleskoj tokom srednjeg veka, a Zakonom o ujedinjenju iz 1707. stvorena je Velika Britanija, politička unija engleskog i škotskog kraljevstva. Godine 1801., formiran je savez s Irskom čime nastaje Ujedinjeno Kraljevstvo Velike Britanije i Irske, koje će opstati do 1921. godine). Kada je u odsustvu adekvatnog pridevskog oblika to bilo neophodno, u tekstu se ponekad pribegavalo i ne sasvim preciznoj upotrebi izraza „engleski“ ili „britanski“.

posedovalo 44% svetskog kapitala (Pugh 2007: 13). Zbog toga će rani viktorijanolozi proglasiti viktorijance prvim predstavnicima modernosti („*the first moderns*“), ali i izumiteljima „mirnog, demokratskog i kapitalističkog modela modernizacije“ (Vernon 2005: 273).

U predgovoru svojoj obimnoj knjizi o viktorijancima (*The Victorians*), Endru Wilson (Andrew Wilson) zahvata razmere promena koje su viktorijanci svima nama ostavili u nasleđe:

Njima pripada period najveće transformacije kakvu je svet ikad video. Pre njih je industrijalizacija bila ograničena na nekoliko varoši u Britaniji. Posle njih je čitav svet bio prekriven železničkim prugama i fabrikama; a nezaustavljiv uspon i širenje tehnologije svoj poslednji oblik ima u Silikonskoj dolini. Pre njih, svet je bio mali... Istok je bio Istok, a Zapad Zapad. Velike oblasti sveta, posebno u Africi, nisu se ni nalazile na mapama. Posle njih, evropske sile prodiru u „Tamni kontinent“ i sudbina Afrike se trajno menja; slično tome, Indija koja je u XVIII veku bila podeljena između Istočnoindijske kompanije i sopstvenih prinčeva, postaje osovina ogromne britanske imperije – koja se prostire od Azije i Australoazije do Kanade. Pre viktorijanaca, demokratija je bila san nekolicine političkih teoretičara. Posle njih, ona postaje neizbežan politički cilj kojem teže svi Evropljani, a potom i ostatak sveta. (Wilson 2002: 1)

Ili, rečima jedne savremenice, Džesi Krejgen (Jessie Craigen), radnice koja se zalagala za emancipaciju žena: „U Vestminsteru... otkucava časovnik imperije; svaki put kad se oglasi, on označi epohu u istoriji nacija. I u svim delovima sveta, i na samim njegovim krajevima, ljudi tad zadržavaju dah, slušajući glas Engleske kako moćno odzvanja s Vestminstera“ (Craigen 1880: 372). Razmere promena koje je proizveo vestminsterski glas, način na koji su izvođene i njihov uticaj na sve druge delove sveta, nemoguće je preceniti. No, uprkos grandioznosti i ekstenzivnosti tih promena, ovo razdoblje se najčešće određuje kao *doba reforme* (primera radi, XIII tom Oksfordske istorije Engleske nazvan je *The Age of Reform 1815-1870* [*Doba reforme 1815-1870*]). Ako su promene koje su zahvatile englesko XIX stoleće bile tako impozantne, kako se onda može govoriti o *reformi*?

Jedan od ciljeva ove studije jeste da pokaže da je najvažnija odlika engleskih promena upravo njihov bitno reformski karakter. Jer, za razliku od zemalja s one strana Kanala koje su tokom dugog XIX veka svedočile nekolicini radikalnih prekida – političkih,

ekonomskih ili vojnih – Ujedinjeno Kraljevstvo ih nije poznavalo, izuzmu li se, dakako, „radikalne reforme“. Bez obzira na svoje razmere i dosege, engleske promene nikada nisu bile eruptivne, te se stoga, rečima Erika Hopkinsa (Eric Hopkins), „viktorijansko nasleđe može poimati kao nešto što se odnosi na reforme u raznim likovima u kojima su se ispoljavale“ (Hopkins 2000: 1).

Verovatno najparadigmatičnije mesto za razumevanje reformskog karaktera engleskih promena nudi sfera političkog. Za razliku od zemalja koje u nekom jasnije određenom momentu, poput Francuske (1789, 1848), Sjedinjenih Američkih Država (1776), nemačkih država (1848) ili Rusije (1917), daleko snažnije potvrđuju novovekovnu veru u mogućnost uspostavljanja novih temelja i poništenja postojećeg poretka, u Ujedinjenom Kraljevstvu su se političke promene odigravale radikalno, ali postepeno. Ono je čitavim nizom reformi omogućilo slojevitu ekstenziju značenja ideje „građanina“ i prostora u kojem je građanstvo (*citizenship*) moguće. Nigde proces osvajanja prava glasa, kao proces širenja prostora građanstva, nije u tolikoj meri vidljiv *kao proces*. Ako se duh reforme stoga igde pojavljuje u svojoj očevidnosti, onda ga je najcelishodnije razmatrati u formi postepenosti koja je određivala način na koji se širilo pravo glasa.

Vidljivost tog procesa, odnosno mogućnost da se bivanje građaninom/kom prikaže kao *postajanje građaninom/kom*, prvi je razlog zbog čega se ovaj tekst bavi engleskim XIX vekom. Predstavi li se na taj način, on upućuje i na težnju teksta da bude više od istorijskog opisa „osvajanja prava glasa“. Osvajanje prava glasa svakako je u direktnoj vezi s pitanjima ko su građani, kako se stiče status građanina, kakve su prakse i sposobnosti neophodne da bi se građanstvo dodelilo, kakva su prava i obaveze koje građanstvo sa sobom donosi, i kojih su privilegija lišeni oni kojima su ta prava uskraćena. Ta su pitanja samo na prvi pogled ograničena na XIX vek, odnosno na razdoblje kada nisu svi državljani istovremeno bili i „građani“ jedne države (ili, kada ni državljanstvo ni građanstvo nisu imali sasvim precizno određeno značenje). U XX veku ona su dobila nov izraz u fenomenu *sans-papiers* i onim Odisejima-lutalicama, koje u tekstu „Mi izbeglice“ tako dirljivo opisuje Hana Arent (Hannah Arendt) (Arent 2008). S pojavom „fleksibilnog građanstva“ koje predstavlja fenomen XXI veka (Ong 2006), potreba za promišljanjem uspostavljenih granica građanstva i mogućnosti njihovog prekoračenja, snažnija je nego ikada. Prema tome, ovaj

se tekst može posmatrati i kao ogled o razvoju prostora građanstva koji, premda taj razvoj zahvata istorijski, teži da razjasni fenomene vezane za sam kraj XX veka.²

Tokom XIX veka prostor građanstva Engleske proširen je tri puta. Zbog toga se ova studija organizuje oko tri tačke – oko tri reformska zakona koji ustanovljuju mogućnost širenja prava glasa. No, pre no što se uvede periodizacija prema kojoj je ovo istraživanje organizovano, želela bih da naznačim drugi razlog zbog kojeg je odabran upravo ovaj prostorno-vremenski okvir. Premda je u strukturnom smislu sâm proces ekstenzije prava glasa središnji u ravni čitavog istraživanja, on to nije i *prima facie*. Ovo je istraživanje, naime, organizovano oko fenomena koji su na suštinski način povezani s procesom širenja građanstva, iako se o njima inače retko raspravlja na taj način. Otuda u njegovom središtu nije razvoj političkih stranaka u Ujedinjenom Kraljevstvu, niti se prati hronologija parlamentarnih sporova koji su se vodili oko prava glasa. Ono takođe ne ispituje različite oblike lobiranja, niti razmatra promene koje su se odigrale u području samog čina glasanja (v. npr. Turner 2004; Smith 2004; Himmelfarb 1966). Reč je o svesno odabranom metodi. Govor o širenju prava glasa u ovom se tekstu namerno povezuje s pojavama s kojima se on ne dovodi često u vezu, da bi se time osvetlile mnogovrsne dimenzije značenja građanstva.

Ti se fenomeni mogu predstaviti kroz likove koji se u u ovoj studiji javljaju: reformatore, domaćice, filozofske radikale, narod, čistače rečnih nasipa, bezstrasne žene,

² U tekstu o današnjim mutacijama građanskog statusa, Aiva Ong (Aihwa Ong) ukazuje na to da svedočimo novom obliku sinergije globalnog kapitalizma i komercijalizovanog građanskog statusa (*citizenship*), gde tržišno zasnovane norme artikulišu same norme građanstva. Kao primer za to, ona navodi reči tadašnjeg laburističkog premijera, Tonija Blera (Tony Blair), prema kome vlada „više nema interes da se stara o svakom građaninu/ki, već od nje/njega zahteva da deluje kao slobodan subjekt koji se samoaktualizuje i oslanja na autonomno delovanje da bi se suočio s globalnom nesigurnošću“ (nav. u Ong 2006: 501). Bler se ovde zapravo samo nadovezuje na konzervativnu socijalnu politiku koja se od sredine osamdesetih godina XX veka artikuliše u Ujedinjenom Kraljevstvu i SAD, prelivajući se odatle na čitav svet. Ta tačerovsko-reganovska politika (ponovo) snažno ističe vrline nezavisnosti, moć oslanjanja na sopstvene snage i ličnu odgovornost – upravo one vrline iz kojih se konstruisalo građanstvo XIX veka. U prvom govoru koji je izneo u svojstvu državnog sekretara za socijalne službe 1987. godine, Džon Mur (John Moore) osuđuje „potmulu apatiju zavisnosti (*dependency*)“, i naglašava uverenje vlade da se „blagostanje pojedinaca najbolje štiti i promovise kada im se pomaže da budu nezavisni, da upotrebe svoje talente starajući se o sebi i svojim porodicama“ (nav. u Lister 1990: 447). Rut Lister (Ruth Lister) ovde ističe još jedan fenomen oko kojeg se gradi ovaj tekst: taj *nezavisni pojedinac* koji se samoaktualizuje odgovoran je za sebe, *ali i* za sve koji od njega, po pretpostavci, zavise, „kao da žene i deca, ostareli, oboleli i osobe s invaliditetom, nisu pojedinci, te stoga nisu nezavisna bića za koja je građanstvo stvoreno“ (Isto: 448).

Danas, dakle, svedočimo onome što Aiva Ong naziva fundamentalnom smenom u etici građanstva, koja podrazumeva povratak na moć upravljanja sobom, tako centralnu za određenje građanina engleskog XIX veka. Time se, dakako, proizvode *nove* forme socijalne i ekonomske zavisnosti, i savremeni oblici krivice zbog nesposobnosti autonomnog staranja o sebi. A kao što se tokom XIX veka autonomija konstituisala paralelno s različitim oblicima biopolitičkog delovanja, tako se i danas, s velikim neoliberalnim povratkom pojedinca, uspostavlja arena novih „golih života“.

„male“ ljude i filantropke. Ti fenomeni se takođe predstavljaju i kroz svojevrsne diskurzivne smene koje ovo istraživanje nastoji da obuhvati. Pojmom „diskurzivnih smena“ treba da se zahvati odnos norme i znanja koji je snažno utisnut u različite tipove strogo političkih ili ekonomskih smena. Takođe, insistiranjem na ovom pojmu treba da se ukaže na ispresecanost određenih procesa koji se najčešće ne posmatraju u sprezi. Kao primer za navedeno mogu nam poslužiti neka neobična ukrštanja. Takva je diskurzivna ispreplitanost ekstenzije građanstva, promenjenog shvatanja prostitucije i utvrđivanje položaja radničke klase šezdesetih godina XIX veka. Takav je klasni razvoj savremene koncepcije detinjstva koje je, kao zaseban period u životu pojedinca, zahtevalo distancu između školovanja i sveta rada, pojavu dečje književnosti i pedijatrije. Takva je, zatim, pojava kolere, pratećih sanitarnih istraživanja i mapiranja grada, te pretakanje moralističkih u naučne argumente koji potom na „naučnoj“ osnovi određuju granice moralnosti. Takva je, konačno, duboka unutrašnja veza između razvoja slobodnog tržišta, pojave srednje klase i normi domaćinstva.

Kontekst postepenosti reforme omogućava da se studija o osvajanju prava glasa pretvori u tekst koji pokazuje da je pitanje političkog prava građanstva u intrinzičnoj vezi sa veoma širokim skupom fenomena. Engleski kontekst omogućava da se pravo glasa razume kao problem koji u sebi naglašeno ukršta bar tri dimenzije: dimenziju *pojedinca*, *klase* i *pola*. Kroz svoje likove i diskurzivne smene, ovo istraživanje stoga treba da otvori prostor za razumevanje istorijskih granica unutar kojih, kao građani i građanke, danas mislimo političko, odnosno unutar kojih mislimo o sebi kao o politički mogućim bićima.

Kako se može misliti pravo glasa?

Pravo glasa u Ujedinjenom Kraljevstvu širilo se u čak šest navrata – tri puta tokom XIX i tri puta u XX veku. Budući da se ovaj rad ograničava na XIX vek, moglo bi se postaviti pitanje zbog čega, s obzirom na njegov naslov, on ne zahvata period od 1832. godine, kada je donesen prvi zakon kojim je pravo glasa prošireno, do 1969., kada u Ujedinjenom Kraljevstvu konačno više nije bilo nijedne lokacije na kojoj bi nekom bilo uskraćeno pravo glasa. Razlog za to je u izvesnom smislu već naznačen kada je rečeno da svrha ovog rada nije puki opis okolnosti širenja prava glasa, već pokušaj razumevanja osnova iz kojih je uspostavljen prostor građanstva. Transformacija političkog,

institucionalizacija reforme, nastanak savremenog oblika države, nastanak klasnog sistema i specifičnih normi domaćinstva – svi ti fenomeni su proizvod XIX veka. Zbog toga ovaj rad počinje prvim decenijama XIX veka i završava u njemu, tretirajući potonje ekstenzije prava glasa kao učinak radikalnih reformi koje je iznedrio XIX vek.

Pomenuto je da se tekst organizuje u odnosu na tri ključne tačke – 1832, 1867. i 1884. godinu – kada su doneseni zakoni kojima se širilo pravo glasa. Iako nije u strogom smislu reči hronološka, studija polazi od ranog XIX veka. Prema Albertu Dajsiju (Albert Dicey), edvardijanskom istoričaru prava, rani XIX vek je, u političkom kontekstu, razdoblje zakonodavne stagnacije koje počiva na tradiciji pravnog optimizma XVIII veka. Tom parlamentarnom „starom torijevstvu“ koje Dajsi okvirno smešta u period između 1800. i 1830. godine (Dicey 1917: 45), odgovara proces ambivalentnog stapanja društvenog i političkog izvan parlamenta. U središtu tog procesa nalazi se srednja klasa. Ova se faza završava donošenjem Velikog reformskog zakona (*The Great Reform Act*) 1832. godine, i pratećeg Novog zakona o sirotinji 1834. godine, što se može uzeti „kao početna tačka modernog kapitalizma“ (Polanji 2003: 88), početna tačka institucionalizacije reformi i temeljne transformacije političkog.

Sledeća faza, koju Albert Dajsi naziva fazom bentamizma ili individualizma u zakonodavstvu (1825-1870), za prelomnu tačku ima 1867. godinu, kada je donesen drugi reformski zakon. Ako je Veliki reformski zakon sproveden u korist srednjih klasa, odnosno onih koji su zahtevali parlamentarno ustrojstvo koje će omogućiti zakonodavstvo saobrazno načelima individualizma, onda je donošenje drugog reformskog zakona označilo postepen prelaz u treću fazu, koju Dajsi naziva periodom „kolektivizma“ (1865-1900). Uzrok tome nije samo činjenica da je ovim zakonom dodeljeno pravo glasa jednom delu radničke klase, već i da je njegovo donošenje proizvelo izvesno klasno repozicioniranje, kao i pojavu prvih organizovanih pokušaja da se posredstvom prava glasa sprovede emancipacija žena. U tom trenutku nastaje ono što se danas označava kao sifražetski pokret ili kao feminizam „prvog talasa“. Tokom ove faze se okončava i proces transformacije političkog: država upravo tada postaje čudovišni spoj „noćnog čuvara“ i sveprisutnog staratelja.

Poslednja faza koju ova studija razmatra odnosi se na tri završne decenije XIX veka, simbolično okončane smrću kraljice Viktorije (Victoria) 1901. godine. Godina oko koje se prelama ovaj period je 1884., kada je donet treći i poslednji reformski zakon u XIX veku,

kojim je pravo glasa dodeljeno radničkoj klasi u ruralnim sredinama. Za ovaj period, tvrdi Dajsi, karakteristična je „intervencija države, čak i po cenu žrtvovanja individualne slobode, da bi se ostvarila dobrobit mnoštva ljudi... [što je u posebnom] interesu radničkih klasa ili, kako kolektivistički misle, za dobrobit nacije“ (Dicey 1917: 47). Iako se ova ocena danas čini neumerenom, ona je bila prisutna u formi slutnje i u samom XIX veku. Herbert Spenser (Herbert Spencer) tako već 1850. godine upozorava da reformski zahtev, upućen državi da se bavi zlom svake vrste, vodi širenju njene upravne vlasti, usled čega će „brojne socijalističke promjene, izazvane zakonima u parlamentu... na kraju završiti u državnom socijalizmu“ (Supek 1987: 241). Spenserova, a potom i Dajsijeva bojazan od socijalizma svakako se može izvesti iz nasleđa minule faze. S jedne strane, opadanje vere u *laissez-faire*, odnosno „vere u samopomoć“, „samo je po sebi dovoljno da se objasni uvećanje broja zakona koji teže socijalizmu“ (Dicey 1917: 134). S druge strane, to je takođe moguće dovesti u vezu s doslednim sprovođenjem bentamovskog principa najveće sreće najvećeg broja koje je različitim reformskim procesima započelo krajem tridesetih godina XIX veka. Kako bilo da bilo, država u času smrti kraljice Viktorije, iako svakako nije bila „socijalistička“, bila bi jamačno sasvim neprepoznatljiva, moguće i nerazumljiva, Vilijemu Pitu Mlađem (William Pitt the Younger) ili ser Robertu Pilu (Robert Peel), državicima s početka XIX veka. Transformacija političkog i temeljit reformski proces preobrazili su Pitov, pa i Pilov *commonwealth* u državu kakvu poznajemo danas, državu kao *state*.

No, da bi ovaj uvod zbilja odražavao studiju koja sledi, neophodno je ponuditi još jednu, drugačiju interpretaciju navedenih faza. Takvoj interpretaciji nije cilj ni da samo dopuni, ni da „ukrasi“ ovaj strogo politički okvir. Naprotiv, čitav tekst predstavlja pokušaj da se ove faze koje održavaju procesualni karakter osvajanja prava glasa, preklope i stope s procesima koji samo *naizgled* nisu u neposrednoj vezi s formalno političkom sferom. U tom smislu, faza koja odgovara Dajsijevom „starom torijevstvu“, mogla bi se u ovom paralelnom prikazu, recimo, predstaviti na sledeći način. Neki činovnik iz mladosti Čarlsa Dikensa (Charles Dickens) sedeo je svakoga dana dvanaest sati na visokoj stolici povijenih leđa, u prostoriji u kojoj nije bilo mašina, žena i buke. Svakoga jutra pred zoru, od ponedeljka do subote, reke različito obučениh ljudi, po čemu bi se jedino moglo naslutiti u koji deo Londona su se zaputili i kojim poslom, prelazilo je polja i prljave ulice grada „ne obazirući se na okolinu, jer je neprestano ponavljanje [te radnje] utisnulo svaki detalj ove

topografije u njihov um“ (Paterson 2007: 87). Londonska železnička stanica bila je najveća sekularna građevina koju bi oni na tom putu mogli da vide. Gradovi su stalno brujali: viku, topot konjskih kopita i kloparanje kočija, svuda je pratio zvuk popularnih melodija koje su izvodili izvođači svih uzrasta, oba pola i različitih nacionalnosti. U siromašnijim delovima gradova svuda su se mogle zateći zalagaonice (*pawnshops*), koje tokom čitavog veka ostaju simbol zapanjujućeg siromaštva. „Javne kuće“ (*pubs – public houses*) i *ginshops* (krčme u kojima se služio džin) takođe su bile na svakom koraku. Agrarne posledice industrijske revolucije olakšale su proizvodnju alkohola, a u odsustvu bezbedne pijaće vode podsticana je konzumacija alternativnih napitaka, pre svega čaja i džina koji je tokom čitavog veka bio dostupan i deci. Zastrašujuća monotonost i tegobnost rada radničkih slojeva nalazila je oduška u toplom, osvetljenom prostoru, pesmi, jednostavnim igrama i društvu koje su nudile te „kuće“ za svakoga (Greenaway 2003: 7-8).³ Jedino veštačko svetlo, bar do četrdesetih godina XIX veka, pored vatre u ognjištu, proizvodile su sveće, najčešće treperave lojanice neprijatnog mirisa.

Sredinom XIX veka nastupaju značajne promene. U periodu prvog preispitivanja svoje *laissez-faire* politike, britanska vlada će doneti nekoliko zakona (1860, 1872, 1875) kojima se zabranjuje adulteracija hrane i pića (čime će biti makar umanjena količina terpentina u džinu, peska u šećeru i bršljena u čaju). Zabranjuju se borbe petlova, pacova i pasa; na nasilje se gleda sa sve većim prezirom; pojavljuju se prvi organizovani sportovi („racionalna“ rekreacija), a teško opijanje koje se nekada odobravalo, kao i institucija duela među višim klasama, postaju izraz društveno neprihvatljive disfunkcionalnosti. Sredinom veka odigrala se najvažnija manifestacija moći britanske imperije. Velika izložba („The Great Exhibition of Works of Industry of All Nations“), ingeniozni projekt supruga kraljice Viktorije, predstavlja proslavu napretka, inventivnosti ljudskog roda i britanske sveprisutnosti na tržištima: pored umetničkih i egzotičnih predmeta iz čitavog sveta, na Velikoj izložbi su izloženi i simboli industrijskog trijumfa nad prirodom, poput štamparske prese, poljoprivrednih mašina, šporeta na gas i električnog telegrafa. Samo dve godine kasnije, 1853., počinje Krimski rat, u društvenoj istoriji verovatno najvažniji zbog

³ Pored alkohola, kao lek ili umirujuće sredstvo u to doba je često korišćen opijum: radničke klase su ga koristile u formi laudanuma, srednje klase u formi morfijuma. *The New Family Receipt Book (Knjiga novih porodičnih recepata)* iz 1837. godine za noćne grčeve preporučuje, na primer, sledeći rastvor: „Uzmite tinkturu opijuma, dva drama, i pola unce etera, pomešajte i uzimajte 30 ili 40 kapljica svake noći pred spavanje“ (nav. u Mitchell 1996: 203).

revolucije koju je uveo u proces izveštavanja. Telegraf, železnice i izveštaji s terena Viliijama Hauarda Rasela (William Howard Russell) (uz fotografije Rodžera Fentona [Roger Fanton]), učinili su taj rat koji je bio milijama udaljen od matice, prvim ratom koji je cela nacija vodila zajedno s vojnicima na frontu. Najzad, u sasvim neočekivanom trenutku, Herijet Tejlor Mil objavljuje tekst „Žensko pravo glasa“ 1851. godine, najavljujući time decenije istrajnog pregnuća da se za žene obezbedi prostor građanke.

Poslednje decenije XIX veka odlikuje nekoliko istaknutih pojava. Životni standard, posebno radničkih klasa, bitno se poboljšao usled pada cena uvezenih prehrambenih proizvoda, što je proizvelo paradoksalnu istovremenost zalaganja za slobodno tržište i za državne zaštitne mere. Taj paradoks omogućavalo je i integrisanje teorije prirodne selekcije u međusobno nespojive političke opcije, od kompetitivnog individualizma do radikalnih socijalnih teorija. Pored upliva evolucionizma, kraj veka odlikuje i snažan imperijalistički duh, nerazrešeno Irsko pitanje i sve snažniji nacionalizam kod kuće. On će se ispoljiti na neobičnim mestima, kakav je, primera radi, Pokret za društvenu čistotu (*Social Purity Movement*), koji je zastupao militantni evangelizam i štedro se koristio popularnom štampom. I ovaj i brojni drugi pokreti počivaju na diskursu „englestva“ (*Englishness*) koji u sebi kombinuje vrednosti srednje i radničke klase, nasuprot degenerativnoj dekadenciji aristokratije i „stranim“ običajima koji odstupaju od „engleskog morala“. Ovo je i doba ekspanzije reklamne industrije u kojoj *novo* predstavlja ključnu reč. Moglo bi se tvrditi da se ipak najveća novina ovog razdoblja odnosila na reformu vojske i zahtevanu širu društvenu reformu posle poslednjeg rata u XIX veku u kojem je Ujedinjeno Kraljevstvo učestvovalo. Burski rat je pokazao da je izolacionistička politika, te odsustvo volje različitih vlada da ulažu u vojsku i, posredno, u vojno sposobno ljudstvo – što se, dakako, pre svega odnosi na one najsiromašnije – veoma umanjilo vojnu snagu ostrva. Rasprave o uvećanju vojne moći podstakle su dalji rad ne samo na razradi vojne obuke, već i na unapređenju opšteg fizičkog stanja dece, obaveznoj obuci babica i drugog medicinskog osoblja, uvođenja školskih obroka i obaveznih sistematskih pregleda.

Priroda teksta: teorijsko-metodološki okviri

Ovaj kratki prikaz XIX veka treba da ukaže na dve stvari. Prva je način na koji je ova studija pisana – u prepletima teorijske analize pojmova i genealoškog rekonstruisanja

etosa epohe. Druga se odnosi na otkrivanje brojnih paradoksa koji su za ovo razdoblje karakteristični, i na insistiranje na odsustvu linearnosti i jednoobraznih objašnjenja. To je osobito tačno ukoliko jednoobraznost ni ne pokušava da se nametne, već se arhivska građa čita kao otvorena: ponekad kao otvoreno paradoksalna, ponekad kao potpuno neuklopiva u naša očekivanja i sadašnje razumevanje fenomena prošlosti.

Da bi se, recimo, sastavila jedna viktorijanska istorija nasilja, neophodno je, kako u svojoj knjizi o rodu i krivičnom pravosuđu tvrdi Martin Viner (Martin Wiener), upustiti se u istraživanje društvenog konteksta i društvenih očekivanja onoga doba (Wiener 2004: 10). Smatram da to jednako važi i za „kanonsku“ temu kakva je istorija osvajanja prava glasa. Iako bi se o tome bez sumnje moglo pisati kao o jednolikom procesu koji je u konačnici proizveo demokratiju i doprineo razvoju institucije ljudskih prava, procesu koji može da mimoide i previdi kontekste i očekivanja specifična za njih, to ovde nije izabran pristup. Moj je cilj da kanonsku temu čitam na nekanonski način, imajući na umu reči Majkla Berubea (Michael Bérubé): „Kanoni su istovremeno mesto, indeks i zapis borbe za kulturno predstavljanje, poput bilo koje druge hegemonne formacije. Oni se moraju neprestano iznova reprodukovati i neprestano osporavati“ (nav. u Bordo 1999: viii). Jednim nekanonskim čitanjem kanonske teme, sami se kanoni – u ovom slučaju kanoni političkog mišljenja ili mišljenja političkog – dovode u pitanje, dovodeći u pitanje i mogućnost davanja jednostavnih odgovora.

To nas najzad dovodi do pitanja o prirodi ovog istraživanja. Pozivanje na Delezovo određenje filozofskog teksta na samom početku ovog uvoda, kao i na Džudit Batler i Mišela Fukoa, implicitno nalaže njegovo smeštanje u filozofske okvire. No, eksplicirano vreme kojim se on bavi, kao i knjige i članci čija uloga u njegovom pisanju nadilazi puko nadahnuće, u izvesnom smislu otežavaju ovo pozicioniranje.⁴ Umesno je stoga pitati da li ono spada u filozofske ili u istorijske studije. Govoriti samo o istoriji, bez preciznijih

⁴ Tako knjiga Frenka Morta (Frank Mort) *Dangerous Sexualities* (1987), koja je imala neprocenjivog značaja u definisanju i razumevanju viktorijanske seksualnosti, spada u „kulturnu istoriju“. Radovi Pamele Gilbert (Pamela K. Gilbert) koji su u ovom tekstu imali bitnu ulogu u definisanju značenja privatnosti, spadaju u oblast viktorijanske književnosti, istorije medicine i kulturnih studija. Filipa Livajn (Philippa Levine) čiji su tekstovi bili putokaz za razumevanje neujednačenog procesa emancipacije žena, predaje istoriju, doktorirala je u oblasti filozofije, a bavi se viktorijanskim feminizmom. Tomas Laker (Thomas Laqueur), Dror Varman (Dror Wahrman) i Džudit Volkovic (Judith Walkowitz) – čiji su tekstovi omogućili otvorenost u razumevanju pojmova pola, srednje klase i pojedinca – određuju se kao istoričari, ali istoričari koji se bave seksualnošću, industrijskim društvom i komparativnom ženskom istorijom.

određenja, takođe nije dovoljno. Da li bi pozivanje na genealogiju (v. Fuko 1995a) kao na korišćeni metod moglo da doprinese objašnjenju veze između tih dveju sfera? Da li bi smeštanje u okvire feminističke teorije bilo dovoljno opravdanje njegove interdisciplinarnosti? Ili bi se možda, s obzirom na razmatrano razdoblje, moglo reći da ovo istraživanje disciplinarno pripada viktorijanskim studijama?

Ako se viktorijanske studije definišu kao disciplina koja tradicionalno počiva na dijadnom ukrštanju istorije i književnosti (Anderson 2005: 195), onda ovaj tekst izlazi izvan tih disciplinarnih okvira, pošto se književnim tekstovima ne bavi, osim uzgredno i isključivo anegdotski.⁵ Postave li se okviri veoma široko, moguće je da bi koncepcija kulturne politike čiju korisnost naglašava Dubravka Đurić u svojoj knjizi *Politika poezije*, mogla da zahvati prirodu ovog istraživanja. Kulturna politika pokušava da uđe u trag tome koji se glasovi mogu čuti, a koji ostaju ućutkani; koje predstave društvenog života postaju zvanične, a koje marginalizovane; kakav tip kulture ili istorijske svesti biva proglašen vrednim, a koji ništavnim (Đurić 2010: 4). No, premda se u ovom istraživanju gotovo sva ta pitanja postavljaju na različite načine, u njemu sam pojam kulture nema značajno mesto. Umesto toga, u njegovom je središtu istorijski pojam političkog, ali se političko razmatra na način koji bi bio mnogo bliži društvenoj nego političkoj istoriji. Doda li se tome da se ovaj tekst može razumeti i kao imanentna kritika klasičnog liberalizma, a da su osnovni pojmovi na kojima ta kritika počiva pojmovi pola i klase, njegovo disciplinarno određenje postaje još teže definisati.

Pominjanje pola kao relevantne teme za istraživanje o pravu glasa verovatno automatski nameće očekivanje da će se tekst baviti sifražetkinjama, odnosno oblicima njihove borbe koja je konačno dovela do dodele prava glasa Engleskinjama 1918. godine, odnosno 1928. godine u punom opsegu. To je u ovom slučaju tek donekle tačno. Ograničenje koje nameće vremenski okvir – budući da je militantni sifražetski pokret koji je izvojevaao pravo glasa, plod ranog XX veka – samo se delimično može tretirati kao razlog za to što on nije u središtu ovog istraživanja. Naime, kako je za njega ključan *proces*

⁵ Međutim, ukoliko se britanske kulturne studije (u kojima se razvoj ideje kulture uzima kao kritika buržoaske ideje društva), novi historicizam, postkolonijalna i *queer* teorija smatraju najuticajnijim disciplinama unutar kojih se razvijaju viktorijanske studije u poslednjih dvadeset godina (Anderson 2005: 196-197), onda ovaj odmak više nije tako neupitan. U izvesnom smislu, upravo su viktorijanske studije doprinele razjedanju preciznih granica između strogo definisane istorije i „teorije“ (v. Vernon 2005; u drugačijem kontekstu, o ovome v. Stojanović 2008: 9-15).

postajanja građaninom/kom a ne sâm čin koji to i formalno omogućava, za ovu studiju je bilo od daleko većeg značaja da ustanovi i obrazloži načine na koji je konstruisana polnost, te da razloži norme koje su svojim zgušnjavanjem proizvele pol onih žena koje su se izborile za pravo glasa. Drugim rečima, ova studija pokušava da odredi značenje građanstva žena, polazeći od pretpostavke da postoje „različite temporalnosti 'žena'“ (Riley 1988: 6), da se u te temporalnosti investira znanje koje omogućava da se rasuto mnoštvo „stvarnih“ žena preobrazi u kategoriju/entitet/identitet žene, i da je to znanje neodvojivo od moći koja reguliše domen ljudskosti. Feministička historiografija umnogome počiva na ukrštanju različitih diskuzivnih formacija, nastojeći da prikaže nerazlučivost i međusobnu uslovljenost fenomena koji se često posmatraju kao izolovani. Tekstovi koji se bave konstruisanjem polnosti (Riley 1988; Mendus i Rendall 1989; Davidoff i Hall 2002; Segalen 1996), istorizovanjem feminističkog pokreta (Levine 1987; Schneir 1992; La Gates 1996; Caine 1997; Mitchell i Oakley 1986), ženama u istoriji ili istorijom koja se bavi ženama (Bok 2005; Fraisse i Perrot 1993; Thébaud 1993; Scott 1996b; Scott 1999; Offen 2000; i ništa manje važno, načinom na koji je filozofija tumačila žene, v. Fraisse 1993; Coole 1993), u ovom su istraživanju otuda imali središnju ulogu.

Usled toga bi se moglo konačno reći da ova studija predstavlja hibridnu tvorevinu sazdanu na pitanjima političke filozofije, uvidima feminističke teorije i okvirima društvene istorije. Međutim, moguće je da danas više nije neophodno, pa ni poželjno precizno ocrtati granice discipline unutar koje se krećemo. Ukoliko je čitanje prošlih fenomena jedan oblik, rečima Dankana Bela (Duncan Bell), arheološke rekonstrukcije jezika posredstvom kojih su prošle generacije poimale svet i sopstveno mesto u njemu, onda to od istraživača naprosto zahteva širok disciplinarni i interpretativni okvir (Bell 2007: 22). Uticaj mikropriputa, analize diskursa, širenja granica društvenih nauka – posebno pod uticajem svesno interdisciplinarnog pristupa, recimo, feminističke historiografije – podstiče konstruisanje širokog interpretativnog okvira. Toj širini takođe doprinosi i pomak od elitnih izvora ka arhivskoj građi (Shore 2004: 382), ili pak prevrednovanje samih značenja elitnog i arhivskog. Dankan Bel na to upućuje kada kaže da „isključiva usredsređenost na kanonske figure, među kojima je najočiglednija figura Džona Stjuarta Mila (John Stuart Mill), zamagljuje šire obrasce viktorijanske političke misli“. Da bi se odista razumela određena epoha, neophodno je revidirati reprezentativnost „velikih“ figura i njihovih potonjih

tumačenja. Kao primer za to, Bel navodi da je teorijska mutacija ideologije slobodne trgovine u poznoviktorijanskom razdoblju često zbunjivala istoričare, „pošto se ona nije odigrala u ravni najviših uzleta ekonomske i društvene teorije, nego u mutnim plićacima malo poznatih rasprava o institucionalnoj politici“ (Bell 2007: 22). Da bi se, dakle, postigao što širi interpretativni okvir, ovaj se tekst nije oslanjao samo na elitne izvore. No, oni nisu ni zapostavljeni pošto su, delovanjem raznovrsnih „kulturnih politika“, upravo oni imali moć da opstanu kao merodavni, kao ono što se, uprkos osporavanju, stalno iznova reprodukuje u kanon. Pojedine kanonske figure engleskog XIX veka (pre svih pomenuti Džon Stjuart Mil) stavljaju se stoga naporedo s autorima zanemarenih ili zaboravljenih tekstova – pamfleta, novinskih članaka, priručnika i izveštaja Kraljevskih komisija. Da bi se postigla rekonstrukcija normi koje su definisale obzorja XIX veka, svedočenja Mila, Čarlsa Darvina (Charles Darwin) i Herberta Spensera, morala su se smatrati jednako vrednima kao i svedočenja Džejsma Filipa Keja (James Phillip Kay), Edvina Čedvika (Edwin Chadwick) ili Vilijema Ektona (William Acton).

Najzad, potrebno je istaći još nešto o širini interpretativnog okvira. Engleski XIX vek u anglosaksonskom akademskom području zauzima zamašan teorijski prostor. Napisane su nebrojene knjige i članci⁶ koji se bave najraznovrsnijim fenomenima iz ovog razdoblja na vrlo minuciozan i precizno određen način. Usled toga se mora reći da bi prema tim akademskim standardima ovako široko postavljeni okvir – i temporalno i metodološki – bio naprosto preširok. Međutim, u našoj sredini je o ovoj temi, posebno kada se govori o načinu na koji se ukrštaju pitanja građanstva, pola i klase, pisano vrlo malo.⁷ Čini se stoga

⁶ Tome se može dodati i činjenica da postoje i brojni časopisi koji su specijalizovani samo za viktorijanski period, poput *Victorian Studies Journal*, *Victorian Studies Review*, *Australasian Journal of Victorian Studies*, *Journal of Victorian Culture* i *Neo-Victorian Studies*.

⁷ Katalog Narodne biblioteke Srbije na upit „Engleska, 19. vek“ nudi 74 jedinice, od kojih je manje od deset na srpskom jeziku i gotovo sve se odnose na sferu književnosti. Izuzeci su, dakako, istorijski pregledi koji se ne usredsređuju isključivo na Ujedinjeno Kraljevstvo (npr. Popov 1989; Hadživuković 2005), ili knjige koje se bave nekim specifičnim aspektima vezanim za XIX vek, poput engleskog odnosa prema „istočnom“ pitanju (Antić 2007; Ković 2007) ili neobičnim figurama iz srpske istorije, „viktorijancima među Srbima“ (Marković 2006). Pojednim kanonskim figurama, poput Džona Stjuarta Mila, bave se različite studije i tekstovi (Đurković 2006; Vujačić 2007; Simendić 2011). U ovom kontekstu takođe želim da pomenem knjigu Miše Đurkovića *Kapitalizam, liberalizam i država* (2005), koja se bavi mnogim sličnim teorijskim fenomenima kao i ovaj tekst, mada na drugačiji način i s drugačijim zaključcima. Jedini tekst napisan na srpskom jeziku koji se bavi polnošću ili rodnom u kontekstu viktorijanske Engleske, jeste tekst Aleksandre Đajić-Horvath „Klasa, polnost i žensko telo u viktorijanskoj Engleskoj“, objavljen u časopisu *Genero* (2004). Tekstovi Daše Duhaček (Duhaček 1995; 2011) jedinstveni u u ovoj sredini jer obrađuju značaj Džona Stjuarta Mila i Herijet Tejlor Mil u kontekstu ranog liberalnog feminizma. Iako se bavi Milovom recepcijom u Srbiji XIX veka, u ovom kontekstu treba pomenuti i tekst Ivane Pantelić „John Stuart Mill in the Nineteenth Century Serbia“

da bi to moglo da posluži kao opravdanje za ovako postavljene okvire. Pored toga, okviri su postavljeni široko i zato što je namera ovog istraživanja ambiciozna: ono nastoji da doprinese raspravi o značajnim pojmovima političke filozofije u Srbiji, na način koji ih čini relevantnima danas – u obnovljenim kontekstima studija građanstva i promišljanja klase – ne zanemarujući, već *naglašavajući* mesto koje u tim raspravama pripada ženama. Način na koji je strukturiran ovaj rad treba da omogući sagledavanje tog mesta kao mesta bez kojeg se izvorno ne može zbilja razumeti ni proces reforme, ni proces transformacije političkog, ni proces ustanovljenja klasnog sistema.

Pojedinci i pojedinke

Odsustvo tekstova na srpskom jeziku o engleskom XIX veku uslovalo je još jedan tip poteškoća. Naime, ne samo da je bilo nužno rekonstruisati diskurzivni idiom tog doba, nego ga je bilo potrebno preneti i u srpski jezik. Reči nisu izolovane u odnosu na prakse, verovanja i institucije određene epohe: to se dakako najjednostavnije razaznaje u pojedinim sociolektima ili žargonu, ali se ne može ograničiti samo na njih. Primera za to kako reči „saučestvuju“ u svom vremenu je mnoštvo, i ovde ću navesti samo neke. Početkom XIX veka sinonim za glagol „reći“ (*to say*) bio je *to own* (posedovati reči, biti vlasnik svojih reči); umesto danas uvreženog izraza *job*, posao, posebno onaj za koji nije bila neophodna obučenost ili veština (kao što je posao u domaćoj posluži), određivao se kao *situation* (uporedivo s izrazom „situiranost“); tokom čitavog XIX veka kroz upotrebu određenih pojmova (*pauperism-poverty-unemployment*) može se pratiti diskurzivna smena u shvatanju siromaštva. Reči se, dakle, mogu posmatrati kao riznice značenja koja osvetljavaju društvene norme. Na primer, način na koji se shvata pojam prijateljstva (*friendship*) suštinski se razlikuje u odnosu na klasni kontekst: u višoj i srednjoj klasi, ono je stvar duboke privatnosti, intimne privrženosti koja se na nivou iskaza graniči s odnosom ljubavnika (Marcus 2007), dok u siromašnim sredinama normu predstavlja „javno“ druženje (Brodi i Kejn 2011: 309) koje se odvija u javnim kućama (*public houses*), što je za siromašne često doslovno i jedini dostupni oblik javnosti (v. Mayhew 2005: 48). Jedna reč, prema tome, označava potpuno različite sfere odnosa: personalizovanu i naglašeno

(2009), kao i njen diplomski rad „Politička prava za žene – britanski sifražetski pokret od 1906. do 1914. godine“ (odbranjen 2003. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu).

uzvišenu bliskost, s jedne, i uzajamnu ispomoć, „nalaženje u nevolji“ i solidarnost, s druge strane.

Imajući na umu svojevrsnu politiku prevođenja, sada ću, posredstvom tri pojma, uvesti još jednu, poslednju trijadnu podelu na kojoj se zasniva ova studija. Odmah treba napomenuti da je teza ovoga rada da je njihovo razdvajanje nasilno, budući da su oni na neraskidiv način povezani, odnosno, što ova studija i treba da pokaže, nemislivi jedni bez drugih. Reč je o pojmovima *individual*, *respectability* i *domesticity*. Za razliku od druga dva pojma, pojam *individue* nije nov, niti u smislu novine u srpskom jeziku, niti u smislu svoje intrinzične veze s XIX vekom. No, u slučaju tog pojma donesena je „političko-prevodilačka“ odluka koja se odnosi na principijelno korišćenje termina „pojedinaac“ umesto termina „individua“, i to zbog muškog roda pojedinca koji u srpskom jeziku ostaje neprikriven. I taj pojam i način na koji se on u ovom tekstu koristi, od presudnog su značaja. Taj značaj mu, međutim, nije pripadao od samog početka istraživanja. Koncipirajući ovu studiju kao tekst koji nastoji da zahvati razvoj konstrukcije polnosti u sferi građanstva, činilo mi se da pojam *žena* mora genealoški da prati razvoj pojmova *čovek* i *građanin*. Međutim, u duhu delezovskog shvatanja intervencije pojmova koji, rešavajući lokalne situacije, menjaju sami sebe, pokazalo se da pojam *pojedinaac* omogućava i najprikladnija rešenja i najpregnantnije unutrašnje promene. *Pojedinaac*, naime, posreduje između *čoveka* i *građanina*; on, po pretpostavci, u sebi obuhvata i žene i muškarce; on može ostati lišen neželjenih antropoloških dimenzija; a u liberalnom kontekstu se naprosto nameće kao osnova za razumevanje pojma građanina.

Jedno od vodećih pitanja koje, između ostalog, opravdava određenje ovog istraživanja kao imanentne kritike liberalizma, bilo je da li je pojedinaac neutralna, univerzalno primenjiva, impersonalna i egalitarna kategorija. Druga dva pojma – pojam dostojnosti poštovanja (*respectability*) i normi domaćinstva (*domesticity*) – razvijana posebno u drugom i četvrtom poglavlju ovog teksta, trebalo je da pokažu da odgovor mora biti odričan. I „dostojnost poštovanja“ i „norme domaćinstva“ predstavljaju terminološka rešenja koja nisu bezupitna i nisu dosledan prevod izvornih reči. Takođe, oba termina imaju izrazito klasnu pozadinu i javljaju se kao specifično viktorijanske lozinke za određen tip

ljudi, običaja i verovanja.⁸ *Respectability* upućuje na moć da se bude poštovan, odnosno na nečiju sposobnost (*ability*) da zavredi poštovanje (*respect*). Taj procesualni aspekt ove reči od ključnog je značaja, jer ukazuje na to da poštovanje nije zajemčeno velikaškom pozicijom plemenito rođenog, već da se mora osvojiti kao vrednost bez obzira na odsustvo plave krvi. Biti „dostojan poštovanja“ u srpskom jeziku se donekle javlja kao pleonazam, pošto dostojanstvo dostojnih već podrazumeva vrednost neophodnu za poštovanje. Međutim, taj pleonastički oblik namerno je odabran da bi se dodatno naglasila ova ključna odlika pojedinca, koja se u ovoj studiji misli posredstvom njegove moći usavršivosti i moći staranja o samom sebi.

S druge strane, termin *domesticity* u doslovnom smislu označava (posedovanje) domaćinstva, doma (*home life*), ili usredsređenost na domaće/domaćinske obaveze. Prevesti tu reč na način na koji je ona u ovom tekstu prevedena („norme domaćinstva“), predstavlja nasilan i u izvesnom smislu pogrešan prevod. Ono što upravo takvim prevodom želi da se zahvati jeste preskriptivna i bitno *normativna* dimenzija onoga što obuhvata sfera domaćinstva. Tim pojmom, naime, nastojim da uključim različite dužnosti i prava svih članova i članica domaćinstva (uključujući tu i domaću poslugu), ali i obaveze, prakse i uverenja koji određuju granice domaćinstva, kao i javne forme oblikovanja tog suštinski privatnog prostora. Najzad, tim normama pripada presudna uloga u određenju pojedinca kao onog koga krasi moć usavršivosti i staranja o samom sebi, ali i u problematizovanju određenja „pojedinke“, kojim se bavi čitavo peto poglavlje ove studije. Na taj način, termini *norme domaćinstva*, *dostojnost poštovanja* i *pojedinaac* čine specifičan niz pristrasnih i, u tom smislu, „političkih“ prevodilačkih rešenja, kojima se na drugačiji način prilazi pojmovima pola, klase i neutralne, univerzalno primenjive kategorije individue.

⁸ Viktorijanski rečnik vrvi sličnim lozinkama. Biti dokon (*idle*) je po definiciji odlika aristokratije, biti dostojan poštovanja (*respectable*) srednje klase. Pripadati *comfortable classes* (klasama koje krasi udobnost) znači pripadati *propertied classes* (klasama koje poseduju imovinu). Način na koji se pak definiše imovina takođe se suštinski menjao s promenama normativnih standarda koji su svoj izraz imali u zakonodavstvu (v. Wiener 2004). Tako se pod imovinom krajem XVIII veka pre svega misli na zemlju (koju poseduju isključivo zemljovlasnici i kraljevska porodica), da bi se ta oznaka kroz XIX vek menjala i sve više odnosila na moć plaćanja poreza (o tome će posebno biti reči u kontekstu drugog reformskog zakona, u četvrtom i petom poglavlju ovog teksta). Takva promena uočljiva je i u upotrebi reči *gentleman*. Izvorno, reč *gentleman* označava osobu koja pripada plemstvu (*gentry*), koja je *gentle* – plemenitog roda, ali i otmena, hrabra i lojalna – a sve te odlike, verovalo se, takvoj osobi pripadaju pukim rođenjem. Kako je vek odmicao, ovo se određenje širilo uz veru da se taj status može steći pozicijom u otmenim profesijama, te se *gentleness* daleko češće dovodi u vezu s moralnim vladanjem, a sve manje s plemićkim statusom. Krajem XIX veka se pretpostavljalo da svaki dečak koji završi javnu školu, pod pretpostavkom da nije učinio nešto zbilja nečasno, zavređuje naziv *gentleman* (v. Tosh 2007).

Izbor da se u opis strukture poglavlja krene od ova tri pojma određen je činjenicom da oni nisu ograničeni na pojedine delove, već da takoreći strukturno određuju tekst u celini. Uz to, ta tri pojma, uzeta zajedno, otkrivaju i cilj ovog istraživanja. Naime, opšte je mesto savremene političke feminističke teorije da se neutralna kategorija pojedinca nije odnosila na *svakoga*. Feministička politička teorija zapravo upućuje na to da je ova naizgled univerzalna kategorija obuhvatala tek relativno uzak skup individua koje s pravom mogu polagati puno pravo na zvanje pojedinca, a otuda i na zvanje građanina. Te osobe (*person*) u pravnom smislu, ili pojedinci (*individual*) u političko-filozofskom smislu, bili su imućni, beli muškarci.⁹ Odveć često se, međutim, ovaj uvid uzima kao polazište u argumentaciji, bez nastojanja da se ta – prema nekima smela, prema drugima očigledna – tvrdnja opravda genealoški. Cilj ovog istraživanja je da u obrazloženom kontekstu preispita tu tezu.

Način na koji su poglavlja rada strukturirana upućuje na drugi osnovni cilj ovog istraživanja. Umesto da se u istraživanju krene od teze da su pojedinci beli, imućni muškarci, do njega se vrlo postupno dolazi. No, razlozi za to nisu samo metodološke prirode. Da bi se govorilo o „pojedinki“, odnosno o obuhvatnom zahtevu žena da im se omogući privilegija građanstva, bilo je neophodno razmotriti čitav niz fenomena koji se mogu razumeti kao uslov mogućnosti formulisanja jednog takvog zahteva. U najtešnjoj vezi s ovim zahtevom su politički i društveni procesi karakteristični za XIX vek: transformacija političkog, pojava klasnog sistema i novog oblika države, sistema privatnog i javnog i reformskog potencijala liberalizma. Utoliko je cilj ove studije da pokaže da pitanje ženskog prava glasa, odnosno pitanje postajanja građankom, nije marginalno pitanje, nešto što se može posmatrati izolovano od širih političkih, društvenih i ekonomskih okolnosti. Njemu pripada središnja pozicija za razumevanje osvajanja prava glasa kao procesa osvajanja građanstva, kao i za objašnjenje kako se postaje građaninom u sistemu privatnog i javnog.

⁹ Važno je naglasiti da prošlo vreme kojim se operiše u ovom paragrafu treba sagledati na način na koji se ono javlja u engleskom gramatičkom spoju prošlog i sadašnjeg vremena, takozvanom složenom prošlom vremenu (*present perfect*). Upravo u tom duhu ovo se može razumeti kao ogled iz istorije sadašnjosti, jer iako danas možemo govoriti o građanima i građankama, o njihovim jednakim pravima i obavezama, ponešto od učinaka prošlih vremena ostaje upisano u način na koji danas živimo svoje političke identitete opisane polom, klasom, bojom kože itd.

Ključni pojmovi: struktura poglavlja

U onome što sledi nastojaću da sumarno predstavim sve celine ovog rada, uvodeći i ostale pojmove koji su u ovom istraživanju imali ključnu ulogu. Prvo poglavlje nastoji da definiše pojmove reforme i transformacije političkog. Reforma se uzima kao snop učinaka specifično ambivalentnog položaja srednje klase koja ima društvenu moć, ali ne i političku moć predstavljanja. Transformacija političkog se pak određuje kao posledica ambivalentnog mešanja društvenog i političkog. Prema tome, za oba ta međusobno uslovljena procesa, od presudnog je značaja položaj srednje klase početkom XIX veka. U svom *Ogledu o srednjoj klasi*, Aljoša Mimica kaže:

Moderni pojam srednje klase javio se srazmerno kasno, početkom devetnaestog veka. On se prvobitno odnosio na preduzetničko građanstvo koje se, nadahnuto novim privrednim etosom, jasno razlikovalo kako od proleterizovane svetine, tako i od tradicionalnih staleških redova. Naziv *middle class* označavao je sve one raznorodne društvene slojeve koji su, još pod okriljem feudalnog poretka, u slobodnim evropskim gradovima promicali nov način proizvodnje: robnonovčanu, na tržište usmerenu ekonomiju umesto naturalnog privređivanja. Ali ono što je, u klasnom smislu, ove slojeve izuzimalo iz staleškog poretka, ustrojenog uglavnom na vanekonomske načelima, bila je očigledna statusna nekonzistentnost njihovog položaja: narasloj ekonomskoj snazi nisu odgovarali primeren društveni ugled i politička moć. (Mimica 1983: 16)

Iako je već engleskom *Glorious Revolution* (1688), kako tvrdi Hagen Šulce (Hagen Schulze), uveden prilično stabilan parlamentarizam, čime je uspostavljena ravnoteža između krune, visokog plemstva i zemljoposedničkog (nižeg) plemstva, „staro torijevstvo“ je omogućilo da engleski parlamentarizam s početka XIX veka ima sva obeležja *Ancien Régime* bez apsolutističke vlasti (Šulce 2002: 144). Upravo je stoga odsustvo strogo političke moći i ambivalentno prisustvo društvenog uticaja, do donošenja Velikog reformskog zakona 1832. godine bilo ono što određuje srednju klasu. Ta istorijski osobena pozicija usloviće transformaciju političkog koje se u prvom poglavlju čita posredstvom pojmova suverenosti, predstavljanja i *commonwealth*-a. S druge strane, moć da se mehanizmi društva pokreću bez obzira na odsustvo političkog predstavljanja – sama po sebi usko vezana uz pojavu tržišne privrede – uvodi reformski potencijal u različite potonje aspekte funkcionisanja *države*.

Nastajanje države koja nije *commonwealth*, utoliko je u neposrednoj vezi s transformacijom političkog koju je uslovlilo reformsko delovanje srednje klase. O kakvoj je državi reč? Ta bi se država mogla razumeti onako kako je opisuje Erik Hobsbawm (Eric Hobsbawm) govoreći o njoj kao o bentamovskoj birokratskoj državi,¹⁰ Hana Arendt kao o „čistoj administraciji“ ili „vladavini nikoga“, ili kao o državi zasićenoj *društvenim* (Arendt 1991: 40, 41), a Mišel Fuko kao o prostoru u kojem se ostvaruje „podržavljenje biološkog“, „vlast regulacije“ (Fuko 1998: 291, 299). Ta istovremeno minimalna i maksimalna država proizvod je prodora srednje klase u sferu političkog, te promenjenih shvatanja suverenosti, prava na zvanje pojedincem, i načina na koji su se društvene reforme utiskale u političko.¹¹

Ako je prvi reformski zakon srednju klasu 1832. godine učinio političkim činiocem, on je i radničku klasu na politički način definisao kao klasu kojoj je uskraćeno pravo na samostalno predstavljanje. Ko je predstavljivi i po kom osnovu? Kakvu funkciju ima država

¹⁰ „Sasvim je pogrešno misliti (što su uvidjeli pobornici kapitalizma, benthamovski filozofski radikali) da je liberalizam bio protiv birokracije. On je bio samo protiv nedjelotvorne birokracije, protiv miješanja države u stvari koje je bolje prepustiti privatnom poduzetništvu i protiv pretjeranih poreza. Vulgarnoliberalna parola o državi čija se uloga svodi na funkciju noćnog čuvara zamagluje činjenicu da je država, oslobođena neefikasnosti i upletanja sa strane, bila mnogo snažnija i ambicioznija nego prije. (...) Rast stanovništva prisiljavao je državu da proširi pravni sistem, rast gradova i gradskih socijalnih problema zahtijevao je širenje municipalne uprave. (...) Najelementarnije funkcije liberalne države, kao djelotvorno odmjeravanje i skupljanje poreza preko plaćenih činovnika i održavanje stalnog redarstva u seoskim područjima, većini predrevolucionarnih apsolutizama činili bi se poput nevjerovatnih snova. Kao i visina poreza – koji u tom razdoblju ponekad dobiva oblik poreza na prihod, a plaćaju ga podanici liberalne države: godine 1840. izdaci vlade u liberalnoj Britaniji bili su četiri puta viši nego u autokratskoj Rusiji“ (Hobsbawm 1987: 169).

¹¹ Način na koji se o državi u ovom istraživanju raspravlja gotovo sasvim ispušta iz vida tipove kao što su konstitucionalna, demokratska ili autoritarna država (o tome v. Pavlović 2011); takođe, ovaj se rad ne bavi veoma značajnom temom, paralelnim razvojem države i nacije (o tome v. Šulce 2002). O pojmu suverenosti videti Bojanić i Milenković (2008), i za ovaj tekst posebno važno Fukoovo određenje suverenosti (Fuko 1998). Kada je pak reč o pojmovima društvenog i političkog, želim da ukažem na način na koji te pojmove u knjizi *Vita activa* koristi Hana Arendt, pre svega zbog njenog snažnog insistiranja na njihovoj vezi s privatnim i javnim. Društvo ili društveno, prema katalogizaciji Hane Pitkin (Hanna Pitkin), u knjizi *Vita activa* pojavljuje se kao nešto što „apsorbuje“, „obuhvata“, „proždire“ ljude ili druge entitete; koje se „pomalja“, „idiže“, „raste“... što se „natura“, „osvaja“ oblasti ili sfere; koje se „uspostavlja“ i „kontrolise“, „izopačuje“ i „preobražava“; što „nameće“ pravila ljudima, od njih „zahteva“ izvesne oblike vladanja; „isključuje“ ili „odbija da prihvati“ druge oblike vladanja ili ljude; i pokušava da ih „prevari“ i deluje „skriveno“ (Pitkin 1995: 53). Zameni li se ovde arentijanski pojam *the social* s pojmom normativno, dobija se ono što želim da naglasim u ovom istraživanju. Njeno određenje „društva“ kao „čudno hibridnog područja u kojem privatni interesi poprimaju javno značenje“ (Arendt 1991: 33), takođe rezonira s onim što kasnije u tekstu izvodim. Međutim, način na koji Arendt definiše privatno (domaćinstvo [household] i porodica; održanje života; sfera nužnosti) nasuprot javnom (*polis*, sfera govora i delovanja; zajednički svet; sloboda [Isto: 28, 29]), ne odgovara načinu na koji se u ovom radu koristi pojam javnosti ili političkog, koji kod Arendt imaju tendenciju preklapanja (o problemima s ovako postavljenim dijadnim odnosom privatno/javno i mogućim rešenjima, v. Honig 2006; o širim interpretativnim kontekstima v. Duhaček 2010: pogl. 1). U tom smislu, smatram problematičnom definiciju društva kao „oblika u kome činjenica da ljudi jedni o drugima ovise radi života i ničeg drugog poprima javno značenje, te u kojem je djelatnostima povezanim s pukim održavanjem dopušteno da se javno pojavljuju“ (Arendt 1991: 42).

u odnosu na predstavljive i na nepredstavljive? Kakva je uloga reforme u poboljšanju uslova i okolnosti onih kojima se uskraćuje pravo na zvanje pojedinca (posebno ukoliko se ima na umu da je prvi institucionalni reformski gest, prvi zakon reformisanog Parlamenta bio Novi zakon o siromašnima koji je uspostavio poroznu granicu između radnika i paupera)? Drugo poglavlje ovog rada se stoga bavi *subjektom* i *objektom* reforme: klasom pojedinaca i klasom „malih“ ljudi, nastojeći da definiše šta znači polagati pravo na zvanje pojedincem i ko polaže to pravo.

Već ovde bi bilo primereno naznačiti kako se u ovom tekstu koristi pojam klase. Sama odluka da se srednja klasa odredi kao „klasa pojedinaca“, a radnička klasa kao mnoštvo, klasa „malih“ ljudi ili, alternativno, niži redovi (znakovi navoda bi bili umesni u sve tri instance), upućuje na dve značajne stvari. Takva nestandardna upotreba treba, prvo, da ukaže na središnju poziciju pojma *pojedinač* u određenju samog klasnog okvira; i drugo, ona klasu treba da predoči kao „neinformativan pojam“ koji odražava i ideološki stereotip (karakterističan za XIX vek) i sociološki stereotip (karakterističan za XX vek) (Mimica 1983: 64). Za razliku od tekstova koji se usredsređuju na radničku klasu, na njenu svest, kulturu ili moć delovanja (Thompson 1964; Host 1998), ovde je načinjen pokušaj da se pokaže kako je ona konstruisana iz dominantnog javnog diskursa srednje klase za samu srednju klasu („opštu javnost“). Takođe, iako se naslanja na Marksa (Marx) i na njegovo shvatanje klase, ova interpretacija ne pravi korak ka razradi asimetrije klasnih odnosa, iznet na paradigmatičan način u *Bedi filozofije*, gde je „suprotnost između proleterijata i buržoazije... borba klase protiv klase, borba koja dovedena do svog vrhunca, znači potpunu revoluciju“ (Marks 1946: 156).

Ključni pojmovi oko kojih se organizuje drugo poglavlje su princip usavršivosti, princip kojim se uređuje pravo na zvanje pojedincem, slobodni optičaj interesa i uloga reforme u *proizvodnji znanja* koje uspostavlja i perpetuiira razlike između pojedinaca i „mnoštva“. Iako sam pojam moći u ovom istraživanju nema fundamentalnu ulogu, Fukoova definicija sprege moć-znanje ovde je svakako od značaja. U knjizi *Nadzirati i kažnjavati* Fuko kaže:

Treba poći od pretpostavke da moć proizvodi znanje (ne samo time što ga podržava jer joj služi ili time što ga primenjuje jer joj koristi); treba prihvatiti da se moć i znanje neposredno međusobno

uslovljavaju... Ukratko, aktivnost sazajnog subjekta ne proizvodi znanje koje bi bilo korisno ili protivno moći, već sprega moć-znanje, to jest procesi i borbe koji je čine i prožimaju, određuje moguće oblike i oblasti saznanja (Fuko 1997: 33-34).

Pitanje koje ovo poglavlje postavlja jeste kako je znanje o klasi „malih“ ljudi proizvelo tu klasu kao *entitet* koji se zna kao klasni. Implicitno, time se postavlja pitanje i o ulozi „klase pojedinaca“ u ovom epistemičkom procesu, odnosno o načinu na koji je shvatanje pojedinačnosti/nemnoštvenosti uslovalo mogućnost određenja prava na zvanje pojedincem. Problem znanja pak u neposrednoj je vezi s načinom na koji se u ovom radu izlaže sistem privatnog i javnog, kojem je posvećeno treće poglavlje.

Treće poglavlje zamišljeno je kao osovina ove studije. U njemu se potanko razrađuju pojedinačni pojmovi od kojih se sastoji sintagma „sistem privatnog i javnog“. Tom složenom sintagmom nastojala sam da označim prožimanje simboličkih i materijalnih praksi i znanja kojima se opravdava distribucija prava na zvanje pojedincem. Pojmovi pojedinca, ali i klase i pola, na način predložen u ovom radu, postaju razumljivi tek kada se sagledaju kroz taj normativni okvir, koji je kao takav nerazdruživ od procesa reforme i transformacije političkog. Sistem privatnog i javnog organizovan je oko prava na privatnost, koje se prikazuje kao neotuđivo pravo pojedinaca. Utoliko se i čitava studija organizuje oko toga da se pokaže kako je tobože univerzalno pravo na zvanje pojedincem, a otuda i građaninom, iznutra zapravo ograničeno bitno selektivnim priznanjem prava na privatnost.

Selektivnost prava na privatnost ključna je i zbog implicitne motivacije kojom se rukovalo ovo istraživanje. Da bi se razumele hijerarhije u ljudskosti, što je na početku navedeno kao jedno od osnovnih pitanja ovog rada, trebalo je razlučiti kako se one uspostavljaju, kako opstaju i kako ih prihvatamo kao date. Različiti diskursi – koji se bave polom/rodom, klasom, „rasom“ ili bojom kože, seksualnošću, (post)kolonijalnim statusom itd. – nastoje to da objasne. Ti diskursi, od trenutka njihovog pojavljivanja do danas – uprkos značajnim pomacima koje je uvela prizma „ukrštanja“ (*intersectionality*) – konstituišu i održavaju duboke dihotomne podele na muškarce i žene, više i niže klase, bele i nebele ljude, heteroseksualne i neheteroseksualne osobe, predstavnike „globalnog severa“ i „globalnog juga“. Upotrebom pojma sistem privatnog i javnog cilj mi je da ove duboke

hijerarhijske useke u ljudskosti pokušam da prikazem kao proizvod rada norme, kojim je konsolidovana neutralnost kategorije pojedinca, kao i privilegija građanstva „prvog reda“.

Zbog toga ću se u ovom trenutku nakratko osvrnuti na paradigmu patrijarhata, paradigmu oko koje se organizuje dihotomno razumevanje pola/roda. Patrijarhat svakako spada u centralne pojmove feminističke teorije. Pod njime se misli na različite, premda ne i međusobno isključive fenomene: na ideologiju koja je proistekla iz moći muškaraca da sprovode razmenu žena među srodničkim grupama; na muški simbolički princip (falo[go]centrizam); na vlast oca/najstarijeg muškarca (v. Rowbotham 1982: 73). Kao analitičko oruđe, ovaj se pojam nije koristio tokom prvog talasa feminizma, odnosno u razdoblju kojim se bavi ova studija. Njegova upotreba mora se dovesti u vezu s preovlađujućim marksističkim objašnjenjem društvene nejednakosti, osobito snažnim tokom šezdesetih godina XX veka, u doba kada drugi talas feminizma dobija autentičan izraz, nezavisan donekle i od marksističke tradicije iz koje je ponikao, i od feminističke tradicije koja mu je prethodila. Patrijarhat se tada javlja kao eksplanatorni pojam koji nastoji da zahvati šire, dublje i starije odnose dominacije, koji se ne mogu naprosto svesti na relativno nov fenomen klasne nejednakosti. Otuda je jedan od osnovnih postulata na kojima počiva koncepcija patrijarhata primarnost polnog/rodnog oblika nejednakosti u odnosu na druge, koji se često razumeju kao naknadne ili izvedene forme potlačenosti.

Primer za izrečeno može ponuditi knjiga *The Creation of Patriarchy* (*Stvaranje patrijarhata*), u kojoj Gerda Lerner (Gerda Lerner) tvrdi da se apropijacija seksualne i reproduktivne sposobnosti žena odigrala pre ustanovljenja privatne svojine; da su drevne države organizovane u formi patrijarhata, što je podsticalo održanje patrijarhalne vlasti u porodici, ali i kroz ustanove kakva je ropstvo (Lerner 1986: 8-9). Patrijarhat se stoga odnosi na manifestovanje i institucionalizovanje muške vlasti nad ženama i decom u porodici, koja se potom proširuje i na sve druge segmente društva. Suprotno uvreženim verovanjima, smatra Lerner, patrijarhat počinje s prvim društvenim organizacijama i ne nestaje dodeljivanjem izvesnih građanskih prava ženama u XIX veku (Isto: 239, v. i Pejtmen 2001). I, premda insistira na tome da „klasa nije odvojeni konstrukt od roda, već da se klasa izražava na orodnjen (*genderic*) način“, Gerda Lerner tvrdi da se „svaka 'klasa' sastoji od dve različite klase – klase muškaraca i žena“ (Lerner 1986: 213, 215). Iako u svojoj knjizi pokušava da utvrdi značenje patrijarhata od snažne kritike koja potiče iz same feminističke

teorije osamdesetih godina XX veka, Lerner ne odmiče dalje od tvrdnje da je društvo organizovano – u pradavnoj prošlosti, ali i danas – na dihotomnoj osi u kojoj su svi hijerarhijski odnosi izvedeni iz bazične, ali oduvek i svuda prisutne dominacije (svih) muškaraca nad (svim) ženama.¹²

Uprkos tome što se pojam patrijarhata u feminističkoj teoriji koristio (i koristi) na način koji nije nužno jednoobrazan i pravolinijski, verujem da je ovakva upotreba postala toliko ustaljena da je taj pojam naprosto nemoguće redefinisati, dopuniti onim što izostavlja, ili bilo kako drugačije „popraviti“. Ili, kako to slikovito opisuje Šila Roubotam (Sheila Rowbotham) još 1981. godine: „rastezale smo njegovo značenje na sijaset raznih načina, ali ga je naprosto nemoguće učiniti nepostojanim. Jednostavno, odbija da se pomakne“ (Rowbotham 1982: 75). Takođe, pojedine pretpostavke koje su se „potkradale“ feminističkim teoretičarkama, poput one da „nema ničega dvosmislenog u rasnoj segregaciji ili ekonomskoj diskriminaciji“ (Bartky 1977: 28), saučestvovala su u „kolonizujućoj epistemološkoj tradiciji koja transkulturnom pojmu patrijarhata podređuje drugačije oblike dominacije“ (Batler 2010: 110). Stoga se odbacivanje shvatanja o postojanju univerzalnog patrijarhalnog poretka može izjednačiti s odbacivanjem verovanja da „postoji internacionalna muška zavera ili monolitna, transistorijska struktura moći“ (Mohanti 2005: 164), odnosno s odbijanjem da se naturalizuju i istorija i moć.

¹² Čak i ako se prihvati mnoštvo glasova i odsustvo konsenzusa u određenju ovog pojma, nemoguće je zanemariti ono što bi se moglo nazvati ključnim određenjima patrijarhata iz kojih poniče feministička teorija. Pod time se misli na mesta iz *Drugog pola* Simon de Bovoar (Simone de Beauvoir), poput sledećeg: „Odavno, od početka istorije, one [žene] su uvek bile podređene muškarcu. Njihova zavisnost nije posledica nekog zbivanja ili događaja [što je slučaj s proleterima ili crncima, prim. A. Z.], ona nije nastala... drugost se ovde javlja kao apsolutnost“ (Bovoar 1983: 15). Nadalje, pod ključnim određenjima misli se i na „problem koji nema ime“ (Fridan 2010), i na nedvosmisleno i izrazito značajno shvatanje ovog fenomena izneseno u „zabeleškama o teoriji patrijarhata“ Kejt Milet (Kate Millett). Milet određuje patrijarhat kao instituciju koja omogućava jednoj polovini stanovništva, muškoj, da kontroliše drugu polovinu, žensku, čineći to oduvek, na tek ponešto drugačiji način no što to čini danas: „Patrijarhat, kao vladajuća ideologija, nema premca u razvijanju konformističkog ponašanja; vrlo je verovatno da nijedan drugi sistem nije nikada ostvario tako celovitu vlast nad svojim podanicima“ (Millett 1981:180; za dragocenu kritiku ovako postavljenog shvatanja v. Papić 1993). Za ovakvo određenje patrijarhata presudno je shvatanje o univerzalnoj potlačenosti žena, gde se sve žene kao podređene/kontrolisane misle kao realne ili potencijalne žrtve (Bartky 1977: 23, 26). Prema tome, kada se kaže da je sistem privatnog i javnog alternativa paradigmi patrijarhata, pod tom paradigmom se misli na shvatanje koje podrazumeva da su muškarci, kao grupa ili klasa, sistemski podržani u kontroli nad ženama, koje se takođe određuju kao grupa ili klasa, u svim oblastima društvenog života („političkoj, ekonomskoj, industrijskoj, finansijskoj, religijskoj ili društvenoj“ oblasti [Goldberg 1977: 25]).

Konstruisanje jednog novog, složenijeg i otvorenijeg pojma koji kroz sebe treba da propusti ose međuzavisnosti različitih oblika nejednakosti, predstavlja pokušaj odgovora na zahtev koji u *Nevolji s rodom* upućuje Džudit Batler:

Feministička kritika bi svakako trebalo da istraži totalizujuće iskaze na kojima počiva maskulinistička ekonomija označavanja, *ali bi ona morala da bude samokritična i prema totalizujućim gestovima feminizma*. Svaki pokušaj koji neprijatelja određuje kao jednog predstavlja obratni diskurs, koji nekritički podražava strategiju tlačenja umesto da ponudi drugačiji skup uslova. *Činjenica da ova taktika funkcioniše i u feminističkom i u antifeminističkom kontekstu ukazuje na to da kolonizujući gest nije prvenstveno ili nesvodivo maskulinistički. Njegovi se učinci mogu naći i u rasnoj, klasnoj i heteroseksističkoj formi podređenosti*, da navedemo samo nekolicinu. A očigledno je da navođenje raznih varijanti tlačenja, poput ovog u koje sam se upravo upustila, počiva na *pretpostavci o njihovoj zasebnoj, sekvencijalnoj koegzistenciji na nekoj horizontalnoj duži koja ne opisuje njihova ukrštanja u društvenom polju*. Vertikalnom modelu nešto takode manjka; tlačenja se ne mogu sumarno rangirati, uzročno povezivati i distribuirati među ravnima „izvornosti“ i „izvedenosti“. (Batler 2010: 69-70, kurziv A. Z.)

„Sistem privatnog i javnog“ utoliko treba da ponudi alternativu pojmu patrijarhata, genealoški razrađujući ekonomiju označavanja (odnosno, distribuciju prava na zvanje pojedincem), i to ne sekvencijalno, niti na način rangiranja prema izvornosti.

Ovde je takođe neophodno ukazati na jedan značajan propust u ovom poduhvatu. Kategorije pola i klase ne treba, i to ću nastojati da pokažem ovim istraživanjem, misliti izdvojeno. Međutim, to se u jednakoj meri odnosi i na kategoriju „rase“ i na fluktuirajuću kategoriju kolonizatora/kolonizovanog, kategorije koje upravo u XIX veku dobijaju svoj konačni izgled. Da bi se sistem privatnog i javnog odista prikazao u svojoj mnogostrukosti, bilo bi neophodno na jednako velikom prostoru razraditi međuodnose svih pomenutih kategorija što, s obzirom na ograničenja prostora teksta, ovde nije bilo moguće sprovesti. Klasa nije stihijski odabrana kategorija: njoj pripada posebno vidljivo mesto u procesu političke reforme, te su utoliko njeni prepleti s kategorijom pola u okvirima engleskog XIX veka bili posebno izvodivi. Na nešto drugačiji način, unutrašnje veze bi se mogle izvesti i za kategoriju „rase“ (Groot 1989; Gibbons 2001; Cox 2002; Shah 2000; Molnar 1997), i za

imperijalno-kolonijalni kontekst (Burton 1992; Stoler 1996; Midgley 1998; Bell 2007),¹³ te se otuda svuda gde je to u tekstu bilo prikladno, upućivalo i na ove kategorije, doduše više u vidu podsećanja nego temeljne analize.

Četvrto poglavlje nastoji da preispita šta je to što ženu čini nemogućim pojedincem, odnosno kako joj sistem privatnog i javnog dodeljuje poziciju pola/poziciju nemogućeg pojedinca. U njemu se stoga razlažu značenja polnosti, koja se otvaraju u presecima sfere rada, moralnosti, pravne egzistencije, „naučnih“ opisa ženskosti i medicinskog otkrića seksualnosti. Pitanjima seksualnosti se bavi izuzetno široko polje studija. To interesovanje je u velikoj meri podstaklo objavljivanje Fukoove *Istorije seksualnosti* (1976), otvoreno simbolično nazvanim poglavljem „Mi, viktorijanci“. Fukoove teze i genealoški metod nagnale su brojne istraživače da preispitaju i redefinišu dotadašnje takoreći opšteprihvaćeno razumevanje viktorijanske priderije. Ovim raspravama (v. pregledne članke Harvey 2002; Vicinus 1982; Stearns i Stearns 1985; Mitchinson 1985) pripada istaknuto mesto u načinu na koji se u ovoj studiji tumačila seksualnost. Međutim, za nju je posebno važno pitanje kako su žene postale pol, i kako je to postajanje polom onemogućilo njihovo uklapanje u kategoriju pojedinca. Stoga se može reći da su u organizaciji četvrtog poglavlja – i ove studije uopšte uzev – ključna bila tumačenja koja seksualnost razumeju kao *polnost*, kao fukoovski dispozitiv, to jest kao tvorevinu nerazlučivu od institucija (države), regulacionih i administrativnih mera, skupova merodavnih i zvaničnih znanja itd. (v. Mort 1987; Laqueur 1992; Walkowitz 1982; Walkowitz 1991).

Jedna je od ključnih teza ovog istraživanja da pol nije samo neraskidivo povezan s klasom, već i da je taj entitet kao entitet mogao nastati samo u kontekstu reforme, transformacije političkog i nastanka države koja nije *commonwealth*. Smeštanje govora o polnosti u kontekst istorije razvoja institucionalnih politika ili političke teorije uopšte uzev, za feminističku političku teoriju svakako nije novina. Uprkos tome, ozbiljnost ove teme i dalje je nešto na šta se mora obratiti pažnja (v. Mort 1987: 5). Bez namere da pribegavanjem ubeđivačkim definicijama uveravam da je tema ozbiljna (*i važna i složena*), podsetiću na to da je i tumačenje i dodeljivanje ozbiljnosti nekim temama, ali ne i nekim

¹³ Ovde je, primera radi, instruktivno upozorenje Antoanet Barton (Antoinette Burton) kada, u kontekstu prisustva imperijalne retorike u sifražetskom pokretu, kaže da „uticaj imperijalne kulture na feminističku ideologiju poznog XIX veka nikoga ne bi trebalo da začuđuje više od, recimo, uticaja industrijske revolucije na živote žena, ili upliva liberalnog individualističkog diskursa na viktorijanski ženski pokret“ (Burton 1992: 137).

drugim, način da se „produkcija diskursa u isti mah kontroliše, selektuje, organizuje i raspodeljuje, i to izvesnim postupcima čija je uloga da ukrote moći i opasnosti diskursa, i da ovladaju njegovim nepredvidljivim događajima“ (Fuko 2007: 8).

Moglo bi se reći da se upravo to dogodilo onim ženama i muškacima koji su se u XIX veku borili za pravo žena na građanski status. Pošto su ti zahtevi formulisani iz perspektive pola, njima se odveć često odricala ozbiljnost. Otuda je peto poglavlje posvećeno razumevanju ovog zahteva: zahteva da se pravo na zvanje pojedincem, kao preduslov za pravo građanstva, dodeli ženama kao nemogućim pojedincima. Zbog toga je ovo poglavlje i naslovljeno tako da izražava određenu zadržku koja se ispoljava znakovima navoda („Pojedinka“), implicirajući ne samo probleme „ozbiljnosti“, nego i konstitutivnog neuspeha da se pozicija *pojedince* za žene osvoji.

Peto poglavlje funkcioniše kao završno ne samo po redosledu javljanja, nego i u smislu zaključaka. Njega treba posmatrati kao zaključno razmatranje svih poglavlja koja mu prethode, pošto je njime pozicija pojedinke dovedena u neposrednu vezu sa samim polom, ali i s reformom, transformacijom političkog i države, i klasom. U njemu je na najdosledniji način izveden i paradoksalan položaj *žene kao pojedinca* u sistemu privatnog i javnog. Smeštenost „pojedinke“ u pol, ali i njena klasna pozicioniranost, potvrđena specifičnim reformskim delovanjem, otvara značenja građanstva na neke drugačije načine. Oni su značajni ne samo za naše razumevanje procesa širenja prava glasa, koji su danas okončani u gotovo svim državama sveta, već i za temeljno značenje samog građanstva koje, kao institucija i življeno iskustvo, počiva na osnovama koje sam u ovoj studiji pokušala da opišem. U tom smislu, ona bi trebalo da navede na pitanje kakve privilegije kao građani i građanke posedujemo, kakve strateške saveze možemo načiniti, kome se obraćamo kada želimo proširenje građanskih prava, i kakve nas strukturne odlike ograničavaju u njihovom punom posedovanju.

I **Reforma i transformacija političkog**

Govorim sada o srednjim klasama – o onih stotinu hiljada poštovanja dostojnih osoba – o najbrojnijem i bez premca najbogatijem redu u zajednici; jer kada bi svi vaši lordovski zamkovi, dvorci, lovišta i odgajališta fazana, i sva vaša jutra zemlje, došli pod čekić ... njihova cena se ne bi mogla meriti s ogromnim i solidnim bogatstvom onih srednjih klasa koje predstavljaju istinske riznice trezvenog, racionalnog, inteligentnog i časnog engleskog osećanja. Pod narodom, ponavljam, mislim na srednje klase, na bogatstvo i pamet ove zemlje, slavu britanskog imena.

Lord Brogam

Kad se bliže pogleda, čak i ono što je Marks nazivao „klasnim sukobom“... nije ništa drugo do građanski rat koji deli svaki narod i koji će se okončati samo onda kada, u besklasnom društvu ili u mesijanskom carstvu, Narod i narod bude koincidirao i kada više ne bude, strogo govoreći, nikakvog naroda.

Đorđo Agamben

Nastanak države

Na samom početku XIX veka, opseg funkcija koje su pripadale suverenu bio je definisan minimalistički. Međutim, taj tobožnji manjak nipošto ne treba razumeti u formi ograničenja onoga ko poseduje suverenu moć, niti bi u ta implicitna ograničenja trebalo upisati nepregledne prostore slobode od suverene moći. U tim minimalnim zahtevima koji se pred suverena postavljaju, sadržani su nužni i dovoljni uslovi suverenosti. Suveren je onaj ko svojim telom predstavlja zemlju nad kojom suvereno vlada, onaj ko je telom brani od pokušaja da mu se ingerencije vladanja oduzmu, i njegova reč ima snagu zakona. Suveren je, dakle, figura koja ima moć da reprezentuje one nad kojima suvereno vlada, da poslednji odlučuje o zakonima prema kojima se vladaju svi njegovi podanici, i da svoje podanike od neprijatelja štiti na način koji smatra najprobitačnijim. Telo i reč suverena na taj način konstituišu opšte dobro, *commonwealth*, koje ne pripada nikome pojedinačno. *Commonwealth*, država, nije za podanika, pa čak – uprkos sporovima u političkoj filozofiji novog veka – nije ni od podanika (v. npr. Hinsli 2001; Hearnshaw 1967). Pod pretpostavkom da dela pojedinaca nisu u sukobu s rečju suverena, pojedinac je u svojoj pojedinačnosti neutralan i za suverena nevidljiv. Njegova se pojedinačnost utapa u opštosti *commonwealth*-a koja se iscrpljuje u figuri suverena. Prema tom „levijatanskom modelu“ (Fuko 1998: 49), političko se stoga može odrediti kao ono što obuhvata odluke pojedinca koji ima moć da reprezentuje opštost, ovaploćenu u životu *common wealth*-a.

U osvit XIX veka, u Ujedinjenom Kraljevstvu ovaj model suverenosti opstaje bar na simboličkom nivou. Uloga onog entiteta koji danas nazivamo državom, svodila se na odluke o odbrani kraljevstva i nalaganje okvira pravde. Za samo sprovođenje zakona najvećim su delom bile odgovorne mesne ili mirovne sudije (*justices of peace*), neplaćeni predstavnici lokalnog plemstva koje nije odlikovala stručnost u pravu, niti kakav činovnički položaj u državnom mehanizmu, već dužnost prema zajednici koja obitava na njihovoj zemlji ili imanju. Sposobnost rasuđivanja o pravičnosti i pravdoljubivost mirovnih sudija izvodila se iz puke činjenice da njihovim venama teče „plava krv“. Budući da su bili vlasnici zemlje i svega na njoj, od prinosa i stoke pa do ljudi, u vrlo prenesenom smislu, plemićima se takođe prepuštala odluka o načinu na koji će se održavati javna dobra na njihovom posedu, raspodeljivati parohijska pomoć siromasima i regulisati zaštita svojine. Univerzalni sistem obrazovanja nije postojao, niti je postojao obrazac prema kojem se

obrazovanje izvodilo. Privatne škole i univerziteti predstavljali su samo ekstenziju dužnosti prema vlastitom staleškom/klasnom poreklu, koja je imala, verovalo se, posrednog uticaja i na druge društvene slojeve. Vera da je vrlina naučiva i da se može preneti drugima i bez njihovog neposrednog obrazovanja, povezuje stavove karakteristične za XVII vek (nalazimo ih, primera radi, u Lokovima [Locke] *Mislina o obrazovanju* iz 1693, namenjenim plemstvu koje će ima moć da sve „dovede u red“ [v. Schmitter *et al.* 2003: 81]), i dugovečno uverenje da obrazovanje treba da oblikuje malobrojnu, ali postojanu vladajuću elitu, kojim je bio prožet čitav XIX vek. Pitanja poput saobraćaja, veza među naseljenim mestima, regulisanja zemljišta i slivova reka, te uređenja urbanih sredina, bila su u potpunosti izvan sfere interesa suverena. Izgradnjom puteva, kanala i, kasnije, železničkih pruga, rukovodili su privatni preduzetnici i akcionarska društva. O javnom zdravlju i sanitarnim rešenjima nije postojao nijedan zakon pre no što je kraljica Viktorija stupila na presto (Halliday 2007), iako je pitanje prenaseljenosti i stanja najsiromašnijih uveliko zaokupljalo društvene reformatore poznog XVIII i ranog XIX veka. Pre ustanovljenja institucije javnog matičara 1836. godine, rođenje, bolest i smrt odvijali su se u potpunoj privatnosti i nisu imali značaja za državu, jasno, uz izvesne iznimno retke izuzetke. Isključe li se, dakle, rat i pravda, drugi domeni (političkog) delovanja bili su izvan opsega angažovanja suverena.

Stiven Halidej (Stephen Halliday) će u svojoj knjizi *The Great Filth (Velika prljavština)*, u kojoj se razmatraju preobražaji u sferi razvoja sanitarnog sistema i lekarske prakse u XIX veku, na jednom mestu ustvrditi da bi forma sprovođenja političkog u delo neposredno pre početka Viktorijine vladavine bila bliža Henriju VIII, ako ne i Alfredu Velikom, nego građanima XXI veka (Halliday 2007: 123-4). Sve ono što bi se danas razumelo kao opseg političkog delovanja države, na samom početku XIX veka kada se država i dalje shvatala kao *commonwealth*, nije bilo uključeno u njen domen. Model političkog koji bi bio blizak Henriju VIII, a prema kojem se vlade biraju da bi, veoma načelno, omogućile mir u zemlji i da bi branile njene interese izvan nje, opstajao je uprkos zamašnom procesu industrijalizacije, sve značajnijem uticaju *middling sorts*¹⁴ i sve

¹⁴ Može se reći da su preteče termina „srednja klasa“ dva slična, ali istorijski drugačije pozicionirana termina. Reč je, prvo, o *middling sorts*, pojmu koji je bio u upotrebi tokom XVIII veka, i odnosio se na zajednicu onih porodica za koje je okosnica društvenog i ekonomskog života bila trgovina. Iako će trgovina ostati ključna i za srednju klasu XIX veka, termin *middling sorts* se pojmovno vezuje za istorijski period u kojem su lokalni

prisutnijem mnoštvu koje skupno počinje da se označava kao radnička klasa. Koncept *commonwealth*-a koji bi bio blizak Henriju VIII, to opšte dobro koje nadilazi pojedinačne poslove jedinki koje u *commonwealth*-u žive i umiru, štiteći njihovu pojedinačnost upravo sopstvenom ravnodušnošću prema njoj, menja se tek kada ideje opšteg/javnog i pojedinačnog/privatnog počinju da poprimaju nove sadržaje.

I premda će industrijska revolucija dovesti do postepenog redefinisanja političkog, novo shvatanje političkog neće biti u potpunom raskoraku s minimalno određenim funkcijama suverene vlasti. Kada Adam Smit (Adam Smith) u *Bogatstvu naroda* tvrdi da suveren ima samo tri dužnosti – odbranu društva vojnom silom, zaštitu pojedinaca sistemom pravde, i podizanje i održavanje javnih institucija i struktura namenjenih svačijoj upotrebi (*public works*) – on redukciju moći suverena da se upliće u bilo kakve druge sfere delovanja opravdava razlozima ekonomičnosti (Smith 1776: V.1.41-1.69). Minimalna vlast koja je, s jedne strane, ekonomična i, s druge, posvećena održanju ravnodušnosti prema području koje izlazi izvan granica opšteg dobra, strukturno ne odmiče od modela suverene vlasti. Njena minimalna forma u XIX veku prepoznaje se, doduše, kao oblik *ograničenja*, a ne više kao ambivalentna neodređenost. No, uprkos tome što je naglašeno ograničena, smitovska minimalna vlast ne ukida predstavu o suverenu kao pokrovitelju svih pojedinaca objedinjenih u opštost *commonwealth*-a, budući da je, osim u formi svojine, život pojedinca ne zanima. Središnji položaj svojine *kao imovine* potvrđuje upravo ključni zahtev za ekonomičnošću kojim se u osnovi štiti svojina onih malobrojnih posednika imovine.¹⁵ U

zanati malih razmera prerastali u velike trgovačke poduhvate, čiji će konačan izraz biti unosni bankarski i fabrički poslovi XIX veka. *Middle rank* je drugi termin koji je takođe bio u čestoj upotrebi na prelazu vekova. Nasuprot „klasi“ koja će u XIX veku sasvim odmeniti termin *middling sorts*, termin (*middle*) *rank* se duže zadržava u upotrebi. Shvatanje *rank*-a javlja se u doba kada nastaju „prirodne povesti čovečanstva“ (*natural histories of mankind*), kakvu, na primer, predstavlja knjiga *The Origin of the Distinction of Ranks* škotskog profesora prava, Džona Milara (John Millar) (Millar 1806: 11). Ideja *rank*-a u sebi zahvata stepen „civilizacije“, genij prisutan u određenoj civilizaciji, nivo duhovnog razvoja koji se neposredno odražava na karakter naroda (na šta ne utiču samo maniri i stupanj obrazovanja, nego i, recimo, povoljni ili nepovoljni klimatski uslovi). Iako se postepeno povlači iz upotrebe, ovaj termin ima uticaja na potonje interpretacije klase. Tako, recimo, Sara Stikni Elis (Sarah Stickney Ellis) u svojoj knjizi *Women of England (Žene Engleske)* iz 1839. godine, napominje da se društvo deli na tri klase, „s obzirom na ono što se obično naziva *rank*“ (Ellis 1839: 17).

¹⁵ U čitavom tekstu se dosledno sprovodi Lokovo razlikovanje između svojine i imovine (u tekstu se takođe na nekoliko mesta javlja i pojam „vlasništvo“, i to uglavnom u navođenim citatima koji otuda nisu menjani). Lok, naime, definiše „vlastitu svojinu (*property*)“ kao „život, slobodu i imovinu (*estate*)“ (Lok 2002: 278). Iako se može odnositi na bilo kakvu imovinu, bilo šta što imamo u svom posedu, pojam *estate* etimološki upućuje zapravo na vrlo specifičan tip imovine – na zemlju, odnosno na *imanje (landed property)*. Svojina se ovde pak kao pojam koristi u svom širem značenju. Neko ko bi mogao biti puki siromah bez igde ičega takođe, u skladu s Lokovom podelom, poseduje svojinu koja je svodiva na njegov život (*life and limb*) i

doba koje prethodi institucionalizaciji reformi, gestovi bilo kakve filantropije suverena bili su jednako retki kao i staranje o moralu podanika, te su se utoliko izdvajanja za neka velika „moralna“ pitanja, poput ukidanja ropstva u britanskoj imperiji 1833. godine, legitimno mogla smatrati ekscesima.

Prema tome, uprkos procesu industrijalizacije i ovom novom političko-ekonomskom tumačenju načina na koji funkcioniše društvo, suveren se početkom XIX veka u političkom smislu i dalje shvata kao činilac koji, u celini uzev, omogućava opstanak opšteg dobra. *Commonwealth* je posvećen očuvanju bezbednosti *svojine* – imovine i tela – u miru, i njene odbrane u ratu. Pre institucionalizovanja reformske politike, minimalno određeni domen političkog ostavljao je prostor za to da pojedinačnost, shvaćena kao *život* u svim svojim dimenzijama, ostane izvan sfere interesa suverena. Suverena se pojedinačnost podanika ticala kao kontingentna činjenica rođenosti na određenoj teritoriji nad kojom se suvereno vlada, te se život – posebno onaj čija se svojina merila telom, a ne i imovinom – svodio na puko življenje, neometeno samo ravnodušnošću suverena da ga prekine. Da bi *commonwealth* postao država (*state*), i da bi se država starala o životu pojedinaca koji time za nju prestaju da budu nevidljive jedinice, bilo je neophodno da reforme postanu temeljno integrisane u političke mehanizme upravljanja.

Primer koji pruža Zakon o fabrikama iz 1802. godine, jedan takoreći protoreformski zakon (u skladu s tim, podesno nazvan „Zakon o *zdravlju i moralu* šegrta“), prvi takve vrste u Engleskoj i u Evropi, može nam ukazati na to odsustvo sklada između političkih odluka i društvenih okolnosti. Zakoni koji su pre ovog uređivali sferu rada, poput elizabetanske uredbe o šegrtima, trebalo je da nametnu rad, a ne da ga ograniče, u cilju da stanu na put dokoličarenju, a ne prekomernom radu. I premda bi se danas mogao učiniti kao začetnik reforme, zakon iz 1802. godine zapravo se samo nadovezivao na dve davnašnje tradicije čiji se lik upravo u ovom razdoblju korenito menja. On se, naime, naslanja na elizabetanski

slobodu. Značaj života (ili ličnosti [*person*]) kao svojine može se direktno pratiti u britanskom zakonodavstvu, i u neposrednoj je vezi s etosom srednje klase. Veže li se neprikosnovena važnost svojine kao imovine za aristokratiju, ne bi trebalo da nas začudi činjenica da je krađa imovine, čija je vrednost mogla da bude i neznatna, tokom XVIII stoleća predstavljala krivično delo koje je bar u principu bilo kažnjivo vešanjem, dok se napad na čoveka, bez obzira na meru njegove okrutnosti, nije smatrao krivičnim delom osim u slučaju ubistva. Nekoliko sukcesivnih zakona, donetih u periodu od 1803. do 1837. godine, uravnotežiće donekle značaj imovine i života, da bi „bezbednost *ličnosti*“ u drugoj polovini veka postala, rečima pravnika Edvarda Koks (Edward W. Cox), „prvenstveni predmet sveukupnog zakonodavstva. Bezbednost imovine je prema značaju sekundarna“ (*The Principles of Punishment*, 1877, nav. u Wiener 2004: 27-8).

(ili stari) zakon o siromašnima koji se, pored ostalog, starao o tome da deca siromašnih budu društveno korisna, ali tako da budu zaštićena od izrabljivanja. S druge strane, on podrazumeva i predindustrijsku tradiciju zajedničkog rada u domaćinstvu, koja obuhvata i neki oblik upošljavanja dece. Mali pomoćnici u velikim porodičnim poslovnim jedinicama nisu, međutim, ista ona deca koja sada rade u manufakturi: rad dece u fabrikama više se ne može posmatrati kao forma zbrinjavanja siročadi, niti se fabrika može tretirati kao ekstenzija domaćinstva. Stoga, rečima jednog reformatora s kraja XVIII veka, „tu stvar od suštinskog značaja ništa sem zakona u parlamentu ne može univerzalno da postavi na prave osnove“; i za to se valja boriti, ako ne zbog sentimentalnih hrišćanskih vrednosti, onda zbog političko-ekonomskih ciljeva, jer je „bezbednost bogatih u intimnoj vezi s blagostanjem siromašnih“ (nav. u Hutchins and Harrison 1907: 12, 13). Ovaj reformski apel zahteva temeljnu promenu koncepcije države. On traži da se ovlašćenja suverena prošire tako da bude u stanju da sprovede političke naloge u skladu sa snažnim društvenim i ekonomskim promenama. I, zbilja, kada je ovaj zakon donesen 1802. godine, njime se, bar u načelu, uloga suverena značajno proširila. Suveren je time, na šta upućuje i samo ime zakona, dobio pravo i obavezu da se, umesto staratelja i, moguće je, protivno njihovoj volji, stara o probitačnim interesima najmlađih podanika krune. Političko je pitanje da li maloletnici rade 8 ili 12 sati, da li dobijaju osnovnu poduku iz čitanja, pisanja i aritmetike, da li se prostorije u kojima rade vetre, da li spavaju u polno segregiranim prostorima pripojenim fabričkoj zgradi, i da li prisustvuju nedeljnoj propovedi. To staranje o životu kosilo se sa zahtevom o minimalnim ovlašćenjima suverena, interferirajući kako s interesima vlasnika fabrika i unutrašnjih nadzornika, tako i s interesima roditelja, koji su, najblaže rečeno, ohrabivali doprinose svog potomstva porodičnoj nadnici.

No, Zakon o zdravlju i moralu šegrta nije imao bitnijeg uspeha u uređivanju društvenog tela fabrike, kako zbog udruženog protivljenja inače trajno suprotstavljenih strana (vlasnika fabrike i odraslih radnika), tako i zbog odsustva kontrole izvana (institucija fabričkog nadzornika postaje propisana Zakonom o fabrikama tek 1833. godine). Tome se takođe mora dodati i nepostojanje adekvatnog vida popisivanja nastanka novih i gašenja starih fabrika; zatim, i dalje značajan broj zaposlenih lica u nefabričkim prostorima (*workshops*) u kojima se obavljao jednako tegoban rad; kao i činjenica da, u odsustvu razvijenog javnog mnjenja, u nekim delovima zemlje ovakva odluka parlamenta uopšte nije

ni bila poznata. Da bi država odista počela da se stara o zdravlju i moralu svojih podanika, bilo je neophodno ukrštanje brojnih činilaca koji su ove protoreformske gestove pretvarali u *politički* projekt. Pod time se, pored ostalog, misli na unutrašnju regulaciju i kontrolu prostora rada, na sisteme registrovanja i klasifikovanja radnih mesta i radnika, te na razvoj prostora u kojem se informacije šire i postaju dostupne kao merodavno znanje. Na prelazu vekova postaje belodano, rečima Mišela Fukoa, da je „vlast – koja je kao modalitet, kao organizacionu shemu, imala suverenitet – postala nesposobna da upravlja ekonomskim i političkim telom društva [koje je bilo] na putu da istovremeno doživi demografsku eksploziju i industrijalizaciju“ (Fuko 1998: 302).

Seminar *Treba braniti društvo* uvodi ključnu razliku za razumevanje dva paralelna procesa koje će ovaj rad nastojati da zahvati. Reč je o razlici između levijatanskog tipa moći koji Fuko povezuje sa suverenošću, i disciplinarne i biopolitičke moći, koje se dovode u vezu s državom kao starateljem koji „preuzima vlast nad čovekom kao živim bićem“ (Isto: 291). Fuko tvrdi da ovaj drugi tip moći ne briše prethodni, već da ga dopunjuje, prodirući u njega i prožimajući ga na sasvim nov način, čime uslovljava i preobražaj onoga što se razume kao suverenost. Naslanjajući se u tome na Fukoa, tvrdim da su reforma i transformacija političkog međusobno uslovljeni fenomeni, koji proizlaze iz preoblikovanja suverene moći. Reforma je u osnovi liberalne države XIX veka, i ona, s jedne strane, omogućava očuvanje okvira suverenosti. No, kako se suverenost premešta sa suverena, ovaploćenog u *commonwealth*-u, na suverene pojedince, reforma uzrokuje i duboku transformaciju političkog. Političko u XIX veku prestaje da bude svodivo na rat i pravdu, i postaje određivo u formi političke tehnologije i sistemskih obrazaca upravljanja.¹⁶ Proces institucionalizacije reforme i proces transformacije političkog odvijaju se stoga paralelno s procesom pretvaranja *commonwealth*-a u *state*. To *nastajanje države* u neraskidivoj je vezi

¹⁶ U izvesnom smislu, već se na ovom stadijumu može govoriti o politici koja se ispoljava u nizu administrativnih odluka ili onog što se u srpskom jeziku neprecizno određuje kao „javna politika“ ili, nešto manje neprecizno, kao skup institucionalnih mera i praksi. Te „mere“ podrazumevaju i ono što obuhvata širok i neprevodiv pojam *policy* i ono što označava pojam *governance* (upravljanje). Imajući u vidu da se *policy* (koja kao i reč politika, potiče od reči polis) odnosi na veštine, metode i taktike upravljanja i regulisanja unutrašnjeg reda (Shore i Wright 1997: 19), ne treba da začudi istorijsko preklapanje transformacije političkog, birokratizacije državnog mehanizma i pojave policije (*police*) tokom prvih decenija XIX veka. Te institucionalne mere i prakse koje se isprva javljaju u XIX veku – o čemu će posebno biti reči u drugom poglavlju ove studije – kodifikuju društvene norme i vrednosti, i artikulišu temeljna organizaciona načela društva, oblikujući i fiksirajući regulativni društveni ideal (v. Isto: 7-11). Zahvaljujem se Zorici Ivanović na tome što mi je ukazala na ovu značajnu vezu.

s redefinisanjem prostora života, i preobražavanjem nesistemskeg pojedinačnog i opšteg u sistem privatnog i javnog.

Reforme su inicijalno plod pobude da se humanizuje, unapredi i poboljša zatečeno stanje. Međutim, tu je pobudu nužno morao da prati čitav niz neophodnih znanja koja su doprinosila reorganizovanju postojećih ili izumevanju nekih sasvim novih institucija, koje bi odgovarale temeljnim promenama na mapi društva, takoreći bez obzira na relativno nepromenjene političke mape. Da bi se reforme izvodile dosledno i principijelno, u duhu principa kakav je, recimo, najveća sreća najvećeg broja, više nije bio dovoljan entuzijizam jednog Džeremija Bentama (Jeremy Bentham), ili strog evangelički moral nekolicine uticajnih pojedinaca okupljenih oko Klepamske sekte koja je proizvela pritisak na parlament u borbi za ukidanje ropstva.¹⁷ Bila je neophodna sistematizacija – kategorizacija, klasifikacija i hijerarhizacija vrednosti – ideala i znanja koja uzimaju u obzir izmenjene okolnosti, dalje ih menjaju i doprinose uvećanju prosperiteta, no ovog puta ne suverena, nego države i svih njenih građana. Otuda „nastanak“ države sistematizovanjem tehnika i modela upravljanja, podstaknuto reformom, više nema za cilj utemeljenje ili osnaženje vladara. Ono što u tom procesu biva uspostavljeno jeste država koja prestaje da funkcioniše kao *commonwealth*. Ta država na veoma različite načine promoviše pojedinačne sreće svojih podanika u cilju ostvarenja najveće sreće, imajući u vidu i moralni i ekonomski prosperitet.

Šezdesetak godina pošto je Džeremi Bentam prvi put formulisao svoj čuveni princip i osnovno načelo „moralne reforme“ kojom se implicira i promena shvatanja suverenosti, o čemu će uskoro biti više reči, Edvin Čedvik sastavlja *Report on the Sanitary Conditions of the Labouring Population of Great Britain (Izveštaj o sanitarnim uslovima radničkog stanovništva Velike Britanije)*. Taj izveštaj nije izraz usamljenog promišljanja o zlu siromaštva, niti filozofski traktat o ulozi naroda u uspostavljanju suverena. On predstavlja

¹⁷ *Clapham Sect* (ili *Clapham Saints*) ime je neformalne grupe prijatelja koji su se, povezani svojim snažnim anglikansko-evangeličkim aktivizmom i divljenjem prema „vođi“ grupe, Viljemu Vilberforsu (William Wilberforce), okupljali u tada bogatom predgrađu Londona, Clapham Common-u. Najveće postignuće Klepamske grupe bilo je ukidanje trgovine robljem (1807), a potom i ropstva u zemljama britanske imperije (1833). Članovi grupe osnovali su brojna društva ili su bili aktivno uključeni u njihov rad: takva su Anti-Slavery Society, Abolition Society, Sunday School Society, Bettering Society itd. Uticaj Klepamske sekte nadilazi, međutim, njihova zalaganja za pitanja položaja robova. „Oni su pokušali da reformišu anglikansku crkvu, a postigli su transformaciju Britanije. Oni su bili pioniri viktorijanstva i hrišćanskog kolonijalizma“ (Tomkins 2010: 12).

jednu sasvim drugačiju vrstu teksta čiji su učinci od nesagledivog značaja za promenu značenja političkog u Ujedinjenom Kraljevstvu. Čedvik je Bentamov veliki poštovalac i utilitaristička načela su sastavni deo njegovog *Izveštaja*. Kao vrstan poznavalac stanja u kojem se nalaze radničke klase, Čedvik se zalaže za njegovo poboljšanje, jer staranje o svakom pojedincu, pa bio to i najbedniji siromah, doprinosi uvećanju sreće najvećeg broja: čistoća, zdravlje i moral najniže klase povećava učinkovitost njenog rada, umanjuje troškove industrijalaca i tako promoviše rast bogatstva i bezbrižnosti u svim segmentima društva. Ali, da bi stanje siromašnih bilo poboljšano, neophodan je valjan uvid u njihovu svakodnevicu, dobro poznavanje njihovih običaja, navika i uverenja, kao i sistematičnost u njihovom opisu. Prema tome, ovaj *Izveštaj* predstavlja rezultat sistematizovanja raznovrsnih znanja na ekonomičan način, s ciljem da se politički sprovedu reforme koje će unaprediti stanje radničke klase (Chadwick 1842; Chadwick 1843). To će četrdesetih godina XIX veka postati moguće jer Čedvik svoje nalaze, na zahtev njenog veličanstva, predočava i Gornjem i Donjem domu Parlamenta. Na temelju toga 1848. godine biva donesen Zakon o javnom zdravlju kojim se inicira izgradnja odvodnih kanala, snabdevanje čistom vodom, izmeštanje klanica iz gusto naseljenih delova grada na periferiju, zatvaranje centralnih grobalja za sahrane i organizovanje novih pogrebnih lokacija u predgrađima, ukidanje poreza na sapun, uvođenje obaveznih prehrambenih i strambenih standarda, obučavanje fabričkih nadzornika za nalaženje uzroka bolesti koje se vezuju za određene struke, uvođenje smetlara i đubretara, te javnih kupatila i perionica s toplom vodom (Mitchell 1996: 208).

Engleski XIX vek je, dakle, razdoblje u kojem se postepeno i neujednačenom brzinom odvijaju tri međusobno uslovljena procesa: proces reforme, transformacije političkog i preobražavanja *commonwealth*-a u *state*. Započet krajem XVIII stoleća, proces reforme se isprva odnosi isključivo na društveni domen i ima politički karakter samo u ambivalentnom smislu. Prvim proširenjem prava glasa, te prodorom utilitarizma u prostor političkog, reforme postaju institucionalizovane i svoj strogo politički izraz dobijaju u liberalnoj državi. Promenjena koncepcija suverenosti do koje dolazi spajanjem društvenog i političkog, uslovljava transformaciju samog političkog. Ta transformacija sa svoje strane dovodi do preobražaja države. U XIX veku uspostavljena je država koja promoviše *pojedinačno dobro* ne uplićući se u njega (minimalna država organizovana oko

samoreglativnosti tržišta). Ova država, *istovremeno*, razvija složene tehnologije upravljanja kojima se pojedinačno štiti od raznovrsnih potencijalno štetnih uticaja (maksimalna administrativna država) (Polanji 2003: 140-41).

Država kao *commonwealth*

O opsegu reformi i načinu njihovog sprovođenja biće reći u drugom i trećem poglavlju ovog teksta. Da bi se moglo govoriti o temeljnoj transformaciji političkog, neophodno je prvo razmotriti suverenu vlast, odnosno političko u strogom smislu te reči. Na šta se zapravo odnosi suverena vlast? Na koji je način fukoovska koncepcija suverene vlasti primenjiva u specifično engleskim okolnostima? Kakav je odnos suverenosti i predstavljanja u *commonwealth*-u? Kako ekstenzije u sistemu predstavljanja doprinose iščezavanju *commonwealth*-a? Ključno pitanje na koje će ovo poglavlje pokušati da pruži odgovor jeste koji su to činioци koji uslovljavaju transformaciju političkog. Postavljeno na drugačiji način: ko je najveći broj i ko treba da iznese radikalne reforme? Tek će objašnjenje ambivalentne veze društvenog i političkog početkom XIX veka, veze čiji su nosioci predstavnici srednje klase – ujedno i subjekti reforme – moći da nas dovede do srži problema transformacije političkog. Ustanovljenje srednje klase kao politički relevantne sile omogućava postepenu institucionalizaciju reformi. No, sada je potrebno podrobnije prići pitanjima predstavljanja, da bi se uopšte mogli razumeti kako učinci reformi, tako i opseg transformacije političkog.

Govoreći o suverenoj vlasti, Fuko insistira na tome da je njena ključna oznaka moć da se „da“ smrt (Fuko 1998: 291-292), „strahovita moć nad smrću“ (Fuko 2006: 153). Život pojedinaca se nalazio izvan sfere interesa suverena, te je do davanja smrti/lišavanja života dolazilo samo ukoliko bi se pojedinačna dela, prema kojima je suveren inače bio ravnodušan, ukrštala s njegovom rečju. Pojava starateljske vlasti, kako je Fuko određuje u seminaru *Treba braniti društvo*, predstavlja temeljan obrt u odnosu na suverenu vlast, obrt koji se metaforički može predočiti kao proces u kojem surovog i nezainteresovanog apsolutnog vladara nasleđuje pristrasna, posvećena i rasuta vlast koja se brine i čuva svoje podanike.¹⁸ To starateljstvo nad ljudima ima pozitivan uticaj na život, jer njime upravlja,

¹⁸ Taj dijametralno suprotni model paternalistički stroge vlasti i takoreći materinske politike brige ne treba da nas zavara. Premeštanje vlasti u rasuta, multifokalna oblička koja sam gore nazvala državom (*state*) nije

optimizuje ga, „nad njime sprovodi tačno određene nadzore i reguliše ga kao celinu“ (Isto). Taj obrt ima kolosalne razmere zbog dubine promene koja zahvata političko, pod pretpostavkom da se političko u celini iscrpljivalo u oznakama suverene vlasti.

Apsolutni vladar koji, prema Fukou, iščezava u doba pojave novih oblika vlasti, bio je apsolutan jer njegova moć nije ničime bila uslovljena. Nema nikog kome se ne bi mogla „dati“ smrt, i nema nečije reči, osim Božje, koja bi mogla imati veći autoritet od reči suverena. Suverena vlast na zemlji je neograničena i u načelu ju je nemoguće ograničiti, ukoliko ne postoji neki jednako moćan *corpus politicus* koji bi mogao raspolagati silom da je uslovljava. Uz to, budući da predstavlja *commonwealth*, opšte dobro, suveren ne predstavlja nikakvo pojedinačno dobro, telo ili interese. Da bi mogao da predstavlja pojedinačne druge, izraz volje suverena morao bi da se razlikuje od pojedinačnih volja. No, suveren u svojoj apsolutnosti na indiferentan način poseduje volju svih svojih podanika, i predstavlja je samo iz modusa posedovanja, na isti način na koji može svojevolumno i po vlastitom nahođenju da je obustavi.

U Engleskoj su, međutim, za razliku od drugih evropskih zemalja, postojali mehanizmi koji su sputavali razvoj „velike apsolutne vlasti, dramatične i mračne“ (Fuko 1998: 299). Njeno ustrojstvo (*constitution*), naznačeno već *Poveljom sloboda (Charter of Liberties)* iz 1100. godine, podrazumevalo je i ograničenje moći suverena i predstavljanje slobodnih ljudi. Arbitrarnost moći pojedinca ili nekolicine, odnosno izuzetost iz sfere važenja zemaljskih zakona, bar *de jure*, utoliko nije sastavni deo engleske istorije suverenosti.

Ulpijanova maksima *Princeps legibus solutus est* – vladar nije obavezan zakonima – u engleskom je kontekstu u performativno-pravnom smislu bila dovedena u pitanje već donošenjem *Velike povelje sloboda (The Great Charter of Liberties, 1215)*. Obavezan dokumentom kojim se određene privilegije prenose na druge autonomne jedinice, vladar sebi i sopstvenom pokolenju, „zauvek“ (čl. 1, čl. 63), uskraćuje dve od tri oznake apsolutne moći. Transfer očinske vlasti – „svakome kome smo mi [monarh se obraća u prvom licu *množine*], bez zakonite presude njemu jednakih, oduzeli ili ga lišili posjeda zemlje, zamkova, sloboda, ili prava, mi ćemo iste odmah vratiti“ (čl. 52) – i retributivni aspekt

dovelo do toga da država izgubi moć da uništi milione ljudi, iako se, paradoksalno, o njima stara i ulaže u njih, o čemu posebno svedoči istorija XX veka.

odluke koja ne pripada vladaru, već sudu jednakih, lišava ga božanski „date“ *patria potestas*. Čuveni član kojim vladar sebi osporava pravo da se stavi iznad pravde, lišava ga i *dominium*-a, mogućnosti da poseduje „slobodnog čoveka“. Njime se, naime, tvrdi da

[n]ijedan slobodan čovjek (*nullus liber homo, no free man*) neće biti ubijen ili zatvoren, ili lišen svojih prava ili imovine, ili stavljen van zakona ili prognan, ili na bilo koji način lišen svog položaja, niti ćemo mi [monarh] protiv njega upotrijebiti silu ili uputiti druge da to učine, osim na osnovi zakonite presude njemu jednakih ili prava zemlje. (čl. 39)

Jedino pravo nad kojim vladar zadržava vlast jeste *imperium*, moć da naređuje (*imperare*), moć da bude *supra*, to jest da u okviru prostora čije su granice teritorijalno određene, njegova superiornost ima formu naredbe. Slobode koje vladar, „u naše ime i u ime nasljednika naših“ predaje „svim slobodnim ljudima Kraljevstva našeg“ (čl. 1), formiraju *suverenu* vlast. A ta vlast je ograničena iznutra ne samo fizičkim međama (teritorije), nego i činom delegiranja moći odluke i moći da u toj odluci budu autonomni, onima koji će potvrđivati da je vladar *supra* svih slobodnih ljudi, ali ne i prava zemlje. To restriktivno telo, koje će nekoliko vekova kasnije postati i predstavničko telo, parlament, u *Velikoj povelji sloboda* predstavlja agregat voljâ dvadesetpetorice barona.

Pitanje predstavljanja i ograničenja moći monarha imaće istaknuto mesto u engleskoj političkoj filozofiji, i ono se, kao u drugim delovima Evrope, javlja kao odgovor na prilike svoga vremena. Spor oko „dva mača“, *auctoritas* i *potestas*, ključne distinkcije ranijih vremena koja se odnosila na duhovnu i svetovnu vlast, u novijoj političkoj filozofiji stavlja se u drugi plan. Time se pojam suverenosti oslobađa teokratske tradicije srednjeg veka (Hinsli 2001: pogl. III), i počinje da se razmatra u ključu distinkcije narod/vladar, kojoj se prilazi iz ugla političkog ugovora, teze o božanskom pravu kraljeva, ili teorije društvenog ugovora. Iako problem koji je od XVII veka u samom središtu političke filozofije – problem *porekla* moći – nije nov, način na koji mu se sada pristupa postavlja pitanje suverenosti na nov način.

Kod Tomasa Hobsa (Thomas Hobbes) su, na primer, neograničenost vlasti i predstavljanje u intrinzičnoj vezi. Uzme li se da je slobodan čovek osoba, *persona*, a ne stvar, imovina koja je deljiva i otuđiva, postavlja se pitanje mere, kvantiteta i kvaliteta

predstavljivosti onih nedeljivih i neotuđivih elemenata nad kojima se suvereno vlada. Hobs suverenom naziva nosioca ličnosti onih koji predaju autorstvo nad svojim delima – svoju volju i rasuđivanje – u zamenu za zaštitu „javnog mača“. Suveren je, dakle, ovlašćen da na sebe uzme personu (*to bear their person*), „s ciljem da [kao] jedinstvena ličnost može da koristi snagu i sredstva svih, onako kako to smatra pogodnim za njihov mir i zajedničku odbranu“ (Hobz 1991: 179-180). Hobs, međutim, svom smrtnom bogu ne vraća sirovu *patria potestas* i *dominium* nad osobama koje su ga učinile bogolikim, „zato što je svaki podanik autor svakog akta koji suveren učini“ (Isto: 216). Upravo je koncepcija tog „unutrašnjeg predstavljanja“¹⁹ razlog zbog kojeg se samo prostor *imperium*-a, moći naredbe i kazne, u Hobsovom slučaju proteže neograničeno, u „veštačku večitost“ (Isto: 199). Ovaj smrtni bog ne poseduje volje svojih subjekata, već ih impersonira; on ih štiti od drugih subjekata ne štiteći ih od sebe, jer bi pokušaj ograničenja njegove zaštite od njega samog, takoreći, predstavljao bezuman čin samoubistva.

Najavljujući novu političku tradiciju i etos društvenog sloja koji se pomalja tokom XVIII veka, ali i odgovarajući na prilike svoga doba, Lokova politička filozofija nasuprot Hobsovoj promovira pravo *personae* na očuvanje vlastite svojine – u šta se ubrajaju život, sloboda i imovina (Lok 2002: 278) – čime se *imperium* ograničava i konačno preobražava. Suveren predstavlja individuu u meri u kojoj je cilj njegove „naredbe“ da očuva i uveća njenu slobodu, jer zakon, koji je ovaploćenje Lokovog suverena, reprezentuje zajedničko dobro. Već tu *commonwealth*, međutim, pripada svakom pojedinačnom činiocu koji ulaže vlastitu volju i moć rasuđivanja u čin konstituisanja vlasti; a vlast tu volju treba da sprovede u delo. Iako se zajedništvo kod Loka javlja i pod imenom „zajednice“ i pod imenom „naroda“ (Isto: 312, 360) – i to u oba slučaja u kontekstu opravdanja suverene vlasti koja ima moć da obustavi čak i zakonodavnu vlast, to *zajedništvo* ima za cilj održanje *jedinke* u svoj njenoj celovitosti i nedeljivosti njenih prava. *Persona* je, dakle, neprenosiva na

¹⁹ Izraz „unutrašnje predstavljanje“ je relativno nezgrapno poimovni kompromis u povezivanju ideje političke reprezentacije i slike tog reprezentovanja, kakvu nudi naslovna strana *Levijatana* iz 1651. godine. Naime, u gornjem delu slike, ispod navoda iz knjige o Jovu koji upućuje na morsko čudovište, iz vode koja se nazire iza brdovitog krajolika izvire kolosalna figura suverena. Oslukani suveren, međutim, nije gigantska riba, već monarh dobrohotnog izraza lica koji u rukama drži i mač i biskupsku palicu, efigija kralja koji se proteže u artificijelnju večnost. Način na koji je prikazano *telo* Levijatana razlog je korišćenju izraza „unutrašnje predstavljanje“: njegov torzo je popunjen brojnim telašcima – prema Horstu Bredekampu (Horst Bredekamp), ima ih preko tri stotine (2007: 38) – onih koji su ga društvenim ugovorom uzdigli iznad zemlje i grada. Ta *body politic* svoj vrhunac doseže u činjenici da svi podanici od kojih se sastoji veštačko telo smrtnog boga, gledaju u njegove oči, a njihov se pogled vraća posmatraču kroz oči suverena (Isto 2007: 40).

drugoga u meri u kojoj je svrha nastanka države očuvanje svojine, iako je predstavljiva u cilju održanja države kao najpogodnijeg sredstva za bezbednost života, slobode i imovine.

Hobs i Lok će svoje teorije društvenog ugovora izložiti u istorijski veoma različitim političkim trenucima, bez obzira na njihovu vremensku bliskost. Hobs, naime, piše u interegnumu proizvedenom jedinom političkom revolucijom u Engleskoj, čemu je neposredno prethodila obznana moći parlamenta koja se ogledala u dekapitaciji monarha. Hobsov strah od anarhije opravdava čin koji u engleskoj istoriji nije imao presedana: dan uoči suđenja kralju Čarlsu I (Charles I) 1649. godine, „predstavnici engleskog Donjeg doma okupljeni u Parlamentu proglašavaju da je poreklo sve pravedne vlasti pred Bogom u narodu, i da sve što okupljeni komoneri u Parlamentu proglase ili donesu kao zakon, ima snagu zakona... čak i ako za to ne postoji pristanak ili saglasnost kralja ili Doma perova (*House of Peers*)“ (Maitland 1908: 289).

No, za svog života Hobs nije bio svedok samo pokušaja preformulacije suverene moći, nego i njenog poslednjeg silovitog afirmisanja u engleskoj pravno-političkoj istoriji. Naime, zakletva jedinog engleskog svrgnutog kralja, položena tokom ceremonije krunisanja, nije se pridržavala drevnog obrasca koji je potvrđivao pravo naroda da bira (*vulgus elegerit*) sopstvene zakone. Ova nejasna formulacija – jer *elegerit* u sebi spaja i prošlo i buduće vreme („izabrao“, ali i „izabraće“) – bila je, tvrdi čuveni britanski istoričar prava, Frederik Mejtland (Frederic Maitland), povod za rat koji je simbolički okončan tek promenom zaveta suverena (v. Isto: 287-288). Zakletva kojom monarh obećava da će vladati narodom Engleske u skladu sa zakonima oko kojih se saglašava Parlament (gde izraz „the statutes *in parliament* agreed on“ postaje nedvosmisljena i trajna zamena za „leges quas *vulgus* elegerit“), prvi put biva položena iste godine kada su objavljene *Dve rasprave o vladi*. Lok, dakle, *Dve rasprave o vladi* objavljuje neposredno po okončanju perioda restauracije, tokom kojeg se umesto obnove moći monarha uistinu ustanovljuju uslovi za uspostavljanje suprematije parlamenta, što će svoj konačni izraz dobiti upravo u doba kraljice Viktorije. Lokovo teorijsko osporavanje apsolutizma našlo je svoj politički izraz u Zakonu o pravima, usvojenom iste 1689. godine, kojim se kraljevski autoritet lišava tobožnje (*pretended*) moći da suspenduje pravo, da ga vrši ili da iz njega izuzima – bez pristanka parlamenta (Zakon o pravima 1989: 92).

Premda se teorija društvenog ugovora, onako kako je formulišu Hobs i Lok, obojica Englezi, danas najčešće tumači u skladu s pitanjem *kome* u krajnjoj instanci pripada suverenost – narodu ili monarhu – ona u odnosu na vreme u kojem nastaje, i upravo zato što polazi od fikcije prirodnog stanja, zapravo zamagljuje viševjekovni proces ograničenja *imperium*-a, stavljajući u svoje središte aktere koji ili uopšte ne sprovode politiku u delo (narod), ili je sprovode s ustavno ograničenim dosegom (monarh). U tom smislu, iako se može tvrditi da je performativno izveden već na poljani Ranimed 1215. godine, „britanski ustav“ (*British Constitution*) ostaje nevidljiv kod Hobsa, a tako donekle i kod Loka (v. Lok 2002: pogl. XII). Tek se u veoma uticajnim *Comments on the Laws of England* (*Komentari o zakonima Engleske*, 1765) Viliijema Blekstona (William Blackstone), suveren pojavljuje u liku trojne moći, moći koje su „potpuno nezavisne jedna od druge; prva je kralj; druga, duhovni i svetovni lordovi, što je aristokratski skup (*assembly*) osoba izdvojenih po svojoj pobožnosti, rođenju, mudrosti, kuraži i imovini; i treća, Donji dom, koji narod među sobom slobodno bira (*freely chosen by the people*)“ (Blackstone 1765: 50-51). U britanskom političkom ustrojstvu se, dakle, prema Blekstonu, ujedinjuju sva tri uređenja koja od davnina prepoznaje politička filozofija: i monarhija i aristokratija i demokratija. Međutim, mada veliča jedinstveno ostrvsko rešenje trojne suverenosti, Blekston u suštini ne odmiče daleko od hobsovske tradicije. Naime, u tom idealno smešanom spoju ingerencija, on ne nalazi dokaz o nemogućnosti opstanka intrinzične veze između predstavljanja i neograničenosti vlasti, već tvrdi da u ustanovljenoj vladi (govoreći o uređenjima uopšte uzev) počiva „vrhovni, neodoljiv, apsolutan, nekontrolisan autoritet u kojem se nahodi *jura summi imperii*“ (Isto: 49).

U izvesnom smislu, Blekstonov filozofski manir čitanja običajnog prava predstavlja omaž minulim vremenima (v. Skinner 2009: 40), u kojem se između jurističkog realizma i političke metafizike naslućuje kolebanje između levijatanskog nepredstavljivog predstavljanja pojedinačnih volja, i unutrašnje kontrole koju različiti delovi suverene vlasti sprovode jedni nad drugima. Uvevši *British Constitution* – ili, metaforički rečeno, dvadesetpetoricu barona, čija je svrha kontrola i negiranje neodoljivosti *imperium*-a jednog – i poistovećujući zakonodavnu i suverenu vlast („suverenost i zakonodavnost su uistinu zamenjivi termini“ [Blackstone 1765: 46]), čime takoreći prenebregava Lokovu baštinu, Blekston upada u zamku teze o apsolutnosti autoriteta. Zbog toga će upravo na tim

nedosljednima insistirati jedan mladi pravnik, koji će svojim teorijskim delom ne samo dosledno povezivati pitanje unutrašnjeg ograničenja vlasti i predstavljanja, nego će uticati i na neposredno preobraženje suverene moći. Taj mladi pravnik bio je Džeremi Bentam. No, da bi Bentamova kritika Blekstona postala moguća, bilo je neophodno ukrštanje različitih činilaca. U političkom smislu, bilo je nužno da se raskine veza između predstavljanja i neograničene vlasti, odnosno da se odbaci predstava o suverenu kao *persona ficta*. Uslov mogućnosti razdvajanja neograničene vlasti položene u fiktivnu ličnost suverena i fiktivnog predstavljanja pojedinačnog u *commonwealth*-u, bilo je faktičko proširivanje domena uticaja „dvadesetpetorice barona“. Drugim rečima, bilo je neophodno uspostaviti snažnu parlamentarnu vlast čiji će cilj biti ograničenje *imperium*-a, odnosno obustavljanje nekontrolisanog i neodoljivog autoriteta. I još važnije, da bi *British Constitution* odista bio ono za šta se vekovima izdavao – da bi bio utemeljen na slobodama svih slobodnih ljudi – u Donji dom Parlamenta je odista morao biti integrisan „narod“, kao entitet čiji su interesi morali početi da se razlikuju od interesa plemstva.

Prvi od ova dva uslova odista je ostvaren koncem XVII veka, o čemu obaveštava i Blekston:

U zakonu koji donosi Parlament... izveden je najviši autoritet koji ovo kraljevstvo prepoznaje na zemlji. On ima moć da obaveže svakog podanika u zemlji i zavisnim zemljama koje joj pripadaju; zacemento, on obavezuje i samoga kralja, ako je zakonom imenovan. I on se ne može menjati, prepravljati, odbaciti, obustaviti ili opozvati, osim u istom obliku i pod istim autoritetom Parlamenta... Istina je da se ranije držalo da bi kralj u mnogim slučajevima mogao da ukine... zakone, ali se sada, prema statutu I W. & M. st.2. c. 2., izriče da kralj, bez pristanka Parlamenta, nema pravni autoritet da ih odbaci ili suspenduje. (Isto: 178-179)

Drugi uslov koji se odnosi na samo predstavljanje – na pitanje *ko* se predstavlja i *šta* je to što se politički *može* predstavlјati, u neposrednoj je vezi s pitanjem reforme.

U svom prvom tekstu koji je objavljen anonimno, *A Fragment on Government* (*Fragment o vladi*, 1776), Džeremi Bentam se doslovno obrušava na autoritet najvećeg od svih engleskih jurista, čime, posredno, dovodi u pitanje tradiciju konzerviranja stavova koji staju na put *reformama*. Ako se, tvrdi Bentam, toliko odmaklo u spoznaji prirode i ako je „za nas važno i korisno da znamo načela elemenata koje udišemo, svakako nije ništa manje

važno niti manje korisno razumeti načela, i nastojati da unapredimo te zakone, pomoću kojih jedino možemo disati bezbedno“ (Bentham 1776: pref., para. 3). Osnovno načelo tih znanja u sferi „morala“ kojima treba da se rukovodi reforma, jeste „najveća sreća najvećeg broja, mera ispravnog i pogrešnog“ (Isto: pref., para. 1). Bentamova bespoštedna kritika stavova iznesenih u Blekstonovom „filozofskom“ uvodu *Komentara o zakonima Engleske* imala je dva cilja. Njen prvi cilj je da se ponudi drugačije shvatanje suverenosti. Britko čitanje paradoksa koje Bentam prepoznaje u temelju ove velike teorije prava, pomaže mu da suverenost izvuče iz, kako tvrdi, sholastičke tradicije koja se bavi poreklom suverene vlasti. Pravni sistem koji počiva na ideji *persona ficta* mora ustupiti mesto pravno-političkoj teoriji koja na sasvim drugačiji način razume suverenost, jer je, kako Bentam doslovno kaže, „sezona fikcija okončana“ (Isto: ch. I, para. 37). Otuda proizlazi i njen drugi cilj. Naime, i pravni postulati i načelo kojim se oni rukovode, načelo korisnosti, za cilj moraju imati promenu društva, koja polazi od promene koncepcije suverenosti na kojoj u osnovi počiva.

Da bi uveo reformu u zastarela poimanja suverenosti, Bentam će tvrditi da mogu postojati samo dve vrste vlasti: despotska i slobodna. Ta dva tipa vlasti se ne razlikuju u odnosu na kvantitet moći koja im je na raspolaganju, već prema tome kako se i koliko staraju o *moralnoj* reformi. Slobodna vlada je ona vlada u kojoj se ukupna vrhovna moć distribuira između nekoliko činova (*ranks*) osoba koje u njoj imaju udela; koja uvažava različite izvore ovlašćenja (*title*) na sukcesivno posjedovanje te moći; koja omogućava česte i lake smene „onih koji vladaju i onih nad kojima se vlada, gde su *interesi* jedne *klase* manje ili više nerazlučivo pomešani s interesima drugih“; koja podrazumeva odgovornost vladara, odnosno pravo podanika da mu se svaki čin moći (*act of power*) jasno i javno obrazloži; koja odobrava slobodu štampe, što je jednako „bezbednosti svakog čoveka, *ma iz koje klase on bio*, da može da objavi svoje žalbe i prigovore čitavoj zajednici“, na šta se nadovezuje sloboda javnog okupljanja i saopštavanja sopstvenog nezadovoljstva (v. Isto: ch. 4, para. 24, kurziv A. Z.).

Neposredno pred smrt, 1831. godine, u pamfletu naslovljenom *Parliamentary Candidate's Proposed Declaration of Principles (Predložena deklaracija principa kandidata za Parlament)*, Bentam dovršava svoju ranu tezu o suverenosti, nadovezujući je na svoju radikalnu odbranu reforme sistema predstavljajući.

Smatram da je *sveobuhvatan* i jedini ispravan i prikladan cilj vlade najveća sreća članova određene zajednice: najveća sreća – svih, bez izuzetka, ukoliko je to moguće; najveća sreća najvećeg broja u svakoj prilici u kojoj je priroda slučaja onemogućila da svakom pripadne jednaka količina sreće. [Ako je nemoguća sreća svih bez izuzetka], onda je nužno žrtvovati *deo* sreće nekolicine zarad *veće* sreće ostalih. (nav. u Clayes 2005: 57)

Odista, ono što se u *Fragmentu o vladi* prepoznaje kao *slobodna* vlada, u kasnijem periodu, posebno u turbulentno doba posle Francuske revolucije i Napoleonovog poraza, u Bentamovoj misli postaje nadograđeno uverenjem da je univerzalno pravo glasa preduslov slobodne vlade. Najveća sreća svih, ili bar najvećeg broja, moguća je samo pod pretpostavkom da se svakom pojedincu i (pojedinki?) omogući pravo procene vlastitog pojedinačnog interesa, umesto da se polazi od toga da je on na neki sumaran, neutralan i fiktivan način uvek već inkorporiran u ono što predstavlja *commonwealth*. Prevedena u politički registar, ta u osnovi ekonomska pretpostavka navodi Bentama ne samo na to da odbaci superiornost britanskog političkog ustrojstva, nego da zahteva njegovu temeljitu reformu, čije će propozicije biti ostvarene tek jedan vek kasnije.

Radikalna reforma

Kad čovjek promatra englesku unutrašnju politiku s dovoljne udaljenosti, tako da jednim jednim pogledom može cjelovito obuhvatiti stvari, u prvi će ga čas preneraziti pojava od koje na tom području ne može biti neobičnije. Razabrat će kako su Englezi dopustili da se dva temeljna načela natječu u stvaranju njihova društvenog poretka... U Engleskoj se može vidjeti kako pastir dovodi na trg svoju ženu zajedno s ovcom, i jednu i drugu s užetom oko vrata. Svoju ženu proda za šiling i nitko ga ne kažnjava što ju je ponizio kad je s njom postupio kao sa životinjom. A postupa li surovo s ovcom, udare ga globom od pet funti sterlinga. Mančester, taj bogati, veliki i uglavnom industrijski grad, nema uopće predstavnika u parlamentu, a neki lord, vlasnik zemljišta, gdje su nekada stajali zamci koji su danas sasvim napušteni, postavlja sam samcit i po devet poslanika. Tih devet poslanika upotrebljava on da bi podržavao svoje feudalne prohibitke i natjerao ministarstvo da ga skupo plaća iz narodnog džepa. (Saint-Simon 1824: 85)

Kako je, razmatrajući unutrašnju politiku, Sen-Simon (Saint-Simon) povezao problem „trulih opština“ (*rotten boroughs*), odsustva predstavljanja industrijskog Severa i

nepokolebljive moći dvadesetpetorice barona, s dugovečnim običajem prodaje žene koji se u ruralnim oblastima Ujedinjenog Kraljevstva zadržao i onda kada su svi oblici zloupotrebe životinja postali strogo kažnjivi? Kako je to Sen-Simon u pitanja od prvorazrednog političkog značaja mogao da uvede socijalne aspekte, one koji se odnose na običaje, često pohranjene u običajnom pravu, i one koji se odnose na klasu, uprkos tome što domen suverenosti nije klasno određen? Za razliku od Bentama koji je pola stoleća ranije ogorčeno napadao konzerviranje starih institucija samo na temelju njihove starine, Sen-Simon sada raspolaže i vremenskom i geografskom distancom koja mu omogućava da uoči protivrečnost na kojoj počiva društveno-politički poredak Engleske. Jer, premda su u osvit XIX veka prema konvencionalnoj hronologiji od industrijske revolucije prošle već dve decenije, nju nije pratila politička revolucija koja bi mogla da dovede u pitanje *British Constitution*. Moć parlamenta u tom je trenutku svakako bila proširena, što više duguje tekovinama združene vladavine Vilijama i Meri nego novim okolnostima koje je proizvelo industrijsko društvo. Iako se u parlamentu tek sada nedvosmisleno udvajaju stranačke frakcije, vlada se, bila ona torijevska bila vigovska, i dalje ne može smatrati „slobodnom“, vladom koja uvažava princip najveće sreće najvećeg broja.²⁰

Velika Britanija bi utoliko u *političkom* smislu, uprkos nemerljivim promenama koje su je zahvatile početkom XIX veka, bila bliža Henriju VIII nego prvim socijalistima u britanskom Parlamentu. Sen-Simonova distancirana dijagnoza pogada u samu srž ove

²⁰ Iako su imena „torijevaca“ i „vigovaca“ ponikla tokom političkih i religijskih kontroverzi u XVII veku, njihovo je značenje konačno ustanovljeno tek početkom XIX veka. Na opštim izborima održanim 1807. godine, torijevci su prepoznati kao stranka koja zastupa dvor, anglikansku crkvu i etablirane institucije, dok su se vigovci zalagali za šire građanske i verske slobode. Premda se osnovne tačke njihovog neslaganja – odnos prema Irskoj/rimokatoličanstvu, parlamentarnoj reformi, ekonomskim reformama, kraljevskim povlasticama, pitanjima javnog reda, imperijalnoj politici – od 1807. nisu suštinski menjale, nezavisnost članova parlamenta, unutarstranački sukobi i različite druge okolnosti dovodile su do zanimljivih istorijskih preokreta, kakav je, recimo, drugi reformski zakon kojim je 1867. godine *torijevska* vlada na čelu s Dizraelijem (Disraeli) dala pravo glasa urbanoj radničkoj klasi. Iako je Liberalna stranka imala veoma široku podršku, od vigovskih aristokrata starog kova do sitnih zanatlija, njena privrženost slobodnoj trgovini ili, kako je Dizraeli s prezirom određuje u *Vindication of the English Constitution (Odbrana engleskog ustava, 1835)*, ropska odanost industrijskoj oligarhiji (nav. u Claeys 2004: 195), učinila je od Konzervativaca pobornike *householder democracy* (domaćinske demokratije), i načinila prostora za postepen razvoj jedne sasvim autonomne političke struje. Iako sasvim izlazi izvan ovde razmatranog perioda, može se napomenuti da je političko prisustvo radničke klase postalo moguće tek u kontekstu značajnog razvoja lokalnih uprava posle 1870. godine. Otuda se tek tokom poslednje dve decenije XIX veka formiraju prve radničke partije (marksistička Socijalodemokratska federacija [SDF] 1881. godine, na čelu sa Henrijem Hindmanom [Henry Hyndman], i hrišćansko-socijalistička Nezavisna radnička partija [ILP] 1893, koju je predvodio Kir Hardi [Keir Hardy]). Partija rada (odnosno „Laburistička“ stranka) biva osnovana 1906. godine, pet godina pre nego što su poslanici počeli da primaju platu za svoj politički rad.

protivrečnosti: engleski društveni poredak počiva na dva temeljna načela – istrajnom održanju starog i naporednom uvođenju novog. Moglo bi se tvrditi da je na prelazu vekova politička i filozofska odbrana *commonwealth*-a, koju Engleska najviše duguje Berku (Burke) i dugoj dominaciji torijevaca na vlasti, sasvim konzistentno održavala stari poredak. S druge strane, iako je proces uvođenja novog bio nezaustavljiv, njegovi su nosioci politički bili samo posredno predstavljivi. U tekstu koji razmatra razvoj životnog standarda, Džejn Hamfris (Jane Humphries) nabroja promene koje su se pod uticajem industrijske revolucije u to vreme takoreći stihijski odigrale, mimo svakog oblika delovanja političke vlasti: naučna saznanja se primenjuju na proizvodnju, dolazi do specijalizacije ekonomske aktivnosti, proizvodi se za nacionalno i međunarodno tržište umesto za upotrebu porodice ili parohije, stanovništvo se kreće iz ruralnih u urbane sredine, jedinica proizvodnje se širi i depersonalizuje, rad se premešta iz sfere primarne proizvodnje u proizvodnju manufakture i usluga, u proizvodnji se koriste kapitalna dobra, pojavljuju se nove društvene i strukovne (*occupational*) klase (Humphries 2004: 287). Prema tome, čak i da predstavlja grčevit gest u kojem se po svaku cenu istrajava, održanje starog postaje neodrživo u tako društveno izmenjenim okolnostima. Iz te perspektive valja razumeti spajanje društvenog i političkog koje će usloviti duboku transformaciju političkog. O tome kakve su posledice ovog amalgama, o njegovim uobličenjima i režimima moći koji odatle proističu biće reči u drugom poglavlju teksta. Ovde preostaje da se ispita koji su to činiooci koji su doprineli mešanju društvenog i političkog, i na koji način.

Vratimo se još jednom nakratko Sen-Simonu. On je u jednom grešio. Na osnovu svoje dijagnoze, Sen-Simon je anticipirao krizu koju će iznuditi protivrečnosti u društvenom sistemu Engleske. Ali „kriza“ koja se u Engleskoj dogodila nije proizvela ni republikanizam, ni diktaturu, niti se, uprkos brojnosti radničke klase i njenom načinu života, bilo na pragu ostvarenja nekakvog socijalističkog društva. Ako se uopšte može govoriti o krizi na način na koji bi o tome govorio jedan francuski grof posle Francuske revolucije, onda je ova specifično engleska kriza doprinela svrgavanju *commonwealth*-a i uzdizanju države (*state*), bez razaranja temelja sopstvene suverenosti – „britanskog ustava“. Premda su se u narednim vremenima ingerencije predstavnika britanskog ustrojstva – monarhije, aristokratije i demokratije u jednom, kako je to formulisao Blekston – značajno izmenile, *British Constitution* nikada nije ukinut. To, međutim, ne znači da je i država

kojom danas vlada Elizabeta II strukturno jednaka *commonwealth*-u kojim je vladala Elizabeta I. Radikalna reforma nije ukinula *British Constitution*, ali je uvela strukturne promene u način na koji funkcioniše sama država. Konačno, za razliku od buržoaske revolucije, britanska radikalna reforma čiji je izraz *prvi zakon kojim se reformiše sistem predstavljanja*, uspostavlja srednju klasu kao društveno-političku silu koja omogućava krizu, ne uspostavljaajući je, paradoksalno, i kao ključnog političkog činioca.

Kada 1867. godine Volter Bedžot (Walter Bagehot) objavljuje knjigu *The English Constitution (Engleski ustav)*, povlastice monarha svedene su na dva prerogativa, „moć proizvođenja novih perova (*peer*) i moć raspuštanja Donjeg doma“ (Bagehot 1873: 93). I odista, politička uloga kraljice Viktorije, posebno kada bi se u stalnoj političkoj smeni Gledstona (Gladstone) i Dizraelija na mestu premijera našao Gledston, dugovečni vođa Liberala, bila je neznatna, do tada najneupadljivija u istoriji engleske monarhije. Takođe, iako 1865. godine čak tri četvrtine članova Parlamenta dolazi iz redova aristokratije ili nižeg plemstva, Donji dom u sve većoj meri reprezentuje interese „naroda“. Poslednji put kada je monarh upotrebio svoj ključni prerogativ, raspuštanje Donjeg doma, prethodio je Viktorijinoj vladavini. A i proizvodnja perova, kako XIX vek odmiče, u sve većoj meri odgovara proširenim interesima slobodnih ljudi, a sve manje održanju tradicionalno definisanih interesa plemstva. Jer, premda je odbila Gledstonov predlog da Natanu de Rotšildu (Nathan de Rothschild) dodeli titulu plemića („Ona [Viktorija se obraća *u trećem licu jednine*] ne može da zamisli da neko ko duguje svoje veliko bogatstvo ugovorima sa stranim vladama ili uspešnim špekulacijama na berzi, može pravično da stekne titulu britanskog pera...“ [nav. u Pugh 2007: 99]), upravo će tokom Viktorijine vladavine započeti trend proizvodnje „nove aristokratije“ koja je najvećim delom otpadala na predstavnike srednje klase iz redova „profesionalaca“²¹ i na plutokrate (poput lorda Armstronga

²¹ Termin „professionals“ pokriva relativno nehomogenu grupu unutar srednje klase, koja se tokom XIX veka često određuje i kao „stara srednja klasa“ ili „viša srednja klasa“. Predstavnici „stare“ srednje klase su sveštenici anglikanske crkve, muškarci iz viših ešalona medicinske i pravne profesije, profesori univerziteta i upravitelji prestižnih škola. Prema Bartonu Bledstajnu (Burton Bledstein), ti pojedinci su u doslovnom smislu slobodni, budući da odgovaraju samo sebi samima za razliku od osoba čiji poslovi stoje u vezi s uvećanjem profita (nav. u Scandura 1996: 21). Napetost između novih imućnih predstavnika srednje klase – bankara, trgovaca i industrijalaca – i predstavnika „starih profesija“, ogledala se u upravo u definisanju svrhe vlastitog poziva i njegove bliskosti s tržištem. Jer, koliko god da se u ovom ranokapitalističkom društvu pridavao značaj imućnosti – koja je, više no bilo šta drugo, omogućavala simulaciju života viših klasa (klasičan prikaz toga nudi Tekerijev [Thackeray] *Vašar taštine*), način na koji se kapital gradio i uvećavao bio je u direktnoj vezi sa shvatanjem dostojnosti poštovanja (*respectability*).

[Armstrong, naoružanje], Džoisija [Joicey, ugalj], Inverklajda [Inverclyde, špedicija], Gleneska [Glenesk, novine], Leverhalma [Leverhulme, sapun] i Eštona [Ashton], poznatog kao „Lord Linoleum“).

U razdoblju od nekoliko decenija koje su prethodile konstituisanju liberalne parlamentarne politike koja će konačno i sam „narod“ biti u stanju da preobrazi u plemstvo, odvijao se proces političkog stasavanja klase „naroda“ o kojoj je onako rečito govorio Lord Brogam (Brougham): insistiranjem na značaju predstavljanja i političke brige o virtuelno predstavljenima. U središtu tog procesa nalazila se *srednja klasa* Ujedinjenog Kraljevstva, klasa koja je usloвила to da se vladanje dopuni upravljanjem, omogućivši na ta način transformaciju političkog. Pod uticajem te klase dolazi do trajne promene značenja pojma *common*: u shvatanju države (*commonwealth*), predstavnika Donjeg doma (*commons*), običajnog prava (*common law*), ideje zajednice (*community*) i zajedničkog, kao sapripadnog i opšteg.

Tokom prvih decenija XIX veka, filozofski radikali, okupljeni oko Džeremija Bentama, upuštaju se u oštru kritiku *British Constitution*. Na meti te kritike nalazi se vlada koja štiti tobože nepodeljeno opšte dobro i, štiteći opšte dobro, predstavlja interese svih na nepodeljen način. Pod time se misli na virtuelno predstavljanje svih onih koji obitavaju i rade na dobrima posednika zemlje, ali i svih drugih kojima se u odsustvu zemlje odriče pravo na predstavljanje. Filozofski radikali se protive neprikosnovenim političkim pravima „najmanjeg broja“, izvedenih iz davnašnje moći ograničenja nezajažljivosti monarha, i uverenju da virtuelno zastupanje „najvećeg broja“ delotvorno štiti sam „narod“. Pojedine kritike, poput *Bentham's Radical Reform Bill* (*Bentamov zakon o radikalnoj reformi*) iz 1819. godine, traže korenitu promenu sistema predstavljanja, takvu koja bi odista uzimala u obzir najveću sreću *svih*. Pod pretpostavkom ispunjenja četiri osnovna zahteva – tajnost i opštost glasanja, jednakost među glasovima i regularnost glasanja (Bentham 1819: 1) – svaki bi pojedinac vladi mogao da predstavi svoje političke zahteve, jer se polazi od toga da svako ima moć da odlučuje u skladu s vlastitim interesom i s obzirom na sopstvenu procenu najveće sreće. Narod bi time bio istrgnut iz neodređene i nepredstavljljive mase interesa koji se pod okriljem opštosti zapravo preklapaju s interesima velikodostojnika, a cilj vlade bi tada morao da prestane da bude unapređenje sreće najmanjeg broja.

No, univerzalno pravo glasa koje bi moglo biti prevodivo u najveću sreću svih, kod filozofskih radikala ne ostaje princip od kojeg se nipošto ne odstupa. U društveno-političkim prilikama u kojima se na svaki način insistira na održanju veze između političke privilegije predstavljanja i svojine, u skladu je s utilitarističkim načelom celishodnosti žrtvovati sreću nekog dela zarad veće sreće ostalih. U tom duhu valja razumeti kako je „narod“ postao „homogen entitet, čiji je adekvatan izraz srednja klasa“ (Vujačić 2007: 11). Da bi se to zbilja razumelo, treba se okrenuti drugom najuticajnijem filozofskom radikalu, Džejsmu Milu (James Mill), čiji je članak *On Government (O vladi)* najinformativnije objašnjenje ovog procesa. Ovo je kratak i pregledan tekst u kojem Mil deduktivno izvodi uzroke postojanja vlade. U duhu engleske filozofske tradicije, on nužnost vlade opravdava ljudskom prirodom, i tvrdi da je njen osnovni cilj očuvanje svojine. Međutim, iako je svojina neosporan temelj vlade, što pozivanje na Loka posebno potvrđuje (Mill 1820: para. 14), Džejsm Mil svojinu strogo i dosledno definiše kao proizvod *individualnog rada*, a njenu zaštitu proglašava osnovnom svrhom vlade. Ovde, dakle, nema prostora za nedoumicu: vlada treba da služi onima – da bude u službi onih – koji sopstvenim radom stiču svojinu, odnosno sami stvaraju sredstva za svoj opstanak, iz čega se najvećim delom izvodi njihova sreća.

Kao i Bentam, Mil će takođe poći od toga da je motiv za postojanje, razume se, dobre vlade, uvažavanje najveće sreće najvećeg broja, a tu „nerazgovetnu“ formulu on određuje kao prost skup pojedinačnih sreća individua koje sačinjavaju najveći broj (Isto: para. 3, 4). Prvi, deduktivno izvedeni deo teksta *O vladi*, mogao bi da navede na pretpostavku da se između „najvećeg broja“ i „naroda“ može uspostaviti jednakost. Najveći broj bi mogao da bude augmentativ većine, entiteta koji se odvajkada nalazi u opoziciji prema najmanjem broju ili, figurativno rečeno, dvadesetpetorici barona. Milov osnovni motiv – opravdanje proširenja sistema predstavljanja Ujedinjenog Kraljevstva i zalaganje za njegovu radikalnu reformu – takođe bi, najzad, bio u skladu s ovom pretpostavkom. Međutim, kada se upusti u tumačenje britanskog političkog ustrojstva kakvo je bilo na snazi one godine kada je tekst objavljen (1820), u Milovoj deduktivnoj argumentaciji počinju da promiču izvesni preskriptivni elementi. Način na koji se alterniraju pojmovi „narod“ (*people*) i „zajednica“ (*community*) možda može pomoći u njihovom prepoznavanju.

U delu teksta koji se odnosi na *British Constitution*, Džejsms Mil se i dalje drži utilitaristički definisanih zakona ljudske prirode, i tvrdi da ljudi deluju u skladu sa svojim voljama kojima pak rukovode želje, nužno usmerene ka postizanju zadovoljstva i izbegavanju bola. Bogatstvo i moć, kojima u izobilju raspolažu monarh i aristokratija, uvećavaju ukupnu sumu zadovoljstava, te je u skladu s ljudskom prirodom da želja za njima bude bez granica. Takva želja (najmanjeg broja) sa svoje je strane u direktnoj opoziciji prema zaštiti svojine naroda/zajednice (najvećeg broja), te je delovanje koje proizlazi iz ove želje osnova loše vlade (Isto: para. 58). Prema tome, interes kralja i „vladajuće aristokratije“, odnosno onih koji imaju moć da realizuju svoju *prirodnu* želju, protivan je interesima svakog pojedinca da uživa u plodovima svoga rada i da na taj način unapređuje vlastitu sreću (Isto: para. 69, 68, 13). Da bi doista opravdalo sopstvenu veličinu, smatra Mil, britansko političko ustrojstvo mora da proširi zastupljenost naroda/zajednice koja će, bar brojem svojih volja, moći da odgovori na moć i bogatstvo najmanjeg broja, zauzdavajući tako *prirodnu* želju nekolicine, koja vladu nužno čini lošom. Stoga, da bi vlada bila dobra, da bi se zbilja uvažavala najveća sreća najvećeg broja, Donji dom, demokratsko telo u britanskom političkom ustrojstvu, mora da obustavlja delovanje manjine koje je u skladu s *prirodnim* zakonima. Donji dom, dakle, *treba* da deluje protiv prirode u cilju predstavljanja interesa naroda/zajednice. Ključno mesto Milovog teksta *O vladi* upravo je ovo: ne iz pristrasnih uverenja, ne iz političkih rasprava, nego iz samih zakona prirode (zbog čega Džejsms Mil biva upoređen s „Aristotelijancem iz XV veka, koji je rođen u pogrešno vreme“ [Macaulay 1829: para. 6]), deduktivno se izvodi da se interesi najvećeg broja ne mogu sadržavati u interesima najmanjeg broja. Drugim rečima, narod/zajednicu ne mogu virtuelno da predstavljaju oni koji se – prema Milu, tobože – staraju o *opštem* dobru.

Ko, dakle, *može* da predstavlja narod/zajednicu? Odnosno, ko je Milov „najveći broj“? Na ovom mestu dolazi do neobičnog značenjskog razdvajanja do sada udvojenih pojmova narod/zajednica. Džejsms Mil tvrdi da će sva korist predstavničkog sistema nestati ukoliko se interesi predstavnika ne poklapaju s interesima zajednice. „*Prirodni* predstavnici celog stanovništva“, čiji je interes identičan interesu zajednice (Isto: para. 98), moraju da budu *deo zajednice*. Međutim, premda su deo zajednice, prirodni predstavnici *celog*

stanovništva nisu i *iz naroda*, iako bi, prema Milovim preporukama kojima se završava tekst *O vladi*, trebalo da reprezentuju narod u Donjem domu Parlamenta.

Pretpostavljamo da je malo onih koji bi osporili da u onom delu zajednice (*community*) koji nije aristokratija, ne postoji gotovo jednako velik deo mudrih ljudi; štaviše, u sadašnjem stanju obrazovanja i prenošenja znanja, taj broj je i mnogo veći. Treba uzeti u obzir da je klasa koja se univerzalno opisuje kao najmudriji i najvrlji deo svake zajednice (*community*), *the middle rank*, u potpunosti uključena u onaj deo zajednice (*community*) koji nije aristokratski. Može se izneti još jedna tvrdnja, sa savršenim pouzdanjem da će se oko toga složiti svi ljudi koji su pažljivo razmatrali formiranje mnjenja u velikom društvenom telu, ili, zacemento, principe ljudske prirode uopšte. Reč je o tome da mnjenja one klase ljudi koja je ispod tog inteligentnog i vrlo *middle rank* formira upravo on, intimno saobraćajući s njima i usmeravajući njihove umove u najneposrednijem dodiru, jer oni njima hrle po savet i pomoć u svojim brojnim nedaćama, od njih neposredno i svakodnevno zavise, u zdravlju i bolesti, u detinjstvu i starosti; na njih njihova deca gledaju kao na uzore koje podražavaju, čija mnjenja stalno ponavljaju i smatraju časnim da usvoje. Ne može biti nikakve sumnje u to da je *middle rank*, koji pruža najistaknutije ukrase nauci, umetnosti i samom zakonodavstvu, odnosno svakoj stvari koja uzdiže i prefinjuje ljudsku prirodu, onaj deo zajednice (*community*) čije će mnjenje imati presudnu odluku, ako bi temelj predstavljanja sada bio tako proširen. A ogromna većina naroda (*people*) koji je ispod njih, sigurno bi se vodila njihovim savetom i primerom (Isto: para. 145).

Iako se oštro protivi virtuelnom predstavljanju kada je aristokratija ta koja reprezentuje *communis*, Mil na kraju svoje stroge dedukcije uvodi benevolentnu meritokratiju *zajednice*, čiji će interesi virtuelno uključivati u sebe interese *naroda*. Na to ukazuje i Tomas Babington Makoli (Thomas Babington Macaulay) u svom članku o Milu, objavljenom u *Edinburškoj reviji* 1829. godine. Navodeći isti paragraf – koji s ugladenom jetkošću naziva „izvrsnim *bonne bouche* mudrosti“ (Macaulay 1829: para. 91), Makoli pokazuje kako se čitava logička građevina ovog „Aristotelijanca“ urušava. Treba pomenuti da Makoli, kao i mnogi njihovi savremenici, Milov esej razume kao izrazito radikalni projekt koji se zalaže za univerzalno pravo glasa ili utopijsku demokratiju, te se na navedeni paragraf osvrće kao na Milov neuspeo pokušaj da odgovori na čest prigovor svoga doba – da „narod“ ne može da predstavlja svoje interese, jer ih ne razume. U tom se smislu Makoli pita da li je interes tog tumača interesa, *middle rank*-a, identičan interesu

naroda i, uprkos tome što sâm Mil izbegava poistovećivanje termina *rank* i *class*, uvodeći tako razliku između obrazovanosti, mudrosti i moralnog uticaja, s jedne, i pukog bogatstva, s druge strane, Makoli tvrdi: „Ako bi moći vlade bile poverene tom *rank*-u, time bi očigledno nastala aristokratija zasnovana na bogatstvu; a ’uspostaviti aristokratiju zasnovanu na bogatstvu, iako bi ona bila veoma brojna, ostavilo bi’, prema gospodinu Milu, ’zajednicu bez zaštite, izloživši je svim zalima nesputane moći’“ (Isto: para. 93).

Kako, dakle, razumeti pitanje najvećeg broja? Kako razumeti zahtev postavljen u ime svih, ako se „svi“ mogu svesti na najmudriji i najvrliji *rank*? Da li ta mudrost i vrlina koja njega odvaja od aristokratije, ali ga istovremeno ne svrstava u narod, svoje opravdanje nalazi u (ne)moći razumevanja sopstvenih interesa, uprkos polaznoj premisi da je svako najbolji sudija o sopstvenim interesima? Ona inteligencija kojom je tako štedro obdaren *middle rank*, čineći ga delom zajednice koji je osobito pogodan za interpretaciju tuđih procena najveće sreće, poniče, tvrdi Mil, *iz rada*. Najzad, upravo je taj argument Džejmsu Milu poslužio da pokaže kako se nasledna aristokratija, lišena motivacije da radi, u novim okolnostima širenja i prenošenja znanja nalazi u stanju nazadovanja (Mill 1820: para. 29). No, čini se takođe da je *tip rada*, te obuhvatnost i namena novog sistema obrazovanja, nešto što snažno utiče na određenje razlike između *rank* i *class*, omogućivši i ovo takoreći neprimetno razdvajanje zajednice i naroda.

Najveći broj

Iako bi se teško mogao svrstati među programske tekstove, esej Džejmsa Mila o vladi je imao značajnog uticaja na tadašnju političku i učenu javnost. I kao što je Milov argument *protiv* virtuelnog predstavljanja afirmisao *virtuelno predstavljanje*, doduše u nešto drugačijoj formi, i Veliki reformski zakon (*The Great Reform Act*), donesen 1832. godine, proizišao je iz višedecenijskih parlamentarnih i vanparlamentarnih napora da konačni proizvod engleske „krize“ u sebi zadrži oba temeljna načela koja su, prema Sen-Simonu, do krize i dovela. To na najjezgrovitiji način potvrđuju reči vigovskog premijera Greja (Earl Grey), čija je vlada spovedala radikalnu reformu: „Ja reformišem da bih očuvao, a ne da bih svrgavao“ (nav. u Przeworski 2008: 291). Premda je *British Constitution* ovom – i potonjim – reformama ostao neokrnjen, Veliki reformski zakon je odista uticao na

umanjenje moći aristokratije i monarha i, posrednim putem, na uvećanje moći srednje klase.

Ako bi se u duhu vigovske grandiozne retorike moglo reći da je politički cilj donošenja Velikog reformskog zakona bilo sprečavanje revolucije,²² onda nas danas mora zbuniti izbor sredstava koja su poslužila njegovom ostvarenju. Naime, uprkos moćnim glasovima javnosti, Parlament nikada nije odista razmatrao mogućnost proširenja prava glasa na sve, pa čak ni na nerazgovetno definisani najveći broj. Politička privilegija predstavljanja morala je da ostane u intrinzičnoj vezi s posedovanjem imovine, čija središnja uloga ni u jednom razmatranom nacrtu reforme nije bila dovedena u pitanje. Na

²² Iako političke okolnosti u Ujedinjenom Kraljevstvu ne podsećaju na prilike u Francuskoj pred pad Bastilje, revolucija nije bila nezamisliva opcija. Veliki društveni neredi u industrijskim gradovima, poput Mančestera koji do Velikog reformskog zakona uopšte nije imao predstavnika u Parlamentu (kao ni Birmingem, Lids, Šefild, Bolton, Oldam i Blekbern, vodeće sredine u razvoju industrijske revolucije), i nezadovoljstvo bogatih moćnika čija *laissez-faire* ekonomska politika nije imala snažne reprezentе u vigovcima, svedoče o tome da postaje sve teže zadržati stare političke okvire u izmenjenim društveno-ekonomskim uslovima. Jedan primer koji to pokazuje na veoma plastičan način takođe može da posluži kao ilustracija Milovog argumenta u članku *O vladi*. Reč je, naime, o Zakonu o žitu.

Donesen 1815. godine u formi zaštitne mere, ovaj zakon uvodi restrikcije na uvoz evropskog i američkog žita. Ta mera je pogodovala isključivo „najmanjem broju“, pošto je ukupan udeo poljoprivrede u ekonomskom rastu zemlje opadao srazmerno uvećanju značaja industrije i trgovine, čime je najveći deo aristokratije koja je kapital ubirala isključivo ili najvećim delom od zemlje, bio na gubitku. Donošenje ovog zakona potvrdilo je teze različitih zagovornika radikalne reforme, pokazujući da Donji dom – iako bi trebalo da zastupa interese naroda – zapravo radi protivno njegovim interesima. Takođe, različiti interesi „zajednice“, o kojima govori i Džejms Mil (interesi „izvesnih klasa, profesija ili bratstava“ koji iscrpno predstavljaju samu zajednicu [Mill 1820: para. 109]), očigledno ne zaslužuju preferencijalni tretman kakav pripada *landed interest* (što će tokom čitavog XIX veka ostati sinonim za aristokratiju). Tako uostalom treba razumeti i *Manifest* Opšte komore manufakturnista, prvog nacionalnog tela koje je okupljalo britanske industrijalce, gde se kaže: „Čini se da je manufakturnistima do sada promicalo da dok *landed* i *funded interest*, Istočnoindijska kompanija i druga trgovačka tela (*commercial bodies*) imaju svoje zastupnike u velikom savetu nacije, samo *njima* nedostaje ta prednost; i moguće je da su iz tog izvora mnoge njihove neprilike proistekle – da ih uzastopno i možda nenamerno tlače ministri koji nisu upoznati s njihovim stvarnim interesima“ (nav. u Hall 1995: 160).

Iako je 1828. godine donesen nov Zakon o žitu koji je trebalo da umanjí nezadovoljstva „naroda“, njime nijedna strana u sporu nije bila zadovoljna. Premda je preferencijalni status aristokratije ublažen, on ovim zakonom nije bio ukinut. Slobodna trgovina, zahtev srednje klase, njime nije postala održiva mogućnost, niti je osnovna jedinica ishrane engleske radničke klase postala značajno jeftinija. Zakoni o žitu na ogoljen način prikazuju odsustvo predstavnika naroda u „velikom savetu nacije“ i sumnjivu prirodu demokratskog tela britanskog političkog ustrojstva (kako ga je definisao Blekston). Premda su, dakle, motivi za borbu protiv Zakona o žitu u klasnom smislu bili veoma različiti, činjenica da u parlamentu ne postoje predstavnici koji bi zastupali interese *bilo* zajednice *bilo* naroda, dovešće do njihovog privremenog stapanja, kojem će politički izraz u javnosti svakako davati *middle rank*. I mada se sledećim ekskursom na kratko izlazi iz razmatranog perioda, ovde valja napomenuti da će taj trend biti prekinut samo usponom čartizma krajem četrdesetih godina. Premda je *People's Charter* (1838), sumarno, izraz nezadovoljstva Velikim reformskim zakonom koji nalaže da bi narod konačno trebalo istrgnuti iz virtualno predstavljive zajednice, vidljivost čartista verovatno ne bi bila tako upečatljiva da njihovo delovanje nije teklo paralelno s izrazito snažnim i u tom trenutku već politički odista uticajnim radom Lige za opozivanje zakona o žitu (koja je u najvećoj meri bila sastavljena od predstavnika srednje klase). Konačno, činjenica da je slobodna trgovina postala simbol britanske nacije, a ne ravnopravna dodela sloboda (v. Turner 2004: 163), ide u prilog tezi da je upravo srednja klasa definisala šta *narod* jeste i šta on treba da bude.

samom početku treće decenije XIX veka uspostavljen je minimalan konsenzus oko toga da je svrha reforme smanjenje korupcije i uticaja aristokratije na izbor članova Donjeg doma, odnosno uravnoteženje odnosa moći između tri *estates*.

To izravno pokazuje tekst samog Zakona. „[C]elishodno je sprovesti delotvorne mere da bi se ispravile raznovrsne zloupotrebe koje su dugo preovlađivale u izboru članova koji služe u Donjem domu Parlamenta, da bi se mnoga beznačajna mesta lišila prava na slanje poslanika, da bi se takva privilegija dodelila velikim, gusto naseljenim i bogatim gradovima, da bi se uvećao broj vitezova (*knights of the shire*), da bi se proširilo pravo glasa na mnoge podanike njegovog veličanstva koji ga do sada nisu imali, i da bi se umanjio trošak izbora“ (Reform Act, čl. I). Prvih deset članova novog zakona posvećeno je danas gotovo nerazumljivom nabranjanju mesta, opština, gradova, okruga, grofovija, i njihovom definisanju. Međutim, ključni aspekti reforme se nalaze upravo tu, možda čak i više nego u delu koji u tekstu zakona sledi – delu u kojem se definišu kvalifikacije novih glasača. Naime, činjenica da Old Sarum, Njutaun, Brekli i Ist Lou više neće slati poslanike, a da će britanski industrijski pogoni, poput Mančestera, Birmingema i Boltona, steći status opštine i u tom svojstvu slati po dva poslanika za Donji dom Parlamenta, direktno su uticali na tip predstavljenih interesa. Kada je reč o uvećanju opsega predstavljenih interesa, Veliki reformski zakon dodelio je pravo glasa svakom petom odraslom, neosuđivanom muškarcu. I premda je glasačko telo time povećano za čak 45 procenata u odnosu na pređašnja vremena, ono i dalje ostaje relativno malo s obzirom na imovinski uslov koji se posebno definiše nizom članova, u skladu s mestom prebivališta i tipom svojine (posed, zakup, najam, darovana zemlja u zamenu za usluge [*copyhold*]).

Pored toga, Veliki reformski zakon uvodi još jednu značajnu novinu. U njemu se, naime, prvi put eksplicira *pol* prirodnog zastupnika celog stanovništva. Iako je, kako već 1911. godine tvrdi Milisent Foset (Millicent Fawcett), nemoguće ustanoviti da li su žene nekada ranije koristile pravo slobodnog čoveka da biraju svoje predstavnike, to pravo pravnom terminologijom do 1832. godine nikada nije bilo *unapred* osporeno. „Zamenivši reč 'čovek' (*man*) rečima 'muška osoba' (*male person*), [Veliki reformski zakon] prvi na žene ove zemlje svaljuje breme statutorne nesposobnosti (*disability*)“ (Fawcett 1911: 9). I, ako je u nečemu postojalo slaganje između utilitarista, formalnih reprezenata politike Ujedinjenog Kraljevstva i branilaca starog poretka, onda se to odnosilo na odredbu opštosti

kao virtuelne opštosti – kako god, dakle, da se sama opštost definisala. U svom *Radikalnom predlogu*, Bentam u univerzalnost uvodi samo dva ograničenja: „nijedan čovek ne misli da bi deca koja umeju samo da govore trebalo da glasaju; čini se da nijedan čovek ne misli da bi žene trebalo da glasaju“ (1819: 15). Ponavljajući te reči, Džejms Mil – i pre no što će mu se potkrasti škakljiva razlika između naroda i zajednice – tvrdi da je „jedno prilično jasno, da se svi oni pojedinci čiji su interesi nesporno uključeni u interese drugih pojedinaca, mogu precrtati bez poteškoća“. Ovi precrtani pojedinci su sva deca i „gotovo sve“ žene čiji su interesi obuhvaćeni interesima njihovih očeva ili muževa (Mill 1820: para. 97).

Dva teksta koja nastaju u formi odgovora Džejmsu Milu, na različite načine upućuju na apsurd koji dopušta njegova stroga dedukcija. Ako bi se, primera radi, tvrdilo da je interes kralja uključen u interes zajednice, svako bi s pravom mogao da nas osudi da govorimo besmislice, kaže Tomas Babington Makoli. No, kakva je razlika između te vrste besmislice i one koju Mil pokušava sofistički da proturi, „smireno dogmatizujući interes jedne polovine ljudske rase“ (Macaulay 1829: para. 73, 74)? Slične nedoumice izražava i Vilijem Tompson (William Thompson) u tekstu *Appeal of One Half of the Human Race* (*Apel jedne polovine ljudske rase*). Iako su Makolijevi ciljevi sasvim drugačiji od Tompsonovih, budući da Makoli opravdava uzvišenu vlast aristokratske manjine i veliča sjaj engleskog običajnog prava koje identitet interesa crpi i pravno utvrđuje na temelju ljubavi (Isto: para. 76), obojica ukazuju na nelogično izvođenje ove vrste virtuelnog predstavljanja u utilitaristički formulisanim tezama. Za razliku od Makolijeve induktivno-sentimentalne kritike, Tompson u svom, po svemu usamljenom poduhvatu 1824. godine, na dosledan način izvodi tezu koja *proizlazi* i iz Bentamovih i iz Milovih tvrđenja, iako kod njih flagrantno izostaje:

Sreća svakog pojedinca i svih klasa, ljudske rase, trebalo bi da se promoviše zbog te individue ili individua, a ne u korist sreće bilo koje druge individue ili klasa... Lakrdijaški žargon „javnog dobra“ koje se razlikuje od dobra pojedinačnih članova društva, više nijedan um neće zavesti na pogrešan put. (Tompson 1994: 119)

No, lakrdijaški žargon će se u potpunosti zadržati u reformisanoj političkoj sredini. Ne samo da se žene ne smatraju pojedincima, ne samo da se narod imovinski distancira od

malobrojne, politički inteligentne zajednice *middle rank*-a (koja je, po implikaciji, odista izrazito malobrojna pošto je i polno ograničena), nego su zadržavanjem virtuelnog predstavljanja očuvane i mnoge privilegije aristokratije. Jer, mada su Velikim reformskim zakonom politički ukinute „trule“ ili „džepne“ opštine u kojima je preovlađivao uticaj njihovih vlasnika, zemljoposjednici su i dalje imali najveću moć u određivanju izbora članova Parlamenta. O tome, najzad, svedoči činjenica da su članovi Parlamenta i posle 1832. godine u 80 procenata slučajeva imali plemićku pozadinu (Smith 2004: 158-161).

Rečeno je, međutim, da se politička uloga srednje klase, iako je Veliki reformski zakon nije bez odlaganja uveo u Parlament, ovim gestom ipak znatno proširila. Može se tvrditi da je upravo ambivalentan položaj koji joj je pripadao, to njeno političko „prisutno odsustvo“, omogućilo produktivno mešanje društvenog i političkog. U periodu između Trafalgarske bitke 1805. i Velike izložbe 1851. godine, srednja klasa je u najvećoj meri radila na konstantnom uvećanju svog bogatstva i redefinisaniu standarda visokog društva, u čemu je od presudnog značaja bilo što manje uplitanje države u pojedinačne poduhvate i što suženiji društveni uticaj aristokratije, koja je te standarde tradicionalno propisivala. Model koji tako nastaje, iako je krajem XVIII veka bio puka imitacija i iskrivljenje do tada najmeritornijih standarda, od Velikog reformskog zakona postaje sve samostalniji i sve dominantniji u britanskom društvu.

Ključne političke odlike ovog novog modela proizišle su upravo iz društvenog statusa njegovih nosilaca: reč je o dostojnosti poštovanja (*respectability*) i težnji ka reformi. Prema terminologiji koja se ustalila već početkom treće decenije XIX veka, srednji sloj koji se smestio između plemstva i „malih“ ljudi (*little people*) (Rowbotham 1990: 19), počinje da se imenuje kao *industrious classes*. Te marljive, trudoljubive, revnosne klase ljudi *rade*, ali njihov rad nije težak i tegoban poput porođajnih muka (*labour*). I, premda rade, njihov je rad vredan poštovanja, konačno ne samo zato što može proizvesti kapital koji daleko premašuje primanja nekog baroneta ili viteza, kome je pukim rođenjem povereno mesto u Donjem domu Parlamenta. Rad, kako je tvrdio Džejms Mil, podstiče razvoj intelektualnih potencijala, a neizvesnost proizvoda rada, nestalnost koja je upisana u pojedinačnu preduzimljivost, nagoni srednju klasu da intelektualne potencijale unapređuje konstantno kako bi opravdala insistiranje na tome da joj poštovanje uistinu pripada. Intelektualni potencijali, izlišno je naglašavati, nisu bili samo u službi uvećanja vlastitog zadovoljstva i

umanjenja prilika koje mogu naneti bol. Vrlina i mudrost *middle rank*-a proizlaze iz sposobnosti da se unapređenje vlastitog interesa dovede u najbližu vezu s unapređenjem onih čiji su interesi s njihovim izravno povezani. U tom duhu valja razumeti značaj reformi za srednju klasu. Rečima verovatno najvećeg reformatora školskog sistema XIX veka, Tomasa Arnolda (Thomas Arnold): „Moja ljubav prema mestu ili osobi, ili ustanovi, može se tačno meriti prema mojoj želji da je reformišem“ (nav. u May 2009: 22).

„Društvena politika“ srednje klase počivala je na postulatu da pojedinačna dobra ne mogu na sumaran, neutralan i fiktivan način da budu integrisana u *commonwealth*. Utoliko ona uključuje dve tendencije koje se tokom prvih šest decenija XIX veka paralelno razvijaju. Prva se odnosi na opiranje aristokratskom uopštavanju neutralno definisanog opšteg dobra. Strog individualizam posednika one svojine koja se nije merila zemljom, zasnovan na pretpostavci moći autonomne procene vlastitog interesa, zajednicu pretvara u aritmetički zbir pojedinačnih ciljeva. *Commonwealth* tako postaje razlučiv skup pojedinačnih ulaganja u ukupno blagostanje, čije su teritorijane granice takođe, širenjem britanske imperije, bivale sve zamagljenije. Druga tendencija odnosi se na temeljnu reformu svih segmenata društva. Nju proizvodi svest o specifičnoj uslovljenosti interesa koja postoji među pojedincima. Utilitaristi su verovali u to da „pojedinaac najbolje razume sopstveni interes, a kako je opšte dobro (*common good*) zbir pojedinačnih interesa, dobro najvećeg broja bi najdelotvornije mogla da ostvari načelna sloboda izbora“ (Hobhouse 1911: 34). Načelna sloboda izbora, međutim, trebalo bi da bude valjano oblikovana, formirana u duhu standarda koji su svima dostupni i utemeljeni na znanju. Slobodan ekonomski sistem koji harmonizuje interese pojedinca i interese zajednice, javno mnjenje koje upućuje i obrazuje, i zakoni koji odvrćaju pojedince od zloupotrebe sopstvene slobode izbora, predstavljaju mudre učinke reformskog impulsa. Pod pretpostavkom da je politički omogućena načelna sloboda izbora ostvarenja najveće sreće, i da postoje sredstva diseminacije vrline, svakome bi moglo zapasti da postane dostojan poštovanja. Utoliko je reforma srednje klase reforma koja se bori za vrlinu i poniče iz znanja, a njen je cilj stalno uvećanje mudrog i vrlog tela stanovništva.

Tako se konačno dolazi i do značenja nerazgovetne odredbe najvećeg broja. Njena višesmislenost postaje sada samo naizgled zbunjujuća: ovaj broj, naime, nije zadat, niti on unapred predstavlja ukupan zbir *svih* pojedinaca. Taj totalitet funkcioniše kao racionalni

ideal, cilj kojem svaka istinski slobodna vlada, kako je razumeo Bentam, treba da teži kao mogućnosti. Do ostvarenja te mogućnosti, koja mora počivati na pretpostavci slobode pojedinaca da unapređuju vlastiti interes, treba se zadovoljiti postizanjem ekvilibrijuma između prevlasti politički inteligentnih pojedinaca i postepene obuke onih koji to (još) nisu. Liberalizam je „vera u mogućnost, štaviše dužnost, stalne političke ekspanzije – uvođenja sve širih i širih delova stanovništva u krug političkih dužnosti koje ih povezuju s vladom/vlašću, daju im kontrolu nad njom i interesovanje za ono što ona čini“ (nav. u Jones 2000: 70), kako to tvrdi Volter Bedžot u svom prikazu Milovih *Razmatranja o predstavničkoj vladi* 1861, dakle, samo nekoliko godina pre no što se nova politička ekspanzija odista i odigrala.

II Subjekt i objekt reforme

[Kingsli posmatra kolibrije] „Osvrnuo sam se oko sebe tražeći nekoga sa kim bih podelio tu radost“, kako kaže Vordsvort (Wordsworth), a pored mene je stajao krupan, mišićav istovarivač uglja, sa radničkom kapom na glavi, u belim dugim čarapama i dubokim cipelama, koji je netremice gledao u kolibrije kao i ja. Okrenuli smo se jedan prema drugome u isto vreme, i preda mnom je stajalo ozareno muževno lice sa širokim čelom umrljanim od gareži, a njegove prodorne i začuđene oči su mi osmehom saopštile koliko smo slični. U tom trenutku smo se osećali kao prijatelji. Da smo Francuzi, pretpostavljam da bismo jedan drugome potrčali u zagrljaj i „pobratimili“ se na licu mesta. Ovako smo se, kao dvojica ćutljivih, uštogljenih Engleza, samo pola minuta gledali jedan drugom u oči, uživajući u divnom uzajamnom razumevanju... Nikada nisam kao u tom trenutku tako snažno osetio da svi ljudi jesu braća, da bratstvo i jednakost nisu samo političke doktrine, već, blagi Bože!, neoborive činjenice.

Čarls Kingsli, 1848

Industrijska revolucija u Velikoj Britaniji počinje tokom druge polovine XVIII veka, a vrhunac dostiže u periodu između 1830. do 1850. godine, to jest nekoliko decenija pre no što će neke druge evropske zemlje (recimo, Nemačka) postati industrijske sile. Sama industrijalizacija podrazumeva promenu temelja ekonomije koja se više ne zasniva na poljoprivredi nego na industriji i trgovini. Uvođenje novih metoda rada u domen prerade pamuka (tekstil), brodogradnje, železnice, gvožđa i čelika – tim *old staple industries* na kojima britanska industrija počiva – i neprikosnovena vlast nad morima, britanskoj industriji omogućava da raste na kapitalu stečenom od trgovine i da, krajem veka kada dolazi do njenog zamašnog nazadovanja u razvoju novih industrijskih grana i širenju međunarodnog tržišta, opstaje na posedu kapitala i ulaganju u manje razvijene industrije imperije. Neposredne posledice industrijalizacije uključivale su pad cena proizvedene robe, jačanje trgovine, osvajanje nezaštićenih tržišta i uvećanje kapitala, kao i pojavu nostalgije za idiličnim vremenima prošlosti. Posredne posledice industrijalizacije su, sa svoje strane, podrazumevale postepen, ali zajemčen pad aristokratije koja se u XIX veku sve manje

shvata kao skup plemenito rođenih, a sve više kao *landed interest*; potom, preobražaj urbanih prostora i prenaseljenost, što proizvodi najmasovniji deo britanskog ljudstva, takozvanu radnu sirotinju (*labouring poor*). Najzad, verovatno ključna posledica industrijalizacije – za razvoj javnosti (i privatnosti), reformi, slobodnog tržišta, liberalizma, razdvajanje političke i domaće (*domestic*) ekonomije i transformaciju političkog – jeste konsolidovanje srednje klase.

Kao što je širenje predstavničkog sistema Velikim reformskim zakonom označilo temeljit preokret u sferi političkog, tako je i „prelaz s regulisanih na samoregulatorna tržišta krajem XVIII veka predstavljao potpunu transformaciju u strukturi društva“ (Polanji 2003: 79). Srednja klasa je imala središnju ulogu u toj društvenoj transformaciji, pokrenuvši je bez posedovanja neposrednog političkog uticaja. Ono što je omogućilo njen ambivalentan pokretački položaj jeste pojava novog ekonomskog okvira, organizovanog oko ideje samoregulatornog tržišta. Ta promena je bila tako zamašna da je i pre prodora srednje klase u sferu tradicionalne politike dovela do transformacije merodavnih društvenih standarda, domena javnosti i shvatanja privatnosti, a samim tim i načina na koji se percipira političko. Tada je „Hobsova groteskna vizija Države – ljudskog Levijatana, čije je ogromno telo sačinjeno od beskrajno mnogo ljudskih tela – bila zasenjena rikardovskom konstrukcijom tržišta rada: reka ljudskih života čija se ponuda reguliše raspoloživom količinom hrane“ (Isto: 164).

Isprva se model pripadnosti srednjoj klasi definisao u odnosu na aristokratiju. „Zajednica“ vrljih i mudrih kod Džejmisa Mila nastaje u poređenju s onima kojima plemenit rod dodeljuje prava, prerogative i bezuslovno poštovanje. Milovi ukori nipošto nisu usamljeni; naprotiv, oni postaju sastavni deo predstave o velikodostojnicima tokom čitavog XIX veka. Vilijem Tekeri (William Thackeray) o tome ostavlja upečatljiv uvid, smeštajući svoj roman bez junaka u sam početak veka:

Vašar taštine – Vašar taštine! Eto to je jedan čovek jedva pismen, koji ništa ne čita; koji ima prostačke sklonosti i držanje; koji uživa u parničanju; koji nikad nije imao ni volje ni težnje ni raspoloženja za šta drugo sem za ono što je grubo i ružno; a on ipak ima i položaj, i počasti, i vlast; on je dostojanstvenik svoga kraja, i jedan od stubova države. On je veliki sudija i vozi se u pozlaćenim kočijama. Ministri i državnici klanjaju mu se; i na *Vašaru taštine* on ima mesto bolje nego najsjajniji genije ili neukaljane vrlina. (Tekeri: 2006: 90)

Međutim, za određenje srednje klase, posebno od tridesetih godina XIX veka kada ona postaje i politički prepoznata, najznačajniji je njen središnji položaj u sistemu ustanovljenih društvenih klasa. Da bi taj sistem postao ustanovljen bio je neophodan razvoj javnosti, prostora u kojem je moguća diseminacija znanja i normi, onih znanja i normi koje fiksiraju određenja klase. Takođe, za to je bilo neophodno odvajanje klasnih odlika od puko ekonomskih dimenzija – od činjenice posedovanja i mogućnosti uvećavanja kapitala. Pripadati srednjoj klasi značilo je pripadati klasi pojedinaca, odnosno klasi „idealnih modernih građana“ (Gilbert 2004: 59). U sledećem navodu, Erik Hobsbawm zahvata obe dimenzije:

Glavna odlika buržoazije kao klase jeste da je reč o korpusu osoba koje imaju moć i uticaj, nezavisan od moći i uticaja stečenih na tradicionalan način rođenjem i statusom. Da bi joj pripadao, čovek je morao da bude „neko“; osoba koja se računa *kao pojedinac*, zbog svog bogatstva, sposobnosti da naređuje drugim ljudima, ili da na njih vrši uticaj... Pojedinačni predstavnik buržoazije koji se smatrao pozvanim da komentariše stvari od javnog značaja, znao je da će pismo poslato *The Times*-u ili *Neue Freie Presse*-u ne samo dopreti do velikog dela njegove klase i osoba koje donose odluke, nego, što je još važnije, da će biti štampano zato što mu pripada položaj *pojedince*. (Hobsbawm 1995: 286, kurziv A. Z.)

Na kraju, mada ne i manje važno, može se tvrditi da je za srednju klasu i njeno samoodređenje bilo presudno postojanje „nižih redova“, odnosno svih onih koji se nisu mogli odrediti kao pojedinci. Šila Roubotam nije jedina koja tvrdi da su „kulturne vrednosti i stil života srednje klase u XIX veku bile udaljene od radničke klase onoliko koliko su se razlikovale od života afričkih plemena koje je ta ista srednja klasa osvajala i 'preobraćala'“ (Rowbotham 1990: 48-49). Ta življena i epistemička distanca ključno je mesto za određenje klasnog diskontinuiteta. Njime će se baviti ovo poglavlje. Za razliku od prethodnog poglavlja čiji je cilj bio da omogući ukrštanje tri stožerna pojma ove studije (reforma, transformacija političkog i država), u ovom poglavlju se, preko koncepcije reforme, uvodi njen četvrti ugaoni kamen: sistem privatnog i javnog.

Pojedinac i princip usavršivosti

Jedno od pitanja koje je revolucionarno prosvetiteljstvo ostavilo u zaveštanje potonjim razdobljima jeste pitanje usavršivosti pojedinca.²³ Princip usavršivosti će utoliko zauzeti zapaženo mesto u razvoju politika reforme. To pitanje podrazumeva širok skup potpitanja: da li pojedinac može da se odupre prirodnim zakonima, može li da ih nadvlada, ili čak da ih izmeni? Može li pojedinac tako da uposli svoje racionalne kapacitete da *zna* šta je po njega dobro, čak i ako će time možda protivrečiti nekim drugim nalogima svoje prirode? Da li se društvo može ustrojiti na način da pojedincu pomogne da osvaja prirodu, prilagođavajući je svojoj sreći ili, manje poetično, interesima? Može li društvo da ponudi okvir koji obezbeđuje znanje, ili bar prilike koje će omogućiti da se količina znanja progresivno uvećava? Konačno, da li zakon u parlamentu može da ima moć da učini čoveka savršenijim stvorom, omogućivši mu okolnosti koje doprinose olakšanju procesa poboljšavanja prirode – izvan njega i u njemu samom?

Prosvetiteljska ideologija jakobinaca koja je veličala prirodno pravo na slobodu, jednakost kao paritet, stalni napredak čovečanstva na temelju dobrote i razumnosti čoveka, čemu više ne treba jemstvo tradicije i vere, proizvod je, prema Žozefu de Mestru (Jospeh de Maistre), „filozofskog ludila“ (nav. u Peri 2000: 281). Ta ludost svojstvena filozofima minulog veka, kako je doživljava De Mestr, odista postaje sastavni deo optimizma XIX veka. Kada ga s nemalom odbojnošću tumače savremenici jakobinaca, nezaustavljiv optimizam izgleda naivno i arogantno, kao pokušaj golobradih novajlija da svet postave naglavce. De Mestr to i eksplicitno kaže:

Zar Tomas Pejn (Thomas Paine) nije izjavio s dubinom koja je očarala univerzitete, da ustav ne postoji sve dok čovek ne može da ga stavi u džep? Ta bezazlena, uobražena samouverenost osamnaestog veka ni od čega nije prezala, i ne verujem da je stvorila ijednog iole talentovanog žutokljunca koji nije napravio tri stvari pošto je završio školu: obrazovni sistem, ustav i svet. (nav. u Isto: 285)

²³ Usavršivost (*perfectibility*) predstavlja specifično prosvetiteljsku – sekularnu – veru u mogućnost savršenstva kroz napredovanje. Sama reč *perfectibility* [*perfectibilis*] podrazumeva sposobnost [*ability*] da se bude ili postane savršen [*perfect*]: njen je sinonim *improvability*, unapredivost. Ova *mogućnost* se odmiče od antičkog *to teleion* (savršeno, ali i svršeno, završeno, potpuno), upravo zbog dinamičnosti koja je upisana u njenu nedovršenost i potencijalnu dovršivost. Kultura, civilizacija, zdravlje i obrazovanje postaju elementi koje XIX vek prepoznaje kao nerazdruživo vezane uz mogućnost usavršavanja.

Međutim, reakcionarni duh „filozofskog razuma“ ne ostaje dominantna sila XIX veka. U jednom udžbeničkom pregledu ideja i istorijskih podataka kakav nudi knjiga *Evropa u devetnaestom veku*, Hari Herder (Harry Herder) odlučno tvrdi da je „gotovo svim piscima političke filozofije [XIX veka] bila zajednička čvrsta vera u ljudski napredak... U istoriji se retko događalo da ljudi ispolje toliku veru u budućnost“ (Herder 2003: 81). A ta vera u budućnost, bilo da je nalazimo kod Macinija (Mazzini), Marksa, Prudona (Proudhon) ili Džona Stjuarta Mila, nezamisliva je bez osnovnih pretpostavki koje je iznedrila Francuska revolucija. One pak počivaju na uverenju da postoji skup privilegija koje čoveku po rođenju u ljudskom obličju pripadaju, i da društvo može i treba da se organizuje tako da ljudskom biću obezbedi mogućnost usavršivosti.

U Ujedinjenom Kraljevstvu je forma govora o mogućnosti usavršivosti čoveka dobila svoj najverniji izraz u liberalizmu.²⁴ U onome što sledi nastojaću da razložim dve ključne teze za ovaj rad. Prva se odnosi na pitanje *ko polaže pravo na zvanje* – titulu (*title*), čin (*rank*) – *pojedince*, što sa svoje strane presudno utiče na političko određenje *građanina*. Druga teza se odnosi na razvoj sistema privatnog i javnog koji će u transformisanom političkom domenu zauzeti mesto nesistemskog pojedinačnog i opšteg. Ova dva pitanja su iznutra bitno povezana, i ono što ih takvima čini jeste specifično novi značaj koji pripada zakonima, javnosti, te definisanju sposobnosti za slobodu, za autonomiju, za znanje sopstvenih interesa. Takođe, razmatranje ta dva pitanja vodi nas razumevanju ključnog problema ovog rada: sposobnosti žena za političku moć delovanja.

²⁴ Britanski liberalizam XIX veka nije jednoobrazna tvorevina, niti je to isključivo proizvod teorijskog promišljanja nekolicine pojedinaca. Takođe, iako se Džon Stjuart Mil danas najčešće prepoznaje kao reprezentativno ime engleske liberalne misli, on se svakako ne može tretirati kao jedini, pa možda čak ni kao najmerodavniji mislilac u svom vremenu. Ono što danas skupno prepoznamo kao odlike liberalizma – širenje individualnih i društvenih sloboda, građanskih, političkih i ekonomskih; širenje (verske) tolerancije; vera u racionalnost; suprotstavljanje privilegijama plemstva; insistiranje na minimalnom učešću države u poslovima pojedinaca, i podela vlasti – menjalo se i prilagođavalo različitim istorijskim okolnostima ovog razdoblja. Primera radi, prvih decenija XIX veka u Engleskoj su liberalnu političku struju predstavljali aristokratski vigovci – što potvrđuje i činjenica da su, doduše u ponešto izmenjenom sastavu, sredinom veka trajno promenili svoje ime u Liberalna stranka. *Laissez-faire* politika, s kojom su se britanski liberali dovodili u blisku vezu, doživela je i uspon i pad tokom samog XIX veka, te su ključni predstavnici liberalne misli krajem XIX veka izvodili teze iza kojih bi s izuzetno velikim ustezanjem mogli da stanu filozofski radikali, Herbert Spenser, pa možda čak i sâm Mil kod kojeg se već javljaju izvesna odstupanja od klasično postavljenog liberalizma (v. Vujačić 2007). Idealističko-evolucionističko-socijalistički liberalizam Leonarda Hobhousa (Leonard Hobhouse), Tomasa Hila Grina (Thomas Hill Green) i Džona Hobsona (John Hobson) koji je isticao pozitivno određenje slobode, pridajući državi ulogu činioca koji omogućava razvoj ljudskih kapaciteta i ostvarenje društvenog dobra, dramatično se razlikovao od liberalnih postavki ranih teoretičara političke ekonomije.

U prethodnom poglavlju pokazano je kako se u političkom smislu odigrala „kriza“ koja ne svrgava nego konzervira. Naznačeni su gestovi kojima je suverenost preoblikovana „radikalnom“ reformom; predstavljeni su činioци koji su političkom reformom stekli značajnu moć, bilo kao njeni zagovornici, bilo kao njeni posredni recipijenti. Rečeno je takođe da je ambivalentan položaj srednje klase u političkom smislu doprineo mešanju društvenog i političkog, što je vodilo njegovoj dubokoj transformaciji i preobraćanju *commonwealth*-a u državu. Da bi se dodatno razjasnile te uporišne tačke, neophodno je upustiti se u interpretaciju amalgama društvenog i političkog, kao i režima moći koji odatle proističu.

Tokom prve polovine XIX veka, osobito pošto je donesen Veliki reformski zakon, odigravao se *proces ustanovljenja* pojedinca kao apsolutnog posednika sopstvene ličnosti i sopstvenih poslova. Sama po sebi, ta definicija pojedinca nije nova: ona je već nekoliko vekova u središtu teorija društvenog ugovora. Najčuvaniju formulaciju tako shvaćene individue pružio je Lok u *Drugoj raspravi o vladi*, rekavši da „svaki čovek ima svojину nad svojom sopstvenom ličnošću; izuzev njega na to niko drugi nema pravo“ (Lok 2002: 251). Međutim, pojedinac koji početkom XIX veka biva ustanovljen kao apsolutni posednik sopstvene ličnosti i sopstvenih poslova, više nije apstraktno definisana individua koja na temelju svoje „prirodnosti“ poseduje prirodna prava u prirodnom stanju, niti je to ona zamišljena individua koja se sporazumno odriče dela sopstvene prirodne slobode da bi ustanovila političku zajednicu. U XIX veku, ostvareni su, naime, uslovi da se „posedujući pojedinac“ ustanovi kao posedujući, *a fortiori* i kao pojedinac.

Taj posedujući pojedinac ustanovljen je kao onaj koji zna svoje interese i dela na najbolji mogući način u skladu s tim znanjem, te je na temelju jednog tako iscrpnog znanja u stanju da sebe u potpunosti reprezentuje. Paralelno s tim, i takoreći u formi značenjskog iskliznuća kakvo susrećemo kod Džeјmsa Mila, u ovom se periodu pojavljuje i entitet sastavljen od pojedinaca koji su lišeni sposobnosti da se staraju o sebi, lišeni moći rasuđivanja budući da se ne mogu svrstati u posednike svojine koja ima ma kakvu stvarnu vrednost. Stvarnu vrednost više ne uslovljava – ili bar ne isključivo – apstraktno definisana plemenitost, kao što se u ekonomskom smislu vrednost više ne određuje stabilnom jedinicom, merljivom u količini zlata i srebra koju neka zemlja poseduje. Merkantilizam ustupa mesto teoriji o slobodnom tržištu. Ovaj obrt ne dovodi samo do ukidanja

protektivnosti *commonwealth*-a ili tržišnog javnog mača suverena, što je bez sumnje važno za razumevanje *laissez-faire* politike koja će u Engleskoj biti dominantna bar do sedme decenije XIX veka. Pojava slobodnog tržišta, naime, dovela je do pomeranja težišta sa *statusa* i tradicionalne akumulacije bogatstva na tržišni mehanizam slobodnog *ugovora*, mehanizam koji je zasnovan na pojedincu i njegovom utemeljenom interesu koji, veruje se, po pravilu uvećava interes čitavog društva.

Svako ko je posednik sopstvenih poslova, nesuspregnut veštačkim ogradama koje nameće suveren u interesu *commonwealth*-a, svako ko radi – i zna šta radi – u cilju unapređenja vlastitih pojedinačnih interesa, polaže pravo na zvanje pojedinca. Princip kojim se uređuje to *pravo na zvanje* postaje princip usavršivosti, koji u načelu važi za sve: svako ima mogućnost da bude bolji nego što jeste. To obećanje boljitka, odnosno buduća unapredivost, paradoksalno je upisana u ono što pojedinac *jeste*. Pravo na zvanje pojedinca ima svako ko *u isto vreme* jeste i može da bude bolji, odnosno svako čije je savršenstvo upisano u usavršivost. U sistemu slobodnog tržišta usavršivost, međutim, ima još jednu bitnu dimenziju: svako ko je posednik sopstvene ličnosti i sopstvenih poslova dužan je da bude bolji nego što jeste. Budući da društvo u celini profitira od umešnosti pojedinca da bude takav, svako *treba da* bude bolji nego što jeste. I upravo na ovom mestu ta naizgled inherentna egalitarnost principa usavršivosti pokazuje izvesna unutrašnja ograničenja.

Na samom kraju *Kapitala*, Marks definiše klase u odnosu na tip vlasništva, te tako razlikuje vlasnike gole radne snage, vlasnike kapitala i zemljovlasnike, razlikujući na temelju toga izvore dohotka (najamnina, profit i zemljišna renta): „Dakle, najamni radnici, kapitaliste i zemljovlasnici, sačinjavaju tri velike klase modernog društva koje počiva na kapitalističkom načinu proizvodnje“ (Marks III, 1948: 767). U onome što sledi pokušaću da problemu klase pridem na ponešto drugačiji način. Imajući u vidu presudno mesto koje pripada tobože egalitarnom načelu usavršivosti, načelu koje organizuje pravo na zvanje pojedincem i sistem privatnog i javnog, nastojaću da pokažem kako je srednja klasa – u ovom tekstu pojmovno šira od onoga što Marks naziva klasom kapitalista – postala odlučujući faktor za transformaciju političkog.²⁵

²⁵ To pojednostavljenje Marksovog složenog razumevanja klasa u izvesnom je smislu namerno. Ovo određenje klasa (izvedeno na temelju nedovršenog poglavlja trećeg toma *Kapitala*) treba da istakne ekonomizam koji podrazumeva svođenje klasa na imovinske odnose. Sam Marks u svojim delima na različite načine interpretira klase, određujući ih posredstvom nepomirljive suprotstavljenosti (za šta je presudno

Rascep između pojedinaca i „malih ljudi“²⁶ više ne korespondira starom dvojstvu suverena i naroda, koji će suverenu odlučno predati autorstvo nad sopstvenom voljom i rasuđivanjem na temelju sporazuma. Puko mnoštvo, ti „mali“ ljudi – jer je ovaj entitet nepredstavljiv kao narod, a svakako se ne može predstaviti kao merljiv skup pojedinaca – mogli bi da budu obuhvaćeni principom usavršivosti, i u njegovoj ekstenzivnosti oni to i jesu, ali ih *odsustvo* volje i rasuđivanja sprečava da iskoriste sopstveno pravo na zvanje pojedincem. Kako su se smatrali osuđenima na mnoštvo upravo na osnovu sopstvene nesposobnosti da budu pojedinci, odgovornost „malih“ ljudi za vlastito stanje konstruisana je kao suštinski uzrok njihove isključenosti iz prava na zvanje pojedinca. Upravo je mogućnost da se bude bolji, koja u slučaju „malih“ ljudi ostaje temeljno neiskorišćena, svedočila o njihovoj nemogućnosti da delaju u skladu s rasudnom moći i u pravcu vlastitih interesa. Drugim rečima, iako mogu i treba da budu bolji, „mali“ ljudi to ne mogu.

Odnos klase pojedinaca prema ogromnom mnoštvu „malih“ ljudi bio je dvojak. Oni koji su zastupali maltusovske stavove, kakve na tipičan način 1848. godine predočava *The Economist*, perjanica *laissez-faire* politike u štampi, smatrali su da je usud radničke klase u načelu nepromenjiv: „Patnja i zlo su ukori prirode; njih se ne možemo otarasiti; a nestrpljivi pokušaji dobročinitelja da ih proteraju iz sveta zakonodavnim putem, pre no što je dobročinstvo spoznalo svoj predmet i svoj cilj, uvek su nanosili više zla nego dobra“ (nav. u Halliday 2007: 34). Ričard Kobden (Richard Cobden), najvatreniji zagovornik slobode tržišta i prava srednje klase, cinično je savetovao „celoj radničkoj klasi da se izbori za svoju

shvatanje klasnog dualiteta i klasne borbe), ili posredstvom normativno određenih razlika (*Manifest*), ili u strogo ekonomskom smislu kakav je prisutan u trećem tomu *Kapitala*. Marksističko određenje klase takođe se po definiciji određuje u odnosu na ekonomsku sferu. Nikos Pulancas (Nicos Pulancas) tako *društvene* klase definiše kao „skupine društvenih agenasa, određenih uglavnom, mada ne isključivo, njihovim mestom u procesu proizvodnje, to jest u ekonomskoj oblasti“ (Pulancas 1978: para. 1). Marksovo insistiranje na relacionom klasnom odnosu koji je suštinski asimetričan (v. Solar 2012), izrazito je značajno za ovaj rad, premda dalja razrada tipa te asimetrije koja je prevodi u antagonizam klasne borbe ovde nema istaknut značaj (misli se, primera radi na Pulancasovu tezu prema kojoj društvene klase ne postoje pre klasne borbe). Zahvaljujem se Maji Solar na istančanim kritikama ovog mesta.

²⁶ Zanimljivo je napomenuti da pridev „mali“ u XIX veku bitno menja konotaciju. To više nisu ljudi koji su sićušni u svojoj običnosti pred velikanima/velikašima. Predstavnici urbane radničke klase su u XIX veku bili doslovno „manji“ od reprezenata viših klasa: britanski trinaestogodišnjaci iz viših klasa su 1880. godine bili u proseku viši za 10,7 cm od svojih vršnjaka iz radničke klase, dok je u slučaju devojčica razlika u visini iznosila čak 14 cm (D’Cruze 2004: 258). Iako razlog nižeg rasta svakako treba tražiti u načinu života i tipu dostupne hrane koja je oskudevala u hranjivim materijama, ta se „niskost“ uglavnom tumačila kao specifična klasno-„rasna“ odlika, posebno u drugoj polovini XIX veka kada je počeo da dominira evolucionistički, socijaldarvinistički manir tumačenja stvarnosti.

slobodu štedeći za kartu do Amerike“ (nav. u Herder 2003: 155), što je tridesetih godina XIX veka bio izuzetno skup vid bega od usuda svoje klasne prirode.

U izvesnom smislu, ovaj „nedobročiniteljski“ pristup odgovara logici tržišne samoregulacije: ni za koga ne postoje posebni uslovi; pojedinci nisu zaštićeni državom, niti to treba da budu po ma kojem osnovu koji bi se mogao navesti kao opravdanje za to; u sistemu slobodnog saobraćanja svako ima mogućnost da unapređuje vlastite prilike. Prema Ipolitu Tenu (Hypolite Taine), kako tvrdi u svojim *Beleškama o Engleskoj*, to je sastavni deo specifično engleskog duha: „[M]njenje i moral ponavljaju Englezu, 'Radi i nadmeći se u nekom korisnom poduhvatu. Ako odbiješ, nisi čovek (*man*) i nemaš pravo (*title*) na ugled“ (Taine 1885: 77). Odsustvo sposobnosti ili predispozicije za sopstveno unapređenje izlazi van nadležnosti drugih pojedinaca ili države. U engleskoj varijanti razumevanja principa usavršivosti koja nije naglašavala prirodna prava već pitanje korisnosti i nezavisnosti od vlasti, ta temeljna nedemokratičnost upisana u shvatanje usavršivosti, nije čak bila ni onoliko paradoksalna kao u francuskoj tradiciji (v. Foucault 2008: 38-43).

Drugi pristup, „pristup dobročinitelja“, ne nalazi, međutim, zagovornike isključivo među plemićima dobrog srca, evangelistima i nostalgичnim misliocima koji živo prikazuju idiličnu i pravednu prošlost. Naprotiv, neposredna veza koja postoji između tržišne logike i interesa, posebno kada se poveže s principom najveće sreće najvećeg broja, dovodi do neobičnog srastanja interesa klase pojedinaca i klase „malih“ ljudi. Blagostanje pojedinaca jeste u nekakvoj vezi sa stanjem „malih“ ljudi. Iako interesi pojedinca nisu u nadležnosti *commonwealth*-a niti bilo kod drugog pojedinca, *sami se interesi* nužnim načinom ukrštaju s tuđim interesima. Upravo je taj prostor ukrštanja interesa prostor u kojem postaje moguća izvodljivost reformske politike.

Iako politička reforma 1832. godine nije ostvarila uslove da srednja klasa kao zajednica u potpunosti reprezentuje narod, ona joj je ipak omogućila, na šta je presudan uticaj imao razvoj tržišnog mehanizma, da zahteva ograničenje prostora moći nad *sopstvenim* delovanjem i da, istovremeno, definiše probitačan interes *javnosti*. Suprotnost ciničnom maltusovsko-kobdenovskom tumačenju prirode utoliko bi bila ona vrsta reformske politike koja uvažava dalekosežnu mogućnost usavršavanja tih nesavršenih ljudskih bića, koja bi umnožavanjem zakonskih mera, uvećanjem moći javnosti i obrazovanja mogla bar postati osveščena da poseduju dužnost prema društvu. Dakako,

način na koji se proizvode potencijalni pojedinci – budući da se u te svrhe moraju istrgnuti iz entiteta koji ih sputava da budu prepoznati kao pojedinci – zahteva da se održi dvojno načelo slobodnog interesa pojedinca, s jedne, i slobode pojedinaca da definišu i propisuju interese klase „malih“ ljudi, s druge strane.

U tom kruženju interesa, reforme su morale da prestanu da budu nasumične i stihijske. Kako ulog više nije apstraktno određeno opšte dobro – jer čak i kada se govori o ukupnoj sumi interesa, podrazumeva se da je ta suma sačinjena od razmrsivih pojedinačnih interesa – reforme su morale organizovano da služe zaštiti ili promovisanju pojedinačnih sreća. Znanje sopstvenog interesa bilo je polazna premisa reformskog procesa koji se rukovodio principom usavršivosti. Odsustvo takvog znanja zahtevalo je angažman u cilju očuvanja nesmetanog kruženja interesa i zaštite onih pojedinaca koji raspolažu znanjem. Utoliko je organizovana reforma, podstaknuta međusobnom zavisnošću interesa (koja se istrajno predstavljala kao apstraktni opticaj interesà), postala okvir u kojem se odigravaju promene oblika vladanja i upravljanja. Te se promene više nisu odvijale na osi suveren (i dvadesetpetorica barona) i narod, već su imale bitno klasnu formu. U tom bi duhu valjalo razumeti nostalgичne tonove iznesene na nekim neočekivanim mestima, primera radi, u *Manifestu komunističke partije* iz 1848. godine:

Gde god da je došla na vlast, buržoazija je razorila sve feudalne, patrijarhalne i idilične odnose. Ona je nemilosrdno pokidala šarolike feudalne veze koje su čoveka vezivale za njegovog prirodnog pretpostavljenog, i nije ostavila između čoveka i čoveka nikakvu drugu vezu osim golog interesa, osim bezdušnog „plaćanja u gotovu“. (Marks i Engels 1982: 10)

I, kada domen suverenosti postane klasno definisan, što on nužno postaje kada ključno pitanje biva kako proširiti područje korisnog s pojedinca na glomazno područje društvenog tela – svodilo se ono i na puki aritmetički zbir – rađa se država (*state*). Isprva je njen cilj staranje o tome da se napravi što više autonomnog prostora za one koji mogu da budu bolji, da bi se, istovremeno, zaštitili od koruptibilnih uticaja svih koji bi mogli, ali nisu u stanju da budu bolji. Zbog toga se područje reforme najčešće i ograničavalo na različite domene odstupanja od doličnosti, na domene u kojima se ispoljavala nesposobnost da se zasluži zvanje pojedinca. Kako je vek odmicao, međutim, država je postepeno postajala sve pristrasnija i posvećenija, a reforma sve temeljitije integrisana u njeno

delovanje. Proizvod toga je, primera radi, Forsterov (Forster) zakon o obaveznom obrazovanju 1870. godine, prvi takve vrste u Ujedinjenom Kraljevstvu; pojava radničke klase dostojne poštovanja (*respectable working classes*) što bi početkom veka bilo *contradictio in adjecto*, i teorijski fenomen socijalnog liberalizma na prelazu iz XIX u XX vek.

Reforma i klasni sistem

Da bi se razumelo kako je formiran subjekt, a kako objekt reforme, neophodno je definisati klasnu pozadinu reforme, koja je u neposrednoj vezi s koncepcijom pojedinca kao posednika sopstvene ličnosti i znanja vlastitog interesa. U tu svrhu ponovo se, u temporalnom smislu, vraćamo prvim decenijama XIX veka, odnosno u doba u kojem se najavljuje institucionalizacija reformi. To je i razdoblje u kojem se liberalizam, uslovno, može poistovetiti s utilitarizmom, koji kao „tehnologija upravljanja“, kako ga u *Rođenju biopolitike* određuje Mišel Fuko, nadilazi i filozofiju i ideologiju (Foucault 2008: 41). Upravo ta racionalna tehnologija upravljanja postavlja okvire unutar kojih se može insistirati na ustanovljenju birokratske državne uprave ukoliko se veruje da ona osigurava najveću sreću najvećeg broja, i unutar kojih se, istovremeno i s jednakom požrtvovanošću, može braniti princip *laissez-faire*. Upravo se posredstvom te tehnologije upravljanja odigrala transformacija političkog, koja je omogućavala da se država ukрупnjava i da, u istom mah, ostane minimalna.

U odeljku o svetovnim ideologijama kakve su bile karakteristične za „doba revolucije“, Erik Hobsbaum s pravom insistira na tome da se liberalizam ne iscrpljuje u utilitarizmu:

Utilitarizam... nikad nije monopolizirao liberalnu ideologiju srednje klase. On je pružio najoštrije oruđe za rušenje tradicionalnih institucija koje nisu mogle potvrdno odgovoriti na pitanja da li je to racionalno, da li je korisno, pridonosi li najvećoj sreći najvećeg broja ljudi. No nije bio dovoljno jak ni da nadahne revoluciju ni da pruži obranu od nje. Filozofski slab John Locke, a ne izvanredni Thomas Hobbes, bio je omiljeni mislilac vulgarnog liberalizma, jer on je barem privatno vlasništvo, kao najosnovnije prirodno pravo, uzdigao izvan dosega upletanja i napada. (Hobsbawn 1987: 200-201)

Premda Hobsbaum svakako ima pravo kad ukazuje na to da je upotrebnost vrednost utilitarizma za liberalnu ideologiju bila ograničenog veka, trag koji je utilitarizam ostavio na duh reformske politike predubok je da bi se preko njega moglo olako preći. A tvrdi li se da je reformska politika XIX veka svoj konačni izraz dobila u liberalizmu, neophodno je insistirati na postojanju posledične veze između utilitarizma i liberalizma. Uz važnu napomenu: kao što se liberalizam ovde posmatra u ne nužno sistematičnom i u veoma širokom rasponu teorijskih postignuća, te praktičnih i političkih iskaza i postupaka, tako se i pod utilitarizmom ne misli isključivo na, kako to kaže Džefri Skar (Geoffrey Scarre), „familiju“ etičkih teorija, kako je danas uobičajeno (Scarre 1996: 1). Umesto da se tumači kao doktrina koja se pokazala istorijski održivom da bi zavredela mesto u savremenim udžbenicima etike, utilitarizam se u ovom tekstu razume pre kao specifikum datog razdoblja koji svoj najverniji izraz dobija u jednoj sasvim novoj formi političkog mišljenja o društvu i organizovanju društvenih resursa. U tom smislu, opozit utilitarizmu neće biti deontološka etička pozicija, već otvoreno reakcionarna ili pesimistično antireformska pozicija pojedinih viktorijanskih „mudraca“ ili profeta, među kojima je možda najistaknutiji bio Tomas Karlajl (Thomas Carlyle).

Iako se ovaj novi modus mišljenja o društvu može razložiti na definicije koje je najjezgrovitije obrazložio Džon Stjuart Mil u *Utilitarizmu*, ovde važnom i zato što kanonski spaja utilitarističku teoriju i klasični liberalizam,²⁷ izraz tog modusa je za interpretaciju na

²⁷ „Prema verovanju koje usvaja korisnost ili *princip najveće sreće* kao fundamentalni princip morala, naše radnje su ispravne utoliko ukoliko vode unapređenju sreće, a neispravne ukoliko vode proizvodnji nečega suprotnog sreći“ (Mil 1960: 9). Džon Stjuart Mil, kako tvrdi i Skar, ovakvom definicijom u daleko većoj meri predstavlja Bentamovo nego svoje razumevanje principa korisnosti. Bentam je, naime, već u *Uvodu u principe morala i zakonodavstva* (1780) tvrdio da „za nešto kažemo da ide na ruku interesu ili da je u korist interesa individue ukoliko doprinosi ukupnoj sumi njenih zadovoljstava: ili, što se svodi na isto, ukoliko umanjuje ukupan bol. Možemo reći da je neki čin u skladu s principom korisnosti... [u odnosu na zajednicu u celini uzev], kada je njegova tendencija da uveća sreću zajednice veća od tendencije da je umanjí“ (Bentham 1838: 29). Za Bentama je od presudnog značaja bila zajednica koja je postavljena na individualističkim osnovama; no, njemu je individua potrebna da bi mogao da krene od premise o maksimiziranju zadovoljstava/minimiziranju bola, u cilju razmatranja izvodivosti načela najveće sreće *najvećeg broja*. Džon Stjuart Mil je, kao utilitarista, Bentamu zamerio „sirovost“ zadovoljstava i njihovu puko spoljašnju prirodu. U svom ranom eseju o Bentamu, Mil tvrdi: „Moralista koji se rukovodi Bentamovim principima može ići samo dotle da ne treba da ubija, pali i krade; kako bi on, međutim, okvalifikovao uređivanje ljupkih nijansi ljudskog ponašanja, ili postavio važnija pitanja o moralu koja se odnose na one činjenice ljudskog života koje su u stanju da utiču na nutrinu karaktera sasvim nezavisno od bilo kog uticaja na svakodnevne okolnosti – kakvi su, na primer, odnosi među polovima, ili odnosi u porodici uopšte uzev, ili bilo koje druge društvene i saosećajne veze intimne vrste?“ (nav. u Mendus 1989: 176). Nema sumnje da je Karlajlova kritika utilitarizma uticala na formiranje eskcentrične individualističke pozicije kakvu Mil izlaže pre svega u svom eseju *O slobodi*, odričući se zadovoljne budale i svinje u korist tužnog Sokrata (reč je o čuvenom mestu na

kojoj insistiram daleko važniji od filozofskog porekla, kao i filozofskih posledica ove teorije. U svom ranom tekstu „Signs of the Times“ („Znakovi vremena“), Karlajl, inače izumitelj formule koja utilitarizam proglašava „filozofijom za svinje“, određuje svoje vreme kao „Mehaničko doba“ (Carlyle 1829: para. 8). Ta fraza, međutim, ne nastoji da zahvati samo prevlast mašina kakvu ranija vremena doista nikada nisu poznavala. Prema Karlajlu, „mehanički genij“ upravlja svakom sferom ljudskog postojanja, jer se više ni u čemu ne stremi „unutrašnjoj savršenosti (*perfection*), već spoljašnjim kombinacijama i aranžmanima, ustanovama, ustrojstvima, Mehanizmu ove ili one vrste“ (Isto: para. 13). Karlajl u mehanizaciji prepoznaje imperativ svog doba, spoljašnje i unutrašnje – ako je o unutrašnjem uopšte više umesno govoriti – uređenje sveta „naše Engleske“. Razumevanje sveta organizovano oko kraljevskih komisija, imperijalnih društava, gliptoteka, „tehnoteka“, istraživanja o tome kako doprineti uvećanju sveukupnih interesa, iz svog središta istiskuje čoveka, njegovo „moralno, religijsko i duhovno stanje“, okrećući se „fizičkom, praktičnom, ekonomskom stanju naroda (*people*), regulisanom zakonima“ (Isto: para. 21). Mehaničko doba okrenuto je, dakle, samo ka spolja, ka usavršivosti (*perfectability*) uslova, a ne ka stanju savršenstva (*perfection*).

Ako je ta usmerenost ka spolja koja mehanički usavršava individue okrilje u kojem nastaje birokratska država (*state*) koja postepeno ostvaruje okolnosti za najveću sreću najvećeg broja, onda ovu odliku možemo razumeti kao bitno utilitarističku – čak i onda kada ne proizlazi iz tekstova onih koji se mogu svrstati u red samih utilitarista ili filozofskih radikala. Ako dobro razumemo Karlajla, može se tvrditi da upravo napor usmeren ka prikupljanju, grupisanju, klasifikovanju, standardizovanju znanja, čiji izvori napokon ne potiču isključivo iz bentamovske „škole“, jeste napor koji treba da osigura najveću sreću na bitno spoljašnji, mehanički način. A taj mehanički način proizvod je primene principa usavršivosti, kojim se odriče veličina aristokratiji, „prirodno“ savršenom soju ljudi, i koji se veštački želi primeniti na nesavršene „male“ ljude, koje je nemoguće usavršiti.

Na osnovu rečenog, Tomas Karlajl nam može biti od koristi i za razumevanje konfliktnog mesta koje zauzima princip *laissez-faire* u utilitarističkoj tehnologiji

kojem Mil tvrdi da je „bolje biti nezadovoljno ljudsko biće nego zadovoljna svinja; bolje je biti nezadovoljni Sokrat nego zadovoljna budala“ [Mil 1960: 12]).

upravljanja. U opštem duhu odbrane idealizovane aristokratije, Karlajl će u tekstu o čartizmu, objavljenom 1840. godine, tvrditi da demokratija – koja se ne smatra mogućim uređenjem već učinkom „krize“, politički aranžman izazvan radikalnim reformama – predstavlja „regulisani metod pobune i ukinuća (*abrogation*); ona ukida stare aranžmane i ostavlja, kako kažemo, *nulu* i prazninu za ustanovljenje novog aranžmana. Reč je o dovršenju [principa] odsustva vlade (*No-government*) i principa *Laissez-faire*“ (Carlyle 1840: 162). Iako se može čitati kao beskrupulozno veličanje doba dvadesetpetorice barona („korporacije najboljih i najhrabrijih“ [Isto: 163]), i ovaj je tekst na izvestan način napad na zamišljen utilitaristički egalitarizam svojstven srednjoj klasi. „*Laissez-faire*, Pustite ih da čine? Stvar koju će *učiniti*, ako tako budu pušteni, isuviše je strašna da bi se o njoj mislilo!“ (Isto), usklikuje Karlajl, jednako zgrožen nad mogućnošću samostalnog upravljanja (*self-government*) radničkih klasa, i oblikom vladanja koji bi srednja klasa mogla da preuzme od aristokratije (što poredi s vlašću parohijskog činovnika i vlašću oca [Carlyle 1829: para. 21]). Karlajl nema nedoumica oko zahteva radničkih klasa: „Dreka, *neartikulisani* krici nemog stvora, razjarenog i bolnog; uhu mudrosti oni su *neartikulisane* molitve: 'Vodi me, vladaj mnome! Lud sam i bedan, i ne mogu se sam voditi!' Jamačno je od svih 'prava čoveka' to pravo neukog (*ignorant*) čoveka da ga vodi mudriji, da ga, blago ili silom, zadrži na pravom putu, najnespornije“ (Carlyle 1840: 161). Način na koji bi srednja klasa, poput parohijskog činovnika, vladala mnoštvom, Karlajlu je jednako oduran koliko i zamisao da vlada ta *neartikulisana* gomila vođena vlastitim interesom – šta god ona pod time u svojoj neukosti podrazumevala.

Utilitarizam se stoga ovde posmatra kao specifična tehnologija upravljanja karakteristična za prvu polovinu XIX veka. Ta tehnologija upravljanja je isprva bitno društveni, a ne politički fenomen u strogom smislu te reči, što korespondira ambivalentnoj društveno-političkoj moći srednje klase, klase pojedinaca. Ključno oruđe kojim se ta tehnologija upravljanja premešta iz društvene u političku sferu jeste znanje koje se, prema Karlajlu, gomila na mehanički i spoljašnji način. To je oruđe milovski mudrih i vrljih pojedinaca, koje se potvrđuje u javnosti i osvedočuje u zakonima, nauštrb savršenosti karlajlovskog čoveka minulih vremena. Stoga, utilitarizam kao specifikum ovoga doba određuje vera u mogućnost reformi, pozicija koju znanje i akumulacija znanja imaju u

njihovom ostvarenju, i neophodnost pravno-političke upotrebe znanja u svrhu realizacije konačnog cilja reforme, najveće sreće najvećeg broja.

Kakve su posledice tako koncipiranih utilitarističkih načela ovaploćenih u procesu društvene reforme? Pored tipa dohotka i pozicije u proizvodnom procesu koji određuje klase, kako tvrdi Marks, i sama reforma pomaže ustanovljenju snažnog klasno definisanog sistema – i njegovoj odbrani. Oruđe u rukama milovski vrljih i mudrih, neophodno da bi se ostvario racionalni ideal najvećeg broja, stvara oštru podelu na klasu pojedinaca i klasu onih koji ne zavređuju pravo na to zvanje. Odbacujući „prirodno“ savršenstvo viših klasa, osoba koje su, kako je samo pola veka ranije govorio Vilijem Blekston, izdvojene zbog svoje pobožnosti, rođenja, mudrosti, kuraži i imovine, i svodeći ih na puku imovinu, *landed interest*, srednja klasa promovise ideju slobode da se izabere težnja ka savršenosti. Svako ima mogućnost usavršivosti: svako ima mogućnost da bude bolji nego što jeste. I u cilju proizvodnje i održanja nesmetanog ukrštanja interesa, čak i oni koji ne mogu da budu bolji nego što jesu, „veštački“ u tome moraju da budu potpomognuti.

U tom smislu, potpuno suprotno Karlajlu, reformatori nadahnuti utilitarizmom zalažu se *i* za unapređenje *laissez-faire* poretka *i* za proizvodnju državnog aparata koji će se na spoljašnji, mehanički način starati o unapređenju interesa onih koji se ne mogu starati o sebi. Klasa onih koji imaju moć kontrole nad sopstvenim poslovima omogućava govor u prilog slobodnom kruženju interesa. Odbrana slobodnog tržišta se tako sasvim uklapa u strogo individualističku koncepciju društva, sastavljenog od pojedinaca koji znaju sopstvene interese i dužnosti prema zajednici, izvedene isključivo iz znanja o sopstvenoj sreći. S druge strane, klasa onih koji se ne mogu usavršavati jer nemaju moć kontrole ni nad sopstvenim poslovima, ni nad sopstvenim telima – odnosno, ni nad jednim oblikom vlastite svojine – omogućava govor u prilog ustanovljenja države kao sveznajućeg staratelja. Država na taj način sme i treba da postane zainteresovana, no ne za neki kolektivni oblik opšteg dobra (*common wealth*), već za unapređenje stanja onih koji svoj interes *ne znaju*, niti mogu da razumeju sopstvenu dužnost prema društvu. Pod uticajem utilitarističke reforme, država, dakle, treba da postane ono telo koje istovremeno „pušta na miru“, i koje se stara o najvećoj sreći najvećeg broja. Do ispunjenja racionalnog ideala najveće sreće

svih, gde će svi biti *pojedinci* – koji, pušteni na miru, poput kakvih automata²⁸ unapređuju interes celine unapređujući sopstveni interes – preostaje da se uhvati ukoštac s neodređenim mnoštvom onih koji to sada nisu u stanju da čine.

Ovde je iznimno važno naglasiti da je oštra klasna podela u reformskom diskursu prve polovine XIX veka konstruisana na osi *činjenja* i *stanja*. Klasu pojedinaca odlikovala je moć da *dela* u skladu sa sopstvenim interesima, a to je delovanje bivalo omeđeno samo unutrašnjom kontrolom poriva koji bi s njima mogli da dođu u sukob. U sistemu koji omogućava delovanje svima – bez obzira na *status* – pojedinac nema unutrašnjih ograničenja pokretljivosti. Utoliko, sistem ne može da bude ono što sputava ili ukida moć delovanja. Ako je, dakle, upravo suprotno tome, sistem ono što obezbeđuje uslove mogućnosti mobilnosti, i ako postoje jedinke koje su u stanju da u datim uslovima mobilišu vlastite interese čime se pokreće i društvo uopšte uzev, onda mora biti da one jedinke koje u jednom tako propusnom i dinamičnom sistemu ne realizuju mogućnosti koje su im na dohvata ruke, nailaze na prepreke koje nisu eksterne prirode. Džejms Filip Kej, kasnije ser Džejms Kej-Šatlwort (Shuttleworth) 1832. godine objavljuje studiju o stanju siromašnih koja bi mogla da posluži kao primer za navedene tvrdnje. Posle statistički dokumentovanih opisa i enumeracije nedaća radničke klase, iznesenih u prvom delu teksta *The Moral and Physical Condition of the Working-Class Employed in the Cotton Manufacture in Manchester* (*Moralno i fizičko stanje mančesterske radničke klase zaposlene u proizvodnji pamuka*), Kej tvrdi:

U veri da je prirodna tendencija neograničene trgovine razvoj energija društva, uvećanje udobnosti i životnog raskoša, i *uzdizanje fizičkog stanja* svakog člana društvenog tela, izložili smo savesno,

²⁸ Suprotno *flâneur*-u koji iskušava grad hodajući njime, metafora automata daleko je podesnija kulturna predstava o jednoličnim predstavnicima srednje klase (procesiji cilindara i, kasnije, polucilindara). Ostavi li se po strani Benjaminova (Walter Benjamin) tvrdnja prema kojoj London XIX veka poznaje samo čoveka mase, ali ne i *flâneur*-a (Benjamin 1977: 175), izvesno je da je posle kitnjastog regentskog perioda standard srednje klase uneo uniformnost i u manire i spoljašnji izgled kakav ranija istorija nije poznavala. Sledeći opis Ipolita Tena, Parižanina, s početka sedamdesetih godina XIX veka verno predstavlja zamišljeni svet automata propisan engleskim buržoaskim standardima uniformnosti: „Kad neko u osam časova izjutra na poslednjoj železničkoj stanici vidi ljude koji pristižu iz unutrašnjosti zbog svojih svakodnevnih poslova, ili kad hoda poslovnom ulicom, zapanjen je brojem lica na kojima se vidi taj tip hladnoće i odlučnosti. Oni hodaju pravo, geometrijski, ne gledajući ni na jednu stranu; nepometeni, potpuno predani svom poslu, poput automata...; krupno, koščato lice, bled ten, sa žućkastim ili olovnim nijansama, rigidan izgled, sve na njima, od visokih, okomitih crnih šešira, preko širokih kamašni, do kišobrana položenih u futrolu i nošenih na poseban način, prikazuje neosetljive muškarce, mrtve za zadovoljstvo i eleganciju, zaokupljene jedino time kako da što bolje i brže posluje“ (Taine 1885: 79).

mada u prijateljskom duhu, stanje nižih redova (*lower orders*)... pošto mislimo da su zla koja ih snalaze posledica *stranih i akcidentalnih uzroka*. (Kay 1832: 47, kurziv u originalu)

Uzroci nevolja nižih redova, tog neregulisanog mnoštva „malih“ ljudi (*multitude*, kako ga sâm Kej imenuje), ne mogu biti svojstveni sistemu koji na svaki način i u neograničenoj meri podstiče razvoj i rast. Oni su mu nužno strani, të neprilike određenih redova ne proizlaze iz suštine sistema kao takvog; one su nešto tuđe i uzgredno, nešto što sistem niti proizvodi niti perpetuira. Ili, Kejevim rečima, „[s]istem koji promoviše napredak civilizacije i širi ga po čitavom svetu – koji obećava održanje mira među nacijama ustanovljenjem trajnog međunarodnog prava, zasnovan na prednostima (*benefits*) tržišnog povezivanja, ne može da bude nedosledan sreći *velike mase naroda*“ (Isto). Klasu mnoštva, otud, ne sputava sistem slobodnog tržišta koji počiva na veri u moć sleđenja sopstvenog interesa i načelne slobode izbora. Sloboda, koja je ulog ovog sistema, upravo upućuje na to da je delovanje ostvarivo ako je moguće. Utoliko klasu „malih“ ljudi odlikuje odsustvo moći delovanja, kao stanje koje „*umesto da predstavlja nužnu posledicu tržišnog sistema, pruža svedočanstvo o bolesti koja škodi energijama [sistema], ako ne ugrožava i njegovu vitalnost*“ (Isto: 49, kurziv u originalu). Ostavi li se po strani Kejevo sporno personifikovanje sistema, ono što iz rečenog proizlazi jeste implicitan zahtev da se, bez promene sistema samog, *deluje umesto* onih čije stanje onemogućava delovanje, u svrhu sprečavanja širenja bolesti koja predstavlja pretnju po vitalnost sistema.

Prema tome, društvena reforma koja se oslanjala na princip usavršivosti, i počivala ili na izravnoj odbrani načela *laissez-faire* ili na odbrani društveno-ekonomskog poretka koji je njegov proizvod, posredno je konstituisala i podržavala opstanak klasnog sistema. U tom procesu, takođe, nedvosmisleno su definisani subjekt i objekt reforme. Kao objekt reforme pojavljuje se klasa „malih“ ljudi, mnoštvo (*multitude*), koje odlikuje odsustvo moći delovanja i odsustvo znanja sopstvenih interesa. Subjekt reforme je pak klasa pojedinaca, klasa onih koji mogu da budu bolji, jer koriste znanje da unaprede sopstveno delovanje u sistemu slobodnog kruženja interesa, i proizvode znanje o tome kako da prostor kruženja interesa ostane slobodan i neograničen iznutra.

U vreme kada piše svoj traktat, Džejms Kej radi kao lekar u jednom mančesterskom dispanzeru čiji su pacijenti pretežno bili izrazito siromašni Irci.²⁹ Iako će kasnije ženidbom osvojiti titulu baroneta, Kej je zapravo bio tipičan reprezent disenterske industrijske buržoazije. Takođe, on je pravi izdanak „stare srednje klase“ koja sopstvena znanja koristi da bi unapredila interes najvećeg broja, a ne samo svoj sopstveni interes. Iako ne pripada krugu utilitarista *stricto sensu*, pošto ga je na reformsko delovanje daleko više podstakla evangelička tradicija, Kej se, kao i većina ranih reformatora, priklanja utilitarističkom stavu da je najveća sreća najvećeg broja ključna za održanje i unapređenje društvenog i političkog poretka.

Sama nauka, u Kejevom slučaju medicina, nije dovoljna da bi se odista izmenile okolnosti koje staju na put ostvarenju reformisanog društva. U svojoj autobiografiji, napisanoj 1877. godine, Kej-Šatlwort se priseća svojih početaka na sledeći način:

Postao sam svestan da je ono što mi pruža moja veština gotovo neupotrebljivo u borbi protiv posledica strašnih društvenih zala. Očigledno je bilo potrebno nešto što izlazi izvan okvira naučnog znanja ili milosrđa... Vrlo rano sam, dakle, počeo da razmišljam o tom složenom problemu. Da li su degradacija i patnja nužni?... Paralelno s naučnim tekstovima koje sam čitao, postepeno sam počeo da se upoznajem s najboljim delima političke i društvene nauke, šireći uvide o ozbiljnim pitanjima koja se odnose na *kapital, rad i raspodelu bogatstva*, kao i na nerazlučivu vezu između *duhovnog i moralnog stanja* ljudi i njihovog *fizičkog* blagostanja. (nav. u Mort 1987: 19-20, kurziv A. Z.)

²⁹ Položaj Iraca u Engleskoj XIX veka posebno je zanimljivo pitanje u klasnom i rasnom kontekstu. Džejms Kej o Ircima, misleći tu pre svega na imigrante (premda je veza između onih koji nastanjuju irsko tlo i onih koji ga napuštaju da bi „zauzeli“ englesko, oduzimajući radna mesta časnoj engleskoj radničkoj klasi, neraskidiva), govori kao o *hordama i divljim plemenima* koje predstavljaju veliku pošast po Englesku. Kej u tome nije nipošto usamljen – torijevska antiimigrantska, antikatolička politika počiva upravo na održanju prezira prema irskim doseljenicima (v. Pugh 2007: 35). Henri Mejhju, trideset godina posle Keja, tvrdi da su Irci „najbučniji, najsvadljiviji, najneprincipijelniji i najnehatniji deo londonskog stanovništva“ (Mayhew 2005: 49), što treba da posvedoči o njihovoj inherentnoj nerazumnosti i temeljnom odsustvu potrebe da zavrede poštovanje. Proglašavajući ih varvarima koji žive u kolibama i preživljavaju na prostom krompiru, Kej neće prezati od tvrdnje da su zapravo Irci nagnali radničke klase da se prepuste mizernom životu. „Irci su“, tvrdi Kej, „*naučili* radničke klase ove zemlje pogibeljnoj lekciji“; otkrili su im „fatalnu tajnu kako da opstanu na onom najnužnijem za život“ (Kay 1832: 7, kurziv A. Z.). Dakle, prezir prema Ircima, kao nosiocima zaraze, kužne, degradirajuće rasne odlike koja se utiskuje u niže klase, doista se koristio i kao održivo opravdanje sistema koji je stvarao uslove kako za stalnu irsku emigraciju i englesko tlačenje Iraca u Irskoj (Velika glad od 1845. do 1852. godine vrhunac je tog odnosa), tako i za proizvodnju ljudi u robu koja ima minimalnu vrednost na samom engleskom tlu.

Da bi se, recimo, zaustavila kolera, da bi se sprečilo njeno prodiranje u sve društvene slojeve, neophodno je, svakako, uopšte moći lečiti tu opaku bolest – za šta je pak neophodna izgradnja medicinskog znanja koje je u svojoj osnovi, prema opštem mnjenju lekara XIX veka, mešavina znanja o fizičkom i moralnom stanju ljudi. No, lečenje samo po sebi nije dovoljno. Da bi se zaista uhvatilo ukoštac *i s fizičkim i s moralnim aspektima* koji okružuju tu bolest, takođe je nužno ustanoviti tela koja će pratiti njeno izbijanje, registrovati potencijalne uzročnike, obračunavati smrtnost, kontrolisati samu bolest i one koji uglavnom od nje poboljevaju. Neophodno je prikupljati podatke o tome kako žive oni koji od kolere najčešće umiru – gde i kako stanuju, kako se hrane, kako opšte, kako regulišu otpad, i tako dalje; neophodno je upoznati javnost sa svim užasima takvoga života i upozoriti je na sve degradirajuće aspekte koji su mu svojstveni.

Da bi, dakle primera radi, kolera mogla da se zaustavi – a ta bolest svakako nije bila jedina koja je zaokupljala umove ranih reformatora – moralo se insistirati na ovaploćenju prikupljenih znanja u onom što je Karlajl imenovao „spoljašnjim kombinacijama i aranžmanima, ustanovama, ustrojstvima, Mehanizmu ove ili one vrste“ (Carlyle 1829: para. 13). Drugim rečima, ta znanja su postajala meritorna upravo zato što su proizlazila iz spajanja pojedinačnih znanja, recimo, anatomskih, i znanja, kako tvrdi Kej, o ozbiljnim pitanjima koja se odnose na rad, kapital i raspodelu bogatstva. Njihov dignitet je proisticao iz potrebe da se unapredi stanje društva uopšte uzev, a ne stanje pojedinačne discipline ili oblast njene primene. Džejms Kej veliča statistički klasifikovana i potvrđena znanja, čiji je razvoj podstaklo „milosrđe, lična bezbednost i opšte blagostanje“ (Kay 1832: 6), kao nešto što treba da ubedi javnost u neophodnost delovanja.³⁰ Do njih se došlo na objektivan i nepristrasan način, ne na temelju pukih mnjenja ili ličnih zapažanja (Isto: 38, 43), te ta znanja stoga imaju naučni dignitet koji im omogućava da postanu zvanična znanja. A

³⁰ Jedna napomena o jeziku koji je korišćen u istraživanjima klase pojedinaca o klasi „malih“ ljudi, jasno bi trebalo da pokaže kojoj se javnosti klasa pojedinaca obraća; odnosno, šta javnost prve polovine XIX veka jeste. Kej opisuje mesta stanovanja radničke klase u Mančesteru na sledeći način: „These narrow avenues are rough, irregular gullies down which filthy streams *percolate*; and the *inhabitants* are crowded in *dilapidated abodes*, or obscure and damp cellars, in which *it is impossible for the health to be preserved*“ (Key 1832: 24). Izbor reči kojima se opisuju vrlo jednostavne pojave (poput prljavih ulica i ruševnih zgrada) i korišćeni rečenični sklop, svakako nije mogao biti blizak neobrazovanoj „javnosti“, niti je njoj bio namenjen, iako bi *nju* trebalo da obrazuje u poboljšanju sopstvenih standarda življenja. Na to izravno upućuje početak sledećeg paragrafa, gde se eksplicitno kaže: „Ne želeći da iscrpim strpljenje čitaoca ulaženjem u više ovako odvratnih detalja...“(Isto).

pojedinci i tela koja ih generišu, morali bi, u skladu s tim, da steknu i izvesnu političku moć da bi ova znanja svoj izraz našla i u zakonodavnoj praksi.

Prema tome, prema klasi pojedinaca država *mora* da ostane politički ravnodušna, odnosno ona mora što manje da se meša u njihove poslove puštajući ih da sami njima rukovode prema racionalnom planu koji uvećava interese celine. S druge strane pak, država bi, prema ranim reformatorima, *trebalo* da preuzme na sebe inicijativu staranja o celini starajući se o onom delu stanovništva koji nije u stanju da upotrebi sopstvenu moć delovanja. Država koja više nije *commonwealth* već *state*, treba, dakle, da deluje umesto onih čije je stanje nedelovanje.

Znanje o klasi

U jeku krize oko donošenja Velikog reformskog zakona, kakvu je, prema Sen-Simonu „ljudski rod morao pretrpjeti u času kad je s vladalačkog sustava prelazio na industrijski društveni poredak“ (Saint-Simon 1824: 87), javljaju se i zahtevi da se ustanove izvesna tela, poput Odbora za zdravlje, službe Opšteg matičara ili Kraljevskih komisija, koja će suštinski moći da doprinesu reformi engleskog društva i ukidanju njegovih protivrečnosti. Opravdanje tih zahteva unekoliko podseća na Milovu kritiku iznesenu u eseju *O vladi*. Osnivač čuvenog, i danas postojećeg medicinskog časopisa *The Lancet*, Tomas Vejkli (Thomas Wakley), hirurk i radikalni član Parlamenta, 1830. godine na sledeći način objašnjava neophodnost radikalne reforme u domenu zdravstva:

Reforma, rekli smo? Medicina, poput Kraljevskog društva, zahteva *novo* uređenje. Nikakvo „reformisanje“ starih statuta ne može da pruži zadovoljenje ili sigurnost; svi oni su intrinzično, radikalno loši – sramotni po duhu i slovu. Medicinski korpus, može se uistinu reći, u ovom trenutku predstavlja otelovljenje onoga što se zbiva u političkom svetu. U stvari, tu imamo *imperium in imperio*. Tiransku vladajuću oligarhiju, ulizičku, požudnu, iščekujuću, oholu aristokratiju, i istrajne i zaslužne radničke klase koje ne uživaju nikakve privilegije od svojih nominalnih nadređenih, sem nemilosrdnog proganjanja. (Wakley 1830: 370)

Premda bi se iz navedene formulacije moglo izvesti da je niža klasa, neskrivena iza „naroda“ ili „zajednice“ kao kod Džejmsa Mila, ona koja će imati najviše beneficija od tog novog, radikalno izmenjenog uređenja, Tomas Vejkli ovim iskazom ne odmiče mnogo od

Milovih naloga. Njegova je primarna meta ovde ohola aristokratija, koja se mora ukloniti da bi institucije uopšte mogle da počnu da „rade“, odnosno da bi se milosrdno pristupilo onima o čijim će se životima ta tela posredno ili neposredno starati. Belina koja promiče ovim paragrafom, prisutno odsustvo srednje klase koja bi trebalo da istisne oligarhiju i da obezbedi uslove u kojima privilegije ne ostaju ograničene na najmanji broj, ključna je za razumevanje tvrdnje o analogiji medicinskog i političkog korpusa. Samo će predstavnici srednje klase – u ovom slučaju „stare srednje klase“ kojoj pripadaju i Vejkli i Kej i većina ranih reformatora – moći da uspostave ustanove koje neće biti protektivne (tako da štite najmanji broj pod geslom opšteg dobra) i koje će, istovremeno, biti protektivne (tako da štite najveći broj pod geslom javnog dobra).

Ključno mesto za razumevanje ove beline na čijim su kracima upisane tiranska viša i deprivilegovana niža klasa, jeste *znanje* – i to ne znanje filozofskih radikala koji u izvesnom smislu postavljaju obzorja saznatljivog, već onih praktikanata znanja koji imaju moć da ga potvrde, primera radi, u nalazima statističkih društava ili istraživanjima i izveštajima različitih odbora i komisija. Na temelju takvog znanja može se insistirati na dvema uporišnim tačkama. S jedne strane, samo to znanje opravdava političko konstituisanje određenih tela koja isprva inače nisu imala nikakvu političku moć. S druge pak strane, to znanje proizvodi nepremostiv jaz – osim u formi racionalnog ideala – između različitih klasa koje znanjima raspolažu (ili ne raspolažu). U novim okolnostima diseminacije i prenošenja znanja, tvrdio je Džejms Mil, aristokratija nazaduje, zapretna neupotrebljivim znanjem, a implikacijom se može izvesti da i niži redovi ostaju lišeni mogućnosti da znanjem raspolažu, zbog čega Mil i preporučuje da se oni povedu za mudrim mnjenjima *rank*-a koji je po inteligenciji i vrlini iznad njih (Mill 1820: para. 145). Otuda znanje, a ne sila otelotvorena u suverenu koji daje smrt, postaje prostor iz kojeg se definiše način ukrštanja interesa. Na temelju znanja se opravdava puštanje jednih da u miru sopstvene moći rasuđivanja i vrlini zahtevaju da se pojedinačno dobro izvede iz apstrakcije opšteg dobra (*commonwealth*). Najzad, znanje postaje i ključni argument u prilog tome da se za one koji su u stanju neznanja, propisuju – i, poželjno bi bilo, politički definišu – interesi, u cilju proizvodnje nesmetanog kruženja interesa.

Ovde se poželjnost formuliše kondicionalno, pošto su upravo institucionalizacijom reformi procesi proizvodnje znanja počinjali da stiču i juridičku dimenziju kroz tela koja su

postepeno sticala političku moć. U razdoblju od dvadesetih do pedesetih godina XIX veka, znanja koja – poput Kejevog istraživanja – isprva nastaju manje ili više autohtono, odnosno izvan zvaničnih institucija na različite načine naglašavaju neophodnost njihovog ustanovljenja, da bi njima propisani interesi dobili i politički merodavnu dimenziju; drugim rečima, da bi ta znanja mogla da postanu osnova za donošenje adekvatnih zakona. U svojoj izvanrednoj studiji *Dangerous Sexualities (Opasne seksualnosti)*, Frenk Mort tvrdi da se tokom prvih decenija XIX veka smatralo da su najrazličitiji društveni problemi u svojoj srži bili nerazlučivo povezani, a uzrok te veze nalazio se u radničkoj klasi (Mort 1987: 37). Ovi problemi su konstruisani kao *nerazdvojni* upravo u periodu kada za njih nisu postojala međusobno razdvojena zvanična tela koja bi se njima pojedinačno bavila. Samo nekoliko decenija docnije, međutim, ti se problemi u epistemološkoj ravni diferenciraju kao zasebne patologije, a država ih opslužuje različitim nadležnim telima.

Politički status klasa koji se menjao u periodu između Velikog reformskog zakona 1832. godine i Zakona o predstavljanju naroda (*Representation of the People Act*) 1867. godine, trebalo bi sagledati i iz ove perspektive. Naime, do sredine XIX veka, niža klasa je bila zgrušana u jedan entitet – niži red, mnoštvo, „mali“ ljudi – koji je upravo akumulacijom, razvojem i primenom znanja o tom entitetu, prestao da bude jednoobličan i bez naprslina. Proces taloženja znanja odigravao se u ranim reformatorskim pokušajima da se razume i objasni stanje „malih“ ljudi, a razvoj znanja o njima bitno je doprineo formiranju političkih tela koja su bila u stanju da ta znanja primene. Prema tome, ustanovljenje državnih tela koja su se bavila društvenim problemima, uvažavajući ih kao distinktivne patologije, omogućilo je unutrašnje raslojavanje entiteta koji je nastao kao singularan upravo u tekstovima prvih reformatora. Unutrašnja diferencijacija nižih klasa koja je obeležila drugu polovinu XIX veka, odigravala se paralelno s političkim priznanjem mogućnosti njihove usavršivosti – prvo 1867. godine, kada je pravo glasa dodeljeno urbanoj radničkoj klasi, a potom 1884. kada ga je stekla i radnička klasa u seoskim sredinama. Direktna posledica te unutrašnje diferencijacije bila je tvorevina radničke klase dostojne poštovanja (*respectable working classes*), odnosno odvajanje „dobrih“ delova niže klase od njenog nepopravljivo patološkog reziduuma. Indirektna posledica tog procesa bilo je diskurzivno pomeranje ka strogoj klasifikaciji tipova i produbljenijem kategorizovanju

određenih fenomena, poput pola, „rase“, klase, domorodačkog statusa i slično, koji se sasvim ustaljuju tokom druge polovine stoleća.

Vratimo se sada u trenutak koji tek najavljuje institucionalizaciju reformi, odnosno u doba kada se radnička klasa konstruiše kao singularan entitet. Na koji je način niža klasa postala objekt reforme? Odnosno, kako je ona upravo posredstvom reformskih gestova zgrušavana u *jedan entitet*? Ko su bili ti „mali“ ljudi? Kako su živeli? Kako su umirali? Kako su izgledale njihove navike? To su bila pitanja koja su formirala saznanje horizonta reformske politike. U jednom od najvažnijih i politički već merodavnih izveštaja klase pojedinaca o klasi „malih“ ljudi, Edvin Čedvik tvrdi: „Kako se oni odmaraju, kako spavaju, kako mogu da zadrže smernost, kako se izbegavaju neizrecivi užasi, sve to nadilazi moć razumevanja“ (Chadwick 1842: 68). U slično vreme kada ovaj utilitarista prikuplja materijale za svoj izveštaj, pisana je i knjiga jednog stranca koji se na nešto drugačiji način bavio sličnom temom. U uvodu *Položaja radničke klase u Engleskoj*, Fridrih Engels (Friedrich Engels) izravno stavlja do znanja zašto se u svojoj analizi odlučuje baš za Ujedinjeno Kraljevstvo: „Proleterski uslovi postoje u svojoj *klasičnoj formi*, u svom *savršenstvu*, jedino u britanskoj imperiji, i posebno u samoj Engleskoj. Pored toga, *neophodan materijal*, ključan za bilo kakvo obuhvatno predstavljanje ove teme, *samo je u Engleskoj na tako potpun način sakupljen i zaveden tokom zvaničnih istraživanja*“ (Engels 1845: pref. II, kurziv A. Z.).

Taj neophodni materijal koji proleterijat predstavlja u klasičnoj formi (kao mnoštvo koje u svojoj agregiranosti nadilazi moć razumevanja), i koji ima i politički relevantnu dimenziju (zvaničnost), za samo nekoliko decenija uspeva da stvori *entitet* nižih klasa. Šta se hoće reći ovom tvrdnjom da znanja o radničkoj klasi stvaraju radničku klasu? U predgovoru svojoj čuvenoj istoriji radničke klase, E. P. Tompson (Edward Palmer Thompson) navodi ortodoksne pristupe ovom fenomenu, karakteristične za šezdesete godine XX veka, odnosno vreme u kojem njegova knjiga nastaje: „Postoji fabijanska ortodoksija, koja veliku većinu radnih ljudi predstavlja kao pasivne žrtve *laissez faire*-a, s izuzetkom nekolicine dalekovidnih organizatora... Imamo i ortodoksiju empirijskih ekonomskih istoričara koja radnike vidi kao radnu snagu, migrante ili podatke u statističkim nizovima. Postoji, najzad, i ortodoksija 'prograsa hodočasnika' koja ovaj period [1780-1832] pretresa u potrazi za pretečama – pionirima države blagostanja,

praocima socijalističke države ili (odnedavno) ranim primerima racionalnih industrijskih odnosa“ (Thompson 1964: 12). Suprotno tome, *The Making of the English Working Class* (*Pravljenje engleske radničke klase*) predstavlja pokušaj da se o radničkoj klasi govori iz njenog sopstvenog glasa, „u svetlu njenog vlastitog iskustva“ (Isto: 13). Moj je cilj, međutim, da pokažem da je klasa kao entitet *postala entitet* u okrilju jednog šireg sistema mišljenja i delovanja koji podrazumeva ekonomsku dimenziju, ali se na nju ne svodi. Taj sistem je okvir u kojem uopšte postaje moguće *misliti* o klasi. Utoliko klasa ovde biva istrgnuta iz bitno ekonomskog konteksta, i upravo se zbog toga insistira na izrazu „mali“ ljudi umesto na nekim terminima čija je upotreba daleko uvreženija. U onom što sledi nastojaću da pokažem kako je znanje srednje klase – o sebi samoj kao o klasi pojedinaca – epistemološka osnova ne samo klasne politike, nego i transformisanog modela suverenosti.

Truizam je, naime, da engleska radnička klasa predstavlja neposrednu posledicu industrijalizacije i urbanizacije. Za razliku od drugih delova Evrope, industrijalizacija je u Engleskoj prethodila razvoju železnice, te je preseljenje u gradove bilo nužno i masovno. Izgradnja nastamba za doseljenike uglavnom je bila neplanska i obavljena je uz minimum troškova. Gradovi, posebno novi industrijski giganti, rasli su dramatičnom brzinom: Mančester je, na primer, 1801. godine brojao 75000 stanovnika, a taj se broj za samo pedeset godina popeo na 303000 (ili, prikazano u širim razmerama, u Engleskoj i Velsu 1801. godine živi 8,5 miliona stanovnika, a jedan vek kasnije istu teritoriju nastanjuje 32,5 miliona ljudi). Imajući u vidu konsekvence urbanizacije – jer ovde nije reč samo o porastu nataliteta ili o prenaseljenosti, već o intrinzičnoj vezi između rasta gradova, razvoja industrije i položaja najnižih slojeva društva – ne treba da začudi jaka tvrdnja, iznesena na prvim stranicama knjige u čijem je naslovu reč industrijalizacija, prema kojoj je u doba „[k]ad je Viktorija stupila na presto, najneposredniji i najozbiljniji problem na domaćem frontu bilo stanje u kojem su se nalazili gradovi“ (Hopkins 2000: 7).³¹

³¹ Mnogi gradovi u Velikoj Britaniji su za relativno kratko vreme iz varošica (*town*) prerasli u gradove (*city*). Gradsko stanovništvo početkom veka bilo je relativno malobrojno u odnosu na seosko stanovništvo: u doba prvog popisa 1801. godine, u gradovima je živelo oko 30% od nešto više od deset miliona stanovnika Velike Britanije (poređenja radi, može se istaći da je 1901. gradove naseljavlo 78% ljudi). Takođe, iako je aristokratija tradicionalno bila vezana za *country* (termin koji podrazumeva zemljišna prostranstva koja obuhvataju i selà i nenaseljene oblasti), siromašni su takođe uglavnom bili ravnomerno raspoređeni u ruralnim i urbanim sredinama, čemu u prilog govori činjenica da je Zakon o siromašnima koji je važio do 1834. godine, pre svega bio namenjen sirotinji iz seoskih parohija. Proces industrijalizacije izmešta seosko stanovništvo u gradove, usled čega pojedini gradovi, poput Liverpula, Mančestera, Glazgova i drugih, postaju pretežno naseljeni ljudima koji čine radničku klasu. London pak predstavlja veoma neobičan urbani reljef,

Pored toga što se, u klasičnom marksističkom ključu, određuju kao vlasnici gole radne snage ili kao pogon industrijske proizvodnje, predstavnici radničke klase se prvih decenija XIX veka posmatraju i kao simbol karlajlovskog mehaničkog doba, doba neidiličnog grada. U očima ranih reformatora, radnici nisu samo strojevi ili dodaci mašinama za proizvodnju. Oni su takođe „mašine“ za proizvodnju prljavštine, bolesti, bede i nemorala. Prvi britanski državni činovnik u oblasti zdravlja (*Medical Officer of Health*), lekar Vilijem Henri Dankan (William Henry Duncan) u svom obraćanju liverpulskom Književnom i filozofskom društvu 1843. godine, ukazuje na to da je, prema statistikama opšteg matičara, Vilijema Fara (William Farr), dokazano da u seoskim sredinama, Viltširu i Ratlendu, ljudi u proseku žive do 36½ godina, dok je prosečan životni vek u Liverpolu samo 19½ godina. Šta je to što stanovnika grada (*i da li svakog? Ko sačinjava najveći broj stanovnika iz kog se može izvući prosek?*) čini toliko smrtnijim od stanovnika neurbanih sredina? Dankan na sledeći način razrađuje uzroke ove pojave: inspekcija 1982 dvorišta (*courts*) grada Liverpula potvrdila je da u 10692 prostorije obitava 55534 osobe, što je više od četvrtine liverpulskog stanovništva. Utvrđeno je i da u 6294 podruma živi 20168 ljudi. Nije, međutim, samo skučenost ili sposobnost zbijanja bila uzrok kratkom životnom veku nižih redova Ujedinjenog Kraljevstva. Sam je grad bio nepripremljen za kapacitet tih ljudi da ispune prostor: svojim telima ili njihovim ekskrecijama. Na 20 milja ulica u kojima su živеле radničke klase, na odvodne kanale su otpadale samo četiri milje. Tako je, na Dankanovo zgražavanje, u jednom podrumu pronađen odvodni bunar „dubok četiri stope, pun smrdljive tekućine, ispod kreveta u kojem je spavala jedna porodica“ (nav. u Halliday 2007: 103, 105-6).

Opisi posledica urbanizacije nižih klasa brojni su i vrlo slični po tonu. Mnoštvo otkida prostore grada, na doslovan način ga zauzima, prenapučujući ga svojim neravnomerno poslaganim telima. Odsustvo praznog prostora koje je učinak nadiranja u gradove, samo po sebi generiše bolest i smrt. Tomas Sautvud Smit (Thomas Southwood

čemu je jamačno doprinelo odsustvo utvrđenog dela grada, i specifičan značaj Temze za različite tipove poslovanja. Na primer, u londonskoj četvrti Vestminster, uz Ulicu Viktorija, nalazimo domove više srednje i više klase koji se gotovo naslanjaju na domove izrazito siromašnih i polukriminalnih slojeva društva. Simbol siromaštva britanskog XIX veka, slam Seven Dajls, nije se, recimo, nalazio negde na obodima grada već na Kovent Gardenu, to jest u samom središtu Londona. Mape siromaštva (*poverty maps*) Čarlsa Buta (Charles Booth) najslikovitije prikazuju ovaj specifično londonski klasni paradoks upisan u tkivo grada (videti <http://booth.lse.ac.uk/> - stranica posećena 6.6.12.).

Smith), religiozni lekar utilitarista, u svom *Treatise on Fever (Traktat o groznici, 1830)* ovako prikazuje vezu skučenosti i bolesti:

Soba pacijenta koji leži u groznici, u jednom malom i pregrejanom stanu u Londonu, bez dotoka svežeg vazduha, u savršenoj je analogiji s ustajalom barom u Etiopiji, punom tela mrtvih skakavaca. Otrovnost nastao u ta dva slučaja iste je vrste; razlika je samo u stepenu njegove jačine. Priroda, njeno snažno sunce, odsustvo vetra, ustajale i preplavljene močvare, proizvode pomor na velikom i zastrašujućem nivou. Siromaštvo, u svojim udžericama, u ritama, okruženo prljavštinom, što svom snagom nastoji da odagna čist vazduh i da pojača toplotu, veoma uspešno podražava prirodu; proces i proizvodi su isti. (nav. u Mort 1987: 29).

U odsustvu praznog prostora, siromaštvo veoma uspešno imitira prirodu. „Prirodnost“, u svom najlošijem, atavističkom vidu, ispoljava se, međutim, u još jednoj odlici života nižih redova, koja se pojavljuje kao „prirodna“ posledica sposobnosti vakumiziranja prostora. Upravo će to mesto biti posebno prikladno za kasnija poređenja nižih klasa s rasno određenim drugim (But upoređuje „najtamniju Englesku“ engleskih siromaha s „najtamnijom Afrikom“ [Booth 1890], čime se najavljuje Konradovo [Joseph Conrad] *Srce tame*). Reč je o neizbežnom dodirivanju tela u odsustvu graničnog prostora između njih, kontiguitetu koji će imati središnje mesto u definisanju privatnosti. Čedvikov *Izveštaj*, na primer, obiluje preciznim podacima o toj nečuvenoj blizini ljudskih tela:

Visok muškarac, star oko 45 godina, lep primerak nepritvornog, razumnog, obaveštenog nortambrijskog seljaštva na dobrom glasu – onog od kojeg se sastojao rezervni puk koji toliko zadivljuje Londonce... rekao mi je... da njih jedanaestoro imaju samo tri kreveta u kojima spavaju; da on sam, njegova supruga, kćer stara šest godina i dečak od četiri spavaju u jednom; da kćer od 18, sin od 12, sin od 10 i kćer od osam spavaju u drugom, dok u trećem spavaju njegova tri sina stara 20, 16 i 14 godina. „Recite mi“, rekoh ja, „zar ne mislite da je to vrlo nepriličan način da rasporedite svoju porodicu?“ „Naravno da jeste“, odgovorio mi je, „za hrišćanina je vrlo neprilično; ali da činimo dok nam se ne izgrade bolje kuće?“

... U Halu sam dva ili tri puta naišao na slučajeve gde mati spava sa svojim odraslim sinom, a često je tu bilo i drugih ljudi koji su spavali u istoj sobi, na drugom madracu. U jednom podrumu u Liverpulu zatekao sam majku i njene odrasle kćeri koje su u uglu spavale na postelji od slame, dok su u drugom kutu spavala tri mornara. Susreo sam se s više od 40 osoba koje spavaju u istoj sobi,

venčanih i nevenčanih, među kojima su, naravno, bila i deca i nekoliko mlađih odraslih osoba oba pola. (Chadwick 1842: 68)

Radnička klasa su, dakle, oni ljudi koji se mogu zbiti u maleni prostor – četrdeset ljudi koji zajedno žive u jednom podrumu – prostor koji ne može biti čist, koji je prenatrpan, u kojem se svakovrsne zaraze rapidno razvijaju i koji je, prema shvatanjima viktorijanskih reformatora, *posledično* sasvim otvoren za nemoral. To je klasa ljudi koja svojim načinom života neprestano proizvodi okolnosti za razvoj bolesti tela i duha. Imajući u vidu ovu premisu, lako se može razumeti Čedvikovo retoričko pitanje upućeno onoj klasi čija moć razumevanja tu granicu, popunjenu nagomilanim telima, ne može da pređe. Prostor koji te dve klase razdvaja nije samo topografski, pa ni prostor razlika u procesu proizvodnje između proletera i kapitalista. Jer, iako je oblik rada i novac stečen za taj rad nešto što bez sumnje direktno određuje mogućnost da se obezbedi slamarica u podrumu, s jedne, i kuća koja će, s druge strane, imati ne samo sobu za primanje, već i sobu za pušenje (*smoking room*) i sobu za oružje (*gun room*), način na koji su klase *percipirane* nije se svodio samo na ekonomski aspekt.

Prostor razdvajanja klasa u prvoj polovini XIX veka umnogome određuje pomenuta čedvikovska *nemoć* razumevanja, odnosno epistemološki domen koji se opertava u tekstovima reformatora. Iako nastupaju kao nepristrasni posmatrači koji široj javnosti žele da prenesu *opise* življenih okolnosti mnoštva, verujući u mogućnost njihovog poboljšanja upravo na temelju sopstvene objektivnosti, okviri iz kojih reformatori govore zasnovani su na nedvosmisleno *vrednosnim* premisama. One dobijaju značenje tek procesom u kojem se objekt reforme ogromnim saznajnim jazom razdvaja od subjekta reformi. To je, drugim rečima, proces kojim se na temelju tobože objektivne i nepristrasne percepcije klase pojedinaca proizvode niže klase kao nešto što nadilazi moć razumevanja: kao zaseban i celovit entitet, omasovljen, zbijen, nedovoljno individuiran – kao sušti kontrast klasi pojedinaca.

Mapirajuća, klasifikujuća i sistematizujuća percepcija ranih reformatora ustanovljavala je granice među društvenim slojevima, granice koje su bile, na tome se stalno insistira, određene nepristrasno i objektivno. Iako je u življenom smislu karakter tih granica bio kontingentan, kontekstualan i neizvestan, one su kao *izraz znanja* stekle status

nužnih i neosporivih činjenica. Inicijalna zbijenost radničke klase u puko mnoštvo, u kojoj, da upotrebim frazu Pamele Gilbert, „kontiguitet postaje kontinuitet“ (Gilbert 2007: 38), određujući tako ono što ona jeste, mora se na epistemološkom nivou razumeti u sprezi s nastojanjima da se mnoštvo temeljno razgraniči od klase pojedinaca. Međutim, taj proces ide i u suprotnom smeru. Postavljajući kao krajnji cilj reforme razbijanje ovog kontinuiteta, odnosno pretvaranje mnoštva u skup odelitih, zasebnih jedinica, klasa pojedinaca se postavlja i kao regulativni ideal ka kojem objekt reforme treba da teži.

Entitet nižih klasa stvoren je, dakle, kao klasni *entitet* koji se *zna* kao *klasni*, upravo onim materijalima na koje se poziva Fridrih Engels u nameri da obuhvatno pristupi nižim klasama.³² Ti tekstualno-kartografsko-statistički materijali su različitim oblicima iskazivanja nevidljivo učinili vidljivim. (Ovde se, naravno, samo po sebi nameće pitanje: ne/vidljivo za koga?) Prikazujući stanje u kojem su se nalazili niži redovi, prikazujući ga kao istinit podatak o njihovim življenim iskustvima, reformatori su definisali ko su ti „mali“ ljudi. Drugim rečima, milosrdni impulsi i briga za ukupno blagostanje koji su reformatore nagonili da pohode „domove“ radničke klase, proizveli su ne samo prva merodavna znanja o praksama, navikama i potrebama ovih ljudi, već i način na koji se o tim ljudima mislilo kao o *malim* ljudima, ljudima koji ni društveno ni politički – bar za sada – *nisu dorasli zvanju pojedinca*. Istovremeno, projektujući standarde kojima mnoštvo treba da se saobrazi, propisujući uslove koji će dovesti do unutrašnje segregacije u mnoštvu, klasa pojedinaca određuje i samu sebe. A ta definicija koja je samo posredna, koja se samo naslućuje, zapravo funkcioniše kao *regulativni ideal* čitave društvene organizacije.

Prema tome, merodavni materijali otkrili su i ogolili postojanje klasa, razdeljujući klasu pojedinaca od klase „malih“ ljudi koji se mogu zbijati u neodređeno mnoštvo. Ta

³² Premda se ovakvim čitanjem radničkoj klasi prilazi na sasvim suprotan način od onog koji je preporučivao E. P. Tompson, budući da se njime potpuno zanemaruje iskustvo i moć delovanja koju je sama radnička klasa imala kao *društveni subjekt*, ovim pristupom koji je predočava kao *objekt reforme*, prvenstveno sam htela da ilustrujem tezu o pravu na zvanje pojedincem. Takođe, ne samo da se ovakvim pristupom potkrepljuje i ranije iznesena teza o konstrukciji klase „malih“ ljudi kao klase koju odlikuje *stanje, a ne moć delovanja*, već se njime ulazi u širi teorijski okvir koji nastoji da razloži način na koji su koncepcije individue/subjekta uopšte koncipirane. O tome, primera radi, govori Džozan Skot kritikujući upravo Tompsonovu ideju „iskustva“, kada kaže: „Takav govor o iskustvu vodi nas ka zaključku da je postojanje pojedinca dato (iskustvo je nešto što ljudi poseduju), umesto da nas navede da se zapitamo kako su koncepcije sopstva (subjekata i njihovih identiteta) proizvedene“ (Skot 2006: 44). U jednom možda još širem kontekstu, ovaj se pristup svakako naslanja na Fukoovu tezu da pojedinac, s jedne strane, kao takav nije datost, niti je, s druge, on puki objekt nad kojim država sprovodi svoju moć. Pojedinac je proizvod različitih odnosa moći koje se „vrše nad telima, na mnoštvu (*multiplicities*), pokretima, željama, silama“ (Fuko 2005: 97).

epistemička dimenzija imala je duboko politički transformativan potencijal. Mapiranje i sistematizacija stečenih podataka omogućuje da se sadržajima ispuni ono što se, *in abstracto*, moglo svesti na prostor kruženja interesa. Jer, da bi cirkulacija interesa mogla da bude nesmetana i slobodna, nije neophodno samo definisati uzroke koji tome staju na put, nego se moraju moći i ponuditi rešenja za uklanjanje činilaca koji je ometaju ili zaustavljaju. Reforma, drugim rečima, mora da bude normativna i transformativna.

Tako su, ustanovivši da postoje, izvevši ih u vidno polje, reformatori u ljudima koji se mogu zbijati videli način na koji grad, kao zajednički prostor pojedinaca i „malih“ ljudi, trpi pod pritiskom zbijenosti. Na samom početku *Izveštaja o sanitarnim uslovima radničkog stanovništva Velike Britanije*, Edvin Čedvik kaže: „Nisu samo ta nesrećna stvorenja, koja *biraju* središte bolesti za svoje mesto života, aficirana [bolešću]; ceo grad u manjoj ili većoj meri propada zbog blizine toj kužnoj masi, gde se neprestano odvija generisanje ovih elemenata bolesti i smrti“ (1842: 4, kurziv A. Z.). Bolest i smrt, stalni pratioci *izbora* „malih“ ljudi, čiji se uzrok tražio upravo u odsustvu (izbora) praznog prostora među njima – jer taj je prostor bio popunjen brojnim ljudskim telima (često zamišljenim u neprestanoj kopulaciji), životinjskim telima, prljavom odećom, izmetom, đubretom, zagušljivim, kužnim vazduhom – morali su moći da budu zaustavljeni. Grad je, dakle, morao da postane prilagođen zajedničkom prostoru ukrštanja interesa: morao je da bude snabdeven čistom vodom, kanalizacijom, javnim kupatilima, nasipima oko reka, a mesta pogodna za širenje zaraza, poput groblja i klanica, morala su da budu izmeštena na rubne delove grada. Sve ustanove koje su doprinosile uvećanju znanja o stanju nižih klasa, to jest o nužnosti tih promena, morale su utoliko da postanu politički relevantna tela koja će imati faktičku moć da ove promene sprovedu u delo. Jer poboljšanje stanja u kojem se nalazi klasa zbijenih ljudi u krajnoj instanci doprinosi uvećanju najveće sreće najvećeg broja, oslobađajući prostor kruženja interesa njegovih trulih, infektivnih, začepjenih mesta.

U tom procesu dolazi do ključne promene paradigme političkog. Domen političkog više *ne treba* da se odnosi isključivo na zaštitu od spoljnog neprijatelja i administriranje pravde. Parlament je institucija koja *treba* da proizvede zakon o načinu upravljanja otpadom (*Metropolitan Buildings Act, 1844*),³³ jer parlament može da ima moć da čoveka

³³ *Father Thames*, kako se od milja nazivala reka koja protiče kroz glavni grad Ujedinjenog Kraljevstva, može da posluži kao primer ukrštanja problema koje je sa sobom donela urbanizacija, moć javnosti/moć srednje

učini savršenijim stvarom, omogućivši mu okolnosti za usavršavanje. Da bi znanja koja proizvode Kraljevske ili lokalne Komisije o kanalizaciji, Komisije o stanju siromašnih, Komisije o javnom zdravlju i tako dalje, odista mogla da budu merodavna, ona moraju da postanu zvanična, odnosno moraju imati politički primenjivu dimenziju. Transformacija političkog se, prema tome, odigrava u tom spajanju društvenog i političkog, izumevanjem i sistematizovanjem tehnika i modela upravljanja prostorom, otpadom, telima, bolestima.

Srednja klasa, ili klasa pojedinaca – ili, možda najpreciznije, slojevi onih koji su proizvodili, širili i prenosili diferencirajuća znanja o tome šta jeste pojedinac, predstavnici „stare srednje klase“ (v. Mort 1987: 46) – izvela je spajanje društvenog i političkog kroz reformske procese. Tri su osnovne pretpostavke koje su time rukovodile. Prva, polazna, oslanja se na princip mogućnosti usavršivosti, druga, neupitna, na otvorenost sistema slobodnog tržišta, i treća, koja se javlja u formi racionalnog regulativnog ideala, odnosi se na važnost i dostižnost dostojnosti poštovanja (*respectability*). Taj ideal srednje klase upisan je u svaki vid obrade podataka i proizvodnju zaključaka koji se izvode na osnovu njih. On služi kao orijentir za procenu da li je usavršivost ostvariva u sistemu koji je omogućava i podstiče, ili je nemogućnost individuacije nešto što trajno staje na put razvoju kapaciteta sleđenja vlastitih interesa.

Činjeničnost srednje klase

U svojim istrajnim nastojanjima da očuva prostor slobodnog kruženja interesa slobodnim, klasa pojedinaca postepeno dovodi do ukidanja *commonwealth*-a, prostora u

klase i transformisanog političkog delovanja parlamenta. Početkom XIX veka Temza je i dalje slovila za izuzetno čistu reku: „Obilat dotok vode... mora takođe imati izvrstan učinak na čistoću, a shodno tome i na zdravlje stanovnika Londona, dok njegov sistem odvoda i cevi... dodatno pospešuje opšte uzroke koji doprinose većem zdravlju (*salubrity*)“, tvrdi Semjuel Li (Samuel Leigh) 1818. godine (nav. u Halliday 2008: 18). Samo nekoliko decenija kasnije, Temza se, međutim, pretvara u ogromnu kanalizacionu lokvu: sav otpad završava u reci koja istovremeno služi kao glavni izvor vode za piće. No, u doba u kojem se uzrok većine bolesti pripisuje mijazimi, ključni problem reke Temze nije ni njena boja, ni njen ukus – ni nevidljivi mikroorganizmi koji se u njoj u izobilju razvijaju – već njen miris, koji je ostao upamćen kao *The Great Stink* (Veliki smrad). Pismo Parlamentu i *Times*-u koje je 1855. godine uputio najveći naučnik ovoga doba, Majkl Faradej (Michael Faraday), gde biranim rečima opisuje svoju kratku plovidbu Temzom, uz sam nepodnošljiv smrad, podstaklo je Parlament da donese zakon o lokalnoj upravi u Londonu kojim je ustanovljeno telo Uprave za javne radove u glavnom gradu. No, tek tri godine kasnije, kada je u nezapamćeno toplim letnjim mesecima rad parlamenta u novoizgrađenim prostorijama na obali Temze morao da bude obustavljen zbog neizdrživog zaudaranja, Upravi biva omogućeno da sprovede planove glavnog komesara za radove, Džozefa Bazlgeta (Joseph Bazalgette), uz izdašnu naknadu od tri miliona funti i obustavljanje prava poreskih obveznika da ulože veto na tu odluku (v. Halliday 2008; Halliday 2007: 203-210). Sistem koji je Bazlget ustanovio i danas je u funkciji u Londonu.

kojem su pojedinačna dobra integrisana na sumaran, neutralan i fiktivan način. Paralelno s tim, ona definiše i perpetuiru razliku između onih koji sami od sebe mogu da budu bolji, i onih koji to ne mogu. Sistem koji omogućava usavršivost za sve, suprotstavljen sistemu koji omogućava savršenost samo najmanjem broju, proizvodi novu inherentnu hijerarhizaciju koja se više ne zasniva na krvi, nego na *kapacitetu* da se bude dostojan poštovanja. Reč je o bitnom samoodređenju srednje klase: uprkos tome što, dakle, u sebi nema ni kapi plemićke krvi, neki lekar, sudija, pa čak i industrijalac ili bankar, može da bude dostojan i poštovanja vredan gotovo u jednakoj meri kao i neki baron ili erl. Proširujući biračko telo predstavnicima srednje klase, Veliki reformski zakon je u izvesnom smislu potvrdio tu „činjenicu“.

U knjizi *Imagining the Middle Class (Zamišljanje srednje klase)*, Dror Varman priziva Bartovo (Barthes) shvatanje mita, da bi pokazao kako se 1832. godina pretvorila u moment u kojem srednja klasa počinje da funkcioniše kao „činjenica“. Varman tvrdi da

reformski zakon nije bio ishodište duge društvene transformacije čiju je neizbežnu stvarnost konačno priznao i politički sistem, već je on pre bio važan katalizator u ključnoj transformaciji načina na koji su ljudi poimali svoje društvo... „Srednja klasa“, da se pozovemo na Rolana Barta, postaje *mit*: „Mit ne poriče stvari [tvrdi Bart], naprotiv, njegova je funkcija da o njima govori... on im pruža prirodno i večito opravdanje, daje im jasnoću koja nije svojstvena objašnjenju, nego iskazivanju činjenica... Pomerajući se od istorije ka prirodi, mit deluje ekonomično: on ukida složenost ljudskih radnji, pripisujući im jednostavnost suština“. Upravo se to dogodilo s kategorijom „srednje klase“: ona postaje prirodan i u svojoj očiglednosti vidljiv deo društvene stvarnosti; vidi se kao neosporan i neproblematičan iskaz stanja stvari; pružena joj je ubedljiva priča koja je objašnjavala njeno poreklo i opravdavala njeno postojanje; lišena je složenosti, stekavši moć suštine... Ukratko, nije reč o tome da je „srednja klasa“ u usponu bila ključan činilac u donošenju Reformskog zakona 1832. godine; pre bi se moglo reći da je Reformski zakon bio ključan činilac u konačnom učvršćivanju izuma „srednje klase“ u stalnom usponu. (Wahrman 1995: 17-18)

Varman ovde pokušava da koriguje uvreženu i prilično neprotivrečnu predstavu o srednjoj klasi kao o novoj društvenoj grupi koja je iznikla krajem XVIII i početkom XIX veka pod uticajem industrijske revolucije kao njen glavni pokretač i korisnik, i koja upravo na temelju sopstvene, pre svega ekonomske, moći uspeva da dovede do političkog priznanja

olichenog u Velikom reformskom zakonu. To „mitsko“ utemeljenje srednje klase, njen ambivalentni položaj na granici društvenog i političkog, koji dovodi do postepenog rastakanja i nestajanja *te* granice, biće, međutim, izvanredno značajan za fiksiranje nekih novih granica – klasnih, „rasnih“, polnih – unutar kojih se jedino može misliti ne samo viktorijsko doba, nego i savremen svet.

Budući da ulizička, požudna, iščekujuća, ohola aristokratija, kako ju je određivao Tomas Vejkli, sama po sebi nije bila dovoljna da bi se u opoziciji prema njoj definisao identitet *middling sorts*, tog srednjeg, nejasno pozicioniranog društvenog stratuma, bilo je neophodno uvesti diferencijaciju među *sve* koji *nisu* raspolagali dragocenom svojinom: „plavom“ krvlju. Pošto je polje onih koji bi se mogli umetnuti u prostor između plemstva i radničke klase bilo lišeno unutrašnje kohezije – budući da su ga popunjavale tako različite figure od industrijskih magnata čije je bogatstvo u funtama nadmašivalo imovinu brojnih perova, preko predstavnika ne nužno bogate „stare srednje klase“, do prilično siromašnih vlasnika dućana ili novinara – definicija *middling sorts* retko se iscrpljivala u svojoj puko ekonomskoj dimenziji.

Klasa pojedinaca doista mora imati u svom vlasništvu (izvestan) kapital. Uzrok tom kapitalu nije posedovanje i rentiranje zemlje, nego rad, ali je to rad koji ovu klasu čini dostojnom poštovanja. Za razliku od nižih klasa koje su *labouring*, ova je klasa *industrious*.³⁴ Dostojnost poštovanja takođe zahteva marljivost, trudoljubivost, revnost ove klase u radu, kao i štedljivost, odgovorno raspolaganje imovinom, i trezvenost (i trezvenjaštvo), pri-sebnost i prisustvo duhom. No, iako taj skup odlika možda i može da odvoji srednji sloj od dokone, neradne i rasipne više klase, on po sebi nije dovoljan da bi se uvela diferencijacija u slojeve koji su na društvenoj lestvici smešteni *ispod viših klasa*.

Ako je višim klasama dostojanstvo i poštovanje jemčila samo krv, srednja klasa – ili klasa pojedinaca, jednakih koji nisu perovi (*peer* – jednak) – morala je da konstruiše izvor svoje dostojnosti poštovanja iz drugačije organizacije vlastitog predstavljanja. Fuko o tom preobražaju, s naglaskom na seksualnosti, govori u *Istoriji seksualnosti* kada tvrdi da je

³⁴ Zanimljivo je primetiti da su, kako je vek odmicao, *working classes* takođe počele da se obeležavaju kao *industrious classes* – premda retko – što takođe signalizira njihov preobražaj u klase koje mogu biti dostojne poštovanja. Primer za takvu upotrebu pojma *industrious* nudi ime organizacije Universal League for the Material Elevation of the Industrious Classes, osnovane 1863. godine. Ništa manje važna je i činjenica da su čartisti sebe označavali kao *industrious classes* (prvi skup čartista, održan 1839. godine, nosio je ime General Convention of the Industrious Classes).

buržoazija „plavu krv plemstva preobrati u dobrodržeći organizam i zdravu seksualnost“ (Fuko 2006: 142). Rad, kao izvor dostojnosti poštovanja, ima zapaženu ulogu u konstrukciji zdravog i dobrodržećeg pojedinca. Međutim, kako se rad suprotstavlja krvi, bilo je neophodno i u samo njegovo (mitsko) predstavljanje uvesti distinkcije koje će određene tipove rada učiniti takvima da omogućuju pojedince kao zdrave građane, i „male“ ljude kao mnoštvo. Utoliko tip rada, uz stečeni kapital, implicira dostojnost poštovanja osobe i njenog postignuća, koju ustaljena oznaka *srednje* klase čini nevidljivom kada ovu klasu odvaja od klasa koje rade (*work/labour*). Takođe, u vezi s tipom rada: iako je opozicija čisto/prljavo u izvesnoj meri opstala u klasnom žargonu kroz razlikovanje „belih/plavih kombinezona“ (*white/blue collar*), danas se gotovo sasvim ispušta iz vida još jedna bitna dimenzija onog rada koji zavređuje ime *labour*. Reč je o specifičnoj prikazivosti rada u javnoj sferi, o njegovoj fenomenalnosti. Iako se danas čitava radnička klasa često prilično nemarno promišlja kao klasa ljudi koji rade u fabrikama, „the labour“ su takođe bili i ulični prodavci ribe, voća i povrća (*costermongers*), čistači skverova, čistači septičkih jama (*cesspool-sewermen*), pa i neki prelazni oblici između „the labour“ i „the poor“, poput čistača rečnih obala (*mudlarks*).³⁵ Mitsko utemeljenje srednje klase, klase koja radi ali se taj rad *u njenom imenu* ne vidi, zahtevalo je izvesnu nevidljivost rada – na telima, u javnosti – i svim čulima dostupne odlike drugog tipa rada, koji „male“ ljude pretvara u *radničku* klasu. Tako valja razumeti česte opise „malih“ ljudi koji su, naspram pojedinaca, u svom radu glasni, namah prepoznatljivi po načinu govora, bučni, svadljivi, neotesani, lišeni manira, prljavi, smradni, rečju, izloženi svim čulima u svojoj fenomenalnosti.

Pojava tekstova reformatora osnova je mitskog utemeljenja dostojnosti poštovanja. Ona se vremenski preklapa s političkim učvršćivanjem nastajuće srednje klase i, rečima

³⁵ Ova i brojna druga „zanimanja“ opisao je – i prvi put posredstvom javnog mnjenja izveo u javnost (srednje klase) – Henri Mejhju u svojoj čuvenoj knjizi *London Labour and the London Poor* (Mayhew 1861; Quenell 1951; v. i Paterson 2007). Neka od njih su gotovo neprevodiva na srpski jezik pošto spadaju u sociolekte izrazito lokalnog karaktera. Primer za to nudi termin *mudlarks* koji se ne odnosi na čistače u strogom smislu te reči, nego na ljude koji prebiraju i kopaju po blatu (*mud*), tragajući za različitim predmetima koje reka izbacuje na obalu u vreme niskog vodostaja, u svrhu sopstvenog korišćenja ili preprodaje. Reka je izbacivala novčiće i flaše i kovčege i druge upotrebljive sirovine, ali i leševe ljudi i životinja. U tom smislu, ovi su ljudi zbilja obavljali posao čistača, posebno važan u vreme širenja velikih zaraza u odsustvu sistema filtriranja i prečišćavanja vode. Mnoga od tih „zanimanja“ postaju tipična zanimanja nižih klasa, kada se u državnoj organizaciji ustanovi gradska čistoća. Ovde je takođe važno napomenuti da su sve navedene poslove obavljali i muškarci i žene, i da je upravo taj aspekt prikazivosti u javnosti važan za razlikovanje srednje i nižih klasa, posebno imajući u vidu da će povlačenje žena iz javnosti tokom poslednjih decenija XIX veka postati jedna od bitnijih odlika radničke klase dostojne poštovanja. No, značaju rada žena biće posvećeno više pažnje u narednim poglavljima.

Džordža Mosa (George Mosse), novim modusima čitanja ljudskog tela, seksualnosti i normalnosti (Mosse 1985: 2, 10). U tim konstitutivnim tekstovima za srednju klasu, radnička klasa se predstavlja kao zbijena i nezdrava kada *nije izložena pogledu*. Utoliko je izumevanje srednje klase nemislivo u odsustvu paralelnog epistemičkog izuma klase „malih“ ljudi. Klasa pojedinaca postaje klasa onih koji zavređuju poštovanje, iako nemaju neophodan resurs koji poštovanje obezbeđuje bezuslovno, *krv*, upravo stoga što postoji klasa onih koji – ma koliko pojedinačno mogli da budu marljivi, revnosni, štedljivi – mogu da budu zbijeni u masi. Poštovanje, prema tome, nije isključiva konsekvenca oblika rada i količine prihoda, već proishodi iz spleta raznovrsnih okolnosti koje pojedince diferenciraju od mnoštva, upisane u način na koji se sâm rad čini prikazivim i ospoljenim.

U knjizi *The Citizen's Body (Telo građanina)*, na mestu gde određuje „srednju klasu“, Pamela Gilbert insistira na tome da ona zauzima društvenu poziciju u kojoj je uspostavljena veza „između određene vrste subjektivnosti sjedinjene s ekonomskim statusom, koja u manjoj meri predstavlja klasni identitet u današnjem smislu te reči od ideje zdravog građanina“ (Gilbert 2007: 37). Dobrodržeći organizam odmenjuje mitsku krv, koja u klasnom diferenciranju postaje transformisana u složen skup dvosmislenih odlika koje služe samopotvrđivanju pojedinaca dostojnih poštovanja – kao vrlin zato što su mudri, zdravih zato što su vrlin, mudrih zato što su zdravi. Taj krug je upisan u uzroke i posledice rada ovako predstavljenog pojedinca. Utoliko Dror Wahrman „idiom srednje klase“ određuje kao „retoriku koja je... naglašavala jedinstvenu ulogu 'srednje klase' kao repozitorijuma svih vrlina, koja ju je predstavljala kao kariku koja drži društvo i društveni poredak na okupu, kao glavni profilaktički mehanizam neophodan za zdravo društveno i političko telo“ (Wahrman 1995: 40).

Sušta suprotnost zdravom građaninu kako ga imenuje Pamela Gilbert, ili dobrodržećem organizmu kako ga opisuje Fuko, ili pojedincu koji je u stanju da sledi sopstveni interes u svakom domenu vlastitog delovanja, pošto zna kako da bude (jer može da bude) bolji, jeste figura lišena svih vrlina, figura pukog siromaha. Uprkos tome što je Herijet Martino (Harriet Martineau) 1833. godine tvrdila da „izuzev razlike između suverena i podanika, u Engleskoj ne postoji tako velika društvena razlika kao što je razlika između nezavisnog radnika i paupera, [usled čega] je neznalački i nemoralno i nepolitički mešati ih“ (nav. u Polanji 2003: 105), granica među njima nije bila tako jednoznačna. U

prilog tome govore dve stvari na koje u svojoj *Velikoj transformaciji* upućuje Karl Polanji. Pogleda li se samo poreklo reči „the poor“, postaje jasno da se ona odnosi na svakoga ko se nalazi u stalnoj ili u privremenoj oskudici, budući da nema sigurna jemstva da će ikada moći da uživa u dokolici (Isto: 94). Drugim rečima, siromašni su i svi oni koji to nisu, ali bi mogli da postanu jer ne poseduju zemlju, kao najtrajniju garanciju imućnosti. Novi zakon o siromašnima, donet 1834. godine kao prva mera reformisanog Parlamenta, omogućio je, naizgled, uvođenje distinkcije između nezavisnog radnika i paupera. Ukinuvši, međutim, spoljnu pomoć (*outdoor relief*) i ustanovivši „domove za rad“ (*workhouses*), on je uveo daleko značajniju distinkciju: onu između predstavnika srednje klase, koji po definiciji nisu postajali korisnici državne milosti, i predstavnika radničke klase koji su – kao rad koji se može kupiti – po definiciji uvek mogli skončati u prostorima namenjenim sirotinji (v. i Zaharijević 2010: 25-38).

Puki siromah ili pauper je tačka u kojoj rani reformski proces vidi granicu mogućnosti usavršivosti. Zbijene u singularan entitet, niže klase su u tekstovima ranih reformatora figurirale kao potencijalno uvek već pauperi, tačka u kojoj je odsustvo moći delovanja i rasuđivanja u skladu sa sopstvenim interesom dobijalo svoju konačnu potvrdu. Pojam *Lumpenproletariat*, radnici u ritama, obuhvata sve one granične vidove života u siromaštvu, koji će se samo nekoliko decenija kasnije, to jest pred kraj XIX veka, određivati kao društveni reziduum. Međutim, u fazi procesa dvostruke diferencijacije, odnosno tokom prve polovine XIX veka, „ta pasivna trulež najdonjih slojeva starog društva“ (Marks i Engels 1982: 19) nisu „opasne“ klase, kako će ubrzo postati nazvane, niti se njihovi predstavnici određuju kao zasebne patologije: kao prosjaci, prostitutke, skitnice, prevaranti, lihvari i kradljivci. Tu razrađenu tipologiju donosi krajnji proizvod istraživačkog novinarstva, prvi takve vrste, koje je sproveo Henri Mejhu (Henry Mayhew), odvojivši *The London Underworld (Podzemlje Londona)* od *London Labour and the London Poor (Radnici i sirotinja Londona)*.³⁶ Tokom ranih reformatorskih pokušaja

³⁶ Mejhu je tokom druge polovine četrdesetih godina sakupljao podatke o zanimanjima najnižih redova londonskog stanovništva, prikazujući ih kao statistički obrađene i u formi intervjua. Svoje tekstove je objavljivao u novinama *The Morning Chronicle*, koji su objedinjeni u tromnom knjigu i objavljeni 1851. godine pod naslovom *London Labour and the London Poor*. Deset godina kasnije, Mejhu i saradnici objavljuju četvrti, suplementarni tom pod naslovom *The London Underworld*, koji obećava autentične iskaze prostitutki, lopova i prosjaka. No, on je i više od skupa autentičnih iskaza: ova je knjiga vrhunac potrebe za klasifikacijom i kategorizovanjem, koje se sprovode da bi se čitaocima ukazalo na moguće obmane, na prevarni aspekt onoga što im se čini da vide (o čemu posebno svedoči poglavlje o prosjacima). Pored toga što

diferenciranja „malih“ ljudi i pojedinaca, pauper predstavlja poslednju instancu na koju su svi „mali“ ljudi u konačnici svodivi. U tom smislu, singularitet u koji su „mali“ ljudi zbijeni smešta se između dve fiktivne tačke: pauperizma i regulativnog ideala srednje klase.

Da bi, dakle, *middling sorts* mogao da bude repozitorijum svih vrlina, pauper se morao pojaviti kao tekstualna kontrateža iz koje je omogućeno diskurzivno stapanje *bourgeois*-a, predstavnika srednje klase, i *citoyen*-a, građanina. Samo postojanje onoga što nikakvom reformskom emancipacijom ne može da bude uzdignuto u političku ravan, makar na nivou negativnog regulativnog ideala, omogućava autonomiju pozitivnom regulativnom idealu koji društvenoj egzistenciji srednje klase daje politički sadržaj. Usvajanje Novog zakona o siromašnima samo dve godine po usvajanju Velikog reformskog zakona, kojim svaki „mali“ čovek postaje podložan tome da bude pauper, ključno je za političko utemeljenje društvene činjenice srednje klase.

Veza koja je ustanovljena između urbanizacije, stope nataliteta, prenaseljenosti i industrijalizacije, posebno naglašena donošenjem i imenovanjem Novog zakona o *siromašnima* 1834. godine, potvrđuje pretpostavku o tome da u sistemu slobodnog kruženja interesa postoje oni koji ih mogu slediti, unapređujući sistem, i oni koji to ne mogu. Taj *višak* stanovništva (*surplus population*) – na koji otpada najveći deo britanskog stanovništva! – jeste višak u odnosu na sistem, u odnosu na klasu onih koji omogućavaju njegovu zdravu pokretljivost. Otuda se Novi zakon o siromašnima može posmatrati kao prvi obuhvatni državni gest koji „male“ ljude singularizuje i zbija u bešavni entitet. U tom ključu se može razumeti Engelsova kritika Maltusa (Malthus; [v. Malthus 2008]), iznesena u „Nacrtu za kritiku nacionalne ekonomije“:

Budući da su upravo siromasi ti prekobrojni (*surplus*), za njih ne treba činiti ništa osim da im se olakša smrt od gladi, koliko je to moguće da ih se uvjeri kako se ništa ne može promijeniti i da za čitavu njihovu klasu nema nikakvog spasa osim da se što je moguće manje razmnožavaju, ili, ako to ne ide, onda je još uvijek bolje da se osnuje jedna državna ustanova za bezbolno ubijanje djece siromaha... Davati milostinju bio bi zločin, jer potpomaže prirast prekobrojnog stanovništva; no bit

bi autentičnost glasova ispitanika i ispitanica trebalo da učvrsti verodostojnost iznesenih sadržaja, te ovaj narativ postaje prava istina o životu inače nevidljivih ljudi (*underworld*), Mejhjuova knjiga nema za cilj samo otkrivanje, nego i etabliranje otkrivenog kao standarda. Najzad, sistematičnost klasifikacija i normativni okvir kategorizacija koje se ovim tekstom uvode, pokazuje kako istraživački metod obrazuje javno mnjenje koje će potom automatski zahtevati metodičnost (v. Mayhew *at al.* 2005, i Quennell 1951).

će vrlo korisno ako se siromaštvo učini zločinom, a sirotišta kaznenim zavodima, kao što se to već dogodilo u Engleskoj pomoću novog „liberalnog“ zakona o sirotinji. (Marx i Engels 1989: 128-129)

Određenjem „malih“ ljudi kao onih koji su *uvek* potencijalno pauperi, te insistiranjem na tome da prostor kruženja interesa mora moći da ostane slobodan, i pozivanjem države da dela umesto njih da bi ovaj prostor ostao nezagušen, rana reformska politika proizvela je snažnu odbranu klasnog sistema i snažno opravdanje idioma srednje klase na tlu transformacije političkog. U tako postavljenoj koncepciji nema mesta fluidnosti unutar nižih klasa, pošto bi njeno priznavanje zahtevalo promenu sistema kruženja interesa i reviziju određenja pojedinca.³⁷ Proces diferencijacije koji uspostavlja klasni sistem, zahteva, prema tome, relativno nepromenjive i jednoobrazne kategorije, posredstvom kojih se veliki segmenti društvenog tkiva odsecaju jedni od drugih. Jedino što povezuje nižu i srednju klasu *kao klase*, ako je „veza“ ovde uopšte adekvatan termin, jeste racionalan, regulativni ideal koji obećava postepeni nestanak razlike među njima.

Određenju pojedinca i objašnjenju načina na koji funkcioniše regulativni ideal biće posvećeno čitavo naredno poglavlje, koje nastoji da razjasni sistemski odnos privatnog i javnog. Ovde je bilo važno pokazati kako se, raznovrsnim intertekstualnim tehnikama koje su razdvajale subjekt i objekt reforme, konstituisala stabilna klasna formacija u političko-epistemološkoj ravni. Ta klasna formacija koja je isprva poznavala tri (naizgled) diskontinuirana sloja – dostojne po krvi, klasu pojedinaca i mnoštvo – koji su na taj način ustanovljeni mitologizujućim učincima Velikog reformskog zakona, menjaće se u duhu reformske politike vođene regulativnim idealom. Tako nastaje *entitet* radničke klase, koja se tek početkom druge polovine XIX veka iznutra raščlanjuje – čime će nastati nove formacije dostojnosti vrednih (*respectable*) ili zaslužnih (*deserving*) radničkih klasa i taloga

³⁷ U prvom tomu *Kapitala*, u odeljku koji definiše opšti zakon kapitalističke akumulacije, Marks tvrdi da „relativno suvišno stanovništvo (*surplus population*) postoji u *svima mogućim* nijansama“ (1948: 536, kurziv A. Z.). Razlikujući „tečni, latentni i stagnantni oblik“ tog viška, Marks se direktno suprotstavlja koncepciji koja odbija da prizna ovu vrstu fluidnosti, potvrđenu Novim zakonom o siromašnima koji svakog predstavnika radničke klase – što sticajem najrazličitijih okolnosti može skončati kao korisnik usluga *workhouse*-a – pretvara u prostu kategoriju *the poor*. Određujući pauperizam tek kao četvrti oblik „viška“, a ne kao samo lice radničke klase, Marks insistira na tome da je upravo kapitalistički način proizvodnje ono što, recimo, poljoprivrednog radnika osuđenog na minimalnu nadnicu prisiljava da „stalno stoji jednom nogom u glibu pauperizma“ (Isto: 538). Prema tome, ukoliko se naglasak s nemoći „malog“ čoveka da bude bolji premesti na sistem koji svakog „malog“ čoveka tretira kao uvek već paupera, sam pauperizam prestaje da bude inherentan deo prirode nižih slojeva (klase), i postaje posledica sistema koji klasu izumeva i održava u njenoj strogoj diferenciranosti.

(*residuum*) nepopravljivo „malih“ ljudi. No, i u tom unutrašnjem raščlanjivanju, pauper ostaje da služi kao upozorenje, sigurna sudbina svakoga ko se opire socijalizaciji, obećanoj drugim reformskim zakonom iz 1867. godine. Jer nezavisnost odrpanca/vucibatine nije ona vrsta nezavisnosti koja može doneti dostojnost poštovanja, već je to nezavisnost od sistema koji propisuje moduse socijalizacije u skladu s regulativnim idealom. Zbog toga će *nerad* koji odlikuje sada već strogo kategorizovane „opasne“ klase, postati uzrok nemogućnosti da se njima pripiše dostojnost poštovanja: bilo da je reč o ostarelim fabričkim radnicima koji su razdvajali kućinu u domovima za rad (*workhouse*) – zato što su živeli na teretu države, ili o varalicama koje su na ulicama Londona hinile padavicu da bi zaradile prosjačenjem – zato što takva vrsta zarade ne može dovesti do toga da se „zaradi“ i dostojanstvo.³⁸

Klasa i pol pojedinca

Da bi bila priznata kao jamac društvenog poretka, posebno od donošenja Velikog reformskog zakona, srednja klasa, neodređeno pozicionirana između krvi i mnoštva, snažno je podsticala razvoj sopstvenog idioma. Idiom srednje klase zavisi od te dvostruke diferencijacije, koja se može iščitati iz različitih tipova teksta – on, štaviše, počiva na gustoj

³⁸ U velikom odeljku koji je posvećen prošnjacima u knjizi *The London Underworld*, Mejhju pokazuje kako se dobročiniteljska etika menjala pod uticajem političke ekonomije. „U primitivno doba, prošnjaci su bili priznati kao legitiman sastavni deo društvenog tkiva. U društvenom smislu, i nevezano za oblik državnog uređenja, tokom patrijarhalnog razdoblja postajala su tri stanja u zajednici, stanje zemljoposjednika, njihovih slugu i stanje prošnjaka, koji zavise od prve dve grupe. Ime prošnjaka u to vreme nije pratila sramota, jer su osobe koje su živjele od dobročinstva bile ili odveć stare ili onesposobljene za rad usled neke telesne nevolje... Zaštita prošnjaka se zbog toga smatrala svetom dužnošću“ (Mayhew 2005: 308). Međutim, u XIX veku prošnjak postaje simbol za prevejanog smutljivca, koji zloupotrebljava milosrđe i izvrgava ruglu značaj rada. Etos srednje klase prema kojem poštovanje može proizići samo iz rada koji je vredan poštovanja, a ne iz pukog posedovanja novca, relegira one koji odlučuju da zaraduju a da ne rade, u kategoriju *disrespectable poor*. Pored toga, Mejhjuov primer prošnjaka ukazuje nam na još jedan izuzetno važan aspekt klasnog mišljenja ljudskosti, koji se izvanredno ističe u engleskom jeziku: naime, u ovo doba dostojanstvo čoveka *kao čoveka* nije misljivo. Da bi se bilo dostojnim, vrednim (da bi se imala *dignity, worthiness*), neophodno ju je moći *zaraditi* (što otkriva fraza *earn dignity*).

Promenjeno shvatanje prosjačenja u odnosu na „primitivna, patrijarhalna vremena“ bilo je sasvim u skladu s dubokim uverenjem da su sami siromašni krivi za sopstveni neuspeh da izađu izvan kruga bede. Zanimljivo je, međutim, da je predstava o prošnjaku kao o integralnom članu zajednice koja je transformisana u predstavu o simboličnom pauperu, doživela još jednu transformaciju poslednjih decenija XIX veka, koja se odražava i u terminološkoj smeni pauperizma (*pauperism*) u siromaštvo (*poverty*) (v. Williams 1981). Iako je Novi zakon o siromašnima u istoj formi opstajao od 1834. do 1929. godine, *the poor* se u međuvremenu pretvaraju u *the impoverished* (osiromašeni), a tu promenu posreduje pojam „nezaposlenost“ (*unemployment*), koji ulazi u optičaj osamdesetih godina XIX veka. Dakle, jednoobraznu kategoriju koja obuhvata sve one koji nisu u stanju da prevaziđu bedu, zamenjuje šira i propusnija kategorija koja podrazumeva da siromašni nisu *jedini* krivci za sopstveno stanje: nestalnost zaposlenja, njegovo odsustvo u trenucima ekonomskih kriza kojima ovaj period obiluje, starenje, sve to stvara prostor za razvoj koncepcije o *neželjenoj* nezaposlenosti (v. Pugh 2007: 49).

intertekstualnosti. Pod time se misli na unutrašnju vezu između tekstova kakvi su bili pamfleti i ekscerpti izveštaja o klasi „malih“ ljudi, i eseja, novinskih članaka, traktata koje su potpisivali lekari, poput Vejklija; filozofi, poput Bentama i Džejsma Mila; književnici i izveštači, poput Dikensa i Vilijema Hazlita (William Hazlitt [v. Hazlit 2009]); istoričari, poput Makolija; naučnici, poput Faradeja; i istraživači društvenih prilika, poput Mejhjua. Svi oni su učestvovali u proizvodnji javnosti (*publicity*), no ne kao osobe koje bismo danas nazivali novinarima ili „angažovanim intelektualcima“, već kao oni koji su svojom tekstualnom produkcijom izumevali i definisali granice javnosti, njene korisnike i vrednosne sisteme.

Intertekstualnost koja je u nerazmrsivoj vezi s normativnošću javnosti, na neočekivan način povezuje jezik, recimo, izveštaja o stanju siromašnih i jezik visoke književnosti. Normirana dvostruka diferencijacija iz koje proizlazi idiom srednje klase može se tako iščitati iz tekstova koji nastaju u vreme kada je „repozitorijum vrlina“ već postao jasno definisan, dakle, krajem četrdesetih i pedesetih godina XIX veka, kada srednja klasa, na primer, potvrđuje i konzumira samu sebe kroz svet iz mašte, u ponovnom, specifično viktorijanskom otkrivanju Kamelota. U knjizi *Victoria's Heydey (Vrhunac Viktorijine vladavine)*, Dž. B. Priestli (J. B. Priestly) na sledeći način opisuje uticaj arturijanskih legendi, oživljenih u delima Tenisona (Tennyson), Metjua Arnolda (Matthew Arnold) i mladih preraphaelita poput Rosetija (Rosseti), na samo određenje engleske srednje klase:

Pošto bi u svom domu u Kouktaunu ugstile gospodina Gredgrajnda i gospodina Baunderbija, mnoge bi umorne domaćice posle toga bar na časak nastojale da još jednom vide princa Geroncija i ser Lanelota, ili da sebe zamisle kao Lepu Inid ili kraljicu Ginevru.³⁹ U tim je legendama moglo biti i više nasilja nego među pijancima u mračnim ulicama iza fabrika, ali je to bilo nasilje iz sna, u kojem nije tekla prava krv, niti je tu bilo ijednog proburaženog stomaka. I tu je bilo seksa, ali je on

³⁹ Mr Gradgrind i Mr Bounderby su likovi iz Dikensovog romana *Teška vremena*, koji u ovo doba već figuriraju kao simboli određenog tipa ličnosti i ponašanja (Gredgrajnd je tipizirao hladnu glavu koju zanimaju samo cifre i činjenice, a Baunderbi, upravnik fabrike, bio je oličenje uspešnog industrijalca koji se samo svojim radom izdigao iz potpune nemaštine). Kouktoun („koksograd“) je fiktivni grad industrijskog severa u koji je smešten ovaj roman. Princ Geroncije (Geraint) i Lepa Inid su likovi Tenisonovih *Idila (Idylls of the King)*, preuzeti iz velškog folklora i arturijanskih legendi, kao i vitez Lancelot (Lancelot), čuven po svojoj hrabrosti i tajnoj ljubavi prema Arturovoj supruzi, kraljici Ginevri (Guinevere). O preraphaelitima u književnosti i slikarstvu, te prisustvu arturijanskih legendi u samoteatralizaciji viktorijanaca, na ovim prostorima pisala je Tatjana Jukić u knjizi *Zazor, nadzor, svidanje* (2002).

bio delikatan poput latica cveća, bez naprezanja oznojenih tela, mirisa ribe ili koza, trudnoća i spontanih pobačaja. Sve se događalo u zanosnim predelima u cvatu ili u doba pred žetvu, u svetlucavo belim gradovima, u senovitim šumama koje su se prostirale između čarobnjakove kule i velikih zamkova, mlečnim jezerima koja su vrvela od čini, u zemlji iz koje su nestale sve železnice, crne fabrike, rudnička okna i čatrlje pogođene kolerom. Turniri, plemeniti zadaci i ljubavne avanture oduzimaju tad mesto ekonomiji, zakupima, dividendama, fakturama i tereticama. (Priestly 1972: 276)

Mogućnost konzumiranja fascinacije magičnim svetom kralja Artura diferencirala je srednju klasu od onih društvenih slojeva za koje je važila poslovice da je „opijanje najkraći put iz Mančestera“. I odista, u uspostavljanju idioma srednje klase ključno je mesto pripadalo modelu razgraničenja. Međutim, pored diferencijacije, za *fenomenalnost srednje klase* u doba viktorijanske reartikulacije arturijanskih legendi bio je neophodan još jedan uslov.

Da bi se, naime, bilo pojedincem, da bi se sledio vlastiti interes i na taj način uvećavao ukupan prostor slobodnog kruženja interesa, bilo je neophodno moći plaćati porez na dohodak i posedovati bar jednog člana domaće posluge (*domestic service*). Ovo su bili nedvosmisleni statusni simboli srednje klase sredinom XIX veka. Tome u prilog idu i sledeći podaci: broj zaposlenih u tekstilnoj industriji, najjačoj engleskoj manufakturi, 1851. godine iznosi oko 527000, dok u domaćoj posluzi radi čak 1039000 ljudi (Herder 2003). Prema tome, za formu prikazivosti srednje klase ključan je rad koji je nevidljiv, te je otuda odsutan i iz njenog imena. No, pored toga, integralni deo prikazivosti srednje klase je i naglašen nerad jednog zamašnog njenog dela – žena srednje klase – koji se nadomešta radom radničke klase. Poetičnije rečeno, biti pojedinac znači omogućiti vlastitoj supruzi da se umori od gošćenja gospode Gredgrajnda i Baunderbija u toploj, prostranoj i ugodno opremljenoj sobi za primanje – sobi koju su ugrejale, očistile i načinile ugodnom nevidljive osobe, odsutne u prisustvu ove gospode. Biti pojedinac znači ostvariti uslove mogućnosti da svet dividendi i teretnica bar na časak odmeni mitski svet u kojem se supružnici srednje klase u mašti preobražavaju u Geroncija i Lepu Inid, svet u kojem nema ni fabrika ni čatrlji iz kojih uglavnom dolaze osobe čiji rad ostavlja prostora za maštu od gošćenja klonulim „domaćicama“. Konačno, da bi to bilo moguće, biti pojedinac znači na specifičan način

posedovati radničku klasu – jer je i domaća posluga proleterijat⁴⁰ – budući da se time afirmativno, a ne samo u negaciji potvrđuje sadržina srednje klase.

Stoga je klasni sistem ustanovljen i na temelju intertekstualne diferencijacije i na temelju zamišljenog posedovanja tuđe radne snage, što služi kao jaka potvrda jaza među klasama. Upravo to na izvestan način obesmišljava obećanje regulativnog ideala kojim se rukovodi reformski proces. Sam taj ideal pokazuje se kao apstraktan i uvek već odložen, ukoliko se obećava da će niže klase, nekad kad i same steknu uslove da postanu repozitorijum vrline, moći da poseduju sve oznake one klase koja je sada zdrava, vrlo i mudra. Čiju će, naime, radnu snagu tada posedovati radničke klase?

Klasa se danas najčešće misli kao nužno dualna ekonomska kategorija koja priziva antagonistički odnos borbe; ili kao „kulturna“ kategorija koja nešto govori o vrednostima, uglavnom postavljenim u opozicionom odnosu (visoko/nisko; uzvišeno/vulgarno; duhovno/materijalno; jedinstveno/obično, itd. [Bourdieu 1979]); ili kao politizovani identitet.⁴¹ U ovom sam poglavlju nastojala da pokažem da se klasa konstituisala kroz raznovrsne diferencijalne procese koji nisu bili isključivo ekonomskog karaktera, i koji su tek naknadno mogli postati osnov „kulturne“ klasifikacije ili politizovanih identiteta. Ovde je otuda bilo važno pokazati da se u doba ustanovljenja klase *kao kategorije*, entitet na koji se odnosila nije *percipirao* i *tumačio* isključivo kao proizvod određenih ekonomskih okolnosti, niti je bio precizno razdvojen od drugih kategorija, poput pola ili „rase“, koje će upravo ovim višestrukim procesom diferencijacije takođe steći zaseban status. To će se na zanimljiv način izmeniti političkom emancipacijom predstavnika radničke klase.

⁴⁰ Zanimljivo je pitanje da li je domaća posluga tako primetno odsutna iz opisa radničke klase, uprkos svojoj brojnosti, zbog toga što je najvećim delom bila sastavljena od žena. *Maid-of-all-works* (devojka za sve), čije je posedovanje bilo takoreći donja granica koja je odvajala nižu srednju klasu od radničke klase (Tosh 2007: 19), već u svom imenu jasno naznačuje pol radnika. U sistemu domaće posluge čiji je broj zavisio od prihoda, najveći deo je otpadao na žene – od pralji, sobarica, kuvarica, devojaka koje su donosile ugalj, ličnih družbenica, služavki, do dadilja i dojilja. Samo bogata domaćinstva su sebi mogla da priušte batlera, lakeja (*footman*), potrčka (*errand boy*), ne samo zato što je plata za muškarca, u skladu s opštim trendom, morala da bude viša, nego i zato što se posedovanje muške posluge tretiralo kao luksuz za koji se plaćao posebno određen porez.

⁴¹ U tekstu „Ranjeni identiteti“, Vendi Braun (Wendy Brown) upućuje na opravdanost današnjih svrstavanja klase u „politzovane identitete“ unutar sveprisutnih politika identiteta. Ona kaže: „Sasvim suprotno marksističkoj kritici društvene celine i viziji potpune transformacije, ovde se postavlja pitanje u kojoj je meri politici identiteta neophodan standard... koji ne samo što čuva kapitalizam od kritike, nego održava nevidljivost i neartikulisanoost klase – i to ne slučajno, nego endemski. Jesmo li igde mogli natrčati bar na jedan razlog zbog kojeg se klasa bez izuzetka uvek pominje u multikulturalističkoj mantri 'rasa, klasa, rod, seksualnost', ali se retko gde razmatra i razvija?“ (Braun 2011: 231).

Klasa je funkcionisala kao diferencijalan pojam do trenutka u kojem je proces spajanja društvenog i političkog kroz reformske gestove prestao da bude politički ambivalentan. Ona je iznad svega bila obeležje odsustva ili prisustva određenih odlika – zdravlja, vrline, mudrosti – do trenutka u kojem se reforma integriše u političko, što u izvesnom smislu simbolizuje Zakon o predstavljanju naroda iz 1867. godine. Druga dva od tri reformska zakona donesena u XIX veku – Zakoni o predstavljanju naroda iz 1867. i 1884. godine – političkom reformom istržu „male“ ljude iz mnoštva, obezbeđujući im status građanina i, posredno, status pojedinca. Upravo su ti reformski zakoni imali velikog udela u pretvaranju klase u bitno ekonomsku kategoriju, budući da su, po ugledu na prvi, Veliki reformski zakon, nove glasače – građane – definisali u skladu s njihovim primanjima. I, iako su oslobodili radničku klasu balasta singularno određenog entiteta mnoštva, omogućivši joj unutrašnje raslojavanje i političko predstavljanje, ovi su zakoni utvrdili ekonomski aspekt klase i postojanost klasnog sistema, pretvarajući buduće pojedince u trajno klasno određene pojedince.

Preobrazivši predstavnika radničke klase u građanina, reformski zakoni su, u liberalnom duhu stalne političke ekspanzije, odista proširili udeo stanovništva kojem se princip usavršivosti priznaje, nametnut kao dužnost. No, takva politička emancipacija nije oslobođena regulativnog ideala, što za posledicu ima očuvanje klasnog karaktera građanina. Jer ti novi „pojedinci“ nisu građani zato što su pojedinci (zato što *mogu* da budu bolji nego što jesu), nego se njima otvara mogućnost da postanu pojedinci političkom činjenicom da su postali građani (zato što *treba* da budu bolji nego što jesu). A taj nalog prati čitav niz mera socijalizacije u idiomu srednje klase, kojoj u drugoj polovini veka *više ne pripada diferencijalni status*. Srednja klasa se, rečima Pamele Gilbert, sada pojavljuje kao „počasna kategorija povezana s posedom izvesnog karaktera, kao potencijalno univerzalna ne-klasa spram klasa koje su ispod nje“ (Gilbert 2007: 45).

U XIX veku je, prema tome, došlo do temeljnog preobražaja kada je reč o klasi. Klasni sistem je tada ustanovljen kao fiksiran, što je proizvelo i duboko uverenje da se on ni na koji način ne može popustiti, već da ga je neophodno svrgnuti, ukinuti revolucionarnim gestom. Međutim, tokom XIX veka je i sama klasa koja je bila posrednik u ustanovljenju klasnog *sistema*, sistemski prestajala da bude vidljiva kao klasa. Utoliko, za drugu polovinu XIX veka više nije karakteristično ambivalentno spajanje političkog i

društvenog kakvo je odlikovalo period uspona srednje klase. Politika ranih reformatora u ovom razdoblju dobija svoj institucionalni izraz, kako u vidu Zakona o upravljanju otpadom, tako i u vidu Zakona o predstavljanju naroda, koji otelovljuje liberalnu veru u dalekosežnu mogućnost usavršavanja nesavršenih ljudskih bića, i priznanje da će se dobro najvećeg broja najdelotvornije realizovati načelnom slobodom izbora najvećeg broja. Reformski zakon iz 1867. godine otud u izvesnom smislu predstavlja političku potvrdu utilitarističkih stremljenja koja su obeležila prvu polovinu veka, kako ih 1863. godine u *Utilitarizmu* jezgrovito opisuje Džon Stjuart Mil:

Kao sredstva kojima se najbliže može doći do ovog ideala [idealnog izvršenja utilitarističkog moraliteta] korisnost bi se preporučila prvo, da se putem *zakona i socijalnog uređenja (social arrangements)* uspostavi što je moguće tešnja harmonija između sreće ili (kako bi se sa praktičnog stanovišta moglo reći) interesa svakog pojedinca i interesa celine; i drugo, da *vaspitanje i javno mnjenje* koje ima tako ogromnu moć nad ljudskim karakterom, treba da se upotrebi tako da se u svesti svakog pojedinca učvrsti nerazlučiva veza između njegove vlastite sreće i dobra celine. (Mil 1960: 20, kurziv A. Z.)

Širenje najvećeg broja političkim dodeljivanjem zasebnosti jedinici istrgnutoj iz mnoštva, praćeno je strukturno drugačijom ulogom zakona, nametanjem uniformnog obrazovanja (isprva, doduše, samo jednoj – radničkoj – klasi) i diseminacijom javnog mnjenja kao mnjenja ne-klase. Pratilo ga je, dakle, umnožavanje mera koje su imale moć da socijalizuju *dužnost*. Transformacija političkog, nastanak države kao staratelja nad svima onima koji sami nisu bili u stanju da slede sopstveni interes, prvi je uslov mogućnosti širenja najvećeg broja. Drugi uslov mogućnosti te ekspanzije bio je uspostavljanje stabilnog okvira diferencijacije koji će u drugoj polovini veka, kada reformska politika postane integralni deo politike *stricto sensu*, služiti kao vrednosna mreža za definisanje *tipa* pojedinca.

Usled toga uvođenje ustanove domaće posluge u ovoj tački teksta nije bilo samo retoričkog karaktera. Iako je takoreći opšte mesto da kapitalisti poseduju radničku klasu budući da poseduju njen rad, ukazivanje na specifičnost posedovanja radničke klase u formi domaće posluge trebalo je da uvede usložnjavanje u poimanje same klasne strukture. Iako su u novijoj teorijskoj literaturi nizanja „roda, klase, 'rase' itd.“ postala takoreći *de rigueur*, i dalje je ustaljeno razumevanje koje klasu postavlja izvan polne strukture, kao da klase

nisu sastavljene od polno određenih individua, što u jednakoj meri često važi i obratno. Upravo te zapete koje privremeno – umesto trajno, tačkom – odvajaju navedene kategorije, u izvesnom smislu pojednostavljaju njihov međuodnos, budući da se predstavljaju kao kontinuitet zasebnih kategorija koje stoje naporedo. Upućivanje na njihovo presecanje, rasecanje i usecanje od ključnog je značaja da bi se razumela ne samo njihova međuzavisnost, nego i kontekst koji osporava opravdanost njihovog – čak i puko tekstualnog – razdvajanja.

Dakle, uvođenjem domaće posluge, „klasna“ struktura se otvara u presecima s jednom drugom *kategorijom*, kategorijom *pola* – kako onih koji rade (muškaraca *i žena* radničke klase i muškaraca srednje klase), tako i onih koji ne rade (žena srednje klase). Proces klasne diferencijacije uspostavlja klasni sistem i klase kao entitete. No, taj je proces u najužoj vezi s uspostavljanjem drugih kategorija koje podupiru, potvrđuju i perpetuiraju ne samo klasni sistem, nego i okvir unutar kojeg se klase kao entiteti diferenciraju. To je okvir u kojem je postala moguća *distribucija prava na zvanje pojedincem*; okvir u kojem se pojedinac određuje, ustanovljuje i samopotvrđuje u opreci prema onima koji se ne normiraju kao pojedinci. Taj okvir u kojem ove kategorije stiču značenje, okvir koji omogućava *i njihovo povezivanje i njihovo razdvajanje*, jeste sistem privatnog i javnog.

III Sistem privatnog i javnog

Ne opstaje najjači u vrsti, niti onaj najinteligentniji. Opstaje onaj ko se najlakše prilagođava.

Čarls Darwin

Treće poglavlje predstavlja osovinu ove studije, pošto se u njemu razrađuje ključna sintagma „sistem privatnog i javnog“. Ta sintagma treba da omogući puno razumevanje značenja pojmova pojedinac i klasa, ali i pojma pol, kojem su na različite načine posvećena dva završna poglavlja ove studije. Složenica „sistem privatnog i javnog“ označava kompleksno prožimanje simboličkih i materijalnih praksi koje opravdavaju distribuciju prava na zvanje pojedincom. U tom smislu, sistem privatnog i javnog predstavlja nov normativni okvir nerazdruživ od procesa reforme i transformacije političkog. Za njega se može reći da je *nov*, pošto su uslovi mogućnosti nastanka ovog okvira dve temeljne promene karakteristične za XIX vek. Prva se odnosi na promenjenu ulogu znanja, a druga na zamenu aristokratsko-merkantilističke osnove vrednosti slobodnim kruženjem interesa. Te se promene organizuju oko shvatanja *pojedinca* kao stvarnog vlasnika sopstvene ličnosti i poslova, iz čega se izvodi njegovo utemeljeno znanje vlastitog interesa, moć delovanja i kapacitet za autonomno predstavljanje. Dinamični *princip usavršivosti* na kojem počiva takvo određenje pojedinca i, u skladu s tim, distribucija prava na zvanje pojedinca, nalazi se u osnovi tog novog okvira.

Insistiranje na novini okvira koji se određuje kao sistem *privatnog i javnog* zahteva izvesna preliminarna objašnjenja. Privatno i javno, naime, nisu fenomeni koji se prvi put javljaju u XIX veku ili u viktorijanskoj Engleskoj. Oni su već u antičkoj Grčkoj i starom Rimu funkcionisali kao organizacioni principi društvenog života. Već tada oni su imali ključno mesto u definisanju političkog, prostora građanstva i prostora izuzetosti iz stvari od javnog značaja (*res publica*). Uprkos tome, iako se može tvrditi da je u evropskom kontekstu ova podela imala izvesna značenja (premda nikada tako stabilna i politički relevantna kao u Grčkoj i Rimu), ona do kraja XVIII veka nema izravno *politički* značaj.

Da bi privatnost i javnost (ponovo) postali politički fenomeni bilo je neophodno ukrštanje nekoliko važnih činilaca. Prvo, za to je nužna pojava shvatanja pojedinca kao nosioca neotuđivih prava koji je u stanju da ih samostalno reprezentuje; odnosno, za to je bila neophodna promena u shvatanju predstavljanja i suverenosti. Drugo, za repolitizaciju privatnog i javnog ključna je pojava tržišnog mehanizma kojem je cilj održavanje prostora kruženja interesa slobodnim. Treće se, što je u intrinzičnoj vezi s prethodne dve tačke, odnosi na transformaciju političkog i rađanje države koja više nije *commonwealth*. Najzad, četvrto podrazumeva pojavu normi domaćinstva (*domesticity*), „koja se ujedno odnosi na specifično modernu privatnost i na nešto što je nerazumljivo ukoliko se odvoji od našeg modernog iskustva javnosti (*publicity*)“ (McKeon 2005: xx-xxi).

Kada se, prema tome, govori o pojavi *sistema* privatnog i javnog kao o nečemu što je karakteristično za XIX vek, želi se izložiti unutrašnja uslovljenost privatnog i javnog koja u ovom razdoblju dobija novu – sistemsku i sistematičnu – formu. Taj sistemski/sistematičan i stoga bitno procesualan karakter udvajanja i uslovljavanja privatnog i javnog, ovde treba da opravda upotrebu višesmislenog pojma „sistem“. Pojam privatnosti, stožeran ne samo za tu sintagmu već i za čitav ovaj rad koji se iz nje razvija, tumači se posredstvom *prava* na privatnost, što je jedno od neekspliciranih neotuđivih prava pojedinaca. Konačno, javnost se određuje posredstvom ovog prava, kao prostor u kojem se pravo pojedinca na privatnost ospoljava. Sistem privatnog i javnog utoliko treba razumeti kao normativni okvir koji omogućava distribuciju prava na zvanje pojedincem, odnosno prava na privatnost i njegovo ospoljavanje u javnosti. Zbog toga je struktura ovog poglavlja zamišljena tako da postepeno uvodi svaki od pojmova od kojih se sastoji sintagma „sistem privatnog i javnog“. Pojmovi uvedeni u prethodnom poglavlju – pojedinac, princip usavršivosti i regulativni ideal – ovde se otvaraju kao ključni za razumevanje unutrašnjih ograničenja mogućnosti ospoljavanja prava na privatnost (*imati i biti* privatnost).

Jedan od najvažnijih pojmova u ovom poglavlju jeste pojam norme. Kao što je pokazano i u prethodnom poglavlju, veza između normi i znanja koja ih opravdavaju, objašnjavaju i utvrđuju, intrinzičnog je karaktera. Naglašavajući tu vezu, ovde je potrebno istaći da se javno pojavljuje i kao prostor ospoljavanja prava na privatnost i, *istovremeno*, kao prostor cirkulisanja i utvrđivanja normi. Time se želi naglasiti unutrašnja veza

distribucije prava na zvanje pojedincem i način konstituisanja, primera radi, klasnog sistema, s jedne, i naturalizacije polnosti, s druge strane. Javnost (*general public*) se tako predočava kao prostor iz kojeg se mogu iščitati sistemske forme uređenja odnosa normi i znanja.

Zbog toga je, kada se govori o sistemu privatnog i javnog, važno imati na umu poziciju koja pripada znanju. U uvodu svoje knjige o političkom čitanju istorije i roda, Džoan Skot (Joan W. Scott) je ovako određuje:

Takvo znanje nije apsolutno ili istinito, već je uvek relativno. Ono je proizvedeno na složene načine unutar širokih epistemskih okvira koji po sebi imaju (bar kvazi) autonomnu istoriju. Njegove upotrebe i značenja postaju političke tačke spora, i sredstva kojima se konstruišu odnosi moći – odnosi dominacije i subordinacije. Znanje se ne odnosi samo na ideje, već i na institucije i strukture, svakodnevne prakse i specijalizovane rituale, budući da sve to uspostavlja društvene odnose. Znanje je način na koji se uređuje svet; *kao takvo ono ne prethodi društvenoj organizaciji*, već je od nje neodvojivo. (Scott 1999: 2, kurziv A. Z.)

Primer koji sledi, o diseminaciji „istine“ o odsustvu samokontrole kod žena, može da posluži kao delimična ilustracija teze Džoan Skot o vezi znanja i normi. On se ovde javlja i u formi eksplanatornog ekskursa koji anticipira potonja poglavlja, i koji *in nuce* objašnjava vezu između sistema privatnog i javnog i političke odluke da se ženama uskrati pravo na punopravno građanstvo. Naime, prema idiomu srednje klase, samokontrola predstavlja ključnu odliku pojedinca, jer spada u ona svojstva koja potvrđuju sposobnost sleđenja sopstvenih interesa i moć autonomnog predstavljanja. Utoliko „istina“ medicinskog diskursa o subverzivnom delovanju ženskog tela protiv pretvaranja žena u pojedince, ima i izravne političke učinke pošto deluje kao zapovest, kao nalog, a ne samo kao puki opis. U tekstu „Uterine Disease as a Factor in the Production of Insanity“ („Bolest materice kao faktor u razvoju ludila“), napisanom 1887. godine, američka lekarka, Alis Mej Farnam (Alice May Farnham), počinje članak upravo podsećajući čitaoce na *zapovest* koja je doskora bila popularna i *među lekarima* i u *javnosti*, prema kojoj „gotovo sve bolesti koje pripadaju ženskom telu (*flesh*) dolaze ili od poremećaja ženskih reproduktivnih organa, ili su pod takvim uticajem ovih organa da uspostavljaju posebnu grupu oboljenja“

(nav. u Theriot 1993: 3). Da bi se ovaj primer razvio, treba pokazati kako je došlo do zgušnjavanja jednog (sumnjivog) medicinskog nalaza u nalog.

Na samom početku Viktorijine vladavine objavljen je priručnik o održavanju zdravlja u trudnoći. Autor tog popularnog priručnika, namenjenog „svakoj udatoj i dobro obrazovanoj ženi“ (Bull 1837: 55), koji je doživeo čak 14 reizdanja, bio je Tomas Bul (Thomas Bull), lekar akušer u bolnici Finsberi. Obraćajući se svojim čitateljicama eksplicitno nespecijalizovanim jezikom, u želji da prenese informacije koje će imati laku primenu, Bul poglavlje o mogućim bolestima tokom trudnoće otvara sledećim iskazom: „Ako se izuzme stomak, u telu nema organa koji ima rasprostranjeniju kontrolu nad ženskim sistemom (*female system*) od materice (*womb*)“ (Isto). U trenutku kada je priručnik napisan, ova „istina“ već je imala status činjenice – činjenice koja prevazilazi medicinske narative, i služi kao valjano objašnjenje zbog čega žene kao pol (bez obzira na klasu) ne krasi moć samokontrole. Žena ne može imati kontrolu nad sobom, pošto nad njom ima kontrolu materica. Široko dostupni, popularni priručnici, poput Bulovog, koji se nisu bavili metafizičkim ustrojstvom polnosti ili njegovim političkim efektima, diseminirali su, dakle, takve „istine“, što su u jednakoj meri činili i specijalizovani udžbenici koje su pisali ugledni profesori medicine čija su mišljenja ostajala pohranjena u stavovima mnogih novih pokolenja stručnjaka. Međutim, ti „naučni opisi“, odnosno „činjenice“ koje je potkrepila medicinska nauka, po svojoj naravi nisu bile isključivo deskriptivne. Normativni naboj tih opisa pokazao se u punom svetlu kada se u drugoj polovini XIX veka podela rasprava o sposobnosti žena da se obrazuju, i to posebno u polju same medicine.

Emili i Elizabet Blekvel (Emily i Elizabeth Blackwell), prva žena u Medicinskom registru Ujedinjenog Kraljevstva, u svom ranom i prilično apstraktnom tekstu „*Medicine as a Profession for Women*“ („Medicina kao profesija za žene“), napisanom 1860. godine, pokazuju zbog čega će pitanje žena u medicini imati tako kontroverzno mesto:

Jer ono što je učinila ili naučila jedna grupa žena, postaje, posredstvom svima zajedničke ženskosti (*womanhood*), svojina svih žena. To ostavlja traga na njihovo mišljenje i delovanje, i menja njihove odnose prema drugim sferama života, na način na koji postignuća muškaraca u istom poslu ne bi mogla da učine. Te žene koje su se odlučile na život posvećen naučnom istraživanju i praktičnoj aktivnosti, toliko različit od društvenog života žene ili njenog života u domaćinstvu, a opet tako povezan s njim, na te će pozive gledati iz sveže perspektive, videvši u novom svetlu plemenite

mogućnosti koje pozicija žene njoj otvara; i premda je tih žena možda malo, i to će biti dovoljno da se formira nov element, drugi kanal iz kojeg bi žene uopšte uzev mogle crpeti. (Blackwell 1860: 155)

Prema ovakvom stavu pokazano je veoma malo entuzijazma (v. Anon. 1871). Važno je istaći da su upravo priznati vrhunski stručnjaci iz oblasti ginekologije i psihijatrije ulagali oštar glas protiv ulaska žena u medicinu, oslanjajući se na staru bulovsku tezu o dejstvu materice. „Istaknuti učesnici u raspravi o obrazovanju bila su četiri lekara, Klouston, Modslie, Plejfer i Torbern (Clouston, Maudsley, Playfair i Thorburn)... koji se više nisu zadovoljavali specijalizovanim stranicama medicinskih časopisa, nego su svoja gledišta promovisali u popularnim časopisima koji su čitani u domaćinstvima srednje klase“ (Digby 1989: 208). Upotreba javnosti u procesu prevođenja (tobože) specijalističkih argumenata u politički održive i upotrebljive argumente, predstavljala je sastavni deo rada na održanju kontinuiteta normativnog okvira, sistema privatnog i javnog. Stoga je ovaj primer trebalo da pokaže da je posedovanje prava na zvanje pojedincem (koje implicira priznanje građanstva dodelom prava glasa), u vezi s određenim normama i određenim znanjima koja uslovljavaju i omogućuju to priznanje.

Sistem

Kako razumeti strukturni karakter sistema privatnog i javnog? Budući da se preklapa i s političkim, i s ekonomskim i s društvenim, ali se ne svodi ni na jedan od ovih procesa, sistem privatnog i javnog se ne može odrediti kao kruta struktura organizovana oko jasno određenih dihotomija. Kako je u svom nastajanju nerazlučiv od fenomenà koji su i sami bitno procesualni – kapitalizma i države (*state*) – i njega odlikuje pokretljivost, procesualnost, uz stalno nastojanje da se obezbede i fiksiraju unutrašnje granice. Iako bi korišćenje termina „sistem“ možda mogao da zavede na pogrešan trag, nagoveštavajući da je reč o nekakvoj zaokruženoj, zadatoj i potpunoj strukturi, ta se „struktura“ u strukturnom smislu mora posmatrati kao pomična, promenljiva i prilagodljiva⁴² – liberalnom zahtevu

⁴² U tom smislu govor o sistemu privatnog i javnog kao o strukturi može biti problematičan, jer je to struktura bez fiksiranog središta, struktura u kojoj se samo središte pomera (v. Derida 1988). Takođe, iako sistem privatnog i javnog svoj početak ima u XIX veku, ne treba razumeti da je ovaj fenomen vezan isključivo za XIX vek i da s njegovim okončanjem nestaje. Naprotiv, sistem privatnog i javnog opstaje u vremenu koje će doći, preobražavajući se i odgovarajući novim prilikama koje su karakteristične za XX i XXI vek.

stalne ekspanzije slobode, protoku kapitala i širenju znanja. Utoliko je ključno određenje te eluzivne strukture *normativnost* koja nema ograničen domet, u smislu da se odnosi samo na pojedine društvene slojeve ili određene individue. Regulativni ideal, izveden iz naizgled univerzalnog i egalitarnog načela usavršivosti, određuje način funkcionisanja sistema privatnog i javnog.

Šta je to što sistem privatnog i javnog čini sistemom? Sistem bi se mogao odrediti funkcionalistički: kao organizovana struktura, celina čiji su elementi međusobno povezani, i čije unutrašnje veze treba da omoguće njegovo očuvanje. Izbor upravo ovog termina bez sumnje je unapred potencijalno osuđen na pogrešna tumačenja, pošto pojam sistema baštini i teleološko ili organsko shvatanje vezà među njegovim delovima. Uprkos tome što se time odričem zamašnog dela filozofske tradicije i svesno ostavljam po strani ona tumačenja sistema koja naglašavaju njegovu organsku zaokruženost, smatram da taj pojam treba zadržati zbog aspekta koji ističe *organizaciju* inherentnu sistemu.

Ova struktura koja se pojavljuje krajem XVIII, a vrhunac, bar u britanskom kontekstu, dostiže u drugoj polovini XIX veka, odnosi se na proces kojim se nesistemski distribuirano pojedinačno i opšte preobražava u sistem privatnog i javnog. Utoliko se ta struktura više ne organizuje oko opštosti koja bi se mogla odrediti bilo kao suveren koji svojim telom i rečju ima moć da predstavlja svakog pojedinačnog podanika, bilo kao apstraktno definisana vrednost zlatne poluge u merkantilističkom ekonomskom učenju, bilo kao plemenitost krvi oko koje se formira feudalni društveni sistem. Upotreba pojma „sistem“ ovde treba da potcrta *sistemski* karakter preobražaja pojedinačnog i opšteg u sistem privatnog i javnog, i *sistematičnost* izvođenja tog preobražaja. Prema tome, umesto kao okoštala struktura koja počiva na nekim zadatim, nepromenljivim – organskim, prirodnim – odnosima, sistem se ovde misli kao *proces sistematizacije* koji se uvek samo izdaje kao dovršena struktura.

Šta su delovi ili elementi ovako definisanog sistema? Sistem privatnog i javnog je okvir u kojem se „posedujući pojedinac“ ustanovljuje kao posedujući, *a fortiori* i kao pojedinac, te bi se utoliko moglo učiniti da su pojedinci osnovne komponente ovog sistema. Taj je okvir, naime, podloga nesmetanom ukrštanju interesa posedujućih pojedinaca, što može navesti da se u tim procesima ukrštanja prepoznaju veze među delovima sistema. Priroda tih veza, međutim, nije očigledna, pošto su pojedinci po pretpostavci autonomni: i

to ne samo zbog toga što su posednici sopstvene ličnosti i poslova i zato što su u stanju da slede sopstveni interes, nego i zato što više nisu suspregnuti ogradama koje nameće suveren u interesu *commonwealth*-a, plemstvo u cilju osiguranja protoka plave krvi, ili zatvoren ekonomski sistem. Drugim rečima, određena na ovaj način, autonomija pojedinca bi u načelu morala da negira bilo kakvu formu zavisnosti među delovima sistema kako se on uobičajeno shvata. No, sistem privatnog i javnog se upravo organizuje oko predstave o zajedničkom prostoru kao o pukom aritmetičkom zbiru pojedinačnih interesa. Ono što u XIX veku postaje specifično – procesualno – vezivno tkivo ovog sistema odnosi se na pretvaranje *opšteg/zajedničkog (common)* prostora u prostor *javnih* međudnosa, koji u svojoj osnovi zadržavaju *pojedinačne* interese kao *privatne* interese pojedinaca.

Uz rizik od ponavljanja, ovde je ponovo važno istaći da ovakvo shvatanje pojedinca samo po sebi nije proizvod XIX veka, odnosno da ono prethodi ustanovljenju sistema privatnog i javnog. U uvodu u *Političku teoriju posjedničkog individualizma*, Krowford Makferson (Crawford B. Macpherson) sažeto prikazuje osnovna načela „prvobitnog individualizma“, karakterističnog za teorije društvenog ugovora XVII veka:

Suština ljudskosti je u slobodi od ovisnosti o volji drugih i sloboda je funkcija vlasništva. Društvo ostaje mnoštvo jednakih, slobodnih pojedinaca koji se odnose jedni spram drugih kao posjednici svojih sposobnosti i onog što su postigli njihovim korišćenjem. Društvo se sastoji od odnosa razmjene između posjednika. Političko društvo postaje sredstvo sračunato za zaštitu tog vlasništva i očuvanje uređenih odnosa razmjene. (Macpherson 1981: 2-3)

Filozofska tradicija liberalizma pojedinca u pojmovnoj ravni određuje kao nezavisnu jedinku, *slobodnu* upravo na temelju odsustva zavisnosti i na temelju posedovanja sopstvene ličnosti i poslova; *jednaku* s drugim jedinkama u pravu na sopstveno posedovanje i u pravu na prostor razmene; *povezanu* s drugim jedinkama samo na spoljašnji način, u cilju zaštite prostora razmene i posedničkog prava nad sobom. Utoliko se pojedinac, na ovaj način pojmovno konstruisan, javlja bar dva veka pre no što će biti ostvareni uslovi da tako određen pojedinac bude prepoznat i priznat kao pojedinac. Ti su uslovi ostvareni u XIX veku i u neposrednoj su vezi s razvojem sistema privatnog i javnog, odnosno sa sedimentacijom učinaka procesa sistematizovanja i pozicioniranja, i njihovog sistemskog sprovođenja.

O kakvim je procesima ovde zapravo reč? U prethodnom poglavlju je na primeru tekstova ranih reformatora pokazano da je entitet mnoštva stvoren kao entitet koji se zna kao klasni. Znanja o „malim“ ljudima jednovremeno su podupirala *činjenicu* da postoje pojedinci, odnosno nešto takvo kao što je „klasa pojedinaca“, i umnogome su doprinela pretvaranju same klase, odnosno klasnog sistema, u „činjenicu“. Sama proizvodnja „činjenica“ počivala je na principu usavršivosti u skladu s kojim je jednima pripadalo pravo na zvanje pojedinca, dok se drugima to pravo osporavalo. Činjeničnost klasa proizlazila je iz klasifikovanja i sistematizovanja navika, praksi i potreba nižih redova, o kojima su tekstovi ranih reformatora isporučivali „istinu“. Pored ove „istine“, ti su tekstovi propisivali i normu kojoj društvo uopšte uzev treba da se saobrazi da bi se moglo uhvatiti ukoštac s ovako izvedenim činjenicama. Slično se može izvesti i iz medicinskih primera o samokontroli koja kod žena izostaje, gde se ta „istina“ koristila ne samo da bi se unapredio korpus postojećih znanja o ljudskom telu, nego i da bi se sprečila politička autonomija žena.

Okvir u kojem se odigrava proizvodnja „činjenica“ jeste, dakle, okvir u kojem se pojedinci priznaju i prepoznaju kao stvarni posednici sopstvenih ličnosti i poslova. Normativnost tog priznanja u osnovi je organizovanja sistema koji pojedince pretvara u „činjenice“, a to normirano znanje uslov je mogućnosti proizvodnje „činjenica“ o mnoštvu, o polnosti, o „rasnim“ obeležjima i tako dalje. To je okvir iz kojeg se promovišu najprobitačniji oblici raspodela pozicija u sistemu kruženja interesa; u kojem se te pozicije učvršćuju, konsoliduju i naturalizuju, a takva specifična pozicioniranost opravdava „znanjem“. To je okvir koji proizvodi dalja znanja, deklarativno neutralnom klasifikacijom i sistematizacijom podataka, i njihovim sistemskim sprovođenjem u različite nove sfere primene stečenih znanja. Ta znanja utoliko ne predstavljaju puki odraz ili opis neke unapred date društvene stvarnosti, već imaju aktivnu ulogu u njenom stvaranju. Nadalje, reč je o okviru čiji kontinuitet i opstojanost počiva na diseminaciji tih „znanja“, na njihovom ponavljanju, reetabliranju i ponovnom otkrivanju u različitim tipovima didaktičkih narativa: od izveštaja Kraljevskih komisija, njihovih interpretacija u novinskim člancima, priručnicima koji propisuju manire i norme ophođenja, preko proznih tekstova, pa do ozbiljnih naučnih studija, objavljenih u specijalizovanim časopisima koji cirkulišu u maloj grupi stručnjaka.

Kao okvir koji omogućava proizvodnju činjenica o klasi pojedinaca, sistem privatnog i javnog predstavlja okrilje u kojem se realizuje pojmovna konstrukcija individue koja datira iz XVII veka. Međutim, suprotno toj filozofsko-političkoj fikciji koja pojedinca definiše kao slobodnog i jednakog sa svim drugim pojedincima – gde su svi pojedinci *svi pojedinci* – pojedinci koje u XIX veku određuje sistem privatnog i javnog mogu biti *svi* samo u regulativnom smislu. Šta podrazumeva ta regulativnost?

Pođe li se od klasično postavljenog, lokovskog političkog društva koje je delotvorno sredstvo za očuvanje i zaštitu prava na posedovanje sopstvene ličnosti i poslova, kao i prava na prostor razmene jer štiti slobodu i jednakost među pojedincima, to bi se „društvo“ doista moglo svesti na aritmetički zbir pojedinačnih interesa. U njemu je moguće ostvarenje najveće sreća *svih*, jer svi slobodni i jednaki pojedinci, poput automata puštenih na miru, unapređuju interes celine unapređenjem sopstvenog interesa. Ta idealna konstrukcija stoga uistinu počiva na individualnosti, egalitarizmu i univerzalnosti, pošto je u njoj pojedinac konstruisan kao jedinka koja je u stanju da funkcioniše kao automat (bilo zato što joj se pridaje vrhunska racionalnost, bilo zato što se njen karakter izvodi, recimo, iz zakona održanja kretanja [v. Zaharijević 2006: 306-307]). U tako koncipiranom svetu automata, političko društvo se reprodukuje samo od sebe jer su u njemu *svi* pojedinci *svi pojedinci*. U njemu bi stoga uloga države mogla da bude svedena na apsolutni minimum, ako bi za njom uopšte i bilo potrebe. I odista, retorika političke ekspanzije prostora pojedinaca, svojstvena liberalizmu XIX veka, u nerazdruživoj je vezi s uverenjem o samoregulativnoj moći interesa, samoregulativnom tržištu i minimalnom učešću države.

Ono što, međutim, karakteriše britanski XIX vek, *nije* umanjeње države – iako uloga suverena, kraljice Viktorije, u istoriji britanske suverenosti nikada nije bila manja. Naprotiv, paralelno s difuzijom suverenosti, država se preobražava i ukрупnjava. Nominalna vera u mogućnost „sveta automata“ u izravnoj je suprotnosti s engleskom istorijom „reformskih zakona“ (kojih je, da podsetimo, ukupno bilo *šest*: 1832, 1867, 1884, 1918, 1928, 1969). Ta istorija pokazuje da je proces ekspanzije političkog prostora kojim se priznavalo pravo na učešće u zvanju pojedinca bio postepen i nejednak, te da je počivao na diferenciranju pojedinaca – onih zbog kojih država može i treba da bude minimalna, i onih koji to nisu – što zahteva njeno maksimiziranje. Prema tome, pojava pojedinaca u XIX

veku mora se sagledavati u kontekstu regulativnog ideala koji implicira mogućnost da svi budu pojedinci, iako to u sadašnjim okolnostima još uvek nisu.

Treba naglasiti da je ovo vremensko odlaganje koje se izražava frazom „još uvek ne“, u izvesnom smislu proizvod naknadne mudrosti. Približavanje radničke klase neodređeno postuliranom „narodu“, uključivanje žena u glasačko telo kojim se one pretvaraju u *građane*, oslobađanje podaništva stanovnika kolonija itd., u različitim fazama XIX veka nije delovalo kao nužnost progresivnog kretanja. Naprotiv, njihovo normativno pozicioniranje unutar sistema privatnog i javnog kao (još) ne-pojedinaca ključan je uslov za distribuciju prava na zvanje pojedincom samo usko definisanoj grupi ljudi. Otuda se sistem privatnog i javnog može odrediti kao struktura koja *generiše i opravdava* selektivno priznanje prava na zvanje pojedinca, iako se u isti mah insistira na nužnosti univerzalizovanja vrednosti koje pojedinca čine pojedincom. Upravo to čini sistem privatnog i javnog *podlogom* za razvoj *reformskih* politika i preobražaj *commonwealth*-a u državu.

Imajući u vidu tu istovremenost strukturne selektivnosti *i* zahteva za univerzalnošću, može se reći da se sistem privatnog i javnog konstituiše kroz inherentnu napetost upisanu u načelo usavršivosti. Sistemski karakter reformske politike – sistemsko približavanje regulativnom racionalnom idealu – podrazumeva da je mogućnost ekspanzije „najvećeg broja“ ostvariva. Drugačije rečeno, sistemski rad na reformi treba da dovede do ostvarenja regulativnog ideala. Istovremeno, međutim, regulativni karakter ovog ideala zahteva da viziju ostvarenja najveće sreće najvećeg broja prati stalno umnožavanje odlika, praksi i ponašanja što staju na put realizaciji ove vizije. Da bi vizija najveće sreće mogla da opstane, bilo je neophodno da pored pojedinaca (najvećeg broja) postoje i oni koji to još nisu ili to nikada neće moći da postanu: oni koji opravdavaju sistemski karakter reformske politike.

Veza načela usavršivosti i regulativnog ideala ključna je za razumevanje sistema privatnog i javnog. Prema naizgled egalitarnom načelu usavršivosti, *svi* bi trebalo da mogu da budu bolji nego što jesu, te bi otud *svi* trebalo da budu pojedinci. No, kako usled različitih ograničenja postoje oni koji ne mogu da budu bolji nego što jesu, neophodno je tek ostvariti mogućnosti da bi svi koji to još uvek nisu, mogli da budu pojedinci. Reforma koja teži ostvarenju regulativnog ideala, upisanog u samo načelo usavršivosti, stoga

podrazumeva dva paralelna procesa. Prvi se odnosi na razvoj raznovrsnih institucija i mehanizama koji sistemski određuju značenje pojedinca, i sistematizuju pravila i strategije bivanja pojedincom. Drugi se odnosi na proizvodnju znanja i normiranje onih koji *još uvek* nisu pojedinci. Zbog toga se može tvrditi da „prostor“ regulativnog ideala nije ni slobodno tržište – iako je ono neophodno da bi se posedujući pojedinac priznao i prepoznao kao pojedinac; ni država – iako su njeni mehanizmi (zakoni, parlament, institucije) nužni da bi se potvrdilo i očuvalo pravo pojedinca da takvim bude prepoznat. „Prostor“ regulativnog ideala je sistem privatnog i javnog.

Primer konstitutivne napetosti kakvu nalaže prisustvo regulativnog ideala nalazimo u *Utilitarizmu* Džona Stjuarta Mila, u kontekstu već pomenutog „idealnog izvršenja utilitarističkog moraliteta“ (Mil 1960: 20). Mil polazi od utilitarističke pretpostavke prema kojoj su svi pojedinci obdareni sposobnošću da procenjuju sopstveni interes, što se može uzeti kao nužan uslov za uopštavanje pojedinačnog u opšti interes. To uopštavanje se rukovodi principom najveće sreće, čije ostvarenje predstavlja ideal utilitarističkog moraliteta. Premda, dakle, kreće od pretpostavke uopštivosti interesa koja zahteva nedvosmisleno određenje pojedinca na kakvo se Mil i poziva, on će, u formi ideala, dopustiti i istovremeno implicitno odlaganje sprovođenja principa najveće sreće. U ranije navedenom paragrafu, Mil tvrdi se da će idealno izvršenje utilitarističkog moraliteta omogućiti zakoni, (poboljšani)⁴³ društveni aranžmani, obrazovanje i javno mnjenje. Budući da je reč o idealu, to društvo u kojem takvi zakoni i blagodarni društveni aranžmani postoje, poduprti valjanim obrazovanjem i mudrim javnim mnjenjem, dakako predstavlja društvo u kojem regulativni ideal više ne bi bio regulativan, a ne ono kakvo je karakteristično za „relativno rano doba ljudskog napretka u kojem mi sada živimo“ (Isto: 37).

⁴³ Iako se u samom *Utilitarizmu* ne govori o tome kako bi se mogao poboljšati postojeći društveni aranžman, Mil nedvosmisleno tvrdi da on u zatečenom stanju ne pogoduje svima da s lakoćom slede sopstvenu sreću, te samim tim ni da se staraju o najvećoj sreći: „Sadašnje rđavo vaspitanje i rđava društvena grupisanja (*wretched education and wretched social arrangements*) predstavljaju jedinu stvarnu smetnju da on [život dostojan da se nazove srećnim] bude dostupan gotovo svima“ (Mil 1960: 16). Međutim, Mil je izrazito optimističan, te veruje da bi ne samo siromaštvo, nego i njegov stalni pratilac, bolest, „mogla [da se] beskrajno smanjuje u svojim dimenzijama putem dobrog fizičkog i moralnog vaspitanja i pogodnom kontrolom nad škodljivim uticajima, dok napredak u nauci obećava za budućnost još neposrednije pobede nad ovim odvratnim neprijateljem“ (Isto: 18).

Mada bi se moglo tvrditi da Džon Stjuart Mil ne spada u najdoslednije političke filozofe, nedoslednost koja se potkrada u ovom povezivanju utilitarističkih načela i liberalne reformske politike ne može se svesti na puki *petitio principii*. Ono što čini problematičnim ovo uvezivanje ideala i „zatečenog stanja“ jeste upravo koncepcija pojedinca, od koje se istovremeno polazi i ka kojoj se na regulativan način teži. Ovde se stoga ponovo možemo zapiti ko su zapravo pojedinci. Da li su svi pojedinci i da li su to od početka, ili to tek mogu i treba da postanu u nekom zamišljenom idealnom (reformisanom) dobu kada će biti osposobljeni da postanu pojedincima? Jer, ukoliko se polazi od pretpostavke da svaki pojedinac, da *svako* na najbolji mogući način procenjuje vlastiti interes (što se u Milovom ranijem, liberalnom tumačenju u tekstu *O slobodi* izražava tezom o apsolutnoj suverenosti pojedinca), kako je moguće da je tek potrebno ostvariti uslove da se pojedinac postane? Drugim rečima, otkuda regulativni ideal ukoliko su *svi* pojedinci odista *svi pojedinci*?

Pošavši od toga da „*zajednica ljudskih bića*, izuzev u odnosu između gospodara i roba, *očigledno nije moguća* ni na koji drugi način osim pod uslovom da se *uzmu u obzir interesi svih*“, Mil, sasvim u skladu s ranijim prirodno-pravnim teorijama na temelju priznavanja interesa *svih* izvodi „društvo među jednakima [koje] može postojati samo na osnovu sporazuma da se interesi svih moraju poštovati podjednako“ (Mil 1960: 35, kurziv A. Z.). Odjednom sasvim zanemarujući *wretched social arrangements*, ili ono što naziva „aristokracijama po boji, rasi i polu“ – koje bi u procesu društvenog poboljšanja (*social improvements*) morale da išeznu (Isto: 70) – Mil tvrdi: „U svim *civilizovanim* državama *svaka ličnost*, izuzev apsolutnog monarha, *ima sebi ravne*, [te] je svaki obavezan da živi u *dobrim odnosima* sa svakim“ (Isto: 35, kurziv A. Z.). Iz te dužnosti da se živi u dobrim odnosima (koja se kod Džona Stjuarta Mila izvodi iz osećanja, a ne kao kod Džejmisa Mila dedukcijom iz prirodnih zakona), moguće je stremiti ka ostvarenju racionalnog ideala. „Naporima svih vrljih građana“ to *treba* može da postane *jeste*. Za one, međutim, koji nisu u stanju da prepoznaju „najviše apstraktno merilo socijalne i distributivne pravde“, Mil preporučuje „ustanove“ koje služe socijalizaciji dužnosti (Isto: 68).

Premda se, dakle, polazi od pretpostavke da je svako pojedinac – jer je svako najbolji sudija u domenu sopstvenih interesa – regulativni ideal opstaje u formi vere u mogućnost „političkog usavršavanja“ koje „poravnava nejednakosti zakonskih privilegija

među pojedincima ili klasama“ (Isto: 36). To poravnanje odigrava se u okrilju civilizovanih država gde svi (već) imaju samo sebi ravne, paralelno s procesima društvenih poboljšanja. Značaj „društvenih poboljšanja“ ili „ustanova“ koje imaju da socijalizuju dužnost, nipošto ne treba zanemariti. „Sva sila obrazovanja, ustanova i javnog mnjenja“, tvrdi Mil, treba da bude usmerena na to da, „kao što je jednom bio slučaj s *religijom*, učini da se svaka osoba od detinjstva razvija sa svih strana okružena [njenim] *propovedanjem i upražnjavanjem*“ (Isto: 37, kurziv A. Z.).

Ovo nehотиčno argumentativno pretvaranje najvećeg broja onih koji nisu pojedinci u pojedince kao najveći broj, što je izravna posledica mešanja dimenzija *treba* (ideala, gde su svi pojedinci svi *pojedinci*) i *jeste* (stanja kakvo odlikuje relativno rano doba ljudskog napretka koje zahteva reformu vođenu regulativnim idealom), moglo bi se tumačiti na različite načine. Ono se, recimo, može propustiti kroz ideološku optiku kakvu opisuju Marks i Engels u *Nemačkoj ideologiji*, kada kažu da je „svaka nova klasa koja stupa na mesto prethodne vladajuće klase, primorana, već i zato da bi provela svoj cilj, prikazati svoj interes kao zajednički interes svih članova društva, tj. idealno izraženo: da svojim mislima dade oblik općenitosti, da ih prikaže kao jedino razumne i opće važeće“ (Marx i Engels 1961: 395). U izvesnom smislu, suptilno i gotovo nerazaznatljivo razlikovanje između „zajednice“ i „naroda“ kakvo nalazimo kod Džejmisa Mila, kao i odsustvo upotrebe samog pojma „klasa“, idu u prilog Marksovom i Engelsovom tumačenju prema kojem se interes nove klase koja pretenduje na vlast još nije mogao razviti kao poseban interes posebne klase, te se može predstavljati kao zajednički interes. Onom što u *Utilitarizmu* tvrdi Džon Stjuart Mil verovatno bi, međutim, bili bliži zaključci koji – iako i oni podrazumevaju izvesnu ideološku optiku – slede iz tumačenja Gustava Radbruha (Gustav Radbruch), iznesenog u knjizi *Filozofija prava*:

Težnja za građanskom slobodom i njeno ispunjenje potekli su iz interesa i moći buržoazije koja je bila u usponu. Ali sloboda, koju je ona imala na umu, nije bila samo sloboda za nju samu, nego sloboda za sve – i to upravo zato što je ona tu slobodu zahtevala kao svoje pravo... Postaviti zahtev u obliku prava znači, dakle, priznati i drugima ono što se zahteva za sebe. Zato što je buržoazija zahtevala slobodu *u obliku prava*, zato je ta sloboda postala sloboda za sve, zato je i mogla da se ispolji kao sloboda udruživanja za proleterijat koji se borio i da tako postane sredstvo za borbu protiv te iste buržoazije iz čijih je interesa prvobitno potekla. (Radbruch 1980: 33)

Radbruhovo, te Marksovo i Engelsovo shvatanje izdvojeno je da bi se ukazalo na dva tipična, međusobno suprotstavljena načina tumačenja modela *pars pro toto* koji je očigledno prisutan u Milovom shvatanju pojedinca. Umesto zagovaranja jednog od njih ili olake tvrdnje da je Mil naprosto bio nekonzekventan u izvođenju svojih teza, smatram da se mesta iz *Utilitarizma* mogu čitati kao paradigmatična mesta napetosti koja proizlaze iz implicitnog načela usavršivosti. Takođe, ova mesta omogućavaju da se sistem privatnog i javnog postavi kao prostor regulativnog ideala, da bi se uopšte mogla razumeti istovremenost zahteva za univerzalnošću primene načela usavršivosti i njegove strukturne selektivnosti.

Princip usavršivosti i pravo na privatnost

Ukoliko se definiše kao prostor regulativnog ideala, sistem privatnog i javnog se pojavljuje kao okvir koji omogućava proizvodnju i perpetuiranje normi. Kao što je već naznačeno, reč je o *normativnoj* strukturi koja omogućava sedimentaciju učinaka procesa sistematizovanja znanja: onih znanja koja definišu značenje pojedinca u skladu s principom usavršivosti. Sistemsko konsolidovanje znanja u „činjenice“ uklanja iz vida normativnost tog procesa, koji norme pretvara u puke deskripcije. Za sam proces konsolidovanja zaduženi su različiti mehanizmi i institucije, poput javnog mnjenja, obrazovanja i zakona koji će, kako je tvrdio Džon Stjuart Mil, dovesti do „idealnog izvršenja utilitarističkog moraliteta“ (Mil 1960: 20). Sve te institucije su prožete normom; štaviše, i sami zakoni koji su nekada bili vid ovaploćenja suverena, sve više će početi da funkcionišu kao norme, usled čega se, kako to kaže Fuko u *Istoriji seksualnosti*, „ustanova pravosuđa sve više stapa sa jednim neprekinutim nizom aparata (medicinskih, administrativnih, itd.) čije su funkcije pre svega regulativne“ (Fuko 2006: 161).

No, da bi se locirao prostor norme, to jest da bi se razjasnilo značenje privatnog i javnog u sintagmi „sistem privatnog i javnog“, potrebno je zadržati se još izvesno vreme na pojmu pojedinca. Dosadašnja analiza je u najvećoj meri počivala na definiciji prema kojoj je pojedinac onaj ko je u stanju da sledi sopstvene interese, *a fortiori* da samog sebe predstavlja. Druga korišćena definicija određuje pojedinca kao vlasnika sopstvene ličnosti, odnosno onog koji je, rečima Džona Stjuarta Mila, nad sobom suveren. Iako se te dve

definicije mogu posmatrati odvojeno, njihovo je razdvajanje uistinu samo heurističkog karaktera. Intrinzična veza među njima može se izvesti iz pretpostavke da je nužno posedovati sopstvenu ličnost, odnosno biti jedini gospodar nad samim sobom, da bi se moglo delovati u skladu sa znanjem o sopstvenim interesima. Utoliko se pojedincem može smatrati svako ko je nezavisan od volje drugog/drugih; svako ko poseduje slobodu da, rukovođen sopstvenim interesom, određuje meru i kvalitet odnosa s drugim posednicima interesa (koji su, samim tim, i jedini posednici prava na sopstvenu ličnost); i, budući da je slobodan od volje drugoga – pod pretpostavkom da ne krši tuđa prava na korišćenje iste takve slobode⁴⁴ – na raspolaganju mu je mogućnost ispunjenja sopstvenih ljudskih potencijala.

Zbog čega je tako formulisanom određenju neophodno posvetiti još pažnje? Šta je to što ga čini problematičnim, posebno ako se ima u vidu da se ono u takvoj formi javljalo kao konačni cilj različitih emancipatorskih projekata koji su zahtevali univerzalnu jednakost? Čini se, naime, da se ovakvo određenje individue kao nekakve propusne šupljine u koju je moguće uliti svako pojedinačno ljudsko biće, odista može misliti kao impersonalno, univerzalno i egalitarno. To, štaviše, ne deluje nemislivo čak i ako se na umu ima ona vrsta sadržinskog upozorenja kakvo, primera radi, iznosi Marks u Šestoj tezi o Fojerbahu (Feuerbach), gde se tvrdi da ljudska suština nije apstraktum svojstven pojedinačnoj individui već sveukupnost društvenih odnosa (Marks i Engels 1989: 338). Time ne želim da kažem da je sveukupnost društvenih odnosa i okolnosti nešto što se naknadno upisuje u apstraktum, praznu formu – koja pojedincu ostaje u zalog iz takozvanog prirodnog stanja slobode i jednakosti, verovatno jedinog u kojem bi gornja određenja pojedinca *a priori* zbilja mogla imati apsolutno važenje – već da *pojedinaac*, kako je gore određen, *nije prazno, apstraktno mesto*. Ili, da zaoštrim argument: otkako je pojedinaca – onih koji su imali pravo na zvanje pojedinca – ta naizgled univerzalna, prazna forma, nije bila ni prazna ni univerzalna, iako je u njenoj osnovi oduvek bio zahtev za univerzalnoću. Međutim, ako se *normativne dimenzije* ovakvog određenja pojedinca izuzmu, argument o apriornoj neutralnosti i univerzalnoj primenjivosti kategorije pojedinca

⁴⁴ Mil u *Utilitarizmu* ovo opšte mesto liberalne teorije formuliše na sledeći način: „Velika većina dobrih radnji usmerena je ne na dobrobit sveta, već na dobrobit pojedinaca od koje se dobro sveta sastoji; misli najvrljednijeg čoveka ne moraju u tim prilikama da idu dalje od pojedinih ličnosti kojih se radnja tiče, osim ukoliko je to neophodno radi njegovog uverenja da radom na njihovom dobru ne krnji prava – to jest legitimna i opravdana očekivanja – ma kog drugog čoveka“ (Mil 1960: 22),

samo je delimično podložan kritici. Zato će u ovoj celini biti reči upravo o tim normativnim dimenzijama, koje su nerazdružive od načina funkcionisanja sistema privatnog i javnog.

Da bih ovo razjasnila, pozvaću se prvo na feminističku kritiku liberalne argumentacije o polnoj neutralnosti pojedinca. Kerol Pejtmn (Carole Pateman), jedna od ključnih feminističkih teoretičarki koja se bavila teorijama društvenog ugovora, „najpoznatijom i najuticajnijom pričom modernih vremena“, tvrdi da „bratski patrijarhat“ predstavlja samo moderniju formu patrijarhata kakav je postojao pre *univerzalne* slobode i jednakosti *svih* pojedinaca. Ona će utoliko u svojoj knjizi *Polni ugovor* nastojati da ponudi onu polovinu priče koja nedostaje, a koja govori o tome kako građansko društvo ne ukida patrijarhat, već uspostavlja njegovu „specifično modernu formu... [koja je]... stvorena iz izvornog ugovora“ (Pejtmn 2001: 11). Time, prema njoj, ostvarenje univerzalne slobode i jednakosti ne postaje moguće, jer patrijarhalni društveni poredak opstaje u novom ruhu. To, u liberalizmu – budući da Pejtmn čita teorije društvenog ugovora pre svega kao predložak za kritiku liberalizma – često sasvim nevidljivo nasleđe, uprošćeno rečeno, podrazumeva da je društvo pojedinaca, društvo koje se rukovodi principima jednakosti, slobode i bratstva, prećutno, od početka i sve vreme, strukturisano patrijarhalnom paradigmom, koja krišom opstaje kroz izvorni ugovor. Ugovor je važan zato što je, tvrdi Pejtmn, izvor slobode (prvi put u istoriji, svih) muškaraca i, istovremeno, potčinjenosti (svih) žena, usled čega je ovaj moderni patrijarhat „po formi bratski“, pošto je „izvorni ugovor bratski sporazum“ (Isto: 12, 85). Iz rečenog bi se, dakle, moglo zaključiti da napuštanje stanja koje se zasniva na statusu i prelazak u situaciju ugovora, proizvodi okvir u kojem postoje pojedinci i žene, koje niti jesu pojedinci (pojedinke) niti to mogu postati.

Kritički pristup shvatanju pojedinca koji bi polazio od njegove posedničke dimenzije, interpretirajući je s naglaskom na svojini, takođe bi mogao da načini, i čini, slična rigidna podvajanja. U poslednjem poglavlju Makfersonove *Političke teorije posjedničkog individualizma* nailazimo na povezivanje određenja pojedinca kao posednika vlastite ličnosti i prava na isključivu kontrolu nad njom, s tržištem kao prostorom slobodnog odnosa među pojedincima: „Budući da je čovjek čovječan samo ako je slobodan, a slobodan samo ako je vlasnik samoga sebe, ljudsko društvo može biti samo niz odnosa među pojedinačnim vlasnicima, tj. niz tržiših odnosa“ (Macpherson 1981: 229). Odatle se može izvesti da napuštanje statusa i prelazak u egalitarnu situaciju ugovora pre svega

pogoduje onim posednicima sopstvene ličnosti čiji je posed prepoznat kao konstitutivan za funkcionisanje tržišnih odnosa. Reč je o pojedincima – onima koji imaju isključivu kontrolu, odnosno neotuđivo pravo na sopstvenu ličnost i sposobnosti, gde je „vlasništvo poopćeni oblik takve isključive kontrole“ (Isto). Odavde je samo korak do oštrog podvajanja na pojedince kao vlasnike vlasništva (kapitala) i sve one čije otuđivo vlasništvo nad sobom na nevidljiv način omogućava tržišni prostor slobodnog opticanja kapitala.

Polnoj i klasnoj kritici neutralnosti individualnog apstraktuma mogla bi se dodati i kritika na temelju boje kože (ili, viktorijanskim rečnikom, rase). Primer boje kože svakako najilustrativnije prikazuje odnos paralelne egalitarnosti pojedinaca i podređivanja ljudi čija tamnopotost, kao oznaka porekla i stanja ropstva – pre no što je pojam „rase“ ušao u širok opticaj – služi kao znak inferiornosti. Argument Tomasa Djua (Thomas Dew), profesora metafizike, političke ekonomije i istorije s američkog Juga, iznesen 1832. godine u prilog ropstvu, neuvijeno prikazuje opravdanost jukstapozicije egalitarnosti i podređenosti.

U svim robovlasničkim državama među belcima prevladuje savršen duh jednakosti... Kako crnci obavljaju sve izmećarske i niže poslove, time sasvim nestaje najveći uzrok isticanja i razdvajanja u položaju (*rank*) u društvu. Čovek sa Severa se neće prisno rukovati sa svojim slugom, i obratno, niti će se s njim smežati i večerati, koliko god on bio čestit i dostojan poštovanja. Ali ako se krene ka Jugu, videće se da nijedan beli čovek ne oseća inferiornost svog društvenog položaja da bi se smatrao nedostojnim da saobraća s onima oko sebe. Ovde je boja kože jedini simbol razlikovanja; ona je istinska oznaka aristokratije, i svi belci su među sobom jednaki bez obzira na raznovrsnost njihovih zanimanja. (Dew 1832: para. 6)

Ovakav iskaz koji nije ograničen na Sjedinjene Američke Države (v. Mos 2005; Molnar 1997), mogao bi se uzeti kao opravdanje za tvrdnju da postoje pojedinci – čija je koža bele boje – *i* crni ljudi, čija ih „rasna“ inferiornost osuđuje na izuzetost iz prava na zvanje pojedincem.

Smatram da je potrebno izbeći ta takoreći beskrajna podvajanja – na pojedince *i* žene, pojedince *i* proletere, pojedince *i* crnce, itd. – koja na različite načine previđaju preklapanja u navedenim skupinama i otvaraju prostor za naizgled međusobno isključujuća tumačenja tlačenja i diskriminacije (seksizam, klasna potlačenost, rasizam itd.). U tim podvajanjima kategorija pojedinca svejedno ostaje neodređena i naizgled neutralna, i zbog

toga je nju samu neophodno osvetliti kao normativnu. Kategorija pojedinca se u svojoj normativnosti može pokazati ukoliko se utvrdi da je okvir koji generiše njenu ambivalentnost i tobožnju neutralnost (odnosno, polnu, klasnu ili „rasnu“ *neobeležnost*), ne samo prostor koji je prožet normama, već prostor koji proizvodi norme na takav način da se slojevi obeležja vide kao *obeleženi*. Drugim rečima, da bi se naizgled vrednosno neutralna i neobeležena kategorija pojedinca pokazala u svojoj normativnosti, neophodno je ustanoviti dve stvari. Prvo, šta je to što omogućava da se neutralnost pojedinca misli kao neobeležena; i drugo, šta je to što omogućava da se obeležja (polnost, socijalno poreklo, boja kože) pretvaraju u entitete (pol, klasa, „rasa“).

Tvrdim da je normativna selektivnost upisana u samo određenje pojedinca, neodvojiva od dve međusobno povezane odlike pojedinca, kakav poniče u XIX veku kao učinak transformacije političkog. Reč je o pravu na *privatnost* koje se, sa svoje strane, pojavljuje kao posledica izmenjenog shvatanja *suverenosti*. Promena koncepcije suverenosti sastavni je deo procesa transformacije političkog kojim se *commonwealth-a* preobražava u *state*. Ulogu „ugovora“ u procesu premeštanja suverenosti na pojedinca isticali su i Pejtmen i Makferson, oslanjajući se na razlikovanje statusa i ugovora, distinkciju koja, nimalo začudno, potiče iz viktorijanskog doba. U monumentalnom delu *Ancient Law (Drevni zakon)* iz 1861. godine, Henri Mejn (Henry Maine) formuliše tezu čiji je trajni značaj upravo u tome što potvrđuje napredak društava od statusa ka ugovoru. U tom smislu, Mejn tvrdi:

Kretanje progresivnih društava u jednom je aspektu bilo istovrsno... Nije teško videti kakva je veza između čoveka i čoveka koja postepeno zamenjuje one oblike recipročnosti u pravima i obavezama koje svoje poreklo imaju u Porodici. Reč je o Ugovoru. Polazeći, kao od kakvog međaša istorije, od stanja u društvu u kojem su *svi* odnosi među *Osobama* sažeti u odnose u Porodici, čini se da smo se postojano kretali ka fazi društvenog poretka u kojoj svi ti odnosi poniču iz slobodnog sporazuma među *Pojedincima*. (Maine 1861: V, para. 26, kurziv A. Z.)

Ako su, dakle, svi odnosi nekada mogli da budu supsumirani pod jedan vid opštosti – bila to očinska vlast, aristokratska vlast ili vlast monarha, u gradaciji odozdo prema gore – ugovor onemogućava podvođenje suverenosti Pojedinca pod tuđu suverenost (oca, zemljoposjednika ili kralja). Upravo s tim premeštanjem oznake suverenosti (koja je

funkcionisala kao *status – stanje – opštosti*) na pojedinca (koji se i kod Mejna određuje kao onaj ko „poseduje sposobnost da formira sud o svojim sopstvenim interesima“, što ga i čini sposobnim da uđe u ugovornu situaciju [Isto]), i sama oznaka statusa prestaje da ima obavezujuću moć kakva joj je vekovima pripadala.⁴⁵ Drugim rečima, da se nadovežem na Kerol Pejtmen, pre XIX veka je postojao patrijarhat, kao relativno stabilna društvena struktura koja se oslanjala na očinsko pravo, subordinaciju žena i bespogovorno uvažavanje starine. Ta struktura istovetna je stanju u kojem su svi odnosi među osobama, Mejnovim rečima, bili svedeni na odnose unutar porodice. Takođe, nadovezujući se na Kroforda Makfersona, može se tvrditi da su pre XIX veka postojali takvi društveni odnosi, zasnovani na pretpostavci o *nepromenljivosti statusa*, koji su deprivilegovali najveću većinu ljudi čineći spornom mogućnost njihovog određenja kao vlasnika sopstvene ličnosti i poslova. Zamišljena slobodna „ugovorna situacija“ nemisliva je unutar okvira koji počiva na supsumpciji pod određeni status opštosti (oca, zemljoposjednika, monarha). Naprotiv, za nju je ključna pretpostavka o mogućnosti (i mogućnosti ostvarivosti – prostor regulativnog ideala) poretka u kojem svi odnosi, kako to kaže Henri Mejn, poniču iz slobodnog sporazuma među Pojedincima.⁴⁶

Prema tome, ukoliko se transformacija političkog tumači iz perspektive odmaka od statusa ka ugovoru, onda je njen ključni učinak premeštanje suverenosti sa suverena – koji jeste *commonwealth* – na suverene pojedince. Suvereni pojedinac pojavljuje se u trenutku kada pojedinačno prestaje da bude integrisano u *commonwealth* na sumaran, neutralan i fiktivan način, i kada to pojedinačno u svima „zajedničkom“ (*common*) prostoru počne da se ispoljava kao privatno. Odnosi koji više ne počivaju na statusu, odnosno mogućnosti podvođenja pojedinačnih interesa pod neku instancu opštosti, zahtevaju i drugačiji

⁴⁵ Sasvim je drugo pitanje na kojim je temeljima tradicionalno opstajala moć statusa, posebno kada je reč o aristokratiji ili monarhu. Bilo bi zanimljivo protumačiti fiktivnost statusa *personae fictae* koristeći se Marksovim uvidom o tome da je ovaj „čovek kralj samo zato što se drugi ljudi odnose prema njemu kao podanici. A oni obrnuto drže da su podanici zato što je on kralj“ (Marks 1948: 24, fusnota 21). Zahvaljujem se Dušanu Maljkoviću što mi je skrenuo pažnju na ovo mesto.

⁴⁶ Henri Mejn nije, međutim, imao nedoumica oko toga *ko* su pojedinci oslobođeni od odnosa koji se mogu sažeti na odnose u porodici. Njegova pozicija, naspram onih koje su istodobno otkrivale matrijarhat, danas se određuje kao „patrijarhalna teorija“ (v. Ivanović 2007: 184), između ostalog i zato što je Mejn prelazak sa statusa na ugovor objašnjavao drugačijim položajem žena u bračnoj transakciji. Društveni razvoj od patrilinarnih rodovskih grupa do države, teče paralelno s promenom u pravu koje je žene nekada, u drevna vremena, potčinjavalo krvnim srođnicima, dok je osnovni fenomen modernog prava njihovo potčinjavanje mužu (Isto: 181-184). Te osobe, dakle, koje se, prema Mejnu, slobodnim sporazumom transformišu u suverene pojedince, imaju pol i taj pol nije ženski.

normativni okvir u kojem se nesistemska pojedinačno i opšte preobražava u sistem privatnog i javnog.

Proces premeštanja suverenosti na pojedinca neodvojiv je od procesa ustanovljenja slobodnog tržišta, procesa koji generiše specifično razumevanje privatnosti. Naime, kada *commonwealth* preraste u prostor nastanjen atomizovanim jedinkama čiji interes nije objedinjen jednim nosiocem opštosti, prostor političkog se transformiše u apstraktno mnoštvo konkurentnih pojedinačnih interesa. Budući da se to mnoštvo javlja kao aritmetički zbir pojedinačnih interesa, svaki pojedinačni interes ima udela u njihovom slobodnom kruženju. Međutim, ono što pojedinačne interese čini pojedinačnim nije samo njihova partikularnost. Iako su svi pojedinačni interesi partikularni u onoj meri u kojoj ostaju neobjedinjeni nekom instancom opštosti, nemaju svi partikularni interesi mogućnost da postanu prepoznati kao validni u slobodnom kruženju interesa. Da bi pojedinačni interesi bili validni, oni u bitnom smislu moraju biti *privatni*. Utoliko, iako se može reći da svako poseduje interes koji automatski ulazi u ničim suspregnuti, slobodan opticaj, pravo na priznanje privatnosti tog interesa ne pripada svakom zamislivom posedniku interesa. Da bi se to pravo moglo priznati, nužno je pretpostaviti da njegov posednik sopstvenim znanjem o svom interesu i delovanjem u skladu s njim, jemči opravdanost priznanja posedovanja tog prava.

Prva normativna dimenzija koja je sadržana u neutralnom i univerzalno primenjivom određenju pojedinca, u vezi je s tobože egalitarnim načelom usavršivosti. Da bi se neko smatrao posednikom sopstvene ličnosti, morala mu se priznati mogućnost da bude bolji nego što jeste – što podrazumeva da mu se priznaje moć rasuđivanja, samokontrole, samostvaranja, konačno, moć da zna šta su njegovi interesi da bi u skladu s njima delovao. Načelo usavršivosti stoga podrazumeva veru u moć pojedinca da bude nad samim sobom suveren. S druge strane, ti interesi koje suvereni pojedinac zna i s njima u skladu suvereno deluje, jesu privatni interesi pojedinaca, interesi o kojima se stara samo pojedinac sâm. Njihova privatnost je pokazatelj da je pojedinac opremljen svojstvima (i, posledično, resursima) koji potvrđuju njegovu suverenost, odnosno, odsustvo potrebe da se neko drugi stara o njemu samom. To vodi drugoj normativnoj dimenziji upisanoj u sâm pojam pojedinca, koja prosijava iz tumačenja poseda kojim posednik sopstvene ličnosti raspolaže. Umesto da se posed tumači posredstvom ideje vlasništva, predlažem da se

pojedinaac kao posednik sopstvene ličnosti i poslova razume kao suvereni gospodar nad sopstvenom ličnošću, odnosno kao *suvereni vlasnik vlastite privatnosti*. Otuda proizlazi da obe normativne dimenzije stoje u vezi sa specifičnim pozicioniranjem privatnosti u pojmu pojedinca, s tim što je prva u neposrednoj vezi s njegovim mestom u razvoju slobodnog tržišta, a druga s promenjenom koncepcijom suverenosti.

Na taj način se određenje pojedinca otvara kao normirano: kao ne-neutralno i inherentno selektivno. Jer, priznanje moći da se bude nad sobom suveren neodvojivo je od priznanja mogućnosti usavršivosti, odnosno priznanja da je jedinki moguće poveriti pravo staranja nad samom sobom. To priznanje svoje ovaploćenje dobija u priznanju mogućnosti samostalnog predstavljanja. Druga strana tog prava ospoljava se kao pravo na privatnost. Odnosno, ako je pojedinac svako onaj ko može da bude bolji nego što jeste i upravo na temelju toga poseduje pravo na privatnost, onda svi oni koji ne mogu da budu bolji nego što jesu, te im se stoga osporava pravo na privatnost, nisu pojedinci. Okvir koji normira ovu suptilnu razliku – i sve njene nijanse – regulišući distribuciju prava na privatnost, jeste sistem privatnog i javnog.

Prema tome, umesto da se misli kao apstraktum, prazna forma koja transcendirira prostor, vreme i odnose u koje se smešta, pojedinac je u bitnom smislu *učinak procesa transformacije političkog* u XIX veku, koji je praćen promenom koncepcije suverenosti i države, i uspostavljanjem tržišta kao prostora slobodnog cirkulisanja interesa. Normativne dimenzije koje su intrinzične samoj pojavi pojedinca – njegova suverenost i sapripadno pravo na privatnost – staju na put mogućnosti univerzalizovanja tog pojma, osim u regulativnom smislu. No, kako je transformacija političkog nerazmrsiva od reformskog zahteva za univerzalnošću, pojam pojedinca se od početka normira kao istovremeno univerzalan i isključujući. Pojedinac tako postaje početna premisa reformskog procesa i, istovremeno, projektovano mesto ostvarenja regulativnog ideala. To može da posluži i kao objašnjenje paralelnih procesa prenosa suverenosti na pojedinca, s jedne, i ukрупnjavanja države, s druge strane, čime će ona prestati da bude *commonwealth* i prerasti u *state*.

Kakva je, dakle, uloga sistema privatnog i javnog u proizvodnji pojedinaca? Kao okvir koji omogućava proizvodnju i perpetuiranje normi, sistem privatnog i javnog utvrđuje određenje pojedinca i obezbeđuje kategorije „ne-pojedinaca“. To se možda i najjasnije zapaža u kontekstu prenosa suverenosti sa suverena na pojedince: distribucija prava na

zvanje pojedinca podrazumeva i stalnu diskurzivnu proizvodnju onih koji nisu suvereni jer nisu u stanju da se o sebi staraju, te im je stoga neophodan staratelj – neko ko će umesto njih znati i ko će, na temelju toga, moći da ih predstavlja. Kategorija pojedinca utoliko *zahteva paralelno i istovremeno* konstituisanje kategorija onih koji (još uvek) nisu pojedinci. Sistem privatnog i javnog predstavlja prostor normativne obrade vrednosnih kategorija i njihove razrade u deskripcije, i on, kao takav, podupire i reformski impuls i transformaciju političkog kakva se odvija u XIX veku. To je okvir u kojem se pojedinac ospoljava na neutralan način, ali i okvir koji proizvodi i opravdava različita znanja koja umnožavaju kategorije obeležene na ne-neutralan način. Reč je dakako o entitetima pola, klase, „rase“, itd. Jer, iako su pre i XIX veka postojale žene, kmetovi i crnci, oni će tek u XIX veku postati polni, klasni i rasni entiteti.⁴⁷ Kao obeležene, te kategorije pre svega omogućavaju neutralnost kategorije pojedinca, uklanjajući iz vida selektivnost koja je upisana u njenu navodnu univerzalnost.

Ukoliko bismo se sada vratili na pitanje postavljeno na početku ove potceline – šta je problematično u pojmu pojedinca kada se čini da njega odista odlikuje impersonalnost, univerzalnost i egalitarnost – mogli bismo utvrditi da se problem ispoljava u nekoliko ravni. Pre svega, pojedinac se misli kao neutralna kategorija zato što se izvodi iz apstraktnih okolnosti „ugovorne situacije“, koja se posmatra kao da se na jednake načine ponavlja i multiplikuje u vremenu posle „izvornog“ ugovora, transcendirajući sveukupnost odnosa u kojima se realizuje (ovde se ponovo treba setiti Šeste teze o Fojerbahu). Zatim, pojedinac se proizvodi kao neutralan zato što normativne dimenzije kategorije pojedinca sasvim nestaju iz vida sistemskim procesima konsolidovanja znanja o kategorijama koje obeležavaju (još-)ne-pojedince. Na taj način uspešno bivaju zamagljeni procesi sedimentacije značenja samog pojma pojedinca, koji se izdaje kao prazno mesto opisa u koji je moguće umetnuti svaku pojedinačnu deskripciju ove ili one individue. Najzad, ne

⁴⁷ Termin *entitet* ovde je pažljivo odabran da bi ukazao na dve tačke. Prva se odnosi na zgušnjavanje ne nužno konzistentnog i istorijski ne oduvek zbijenog mnoštva pod jednu zajedničku „suštinu“ (*entitas/ens*). Taj proces zgušnjavanja je u neposrednoj vezi s političkim zahtevima klasifikacije i sistematizacije znanja, koja tu „suštinu“ nalaze u pojedinačnim primercima grupe (kontrola materice nad ženskim organizmom, ili intrinzična sklonost rasipništvu u slučaju nižih redova, ili iracionalnost koja se može i izmeriti manjim mozgom u slučaju afričkog čoveka, samo su neki mogući primeri za to). Drugo, termin entitet se koristi kao prelazni pojam između relativno nekonzistentnog mnoštva i identiteta, pojma koji će obeležiti istoriju XX veka. Važno je i zanimljivo primetiti kako se oko svih entitetskih tvorevina XIX veka u XX veku formiraju identitetske politike. To je posebno uočljivo u slučaju homoseksualnosti, o čemu govore brojni *queer* i teoretičari i teoretičarke seksualnosti (v. Fuko 2006; Viks 2009; Marcus 2007; ali i Bland 2002; Mort 1987).

samo da kategoriju pojedinca odlikuje neutralnost, što joj omogućava da se izdaje kao prazna forma, već pojedinac u prostoru regulativnog ideala prestaje da funkcioniše kao *kategorija ili obeležen entitet*, postavši puki deo aritmetičkog, impersonalnog zbira svih ili bar najvećeg broja. Ta regulativna nevidljivost – belina – pojedinca, omogućava sa svoje strane da se obeležene kategorije još snažnije pokažu u svojoj obeleženosti.

Izumevanje različitih kategorija (još-)ne-pojedinaca i njihovo diskurzivno pretvaranje u entitete uslov je mogućnosti neutralnosti pojedinca, koja postaje njegovo ključno određenje. Neutralnost, ambivalentnost, konačno sama neodređenost, jeste ono što određuje činjeničnost pojedinca. Za razumevanje sistema privatnog i javnog, neophodno je zahvatiti istovremenost procesa neutralizovanja kategorije pojedinca i potenciranja obeležja koje druge kategorije (ženu, radnika i crnca) pretvaraju u (polne, klasne i „rasne“) entitete. Utoliko se u ovom okviru pojedinac i kategorije koje su iz njega isključene – pretvorene u entitete upravo po osnovi svoje isključenosti – međusobno podupiru. S druge strane, upravo će utemeljenje tih kategorija kao entiteta doprineti tome da se različiti tipovi isključenosti definišu kao među sobom različiti. To se, takoreći, može shvatiti kao strategija sistema privatnog i javnog koja omogućava umnožavanje tipova isključivanja. Ta isključivanja vlastiti izraz nalaze u različitim pokretima XIX veka (feminizmu, socijalističkom pokretu, abolicionističkom, i kasnije antirasističkom pokretu), osvešćujući sopstvenu poziciju kao isključenu iz neutralne i univerzalno primenjive kategorije pojedinca. Ova strategija, drugim rečima, omogućava da se entiteti pola, klase i rase tretiraju kao zasebni, kao entiteti koji se ne misle kao međuzavisni i u preseccima.

Privatno i javno

Pitanje – kome se dodeljuje pravo na zvanje pojedinca? – otvara se u svojoj normativnosti kada je smešteno u kontekst sistema privatnog i javnog. Ako se odgovori – onom ko je u stanju da sledi svoje interese – otvara se eluzivna struktura načela usavršivosti oko koje se organizuje sistematičnost i sistemski karakter paralelne proizvodnje pojedinaca i onih koji to (još) nisu. Ako se kaže – onom ko je nad samim sobom suveren – struktura posedničkog pojedinca se otvara kroz selektivno opravdanje prava na privatnost. Sistem privatnog i javnog se otuda može odrediti kao okvir koji normira distribuciju prava na zvanje pojedinca, koja je pak u intrinzičnoj vezi s dodelom prava na privatnost.

Da bi se objasnila sintagma „sistem privatnog i javnog“, bilo je neophodno razumeti formu strukture koja se naziva sistemom i mesto koje u njoj pripada pojedincu. Iako bi se, s pravom, moglo pretpostaviti da je privatno potporni pojam u ovoj sintagmi, što bi podrazumevalo da se u analizi od njega krene, način na koji se taj pojam ovde pozicionira zahtevao je postepenost u izvođenju. Ta je postepenost takođe u vezi s izvesnim naporom da se redefinišu početne premise onih tradicija na koje se ova analiza oslanja ili s kojima ulazi u spor. Reč je, pre svega, o feminističkoj političkoj teoriji i klasičnoj liberalnoj filozofiji.

U feminističkoj političkoj teoriji udvajanje privatno/javno oduvek je imalo posebno istaknuto mesto (v. Landes 1998; Pejtmen 2001; Phillips 2001; Motiejunaite 2005; Mladenović 2008). Doprinos feminizma „produbljenom razumevanju istorijskih, simboličkih i praktičnih učinaka organizacije privatnog i javnog života“ i dalje, prema Džoan Landes (Joan Landes), ostaje bez premca, kako to ona izriče u uvodnom tekstu zbornika *Feminism, the Public and the Private (Feminizam, javno i privatno)* (Landes 1998: 2). Feministički pristup posebno će naglašavati domen privatnosti, koji je u političkoj filozofiji glavnog toka po pravilu ostajao u potpunoj senci javnog. Rečima Kerol Pejtmen: „patrijarhalno građansko društvo [društvo „bratskog“ patrijarhata] podeljeno je na dve sfere, ali je pažnja usmerena samo na jednu“ (Pejtmen 2001: 13). U tom smislu, feminističko promišljanje privatnog i javnog se uglavnom javlja kao kritički osvrt na shvatanje neutralnosti pojedinca i kao inherentna kritika liberalnog diskursa (v. npr. Eisenstein 1988), u kojem se privatnoj sferi odriče političnost. Kako prikazuje prostor privatnosti (i) kao prostor neslobode i nepravde, feministička teorija izvodi neophodnost njegovog politizovanja. Konačno, bilo da se zalažu za direktnu politizaciju privatnosti i za ukidanje razlikovanja privatnog i javnog, bilo da zahtevaju restrukturiranje odnosa unutar te distinkcije i revalorizovanje privatnog, feminističke teoretičarke insistiraju na tome da javnost ne može biti prostor u kojem se političko u potpunosti iscrpljuje.

Dva su ključna mesta feminističke kritike i oba ukazuju na bitno vrednosni karakter podele na privatno i javno. Prvo se odnosi na asimetrično vrednovanje tih domena: ako je javnost prostor delovanja, odlučivanja i ispoljavanja moći, onda delovanje žena biva zanemareno i gotovo sasvim lišeno svake merljive vrednosti – moguće je, štaviše, zapitati se da li je ovde uopšte i reč o delovanju, ukoliko se delovanje određuje isključivo prema

parametrima javnosti. Drugo mesto koje je u neposrednoj vezi s kritikom liberalizma, odnosi se na preispitivanje značenja slobode, pod pretpostavkom da se prostor privatnosti misli kao prostor slobode. Ako je sloboda vrednost, može se suvislo zapitati: vrednost za koga? Podela na privatno i javno, tako bar izgleda, omogućava da se zadrži podela na pojedince i žene, kojima upravo ta pregrada, postavljena između privatnog i javnog, onemogućava da budu pojedinci. Ili, kako to u svom tekstu „Feminist Critiques of Public/Private Dichotomy“ („Feminističke kritike dihotomije privatno/javno“) tvrdi Kerol Pejtmen: „Učešćem u javnoj sferi upravljaju univerzalni, impersonalni i konvencionalni kriterijumi uspeha, interesa, prava, jednakosti i svojine – liberalni kriterijumi, *primenjivi samo na muškarce*“ (Pateman 1989: 121, kurziv A. Z.). Prvi feministički argument može se stoga čitati kao zahtev za prevrednovanjem privatnog, a drugi kao pokušaj da se s privatnog skine obrazina neutralnosti. Iako su, pre svega u smislu svojih učinaka, oba argumenta izuzetno važna, oba polaze od liberalne pretpostavke o apolitičnosti privatnog.

U samoj liberalnoj tradiciji privatnost ima konstitutivnu ulogu, kako za objašnjenje dometa slobode individue, tako i za određenje granica prava uplitanja društva i/ili države. Benžamen Konstan (Benjamin Constant), primera radi, tvrdi da „postoji jedan... deo u ljudskom životu... koji neizostavno ostaje individualan i koji kao po pravilu ostaje van jurisdikcije društva“ (nav. u Peri 2000: 292). Milov ogled *O slobodi* velikim je delom posvećen upravo definisanju i odbrani sfere privatnog, odnosno određenju „prirode i granica vlasti koju društvo može legitimno da ima nad pojedincem“ (Mil 1998: 35). Društvo i/ili država, kao prostor javnosti, moraju na svaki način ostati izvan privatnog prostora slobode, koji je takav upravo zato što nije izložen, deljen, zajednički (*common*). I premda ne postoji jedinstveno i opšteprihvaćeno određenje privatne sfere – ona može, kao kod Habermasa (Habermas), da obuhvata građansko društvo u užem smislu, domen robne razmene i društvenog rada (Habermas 1991: 30, v. i Calhoun 1993), ili može da se odnosi na unutrašnju sferu zdravlja tela i duha (Mil 1998: 45), ili pak na porodicu i područje doma kao prostora reprodukcije, na čemu posebno insistira feministička teorija – pretpostavka na kojoj počivaju ova različita shvatanja jeste da je privatno zaštićeno od političkog, koje se u potpunosti smešta u javnost. Drugim rečima, dok se javnost, kao sfera u kojoj se slobode i jednakost individua potvrđuju, smatra politički relevantnijom (ili, u političkom smislu,

jedino relevantnom), privatnost se, kao domen izuzet od zajedničkog delovanja, pojavljuje kao domen ispražnjen od političkog sadržaja.

To, kao što je pomenuto, dobija poseban značaj u feminističkoj političkoj teoriji. Budući da je, naime, sfera javnosti sfera građanskih sloboda – područje u kojem se deluje izvan privatnosti i u kojem se afirmiše njeno posedovanje – taj domen pripada samo onima koji poseduju građanske slobode. Kerol Pejtmn će stoga (u čemu nipošto nije usamljena)⁴⁸ ukazati na to da je javnost patrijarhalnog građanskog društva isključivo muška sfera, dok za žene ostaje rezervisan zaštićeni domen privatnosti. Prema tome, moglo bi se tvrditi da pored toga što počiva na dihotomiji političko/nepoličko, dihotomija javno/privatno u sebe inkorporira i rodna određenja, te će tako privatno i javno postati takoreći eufemizmi za ženskost i muškost (v. Pilcher and Whelehan 2004: 128).

Moja je namera da stvari učinim donekle složenijima. Potpuno napuštajući premise koje osporavaju ili, češće, zanemaruju unutrašnju vezu privatnog i političkog, želim da tvrdim da privatnost zauzima izvanredno važnu poziciju u konstituisanju pojedinca, te da je za razumevanje procesa transformacije političkog i uspostavljanja sistema privatnog i javnog ključno shvatiti način na koji je sama privatnost bivala *politizovana*. Takođe, ovim se odmičem i od orodnjavanja razlike između privatnog i javnog, prema kojoj privatna sfera isključivo „pripada“ ženama, usled čega je smeštena ne samo van političkog nego i van istorije, kako to na samom početku svoje knjige o muškosti i privatnosti primećuje Džon Toš (John Tosh [2007: 2]). I premda su feministkinje drugog talasa nastojale da ospore postojanost ove podele, istorizujući privatnost i „otkrivajući“ ženska iskustva u javnosti, samo njihovo proglašavanje istorije (*history*) „njegovom pričom“ (*his story*), zapravo je doprinelo ušančenju rodnog jaza između privatnog i javnog.

⁴⁸ Nimalo se ne bi pogrešilo ukoliko bi se ovo odredilo kao opšte mesto feminističke misli. Jedna od najčuvenijih formulacija tog mesta, za kasniju teoriju važna i zbog teze o matrijarhatu, jeste Engelsovo određenje „prirodne“ polne podele rada: „Muškarac ratuje, ide u lov i ribolov, nabavlja sirovinu za hranu i za potrebno oruđe. Žena se bavi kućom i pripremanjem hrane i odeće, kuva, tka, šije. Svako od njih dvoje je gospodar u svom području: muškarac u šumi, žena u kući“ (Engels 1950: 298). Ostavi li se po strani specifično viktorijanski ton koji provejava ovim redovima, što Engelsa na neobičan način približava Raskinovom (Ruskin) romantizovanju razdvojenih sfera, može se reći da je ova formula ostala osnov za najveći deo feminističkih prikaza područja javnog i privatnog bar u prvoj fazi razvoja feminističke teorije. Na primer, sažimajući zajednička polazišta različitih tekstova sabranih u knjizi *Antropologija žene*, Žarana Papić i Lidija Sklevicky tvrde: „U većini poznatih društava ženi pripada svet privatnog, a muškarcima svet javnog delovanja. Ovde privatno uzimamo u smislu usko definisanog, preglednog, predvidljivog i statusno neuvaženog područja društvenosti u kome se nalaze žene, za razliku od javnog područja koje pripada muškarcima i u kojem dominira 'govor vlasti', autoritet, moć i druge nadlične kategorije“ (Papić i Sklevicky 1983: 20).

Kao i Suzan Gal (Susan Gal), verujem da se „dihotomija javno/privatno najbolje može razumeti kao diskurzivan fenomen kojeg je, kada se ustanovi, moguće koristiti da bi se okarakterisala, kategorizovala, organizovala i kontrastirala gotovo svaka vrsta društvene činjenice: prostori, institucije, tela, grupe, aktivnosti, interakcije, odnosi“ (Gal 2002: 81). Takođe, kao i Boni Honig (Bonnie Honig), tvrdim da su naizgled krute formacije privatnog domena – Honig ih naziva konstativnim identitetima da bi ih razlikovala od performativnosti neophodne za javnost – „zapravo (sedimentirani) proizvodi delovanja, ponašanja i institucionalnih struktura i normi pojedinaca, društava i političkih kultura“ (Honig 2006: 244). Tvrdim da dihotomija privatno/javno u XIX veku dobija sasvim nov značaj koji treba tumačiti u kontekstu transformacije *commonwealth*-a u *state*, ustanovljenja slobodnog tržišta i proliferacije znanja. Prema tome, umesto kao rigidnu razdelnicu koja ljudski rod seče na pola, ne uvažavajući razlike koje postoje s obe strane pregrade, odnos privatnog i javnog valjalo bi razumeti kao regulativan odnos koji je u strukturnom smislu dinamičan, elastičan i prilagodljiv zahtevima stalne ekspanzije slobode, protoka kapitala i širenja znanja. Taj odnos svoju dinamičnost duguje sistemskom karakteru okvira koji se do sada pokazivao kao dovoljno rastegljiv da se njime obuhvaćene komponente sistema uvek mogu reorganizovati bez trajnih preloma i naprsina u sistemu samom.

Da bi se otvorile razmere promene u razumevanju ove diskurzivne dihotomije, možemo se nakratko vratiti podeli na privatno i javno kakva je postojala u antici. Ona je, kako to tvrdi Hana Arendt, služila utvrđivanju mere ljudskosti čoveka. U knjizi *Vita activa*, na mestu koje uvodi razliku u antičkom i modernom shvatanju privatnosti, Arendt ističe da negdašnji „čovjek koji je živio samo privatni život te kojem, kao ni robu, nije bilo dozvoljeno da stupi u javno područje, nije bio u potpunosti čovjek“ (Arendt 1991: 35). Taj u potpunosti privatni život – ukoliko ga je birao muškarac koji je, prema helenskim zakonima, *mogao* da bude građanin – bio je „idiotski“, izolovan i usamljen u svojoj vlastitosti (*idion*), istrgnut iz svih ljudskih poslova. Život izabran u tako potpunoj skrivenosti, bio je život koji je nastojao da oponaša život zveri ili bogova (ne robova ili žena!). No, ta figura helenskog usamljenika koji bira slobodu od ljudskih poslova predstavlja samo metaforu prestupa, anomičnog nastojanja da se sloboda pronade izvan prostora koji je, prema helenskim shvatanjima, uslov njene mogućnosti – izvan polisa koji

je prostor zajednice, odnosno javnog delovanja. *Najveći broj* ljudi, čak i u to doba zlatne demokratije, *nije mogao da bira* privatnost odricanjem od javnosti. U Grčkoj koja je za Hanu Arent tako važno uporišno mesto poređenja, ali i mnogo vekova kasnije, ključno (iako ne i jedino) određenje privatnosti odnosilo se na inherentnu lišenost (*privatio*), na temeljnu depriviranost od javnosti.

Iako Arent naglašava i značaj privatnosti kao utočišta od javnosti (za sve one koji su kao građani imali i javnost i privatnost), za *najveći broj* privatnost označava tek nužnu (ili zasluženu) izuzetost iz prostora u kojem je moguće ostvariti moć delovanja i govora. I, premda su se oblici objašnjenja funkcionisanja zajednice kao okvira koji omogućava slobodu i jednakost i, samim tim, pravo na učešće u javnoj sferi, menjali, može se tvrditi da do strukturne promene shvatanja najvećeg broja nije došlo sve do strukturnog širenja javnog domena. U tom smislu, metafora prestupnika koji bira privatnost kao prostor slobode odričući se javnosti, ostaje samo metafora sve do dramatičnih promena u značenju jednakih (*peers*). Među tim performativnim gestovima koji najmanji broj, perove, šire u „najveći broj“, radikalne reforme Velikog reformskog zakona iz 1832. godine zauzimaju istaknuto mesto. Zbog toga se može reći da je do XIX veka privatnost bila oznaka za stanje u kojem se nalazio najveći deo ljudskog roda – bez obzira na pol u kojem je rođen (v. i Zaharijević 2010: 51).

U procesu politički ambivalentnog širenja značenja jednakih, kao onih koji su osposobljeni da tvore i uređuju javnu sferu – što je do tada bila privilegija isključivo „jednakih“, perova ili najmanjeg broja – XIX vek svedoči o ekspanziji javnosti, ali i o silovitoj *politizaciji privatnosti*. Privatnost, naime, prestaje da bude sinonim za lišenost, za odsustvo (prava ili slobode, moći delovanja ili govora), i postaje neotuđivo pravo svih pojedinaca i *zahtevani* prostor izuzetosti koji se predočava kao prostor slobode. Ovaj prelaz s nužnosti na slobodu omogućen je shvatanjem pojedinca kao suverenog posednika sopstvene ličnosti i poslova. Na mestu na kojem određuje jedino pravo čitavog čovečanstva da suverenost pojedinca dovede u pitanje, Džon Stjuart Mil kaže:

Jedino ponašanje pojedinca zbog koga je on odgovoran društvu jeste ono koje se tiče drugih. U ponašanju koje se tiče samo njega samog, njegova nezavisnost je, *naravno*, apsolutna. Nad samim sobom, nad svojim telom i duhom, pojedinac je suveren. (Mil 1998: 42-43, kurziv A. Z.)

Predstava o suverenosti pojedinca koja u milovskom žargonu 1859. godine ima status vrhunske očiglednosti, neodvojiva je od shvatanja prema kojem pojedinac ima pravo na privatnost upravo na temelju toga što se može tretirati kao posednik sopstvene ličnosti i kao jedini staratelj nad njom.

Da bi pojedinac mogao da se tretira kao suveren, bilo je neophodno istrgnuće pojedinačnosti iz opšteg dobra. Drugim rečima, opšte dobro (*commonwealth*) moralo se transformisati u aritmetički odrediv skup pojedinačnih ulaganja, zasnovan na pretpostavci moći autonomne procene vlastitog interesa. Prenos suverenosti sa suverena (*commonwealth-a*) na pojedinca, nužan je uslov da bi se pojedincu priznala moć procene vlastitog interesa. Odnosno, ukoliko se vratimo govoru filozofskih radikala, ostvarenje najveće sreće najvećeg broja postaje moguće samo pod pretpostavkom da suverena vlast nad sopstvenom ličnošću i interesima ne počiva ni u jednom drugom telu, do u telu samog pojedinca. Pravo na privatnu procenu pojedinačnih interesa, zaštićeno od uplitanja suverena koji bi se razlikovao od samog pojedinca, nužno je posmatrati u ambivalentno političkom kontekstu istrajnog nastojanja da se prostor kruženja slobodnog interesa očuva kao slobodan. Najzad, po političkom ustanovljenju klase pojedinaca, odnosno od donošenja Velikog reformskog zakona, suverenost nad sobom ne podrazumeva samo moć političkog predstavljanja vlastitih interesa. Ona, štaviše, podrazumeva i pravo na domen koji ni na koji način nije *common*. Pojedinac je, dakle, suveren u meri u kojoj mu se *priznaje i ne osporava pravo na domen izuzetosti*.

Ko je, dakle, „posedujući pojedinac“ ustanovljen sistemom privatnog i javnog u XIX veku kao posedujući, *a fortiori* i kao pojedinac, i šta je ključno mesto za njegovo posedujuće određenje? Iako bi se moglo zaključiti da je sada pojedinac svako, da je svaki pojedinac nad sobom suveren, i da svakom suverenom pojedincu pripada neotuđivo pravo na privatnost, taj zaključak ne sledi. Kao i u doba polisa, pojedinac je onaj ko *posreduje* vezu između privatnog i javnog, budući da poseduje pravo na privatnost i moć da određuje značenje javnosti. Posedujući pojedinac nije ni onaj kome „pripada“ javnost, niti bi to bio onaj ko je nje lišen. Pojedinac je onaj ko se može izuzeti iz javnosti, i zahtevati poštovanje svoga prava na tu vrstu izuzetosti. Postavljen na razmeđi između javnog i privatnog, pojedinac je učesnik u javnosti u kojoj potvrđuje posedovanje slobode kao posednik sopstvene privatnosti. Utoliko, njegovo posedujuće određenje podrazumeva posedovanje

privatnosti kao prava na izuzetost koje postaje pravo na slobodu. U XIX veku, dakle, metafora helenskog usamljenika koji bira izuzetost prestaje da biva metafora prestupa, i postaje konstitutivna za određenje pojedinca kao aritmetičke jedinice najvećeg broja. Sistem privatnog i javnog, kao okvir unutar kojeg se sistematizuje i normira odnos privatnosti i javnosti, predstavlja sistem distribucije prava na privatnost i slobodu njegove upotrebe u javnosti.

Prema tome, kao domen zahtevane izuzetosti, privatnost se, za najveći broj, više ne ukazuje kao depriviranost od javnog. Naprotiv, ona bi se pre mogla misliti kao uporišna tačka u odnosu na koju se javnost uopšte organizuje, pošto je javnost onaj prostor u kojem posednik privatnosti *potvrđuje* svoje pravo na privatnost. U knjizi *Javno mnjenje* Jirgen Habermas određuje javnu sferu kao „sferu u kojoj se privatni ljudi okupljaju kao javnost“ (Habermas 1991: 27). Ostavljajući po strani hegelovsko kontrastiranje države i građanskog društva (*bürgerliche Gesellschaft*), kao i kantovsku koncepciju javne upotrebe razuma (*öffentliches Rasonnement*) koja omogućava kritičku raspravu, u ovoj Habermasovoj definiciji želim da naglasim bitno određenje privatnosti ljudi koji zajedno čine javnost. Drugim rečima, umesto da insistiram na političkoj dimenziji javnosti koju čine privatni ljudi, želim da podvučem mesto privatnosti kao izvora njihove tvorbe javnosti. Tako, umesto da se javna sfera razume kao kakav specifično moderni produžetak zajedničkog (*common*) prostora što omogućava specifično moderni vid političkog udruživanja privatnih ljudi, javnost bi trebalo razumeti kao spoljašnji vid politizacije same privatnosti. Ili, da još zaoštrim ovu tezu, javnost postaje fenomenalnost onih koji poseduju privatnost.

Iako bi se, u nedostatku jedinstvene precizne definicije javnost mogla razgraditi na raznovrsne institucije, od štampe (v. King i Plunkett 2005; Gocini 2001), preko oblasti delovanja „stare srednje klase“ (prava, medicine, sveštenstva), univerziteta i lokalnih vlasti, do prostora rada i robne razmene,⁴⁹ te bi otud moglo delovati da su javnošću obuhvaćeni svi privatni *ljudi* koji, samim tim, učestvuju i u njenom stvaranju, ovakav zaključak ne bi bio tačan. U *stvaranju* javnosti su, bar do druge polovine XIX veka, suvereno učestvovali samo

⁴⁹ U ovoj tački se odmičem od Habermasovog određenja privatnosti. On, naime, na Hegelovom tragu tvrdi da „privatna sfera obuhvata građansko društvo u užem smislu, to jest, područje robne razmene i društvenog rada; a u nju je utisnuta i porodica i njen unutrašnji domen“, intimnost doma (Habermas 1991: 30). Kako smatram da javnost predstavlja spoljašnji izraz mešavine društvenog i političkog, domen rada spada u domen vidljivosti, odnosno u domen javnosti. To, međutim, ne znači da fenomenalnost rada radničke klase istovremeno čini radničku klasu aktivnim učesnikom u tvorbi javnosti, bar ne do druge polovine XIX veka. O tome će biti više reči u onome što sledi.

privatni *pojedinci*. Iz ovoga sledi da su, da još jednom upotrebim Habermasovu formulaciju, privatni ljudi koji imaju moć da *od sebe* stvore javnost u doba kada je pojedinac konstituisan kao posedujući, bili samo obrazovani, beli muškarci koji su bili vlasnici svojine.

Ova jaka teza može se potkrepiti jednim specifično engleskim primerom korišćenja pojma „javno“. U XIX veku sasvim je ukorenjena upotreba izraza „javne škole“ (*public schools*). U nedostatku valjanog prevoda, ovde bi se lako moglo posegnuti za izrazom „državne škole“, čime bi bila načinjena ne samo velika materijalna, nego i simbolička greška. Te škole nipošto nisu bile opšte (*common*) u smislu u kojem ih država materijalno podupire, ili u kojem su otvorene za svakoga. Ono što bismo mogli nazvati državnim školama sporadično se ustanovljuje posle 1870. godine, to jest od donošenja Forsterovog zakona o obrazovanju; tek deset godina kasnije školovanje u njima postaje obavezno, a od 1895. i besplatno. No, lica za koja je ono obavezno nisu bila ista ona lica koja su pohađala javne škole. Ko je, onda, *public* za koju su otvorene *public schools*?

Javne škole su bile nezavisni obrazovni prostori dostupni za *paying public*, odnosno za sve dečake čiji su roditelji mogli da priušte školovanje u njima. One nisu bile lokalnog ili parohijskog tipa, imale su bitno sekularni predznak (za njihovo pohađanje nije bilo verskih ograničenja i posebnih konfesionalnih zahteva), a atribut „javne“ u njihovom nazivu razlikovao ih je od privatnog tutorstva koje je u načelu ostalo rezervisano samo za iznimno bogate.⁵⁰ Iako je tutorstvo u njima bilo „javno“, ove su škole bile u potpunosti privatni poduhvati koji su funkcionisali u duhu slobodnog tržišta. Prema tome, javne škole

⁵⁰ Treba odmah naznačiti da ovo pravilo nije važno i za devojčice. Ako su se uopšte školovale van doma, one su pohađale *private schools* (privatne škole), poput škole gospođice Pinkerton u Tekerijevom *Vašaru taštine*. Za devojke je, međutim, bilo daleko uobičajenije obrazovanje koje se odvijalo u privatnosti doma pod strogim nadzorom guvernanti. Razlog tome treba tražiti u načinu na koji su viktorijanci razumeli svrhu obrazovnog procesa. On, naime, nije imao za cilj razvijanje talenata ili znanja, nego obuku za budući poziv u životu. U svojim sećanjima, objavljenim 1849. godine pod naslovom *Život guvernante (Governess Life: Its Trials, Duties and Encouragements)*, Meri Moris (Mary Maurice) na rečit način opravdava ovaj stav: „Zašto bi jedna *lady* izučavala latinski i matematiku, kada bi od isto utrošenog vremena na časove muzike i francuskog, s čisto komercijalne tačke gledišta, dobila daleko više zauzvrat?“ (nav. u Hughes 2001: 42). Obrazovanje mladih žena je utoliko jedan od segmenata njihove pripreme za brak. Odnosno, njihovo bitno privatno obrazovanje samo je priprema da (p)ostanu privatne. U tom duhu treba razumeti vapaj Emili Dejvis (Emily Davies), verovatno najvažnije reformatorke ženskog obrazovanja u Engleskoj: „Ja onda pitam, kakva je vrednost devojaka kad se njihovo obrazovanje završi? Za šta su dobre? Krasi li krepkost njihovo telo i duh? O čemu se one staraju? Čime su ispunjeni njihovi životi? O čemu one imaju da pričaju? Šta one čitaju? Ja ovde ne govorim, neka se to ne zaboravi, o deci, već o odraslim ženama. Da li je ikome stalo do njihovog mišljenja o bilo čemu sem o najtrivijalnijim stvarima?“ (Davies 1864: para. 5). Možda je upravo poslednji atribut – trivijalno – bio ključan za razumevanje (privatnog) obrazovanja žena.

je pohađala odabrana i malobrojna elita, koja je, plaćajući ih, školama mogla da obezbedi nezavisnost od javnih institucija. U knjizi *The Victorian Public School (Viktorijanska javna škola)* Trevora Meja (Trevor May), posebno se ističe njihov klasni karakter. Poredeći, naime, javne škole s ustanovama koje su nudile elementarnu poduku siromašnoj deci, Mej tvrdi da bi viktorijancima razlika u stupnjevima školovanja prema uzrastu bila potpuno nerazumljiva: „za viktorijance je uzrast bio beznačajan; osnovno (*elementary*) i srednje [*secondary*, u smislu, drugostepeno, višeg ranga] obrazovanje bilo je namenjeno različitim klasama ljudi. Siromašni su (ako su imali sreće) dobijali bazično, elementarno obrazovanje, dok je srednjim i višim klasama bio dostupan drugi stupanj školovanja“ (May 2009: 19). Pored njihovog izraženo klasnog karaktera, javne škole je odlikovala i stroga polna isključivost. Odsustvo žena, kako među učenicima, tako i među nastavnicima, kao i odvojenost od doma, činila je javne škole simbolički i fizički zatvorenim polnim prostorom. Njihov naziv ponovo bi mogao da ponudi objašnjenje za to: javne škole predstavljale su prvobitan oblik izlaska iz privatnosti i obuku za život u javnosti. Taj život će i u potonjim razdobljima biti jednako klasno i polno zatvoren, pošto se odvijao u institucijama koje po mnogo čemu repliciraju model javnih škola – na univerzitetima, u vojsci, crkvenoj službi, u parlamentu, u kolonijalnoj službi ili u mnogovrsnim *all-male* klubovima.

Drugi izvanredno važan aspekt javnih škola odnosio se na tip obuke koju su nudile, a koja, prema mnjenju viktorijanske javnosti, nije bila neophodna (ni moguća, sem u formi racionalnog ideala) ženama ili nižim slojevima društva. Reč je o, za to doba uvreženom, shvatanju *svrhe* obrazovanja. Prema najvećem reformatoru javnih škola u XIX veku, Tomasu Arnoldu, cilj obrazovanja ne treba da bude sticanje i uvećanje znanja, već razvijanje karaktera, moralnih načela, ophođenja svojstvenog gospodi (*gentlemen*) i sposobnost vladanja sobom i drugima (v. Mitchell 1996: 173). Ili, rečima ser Ralfa Ferza (Ralph Furze), itonskog đaka i oksfordskog diplomca koji je regrutovao srednjoškolce za kolonijalnu službu: „Univerziteti u Engleskoj obučavaju duh, a javne škole obučavaju karakter i uče vođstvu“ (nav. u May 2009: 53).⁵¹ Ovome u prilog, međutim, najsnažnije

⁵¹ Ovde bi se još jednom moglo pozvati na Džona Stjuarta Mila i na njegovo shvatanje obrazovanja *pojedinaca*. U svom rektorskom govoru *Inaugural Address Delivered to the University of St Andrews (Inauguralno obraćanje na Univerzitetu Svetog Endruza)*, Mil kaže: „Istinska funkcija univerziteta u nacionalnom obrazovanju podnošljivo se dobro razume. Ili se bar može reći da postoji relativno opšte

govori Izveštaj kraljevske komisije koja je ispitivala stanje devet (i tada i danas) vodećih javnih škola u Engleskoj. Da bi se opravdala njihova potpuna administrativna nezavisnost od krune, vlade i crkve, koja će ubrzo uslediti po donošenju Zakona o javnim školama 1868. godine, Izveštaj Klarendon komisije na najslikovitiji način opisuje kako je, rečima Endrua Vilsona, javna „škola postala arhetip društva i paradigma unutrašnjeg života“ (Wilson 2002: 289).

Druga i još značajnija [usluga koju pružaju javne škole, pored podučavanja klasičnim jezicima koji predstavljaju osnovu engleskog obrazovanja] odnosi se na stvaranje sistema upravljanja i discipline (*government and discipline*) za dečake, čija je izvanrednost univerzalno prepoznata, i za koju se priznaje da ima najvažnije posledice po nacionalni karakter i društveni život. Teško je proceniti koliko engleski narod duguje ovim školama za osobine na koje je najviše osetljiv – za *njegovu sposobnost da vlada drugima i da kontroliše sebe, njegov dar da spaja slobodu i red, njegov javni duh, njegovu snagu i muževnost karaktera, njegovo snažno, no ne i ropsko poštovanje javnog mnjenja, njegovu ljubav prema zdravim sportovima i vežbi...* [javne škole utoliko] imaju možda i najveći udeo u oblikovanju karaktera engleskog džentlmena. (nav. u May 2009: 29, kurziv A. Z.)

Prema tome, javnost nije nasumičan skup privatnih ljudi koji se stihijski okupljaju, i čija masovnost – masovnost najvećeg broja – omogućava stapanje opšteg (*common*) i javnog (*public*). Naprotiv, javnost je učinak okupljanja privatnih pojedinaca koji imaju moć da odrede granice fenomenalnosti sopstvene i tuđe privatnosti. Kako ilustracija o javnim školama pokazuje, naznačujući sadržaj celina koje slede, i privatnost i javnost imaju bitno klasne i polne odlike.

slaganje oko toga šta Univerzitet nije. To nije mesto na kojem se stiče stručno znanje. Univerziteti nemaju svrhu podučavanja znanju koje je neophodno da bi se ljudi osposobili za neki posebni oblik zarađivanja za život. Njihov cilj nije da načine vešte pravnike ili lekare, ili inžinjere, već sposobna i kultivisana ljudska bića“ (Mill 1867: 5). Moglo bi se pretpostaviti da Mil, u tom trenutku već osvedočeni borac za prava žena, ne bi isključivao žene iz ovog određenja sposobnih i kultivisanih ljudskih bića – ako nikako drugačije, ono bar u formi racionalnog ideala. Smrt ga je, međutim, omela u mogućnosti da ovaj stav i potvrdi. No, jedan drugi univerzitetski radnik, Čarls Dodžson (Charles Dodgson), čuveniji pod pseudonimom Luis Kerol (Lewis Carroll), koji je za razliku od Mila bio svedok ulaska žena na „naš drevni Univerzitet“, na to je gledao s mnogo većim zazorom. U duhu svojih igara smislom, Dodžson je žene na univerzitetu, ta takoreći oksimoron-bića, prozvao „društvenim čudovištem, „*He-Woman*““ (Carroll 1896: 1070).

Imati privatnost

U navedenom odeljku iz Izveštaja Klarendon komisije govori se o dečacima u načelu, o engleskom narodu koji uopšte uzev profitira od obrazovanja organizovanog oko vladanja sobom i drugima, oko razvoja javnog i virilnog duha, te ukrštanja vrline, zdravlja i mudrosti. No, pominjanje engleskog džentlmena na kraju paragrafa onemoguća olaka uopštavanja. U njemu se, naime, sasvim eksplicitno, govori o *klasi* pojedinaca, onoj klasi koja zavređuje da reprezentuje „engleski narod“. Ali kako je reč o isključivo muškoj deci koja su na putu da postanu autentično engleska gospoda, reprezentativni deo te klase čine *pojedinci* – jer žene srednje klase to nisu. U ovom trenutku, pošto je ustanovljen značaj privatnosti, odnosno značaj prava na privatnost za određenje pojedinca, još jednom ću se vratiti konstituisanju „srednje klase“ kao klase pojedinaca. Time bi trebalo da se pokaže da *imati privatnost* predstavlja klasnu privilegiju koja je, kao takva, upisana u samo značenje pojedinca. Takođe, u celini kojom se završava ovo poglavlje, pokazaće se da ta klasna privilegija nije istovremeno i polna privilegija čitave klase, odnosno da je polnost konstruisana u odnosu na privatnost koju neko može ili ne može da poseduje.

Na tragu svog mitskog nastanka kako ga opisuje Dror Varman (Wahrman 1995: 17-18), srednja klasa je samotentralizovala sopstveni idiom, svoju dvostruku izmeštenost: izmeštenost iz sveta reformatorskih pamfletà o mnoštvu i, istovremeno, iz sveta zamkova u kojima je lagodnim životom živela aristokratija, udaljena od mračnih i kužnih viktorijanskih gradova. Njena blizina gradu, njen bitno urbani karakter, kao i posledični kontiguitet s klasom „malih“ ljudi, zahtevali su stalno izumevanje klasnog diskontinuiteta, koji je upisan u samu „činjeničnost“ srednje klase. Kroz taj se diskontinuitet vrlinama popunjavao repozitorijum buržoaskih vrednosti. I upravo zbog naglašavanja diskontinuiteta, srednja klasa u tekstovima XIX veka često promiče kao kakva belina, kao nevidljivo mesto koje se ne može odrediti drugačije do dvostrukom negacijom. Za to se mogu navesti dva uzroka. Prvo, kao prostor u kojem se definiše norma, sama srednja klasa uglavnom ostaje zaklonjena opisima odstupanja od norme. Drugo, suprotno aristokratskoj perspektivi koja počiva na nepromenljivosti, na trajnosti krvi i titule, srednja klasa je vlastiti identitet organizovala oko stalne mogućnosti promene, oko systemske prohodnosti, te napretka koji počiva na veri u usavršivost. Smeštajući se između dve konstante –

nepropusnih granica krvi više klase i naturalizovane nepromenljivosti nižih klasa – srednja klasa je sebe u bitnom smislu predstavljala kao proces.

No, uprkos toj dvostrukoj nevidljivosti, ipak je moguće i pozitivno odrediti vrednosti kojima je srednja klasa popunjavala repozitorijum sopstvenih vrlina. Naime, iako je ne odlikuje trajnost, srednju klasu, kao i plemstvo, odlikuje samodovoljnost i nezavisnost koje joj obezbeđuje kapital. Radinost, disciplinovanost u radu, umerenost, istrajnost i izdržljivost, spremnost na odricanje, sposobnost da se pravilno rasporede novac, ljudi i sredstva kojima se raspoláže i za koje se ima odgovornost – sve su to odlike koje su nužan uslov samodovoljnosti. Utoliko se one smatraju svrhom po sebi, čak i kada doprinose ostvarenju ili uvećanju kapitala, jer se imućnost vidi kao puka posledica njihovog pravilnog usmeravanja i kao opipljiv izraz vrline onoga ko bogatstvo stiće. Imućnost takođe predstavlja i izraz štedljivosti, metodičnosti, dalekovidosti i trezvenosti, rečju umeća staranja o sebi.

Posebno istaknuto mesto u hijerarhiji buržoaskih vrednosti pripada samokontroli, koja bi se u izvesnom smislu mogla odrediti i kao obuhvatno ime za sve navedene vrline. U posthumno objavljenoj knjižici pod naslovom *Prirodno i neprirodno (On Nature)*, Džon Stjuart Mil raspravlja o „ne-prirodnosti“ vrlina, jer je priroda najboljih i najplemenitijih ljudskih bića – a to nisu niti oni „najbliži prirodi“, niti oni koji su „po prirodi“ plemeniti – „veštački stvorena ili, u najmanju ruku, veštački usavršena priroda... jedina... priroda koja može da se preporučiti“ (Mil 2009: 72). Samokontrola spada u one osobine koje to u najvećoj meri potvrđuju, jer je ona

snaga da se trenutne želje žrtvuju nekom udaljenom ili opštem cilju, neophodna da bi se delovanje pojedinca uskladilo s njegovim sopstvenim idejama o njegovom ličnom dobru; međutim, čak je i ona neprirodna nedisciplinovanom ljudskom biću, što se može videti... po manjkavom načinu na koji je stiču ljudi koji su rođeni da vladaju... i po izrazitom nedostatku ovog svojstva kod divljaka, vojnika i mornara, a u nešto manjem stepenu i u skoro svim nižim staležima (*poorer classes*) u ovoj i drugim zemljama. (Isto: 69)

Samokontrola predstavlja postignuće; ona je, kao i *samodisciplina* i *samodovoljnost* proizvod rada na sebi, sredstvo i cilj procesa koji nikada ne treba da se zaustavi. Utoliko, i kao bitno procesualna i kao vrhunski izraz autonomije, sposobnosti da se samom sebi

nametne zakonitost i da se dela u skladu s njom, ona se nalazi u središtu velikog buržoaskog projekta *samopomoći*.

Ideja samostalnog staranja o sebi ili samopomoći, kako ju je u svojoj knjizi *Self-Help* imenovao Semjuel Smajls (Samuel Smiles), jedan od najčitanijih pisaca viktorijanskog doba,⁵² izvanredno objašnjava etos klase pojedinaca. U sistemu koji svakome omogućava da bude bolji nego što jeste, na pojedincu je da vrednim i predanim radom kultiviše i unapređuje sopstveni karakter. U tome ga nemaština neće sprečiti, naprotiv: „započeti život s relativno malim sredstvima deluje kao nužan podsticaj na rad, te bi se gotovo moglo reći da je to jedan od suštinskih uslova za uspeh u životu“ (Smiles 1859: 193). Čoveka tome ne treba da podučavaju institucije i zakoni, jer „nema te moći zakona koja od dokonih može načiniti marljive, od rasipnika promišljene, od pijanaca trezne; a to svaki pojedinac može postići na temelju sopstvene slobodne moći delovanja i samoodricanja. Zacelo svo iskustvo služi kao dokaz da vrednost i snaga Države daleko manje zavise od formi njenih institucija nego od karaktera njenih ljudi“ (Isto: 2). Svako, a ako je verovati Smajlsu to se posebno odnosi na Engleze, može podesno izvoditi dužnosti od kojih se život sastoji, i to se može činiti tako da se i od jednog običnog češljača vune postane Šekspir. „Majkl Faradej“, što je samo jedan u dugom nizu sličnih Smajlsovih primera, „bio je sin siromašnog kovača, u ranoj mladosti bio je šegrt nekom knjigovescu, i sve do navršene dvadesetprve godine ostao je u trgovini: sada mu pripada najviši čin filozofa koji u veštini jasnog razvijanja najtežih i najtajanstvenijih tačaka prirodne nauke premašuje čak i svog učitelja, ser Hamfrija Dejvija (Humphry Davy)“ (Isto: 10-11). Prema Smajlsu, za takav razvoj okolnosti nisu potrebni ni sreća ni genij, već samo zdrav razum i

⁵² Smajlsova knjiga bi se mogla svrstati upravo u ono što danas nazivamo *self-help* literaturom, ali na specifično viktorijanski način. Takvi priručnici su među viktorijancima bili česti, ali nijedan, osim *Mrs Beeton's Book of Household Management (Knjiga gospođe Biton o upravljanju domaćinstvom, 1861)* koji je morala posedovati svaka domaćica koja drži do sebe, nije dostigao razmere slave Smajlsove ode radu. Dvadeset hiljada primeraka ove knjige prodato je prve godine po njenom objavljivanju, a do kraja XIX veka taj se broj popeo na dvestapedeset hiljada. Nijedan roman tada štampan u Ujedinjenom Kraljevstvu nije dostigao ove brojke. Uz to, knjiga je prevedena na holandski, francuski, danski, nemački, italijanski, japanski, arapski, turski i na nekoliko maternjih jezika Indije. „Obilazeći svet, ovo jevanđelje o radu širilo se jednako uspešno i s jednakim žarom kao i ma koji drugi misionarski poduhvat XIX veka“ (Briggs 1972: 118). No, ovaj tekst nije bio tako popularan samo zbog svoje poruke, već i zbog toga što vrvi živopisnim primerima koji se mogu podražavati, i nebrojenim citatnim mestima poput sledećeg: „Nije od najvećeg značaja koliko čovek može da zna, koliko je to cilj i svrha zbog koje zna. Predmet znanja bi trebalo da bude sazrevanje mudrosti i poboljšanje karaktera, ono bi trebalo da nas učini boljima, srećnijima i korisnijima; dobroćudnijima, energičnijima i umešnijima u težnji da ostvarimo više svrhe u životu. Mi sami moramo da *budemo* i da *činimo*...“ (Smiles 1859: 259).

istrajnost. Reč je, dakle, takođe o procesu, i to trajnom, jer se „veliki rezultati ne mogu postići odjednom; moramo se zadovoljiti time da napredujemo u hodu, korak po korak“ (Isto: 52). Najzad, da bi to bilo moguće, „samodisciplina i samokontrola se moraju uzeti za osnov praktične mudrosti“, a posledično i samopoštovanja (Isto: 259-260).

Pojedinac, kojeg posredno opisuju i Mil i Smajls, jeste onaj ko nad sobom gospodari, ko samo sebi polaže račun o sopstvenim postupcima koji predstavljaju učinke njegovog rasuđivanja i istrajnog delovanja u skladu sa zdravim razumom. U duhu idioma srednje klase, pojedinac je onaj ko je u potpunom posedu kontrole nad sobom, onaj ko svoju nezavisnost od svakog drugog potvrđuje sopstvenim samostvaranjem.⁵³ Samostvaranje i staranje o sebi samo su dva naziva za istu stvar, koja predstavlja razdelnicu između onih koji mogu da budu bolji nego što jesu i onih koji to ne mogu. Jer umešnost staranja o sebi/samostvaranja ne podrazumeva samo odsustvo bilo čije tuđe pomoći, već i usmerenost na proizvodnju prostora u koji neće moći da se prodre izvana. U simboličkom smislu, taj prostor obuhvata neprekoračive granice tela (zdravlje i higijenu) i granice doma (ugled i porodični život, sve ono što je obuhvaćeno normama domaćinstva [*domesticity*]). *Staranje o sebi možda i više no bilo šta drugo podrazumeva moć da se vlastita privatnost zaštititi i potpuno izoluje od bilo kakvog uplitanja sveta koji ostaje izvan nje*. Utoliko bi bilo ispravno tvrditi da za srednju klasu „dom nije bio utočište, nego tvrđava (*fortress*)“ (Tosh 2007: 24). *Dom klase pojedinaca* postaje prostor koji ovaploćuje sve unutrašnje dimenzije moći staranja o sebi (i zdravlje i higijenu i ugled i potomstvo), i predstavlja granicu između privatnog i javnog, koju prekoračuje jedino onaj ko *iz privatnog izlazi u javno*.

Upravo na ovom mestu postaje jasno zašto je *imati privatnost* klasna privilegija i zašto se „mali“ ljudi ne mogu smatrati pojedincima. Naime, nasuprot neprobojnom domu srednje klase stoji zamišljeni prostor privatnosti klase „malih“ ljudi, koju su reformatori i

⁵³ Zanimljivo je naglasiti da je Smajls pišući *Self-Help* na umu imao i predstavnike nižih klasa i predstavnike srednje klase, budući da je ideja za tu knjigu potekla s predavanja koja je sredinom četrdesetih godina držao radnicima u Lidsu. Sledeći navod iz Marksovog teksta „Privatno vlasništvo i komunizam“, mogao bi da ukaže na izvesne probleme primene osnovnih principa ove rane DIY ideologije: „Jedno biće je za sebe samostalno tek onda kada stoji na vlastitim nogama, a na vlastitim nogama stoji tek onda, kada svoje *postojanje* zahvaljuje samom sebi. Čovjek koji živi od milosti drugoga smatra se zavisnim bićem. A ja potpuno živim od milosti drugoga ako sam mu obavezan ne samo za održavanje svoga života, nego ako je on još osim toga *stvorio* moj život, ako je on *izvor* moga života, a moj život nužno ima takvu osnovu izvan sebe, ako on nije moje vlastito djelo. Stoga je *stvaranje* predstava koju je vrlo teško potisnuti iz narodne svijesti. Njoj je *neshvatljivo* postojanje prirode i čovjeka pomoću samih sebe, jer protivriječi svim *evidentnim datostima* praktičkog života“ (Marks i Engels 1989: 285, kurziv u originalu).

njihovi tekstovi širom otvorili „javnosti“.⁵⁴ Proizvodnja znanja neophodnih da bi se životi radničke klase podesno opisali, posebno predstavili, kvantitativno statistički obrađivali i kvalitativno mapirali, takođe je podrazumevala intervenciju, *ulazak u* prostor njihovog života. Kolonizovanje tog prostora znanjem, penetracija u nešto što bi se, prema za srednju klasu tako vitalnoj podeli, moglo podvesti pod privatnost, ukidala je privatni karakter domovima siromašnih i potvrđivala pravo „kolonizatora“ na to da te domove proglasi stranim, „necivilizovanim“, i utoliko otvorenim za intervencije.

Cilj ove kolonizacije, toliko nalik misionarskom delovanju koje se paralelno sprovodilo na drugim kontinentima, bio je dvostruk. Deklarativno, ona je trebalo da reformiše običaje i navike „malih“ ljudi (ili „urođenika“ s one strane britanskog kopna), što se ne može izvesti drugačije do dosledno sprovedenim upadom u njihovu „privatnost“. U tu se zamišljenu privatnost ulazi da bi se nižim redovima (odnosno, „domorocima“ britanskih kolonija) otvorilo značenje same privatnosti. I premda bi neposredan učinak tog zadiranja trebalo da bude da pojedinačna tela radničke klase „postanu ravnomerno raspoređena i da se ponašaju na predvidive načine koji će nastaviti da pojačavaju njihovu vidljivost“ (Gilbert 2004: 28), dobronamernost i nepristrasnost reformatora, čak i ako se njihovim radom svima izlažu pogledu ta „srca tame“, implicira da je krajnji cilj tog rada potpuno ukidanje njihove vidljivosti. U duhu regulativnog ideala, upad u „privatnost“ u sebi već sadržava zaštitu privatnosti od upada u nju samu. Cilj reforme – koja se, dakle, privremeno javlja kao ukidanje prava na privatnost da bi se ono kasnije obnovilo u svom punom značenju – jeste doseganje Milovog osnovnog postulata prema kojem je „*svako* vlastiti čuvar svoga zdravlja, telesnog ili umnog i duševnog“ (Mil 1998: 45, kurziv A. Z.).

⁵⁴ Kritikujući sve one koji javnost snabdevaju podacima koji ne nude *znanje*, već sopstvene predrasude, Henri Mejhu ilustrativno govori o moći tekstova „pravih“ društvenih reformatora, onih koji posežu za istinom u formiranju „javnog“ mnjenja: „Pisci koji nikada nisu kročili na mesta koja tako živo opisuju, niti su svedočili scenama koje oslikavaju s takvom jasnoćom, veoma doprinose tome da opštu javnost (*general public*) navedu na pogrešan put no što bi slučajni posmatrač isprva mislio da je slobodan da veruje“ (Mayhew 2005: 29). Dakle, ni u jednom trenutku ne treba smetnuti s uma da su istraživanja reformatora, iako najčešće pisana namenski sa zahtevom da se institucije oforme ili, kasnije, da nadležne institucije reaguju, istovremeno bila dostupno i rado čitano štivo u domovima srednje klase, *domovima „opšte javnosti“*. U knjizi *The Politics and Poetics of Transgression (Politika i poetika prestupa)*, Piter Stalibras i Alon Vajt (Peter Stallybrass i Allon White) to veoma sažeto kažu: „Kod Čedvika, kod Mejhju, kod nebrojenih drugih viktorijanskih reformatora, radna sirotinja, prostitutka, odvodni kanali, bivaju jednako rekreirani za buržoasku radnu i dnevnu sobu, koliko i za odaje gradskog saveta. Uistinu, reformatorima je pripala središnja uloga u konstruisanju urbane geografije buržoaskog Imaginarnog“ (Stallybrass i White 1986: 125-126).

Ključni saznavno-politički motiv prodora u „privatno“ bio je, dalekosežno gledano, pretvaranje skućenog prostora nagomilanih tela u širok prostor popunjen zasebnim, odelitim, individuuiranim pojedincima. Vrednosni proizvod ovog prodora bila je potvrda prava na privatnost koje pripada klasi pojedinaca na temelju njene sposobnosti da samodisciplinom učini da bude bolja nego što jeste. Mogućnošću da penetrira u tuđ (privatni) prostor, fizički ili tekstualno, srednja klasa je potvrđivala samo *jedno* značenje privatnosti, privatizujući ga samo za sebe. A kako je postojalo samo to jedno značenje privatnosti, i kako je tu značenjsku singularnost potvrđivalo upravo njeno odsustvo kod „malih“ ljudi, niži redovi nisu imali privatnost, te samim tim ni pravo na nju. Štaviše, ako je javnost prostor u kojem posednik privatnosti potvrđuje sopstveno pravo na privatnost, niži redovi nisu „imali“ ni javnost, niti su mogli da budu oni koji aktivno učestvuju u njenoj tvorbi. Kao vidljivi, uvek potencijalno ospoljivi u svojoj fenomenalnosti, oni su bili *deo* javnosti, javno dostupan materijal za *general public*.

U drugom poglavlju sam potanko opisivala značaj koji je otkriće načina života „malih“ ljudi, sada povezano s odsustvom njihovog prava na privatnost, imalo za ukрупnjavanje države. U ovom trenutku želim da otvorim još jedno pitanje koje se odnosi na granični karakter privatnosti, odnosno na njen značaj u uspostavljanju klasnog diskontinuiteta. Kao i u Milovom *Utilitarizmu* u kojem se polazi od toga da svi jesu pojedinci, iako se istovremeno tvrdi da će reformom postojećih okolnosti to tek zbilja postati, tako se i *Self-Help* Semjuela Smajlsa obraćao svima ali su ga shvatali samo pojedinci. Ponovo, ovde nije reč o pukoj nedoslednosti već o načinu na koji funkcioniše regulativni ideal, koji proizvedeći jaz obećava njegovo prevazilaženje u regulativno idealnim okolnostima. Otuda potiče i neobična samorazumljivost stava da je svako u stanju da samom sebi pomogne, i da istovremeno nisu svi u stanju da sami sebi pomognu, jer nemaju svi moć samostvaranja, niti su svi jednako sposobni da samodisciplinom zavrede samopoštovanje. Time se opravdava staranje o onima koji ne mogu da budu bolji nego što jesu.

U *Položaju radničke klase u Engleskoj*, Engels navodi reči propovednika Alstona iz jedne od najsiromašnijih parohija u Ujedinjenom Kraljevstvu, koji kaže da ako „zaista želimo da otkrijemo najubogije i najpotrebitije, moramo podići rezu s njihovih vrata i zateći ih za njihovim oskudnim obedom; moramo ih videti kada leže bolesni i bez posla; i činimo

li to iz dana u dan u kvartovima kakav je Betnal Grin, upoznaćemo bedu i siromaštvo kakvih bi naša nacija morala da se srami“ (Engels 1845: ch. II, para. 12). Upoznavanje onih koji ne mogu da budu bolji nego što jesu, samo je prvi korak u pomoći koja im se mora pružiti. Očekivati, međutim, da će jezik reformatora biti milosrdan kao jezik kakvog propovednika, znači sasvim zanemariti shvatanje samostvaranja koje je upisano u taj jezik, jezik *namenjen* „opštoj javnosti“. Pod time se svakako misli na moć staranja nad samim sobom koja ubogima i potrebitima nedostaje, ali i na stvaranje same klase pojedinaca *u odmaku i kroz konstruisanje stalnih granica* prema „mnoštvu“. Te granice dobile su poseban izraz u jeziku javnosti, onda kada su druge granice, takoreći zabrani, počele da iščezavaju.

Da „mali“ ljudi nastanjuju samo parohije poput Betnal Grina, koje su rubne i odvojene od neprobojnih domova klase pojedinaca, prema njima bi se zaista moglo odnositi, kako kaže paroh Alston, kao prema plemenima u Australiji i na polinežanskim ostrvima. Da su daleko, oni bi naprosto ostali strani u svojoj egzotičnoj odbojnosti. Ali, pomor i moralni nered, nažalost, kako izriče Edvin Čedvik, nisu ograničeni samo na jedan deo ostrva, jer je prenaseljenost svuda dovela do „uklanjanja arhitektonskih granica i zaštite pristojnosti i doličnosti“ (Chadwick 1843: 72). Pođe li se tragom Tomasa Bimisa (Thomas Beames), koji 1850. godine u knjizi *The Rookeries of London, Past, Present and Prospective* (*Sirotinjski delovi Londona, nekada, sada i u budućnosti*) detaljno prikazuje neprirodnost urbanog ukrštanja, videće se da se „strano“ nalazi u samom srcu „domaćeg“:

Skrenite iz ulica prepunih dućana u kojima se prodaju svakovrsne skupocene stvari – gde je Umetnost spojila najlepše razlike – i, tek što ste prošli stotinak jardi, nalazite se u *the rookery*. Promena je zapanjujuća: zapuštena deca, unezvereni muškarci, duge, neočešljane kose, u ritama, većina njih puši, mnogi govore irski; žene bez cipela ili čarapa – možda i beba na grudima, a na njoj jedan jedini komad odeće, oko struka povezan konopčićem; psi koji nalikuju vukovima. (nav. u Gilbert 2004: 93)

Prema tome, zakoračenje u četvrti i domove nižih redova, njihovo izlaganje (nekada i doslovno) svetlosti dana, rukovodilo se uverenjem da će „radničke’ i ’opasne’ klase biti transformisane... kad postanu vidljive“ (Stallybrass i White 1986: 135). No, učiniti „privatnost“ (tela i doma) „malih“ ljudi vidljivom takođe je omogućavalo utvrđivanje bar

simboličkih granica, ukoliko je fizičke bilo nemoguće nanovo uspostaviti. Učiniti te prostore otvorenim značilo je, između ostalog, i odvojiti ih od neprobojnih domova klase pojedinaca. U tom anksioznom nastojanju da se njihova zastrašujuća blizina ne odrazi na stvarnost pojedinaca, da njihov puki kontiguitet ne preraste u kontinuitet, mnoštvu se privatnost odricala i da bi se naglašeno insistiralo na tome da je klasa pojedinaca ima.

Biti privatnost

Svoju knjigu *London Labour and London Poor*, koju u predgovoru određuje kao prvu istoriju naroda (*history of the people*), Henri Mejhju počinje razlikovanjem dveju vrsta ljudi – lualica i naseljenika. Njegov antropološko-biološki uvod u istoriju običnih ljudi prati zanimljiv preokret kada svoj univerzalni uvid primeni na „lutajuća plemena u ovoj zemlji“ (Engleskoj).

Da li sâm čin lutanja dovodi do toga da je krv usmerena ka površini tela, usled čega manje krvi dotiče do mozga, te se mišići njome napajaju više od duha, ostavljam fiziolozima da kažu. No kakav god da je fizički uzrok, svi mi moramo priznati da je u svakoj od pomenutih klasa od umne ili moralne prirode snažnije razvijena animalna priroda čovekova, te da sve njih manje ili više odlikuju visoko postavljene jagodične kosti i izbačena vilica, upotreba slenga u izražavanju, slab odnos prema ideji svojine, načelna lakomislenost, odbojnost prema trajnom radu, ravnodušnost prema časti žena, ljubav prema okrutnosti, ratobornost i potpuno odsustvo verskog osećaja. (Mayhew 1861: 3)

Te mejhjuovske nomade odlikovala je još jedna ključna *sposobnost*: sposobnost zbijanja. Ova se odlika konstruisala kao njihovoj prirodi inherentna osobina ili, alternativno, kao izbor, koji je opet proizlazio iz određene vrste prirode. Biti skučen (malim prostorom), stešnjen (drugim telima) i zagušen (nedostatkom svežeg vazduha), nije stoga prinudno stanje, stanje proizvedeno spoljašnjim okolnostima, već stanje prirode „malih“ ljudi, te utoliko i najverniji dokaz o odsustvu njihove potrebe za privatnošću.

Dve posledice koje su, prema ranim reformatorima, „prirodno“ proizlazile iz ovakve prirode jesu porok i bolest. Iz činjenice da u jednom podrumu može da obitava četrdeset ljudi – a gotovo da nema teksta u kojem se opisuje stanje radne sirotinje (*labouring poor*) koji ne obiluje sličnim poražavajućim brojevima – izvođena su dva dominantna zaključka.

Prvi se odnosio na predstavu o stalnom dodiru tela. Ne samo da je to nadilazilo moć razumevanja klase pojedinaca, već je i „šok za svaki osećaj doličnosti (*propriety*) pomisao da u sobi, čiji sam prostor opisao [35m2 gde obitava između 8 i 12 osoba], civilizovana bića treba da se *skrde* (*herd together*), ne odvajajući se pristojno prema uzrastu i polu“ (Chadwick 1842: 68, kurziv A. Z.). Drugi zaključak proizlazio je iz predstave o potpuno ispunjenom prostoru, koji popunjava nagomilano mnoštvo raznih tela, ali i svi njihovi otpadi čije raspadanje izaziva svakovrsne bolesti. Porok i bolest, iako se logički mogu razdvojiti, u ranoreformatorskome diskursu, posebno onom koji je nadahnuće nalazio u evanđeličkim motivima, bili su u bitnom smislu međusobno uslovljeni.

I porok i bolest imaju jedno zajedničko objašnjenje: nemoralnost (*immorality*). Time se dolazi do ključnog diferencirajućeg pojma u idiomu srednje klase. Moralnost se nalazi u središtu reformskih diskursa kao tačka u kojoj se prelamaju briga o telu, zdravlje i higijena, ali i briga o domu, ugledu i porodičnosti. Ona je stoga u najbližoj vezi s idejom staranja o sebi, idejom „veštački usavršene prirode“ o kojoj je govorio Mil, s procesualnošću srednje klase koja se normira u suprotnosti s različito naturalizovanim stanjem drugih dveju klasa kao jednoobličnih entiteta. Na tom tragu se može razumeti tvrdnja Frenka Morta da su tridesete i četrdesete godine XIX veka, decenije mitskog ustanovljenja srednje klase i otkrića klase „malih“ ljudi kao mnoštva, „presudan moment u procesu formiranja zvanične brige o moralnosti“ (Mort 1987: 25).⁵⁵

(Ne)moralnost postaje eksplanatorno oruđe u medicini u trenutku kada ovoj počinje da pripada istaknuto mesto u javnom životu. Važno je istaći da ta pozicija nije direktna posledica bilo razvijenog korpusa medicinskog znanja, bilo praktične moći medicinske nauke da društveno telo u celini učini zdravijim. U prilog tome da društveni položaj medicine nije bio proporcionalan njenim moćima može se navesti iskaz iznet 1853. godine

⁵⁵ Mort ukazuje na to da je zvanična briga o moralnosti proizvod udruženog delovanja društvenih praksi (religije, medicine i „sanitarne nauke“, nauka koji je u sebi spajao znanja o očuvanju zdravlja, higijeni i pitanjima koja su zadirala u sferu javnog zdravlja [*public health*], od kanalizacije do snabdevanja vodom). One, tvrdi Mort, „nisu ni transparentno odražavale stvarnost, niti su pasivno predstavljale klasne odnose. One su bile aktivne u konstruisanju obe stvari“ (Mort 1987: 42). Takođe, važno je uočiti kako su se uverenja na kojima su počivali osnovni društveni postulati tokom XIX veka, menjala. Hobsbaum to u knjizi *Doba kapitala* na jednom mestu rečito objašnjava. On, naime, tvrdi da je buržoaska etika ranog XIX veka zasnivala na uverenju da je ono što onemogućava uspeh (u samostvaranju) moralna slabost, a ne odsustvo racionalnosti. Međutim, poslednjih decenija XIX veka to prestaje da bude dovoljno – u međuvremenu je klasni sistem postao sasvim konsolidovan, a radničke klase su dobile pravo glasa – te se tada insistira na „biološkoj klasnoj nadmoći... koja je posledica prirodnog odabira“ (Hobsbaum 1995: 290).

u vodećem medicinskom listu, *The Lancet*, gde se govori o uzročniku kolere: „Da li je reč o gljivičnoj infekciji, o insektu, mijazmi, električnom poremećaju [bolest definisana homeopatski], deficijenciji ozona, nezdravom otpadu iz creva? Ne znamo ništa; na pučini smo u vrtlogu pretpostavki“ (nav. u Isto: 28). Upravo usled manjka adekvatnog znanja, nemoralnost se sve češće definiše kao uzrok, alternativno kao posledica bede, prljavštine i bolesti. „Moralističko“ viđenje bolesti čiji su koreni bili srednjevekovni, a koje nov impuls dobija u evangeličkoj tradiciji kasnog XVIII veka, izvanredno se spaja s enviromentalizmom rane društvene medicine. Oslanjanje na teorije mijazme odražavalo je, kako tvrdi Mort, unutrašnju logiku medicinskog diskursa i širih kulturnih i političkih razmatranja. Jer, za razliku od teorije o klicama koja je bolest posmatrala kao relativno nezavisnu od neposrednog socijalnog okruženja (izložio ju je Džon Snou [John Snow], izvevši je na manje formalan način deceniju pre Pastera [Pasteur]), mijazmatička teorija je naglašavala ljudske činioce i, posebno važno, njihovu osobenu predisponiranost za bolest. Tako de, recimo, tifus, bolest koja se dovodila u direktnu vezu sa siromaštvom (zbog čega je bila poznata i pod nazivom *gaol fever*), dugo mešala s tifusnom groznicom koja je prepoznata kao zasebna bolest tek posle smrti princa Alberta, supruga kraljice Viktorije, 1861. godine, koji, i ispravno se verovalo, naprosto nije mogao imati predispozicije za zatvorsku groznicu. Ta krajnje neobična smeša uverenja, koju još treba dopuniti krajnje orijentalističkim objašnjenjima porekla mnogobrojnih bolesti (v. Bashford 2004: 23), proizvela je vezu između greha i bolesti kao Božjih kazni, urbanizacije kao društvene mijazme, i predisponiranosti siromašnih slojeva za život u prljavštini, zločinu i razvratu.

Budući da joj pripada mesto u kojem se spajaju stare paradigme plati i greha i nove paradigme zaraze, nemoralnost će postati izvanredno prikladan trop u kojem se zgušnjavaju različite okolnosti života „malih“ ljudi. Odsustvo moralnosti postaje vezivno tkivo između bede (odsustva mogućnosti upotrebe sopstvenih kapaciteta da se bude bolji u sistemu koji to svakome omogućava), manualnog, uvek neizvesnog tipa rada (odsustva mogućnosti da se napreduje u svojoj revnosti i trudoljubivosti ka položaju na kojem rad postaje nevidljiv), prljavštine (odsustvu svesti o značaju vlastitog zdravlja i čistoće, iz neobjašnjive, nerazumne želje da se bude prljav),⁵⁶ odavanja alkoholu (što se može poistovetiti s

⁵⁶ Asocijacija za izgradnju javnih kupatila i perionica za radničku sirotinju ustanovljena je 1841. godine. Ona uspeva da obezbedi novac za izgradnju javnog kupatila u St Pankrasu, otvorenog 1846, koje je za dve godine

odsustvom dalekovidosti i trezvenosti), nasilja (odsustva uglađenosti i osećaja za presudan značaj ugleda) i zanemarivanja sopstvenog doma. U skladu s opštim trendom društvene medicine koja je te različite okolnosti tumačila kao uzročnike kolere, boginja, gripa ili tifusa, predisponiranost za razvratan život bila je u direktnoj vezi s tolerisanjem ustajalog vazduha u neprovetrenim prostorijama, a obe su pak bile u vezi s podložnošću ovoj ili onoj „sirotinjskoj“ bolesti.

Odsustvo moralnosti utoliko postaje temeljna odlika klase mnoštva koja se uzima ili kao uzrok ili kao posledica njene mogućnosti zbijanja. Ona je tačka u kojoj diferencijacija na poštovanja dostojne i poštovanja nedostojne klase doseže svoj zenit. Kako u sebi spaja dva za svoje vreme najmerodavnija diskursa na kojima počiva ranoreformatorska metaforika prljavštine, iz nje se crpi društvena moć potvrđivanja privatnosti srednjoj klasi, i intruzije u „privatnost“ niže klase. Budući da je u najbližoj vezi s tumačenjima bolesti, moralnost se pojavljuje i kao konačni društveno-politički cilj očišćenja tela nacije i tela imperije. Najzad, i ovde možda najvažnije, područje moralnosti ostaje izvor kodova i procedura koji su kao norme upisane u znanja o klasama, a prelamale su se preko *tela žena*.

U knjizi *White, Male and Middle-Class (Beli muškarac srednje klase)*, Ketrin Hol uvodi pojam viktorijanske „ideologije domaćinstva“ (*domestic ideology*). Taj pojam je ključan za razumevanje veze između sposobnosti staranja o sebi i moralnosti, procesa koji podupiru klasnu diferencijaciju i diskontinuiranost. Uvođenje „ideologije domaćinstva“ na ovom mestu omogućava stoga da se polnost pojavi kao ugaoni kamen u definiciji pojedinca, budući da tek s tim na umu pravo na privatnost može biti konačno određeno. Konstruisanjem polnosti i daljim razvijanjem ove ideološke konstrukcije – a o tome se danas zbilja može govoriti kao o ideologiji jer kako, pozivajući se upravo na Ketrin Hol, u svojoj knjizi *Victorian Feminism (Viktorijanski feminizam)* tvrdi Filipa Livajn, ona predstavlja „sredstvo, proces posredstvom kojeg postojeći odnosi moći počinju da izgledaju ne kao naprosto najbolji mogući, nego i kao *prirodna* društvena formacija“ (Levine 1987: 13) – baviću se detaljno u sledećem poglavlju. Sada ostaje da se pokaže ključna razlika između *imanja* privatnosti i *bivanja* privatnošću.

„Buržoaski ideal porodice postao je deo dominantne kulture“, tvrdi Hol,

privuklo 280000 ljudi koji su se kupali, i 90000 onih koji su ga koristili za pranje rublja. „To je bez sumnje razočaralo proročke glasove koji su tvrdili da siromašni *vole* da budu prljavi, da će im se odeća raspasti ako je operu, i da će kupatila postati mesta razvrata“ (Halliday 2007: 49).

i do tridesetih i četrdesetih godina XIX veka promoviše se... kao jedini pravi način života. U vladinim izveštajima toga vremena, radničke supruge i majke se predstavljaju kao nešto neprirodno i nemoralno. Žene radničke klase osuđuju se kao loše domaćice i neadekvatne majke. Ako udate žene uopšte treba da uđu u oblast plaćenog rada, one *ne treba da se vide*; treba da rade kod kuće. (Hall 1995: 91-92, kurziv A. Z.)

Žene „malih“ ljudi, te takoreći „male žene“, nisu samo naprosto delile klasnu sudbinu muškaraca nižih redova. One su figurirale kao simptom propadanja, i kao opasno mesto dodira i potencijalne zaraze. Žene radničke klase označene su kao loše domaćice i majke Ujedinjenog Kraljevstva, jer su žene *koje rade*. One su „privatnost“ koja je deo javnosti. Činjenica njihove fenomenalnosti, njihove izloženosti pogledu, konačno je opravdanje za ulazak u „privatnost“ domova iz kojih su one odsutne. Utoliko, da bi se radničkoj klasi priznalo pravo na privatnost, da bi „mali“ ljudi mogli da budu istrgnuti iz mnoštva, da bi mogli da postanu individuairani i socijalizovani u pojedince, prekoračenjem njihovih pragova morao je da se restrukturira dom kao mesto privatnosti, u čijem je središtu *prirodna i moralna žena, žena koja se ne vidi*. Drugim rečima, da bi radničke klase mogle da zavrede da se nazovu dostojnima poštovanja (*respectable working classes*), njihove žene su morale prestati da budu javne. Drugim rečima, „mali“ čovek može prestati da bude puki deo mnoštva, čime će posedovanje privatnosti prestati da funkcioniše kao klasna privilegija, tek pošto se ustanovi polno određenje privatnosti.

Primer za navedeno može da ponudi rasprava u Parlamentu koja se odigrala 1866. godine, dakle, godinu dana pre proširenja prava glasa na predstavnike urbane radničke klase. Na apologetski način koji se po tonu donekle udaljava od tekstova ranih reformatora, baron od Aberdera, Henri Ostin Brus (Henry Austin Bruce), inače član Liberalne stranke, iznosi svoje mišljenje u raspravi o zdravlju u gradovima: „Neprijatnost (*nuisance* [sic!]) nisu ni kuće ni njihovi stanari, već prenaseljenost... Fizičko zlo [je loše, ali su od toga gori] učinci po moralnost ljudi. U svakom velikom gradu se na hiljade ljudi podiže u stanju moralne nazadnosti, što može završiti samo velikom opasnošću po naciju“ (nav. u Gilbert 2007: 58). Baron je svakako u pravu: porodice u kojima svi članovi, uključujući i vrlo malu decu, rade i do 18 časova svakoga dana, u kojima je zaposlenje usled različitih okolnosti uvek neizvesno, a rad po pravilu slabo plaćen, zbog čega porodice često menjaju mesto

boravka (nekad završavajući u prenoćištima [*lodging-house*], nekad u kućama za sirotinju [*workhouse*]), i zbog čega njihovi „domovi“ nisu prostrani, udobni i čisti,⁵⁷ svakako nisu istaknuti primeri blagostanja engleske nacije. No, ostavljajući po strani moguće probleme koje generiše sistem čija su krajnja posledica *workhouses*, sistem čija propusnost svakom ko je u stanju da bude bolji to omogućava, osim ukoliko nije konstituisan kao uvek već potencijalni pauper, Parlament će raspravu o zdravlju u gradovima preusmeriti na raspravu o moralnosti. Zbog toga, umesto da se usredsredi na prostor i okolnosti njihovog rada, rešenje za ovu „neprijatnost“ traži se u organizaciji privatnosti doma radničke klase.

Ideologija domaćinstva, kako je naziva Ketrin Hol, proizvod je novog kapitalističkog načina proizvodnje, čija je ključna posledica naglašeno razdvajanje doma i radnog mesta. Tako razdvojene sfere delovanja bile su na suštinski način polno i klasno uspostavljene. Moglo bi se tvrditi da su polno razdvojene sfere (*separate spheres*) ustanovljene kao sam uslov mogućnosti dostojnosti poštovanja, odnosno kao preduslov za samodovoljnost, samostvaranje i samokontrolu. Međutim, u slučaju klase ljudi koja radi bez obzira na pol, prebivalište i radno mesto i za žene i za muškarace ostaju jednako razdvojeni. U specifičnim okolnostima rada koja njihovo prebivalište pretvaraju u prostor u kojem se najčešće samo spava (boluje i umire), dom ne figurira kao utočište, a još manje kao tvrđava. Stoga, u nastojanju da se razvije moralnost „malih“ ljudi, neće biti pokušaja da se temeljno izmene uslovi u kojima „mali“ ljudi postaju mali, ili da se, alternativno, dopusti razvoj nekakve „moralnosti“ koja bi odstupala od matrice regulativnog ideala klase pojedinaca. Umesto toga, samim insistiranjem na moralnosti, u središte te transpozicije idioma srednje klase biva smeštena žena. Novi trop socijalizacije „malih“ ljudi razvija se

⁵⁷ U kontekstu lagodnosti valjalo bi takođe pomenuti nešto o ishrani „malih“ ljudi. Srednja i više klasa, prema *Knjizi o upravljanju domaćinstvom* gospođe Biton (Mrs Beeton), za obične porodične ručkove (tokom meseca avgusta) na meniju je imala, pored ostalog: (nedeljom) čorbu od tikve, pečenu jagnjetinu, sos od nane, boraniju i krompir, tart od malina i borovnica, puding; (petkom) pohovani list i topljeni puter, hladnu govedinu i salatu, jagnjeće kotlete i pire od krompira, karfiol i beli sos umesto pudinga (nav. u Mitchell 1996: 124, v. Beeton 1861 za ostale dane i mesece u godini). Nasuprot njima, predstavnici radničke klase uglavnom su se hranili hlebom. U gradovima je uobičajen porodični obrok bio hleb umočen u kupljenu mast od pečenja, koji će razvojem železnice i korišćenjem metoda zaleđivanja hrane zameniti čuveni engleski obrok, *fish and chips*, „hrpa masnog krompira i prženi filet bakalara ili lista, poprskana sirćetom i smotana u novine“ (Isto: 123). Čak 20 procenata radnika u fabrikama nikada nije okusilo meso, izuzev slanine koja se jednom ili dva puta nedeljno koristila kao dodatak hlebu i krompiru. Takođe, suprotno bontonu srednje i više klase, prema kojem su za obrokom prvo služene žene, u radničkim slojevima postojala je izražena hijerarhija u ishrani. Podrazumevalo se da otac jede prvi i najviše, da potom jedu deca, a da žena jede ono što (i ako) preostane. Neadekvatna ishrana, težak fizički rad i odsustvo lekarske nege, posebno kada su prolazile kroz ponavljane trudnoće, stoga su nesrazmerno više aficirali žene (D’Cruze 2004: 259).

prema klasno definisanom modelu razdvojenih sfera koji emfatički počiva na privatnosti žena srednje klase. Da bi muškarci radničke klase imali pravo na privatnost, žene radničke klase moraju konstituisati privatnost: one moraju *biti privatnost*. Na taj način je nametanje razdvajanja privatnog i javnog prostora, koje je neodvojivo od prenošenja ideala domaćinstva iz srednje u radničku klasu, za cilj imalo razbijanje mnoštva.

Socijalizacija u pojedinca koja omogućava pravo na privatnost, podrazumeva, dakle, da će žene radničke klase, umesto plaćenog rada, zaokupljati isključivo emotivni rad (*emotional labour*). To je važan, možda i najvažniji rad za ženu u doba kada se tako vehementno veliča vrednost rada. Supruga anglikanskog sveštenika, Merijen Bredli (Marian Bradley), u svojoj dnevničkoj belešci, primera radi, piše poučno: „Živimo samo da bismo radili, i radimo dok smo živi, sve do samih kapija onoga sveta. A kako je moj rad važan! Da budem vesela, hrišćanska supruga puna ljubavi, krotka, odana i mudra, te brižna majka – koja uvek teži nečem što je suprotno samougađanju i razdražljivosti“ (nav. u Marcus 2007: 36). Takav privatni, emotivni rad žena postaje uslov za postajanje pojedincem. Otuda socijalizacija u pojedinca nalaže da žene koje su javne jer su izložene pogledu javnosti, prestanu da budu javne, da bi se muškarcima radničke klase moglo priznati pravo na privatnost.

I, kao što su „mali“ ljudi u tekstovima ranih reformatora konstruisani kao potencijalno uvek već pauperi, tako su i žene koje rade, kao simbol iskoračenja privatnog u javno, razumevane kao potencijalno uvek već nemoralne. Krajnja instanca te nemoralnosti bile su žene koje nikada neće biti osposobljene za emotivni rad. Te žene su otelovljenje degradacije, bolesti, prljavštine, zbijenosti. One su javne na način koji ih nikada ne može učiniti privatnima. Te žene koje su svačije (*common women*) nikada ne mogu postati deo nečije privatnosti, i kao tačka nebrojenih razmena one su samo mesto odsustva granice između privatnog i javnog. U tom svom dvostrukom prekoračenju ove granice, one prodiru u svet javnog najprivatnijim sredstvom, svojim telom, koje kao takvo konstituiše razmensku vrednost. I, kao tačka u kojoj se mogućnost definisanja privatnog i javnog briše, a prostor razmene postaje mogući prostor zaraze, „javna žena“ postaje figura koja u sistemu privatnog i javnog funkcioniše kao antiteza pojedincu.

IV Druga strana pojedinca

Ključna razlika između divljeg i civilizovanog života, između neznaboštva i hrišćanstva, počiva u načinu na koji se postupa prema ženama i u stanju u kojem se one nalaze... a od njene moći da u delo ispravno sprovodi svoje sposobnosti i dužnosti, zavisi... napredak vrste.

En Džejmson, 1842

„Mali“ ljudi su normirani kao oni koji, iako imaju mogućnost da budu bolji nego što jesu, mogućnost koja u načelu pripada svima, nemaju sposobnost da budu bolji nego što jesu. Budući da nisu u stanju da prepoznaju dužnost – da *treba* da budu bolji nego što jesu – upisanu u načelnu ostvarivost principa usavršivosti, „mali“ ljudi su u sistemu privatnog i javnog isprva konstruisani kao oni koji su odgovorni za svoju isključenost iz prava na zvanje pojedincom. Upravo se ta nesposobnost da se upotrebi mogućnost bivanja boljim koristila kao svedočanstvo o njihovoj nemogućnosti da delaju u skladu s rasudnom moći i u cilju unapređenja vlastitih interesa. Otuda „mali“ ljudi prestaju da se percipiraju kao singularan entitet, kao neizdiferencirano mnoštvo, u trenutku kada počinje njihova *socijalizacija za dužnost* bivanja pojedincom. U tom procesu presudna uloga pripada Drugom reformskom zakonu, donetom 1867. godine. Njime je „mali“ čovek pretvoren u građanina, a taj su gest pratile ekstenzivne mere socijalizacije u idiomu srednje klase. Središnje mesto u tom procesu zauzima istrgnuće žena iz mnoštva „malih“ ljudi. Politička reforma koja je trebalo da uspostavi domaćinsku demokratiju (*householder democracy*), morala je zahtevati da se performativno prošire institucije domaćinstva, domaćina i domaćica.

Drugi reformski zakon, precizno određen kao Zakon o predstavljanju *naroda*, prema Gertrudi Himelfarb (Gertrude Himmelfarb), „zavređuje da nosi ime Velikog reformskog zakona čak i više od onog iz 1832. godine“ (Himmelfarb 1966: 97). Istina, njime se, iako ponovo samo delimično, proizvodi značenjsko stapanje „zajednice“ i „naroda“, koji ostaju razdvojeni kako u eseju *O vladi* Džejmsa Mila tako i u primeni prvog reformskog zakona.

Ono što sada omogućava ukrštanje zajednice i naroda jeste kategorija „domaćina“.⁵⁸ Za razliku od prethodnog reformskog zakona čiji je subjekt bila muška osoba (*male person*), subjekt ovog zakona je čovek (*man*) koji je tokom poslednjih dvanaest kalendarskih meseci, kao vlasnik ili zakupac, stanovao ili u posedu imao (*Inhabitant Occupier*) bilo koji stambeni prostor (*Dwelling House*) u zakonom određenim opštinama (*Boroughs*) (Rep. of Peop. Act, čl. 3. [2, 4]). Četvrta stavka ovog člana naglašava da glasač ne može da bude neko ko *deli* stanarinu s bilo kim drugim. Takođe, pravo glasa se ovim zakonom dodeljuje i stanaru (*Lodger*) koji je u istoj opštini poslednjih dvanaest meseci stanovao u stambenom prostoru *separately and as a sole lodger* (odvojeno i kao jedini stanar), pod uslovom da je taj smeštaj deo jedne i iste kuće tokom cele narečene godine, za koju se plaća renta od najmanje £10 godišnje (Isto, čl. 4 [2]).

Ova mesta je potrebno razjasniti. Kada se kaže da neko *deli* stanarinu, prema ovom zakonu, zapravo se misli na onog ko ima kapacitet zbijanja s mnoštvom drugih stanara koji zajedno ulažu novac u najam. Tako treba razumeti insistiranje na izrazima *separate* i *sole*, jer oni ne ukazuju na to da stanar živi *sam*. Taj muškarac-stanar kome se dodeljuje pravo glasa kao vlasniku ili zakupcu, konstruisan je kao neko ko je u stanju da sopstvenim primanjima obezbedi krov nad glavom *čitavoj svojoj* i *samo svojoj* porodici. On postaje osoba koja bez tuđe pomoći (onih s kojima bi delio stanarinu, ili države staratelja čija su personifikacija prihvatilišta, poput *workhouses*) može da stvori sopstveno domaćinstvo. Time se implicira da ga on stvara isključivo sam, odnosno da porodica koja se pod njega podvodi u smislu predstavljanja, ne doprinosi ukupnom godišnjem prihodu kojim se stanarina isplaćuje. Da bi, dakle, ovaj „čovek“ (*man*) koji se socijalizuje u pojedinca odista mogao da teži tom mestu, sastavni deo njegovog domaćinstva, odvojenog (*separate*) od

⁵⁸ Reč *householder* ovde se prevodi kao „domaćin“ da bi se zadržala veza s ideologijom domaćinstva (*domesticity*), uprkos različitim semantičkim korenima tih dveju reči. Taj gest se, međutim, može opravdati na dva načina. Termin „householder“ bi se danas pre svega razumeo tako da se odnosi na nekog ko je posednik kuće ili stana, odnosno, kućevlasnik. No, radnička, *ali* i srednja klasa viktorijskog doba po pravilu nije imala posed u vlasništvu, već ga je u najvećem broju slučajeva uzimala u zakup. Trajanje najamnine, kao i mogućnost premeštanja iz lošijih u bolje delove grada ili u predgrađe, što je nekad podrazumevalo često seljenje, ukazivalo je na mesto koje na društvenoj lestvici zauzima određena porodica. Drugi razlog za ovo spajanje opravdava sam srpski jezik koji nudi sledeće sinonime za domaćina: gospodar, gazda, vlasnik, posednik, imalac, zemljodržac, držalac, svoj na svom, kućevlasnik, zemljoposednik, pritežalac, *kućegazda*. Zanimljivo je pomenuti da su sinonimi za domaćicu, poređenja radi, samo gospodarka, gazdarica i *kućedomaćica* (Ćosić *et al.* 2008: 155-156).

svih ostalih domaćinstava, mora, makar slovom zakona, biti domaćica a ne žena koja radi, jer je on jedini (*sole*) ko za njega privređuje.

Poglavlje koje sledi stoga će se baviti domaćicama kojima očigledno pripada istaknuto, premda nedovoljno vidljivo mesto u konstrukciji građanina. Ovo poglavlje bi trebalo da pokaže kako je u sistemu privatnog i javnog normirana polnost. U tom smislu, ono će pokušati da odgovori na niz pitanja: da li se ljudi, ako su polno određeni, na jednak način mogu misliti kao posednici prava na zvanje pojedinca? Da li se i muškarci i žene misle kao da su u stanju da slede sopstvene interese i da predstavljaju sebe i druge? Mogu li se i muškarci i žene tretirati kao nad sobom suvereni pojedinci? Ako se pojedinac određuje kao onaj ko je u stanju da sledi sopstvene interese i da, samim tim, samog sebe predstavlja, odnosno kao onaj ko je nad sobom suveren, da li su sva polno određena bića u jednakoj meri u stanju da budu pojedinci? Ako je odgovor na ovo pitanje odričan, mogu li se onda i žene socijalizovati u pojedince? Ili je žena, upravo zbog svog pola, u apsolutnom smislu nemoguć pojedinac? Čini li upravo to ženu „polom“, dok je muškarac kao takav u svojoj polnoj obeležnosti neutralan, polno nevidljiv bez obzira na klasu (ili „rasu“) kojoj pripada? Da li je muškarac predstavljiv upravo zbog svoje „natpolnosti“ ili transcendencije pola?

Nadovezujući se na poglavlje o konstrukciji entiteta koji se zna kao klasni, o unutrašnjem raslojavanju nižih slojeva koje teče paralelno s pretvaranjem srednje klase u prazno, neobeleženo mesto, što pak vodi fiksiranju klasnog sistema i socijalizaciji u klasno određenog pojedinca, ovo poglavlje treba da ukaže na paradokse procesa fiksiranja polnosti. U njemu će u tu svrhu biti razmatrane norme koje se isprva prepoznaju i uzdižu kao norme koje omogućuju dostojnost poštovanja. Reč je, dakle, o normama srednje klase koje su izumljene i afirmisane u oštrm kontrastu u odnosu na norme koje važe za „male“ ljude, iako će način da se „mali“ ljudi istrgnu iz mnoštva biti upravo njihov pristanak na saobražavanje tim normama. Zatim će se razmatrati zakoni: kako baština ranijih vekova, tako i specifično viktorijansko uobličeno juridičkog tumačenja polnosti. Zakoni su ovde posebno važni kao univerzalizujući gest kojim se različito normiranim društvenim slojevima nameću ista strukturalna očekivanja. Nadovezujući se na poglavlje u kojem je razložen sistem privatnog i javnog, nastojaću da dokažem tezu prema kojoj je žena – zbog svoje polnosti – konstruisana kao *deo privatnosti* i, upravo na tom temelju, kao nemoguć

pojedinaac (v. i Zaharijević 2010: 52-55). Na to se, konačno, naslanja rasprava o seksualnosti i „javnoj ženi“ kao o antitezi pojedincu.

Različita pozicioniranost žena i muškaraca unutar sistema privatnog i javnog u kojem se svaka normirana jedinka normira u odnosu na regulativni ideal pojedinca, zahteva još jednu značajnu preliminarnu opasku. Sintagmu „sistem privatnog i javnog“ trebalo bi razumeti i kao mogući alternativni interpretativni okvir u odnosu na pojam patrijarhata. Čini mi se da pokušaj da se o polu/rodu govori kao o nečemu što nije *identitet*, zahteva da se relaciji koja se uspostavlja među polovima pristupi iz perspektive koja naglašeno *udvaja* entitete (pol, klasa, „rasa“) koji se određuju u odnosu na pojam pojedinca. Patrijarhat, dakako, nije jednostavan i jednosmislen pojam i on se u poslednjih pedeset godina koristio na različite načine (nekad uključujući, nekad zanemarujući druge opresivne društvene strukture). Predlog da se ovaj pojam zameni sintagmom „sistem privatnog i javnog“ odnosi se na njegovu uvreženu – i danas svakako svedenu – upotrebu koja odnose među polovima redukuje na rigidnu i aistorijsku hijerarhiju muškog nad ženskim polom. Primer takvog shvatanja može ponuditi autoritativan paragraf iz knjige *Of Woman Born (Od žene rođena)* Edrijen Rič (Adrienne Rich):

Patrijarhat je moć očeva: porodično-društveni, ideološki, politički sistem u kojem muškarci – silom, direktnim pritiskom, ili posredstvom rituala, tradicije, zakona i jezika, običaja, etikecije, obrazovanja i podele rada – određuju kakvu će žene ulogu imati ili neće imati, i gde je žensko svuda podvedeno (*subsumed*) pod muško. (Rich 1976: 57)

Taj jaz proizveden odnosom koji se definiše kao dominacija/subordinacija, ispušta iz vida različite forme dominacije i subordinacije među polovima (žena više klase nad muškarcima nižih klasa, boje kože, porekla itd., i žena više klase nad ženama nižih klasa, boje kože, porekla itd., ali i muškaraca viših klasa i bele boje kože nad crnim muškarcima viših i nižih klasa, i belih muškaraca nižih klasa nad crnim muškarcima nižih i viših klasa, itd). Time se ispuštaju iz vida različiti oblici moći koji ostaju zapreteni ovom reduktivnim strukturom, kao i unutrašnja dinamika ovih odnosa koji su u neposrednoj vezi s različitim, istovremenim i strukturno povezanim oblicima tlačenja koje sintagma „sistem privatnog i javnog“ nastoji da zahvati. U tom smislu, prvenstveni cilj govora o sistemskom

dodeljivanju privatnosti i smeštanju u javnost – o sistemu privatnog i javnog – treba da izbegne govor o raskolu između (svih) žena s jedne, i (svih) muškaraca, s druge strane.

Time se takođe opravdava i organizacija ovog teksta koji, *da bi govorio o polu*, polazi od klase, i to ne zato što se pretpostavlja da se rodni odnosi iscrpljuju u klasnoj hijerarhiji. Ovakav redosled izvođenja ne treba da navede na pretpostavku da se njime pridaje veći značaj bilo kojoj od dve kategorije (pol *ili* klasa). Stav feminističke istoričarke Seli Alekzander (Sally Alexander) mogao bi da bude uputan na ovom mestu. Ona tvrdi da „svaki moment nesklada i neslaganja u feminizmu, kao i između žena i muškaraca, zahteva da ga obnovimo i raspetljamo – svaki zahteva istorijsko čitanje. Ni marksizam ni radikalni feminizam do sada nisu ponudili istoriju koja može da zahvati pitanja za koja se feminizam zalaže i koja postavlja“ (Alexander 1984: 129). Seli Alekzander ovo piše 1984. godine, dakle, u doba kada su manjkavosti oba dominantna pristupa postale očigledne, a neka održiva alternativa još nije bila ponuđena. Britanske istoričarke koje su se početkom osamdesetih godina vratile minucioznom čitanju nasleđa poznog XVIII i XIX veka, među koje se pored Seli Alekzander ubrajaju i Leonora Davidof (Leonore Davidoff), Ketrin Hol, te Džudit Volkovic, insistiraće na uvažavanju međusobne uslovljenosti razvoja kategorija pola i klase u oblikovanju ideologija, institucija i praksi koje su doprinele uspostavljanju istorijski specifičnih formi muškosti i ženskosti kao specifično klasnih formi. U knjizi *Family Fortunes (Porodična blaga)* koja se često uzima kao polazna tačka za razumevanje ove rasprave, Hol i Davidof tvrde: „Mi se usredsređujemo na rodno određenu prirodu klasne formacije i na način na koji polna razlika uvek utiče na klasnu pripadnost“ (Davidoff i Hall 2002: 30).

Svestan izbor da se krene od tumačenja odnosa pojedinca *i* klase ima za cilj da klasu *ne postavi* u formu primera, nečeg s čim bi se pol, kao entitet, mogao ili morao *porediti*. Drugim rečima, time se svesno odustaje od shvatanja pola/roda kao kategorije koja se javlja u samorazumljivom nizu što labavo povezuje singularne oblike potlačenosti („rod, ’rasa’, klasa, itd.“). Sistem privatnog i javnog je okvir koji dodeljuje pravo na zvanje pojedincem, okvir koji *paralelno i istovremeno* neke proizvodi u pojedince, dok neke druge – u određenim istorijskim periodima – izostavlja iz tog procesa proizvodnje. To „ispuštanje“ ili isključenje iz kategorije pojedinca sa svoje strane pak proizvodi entitete u koje se ti drugi

umeštaju – entitete koji će dati povoda nastanku kategorija poput pola, klase, rase, domorodačkog statusa, a kasnije i seksualne orijentacije.

Sistem privatnog i javnog se ovde pojavljuje kao zahvalniji okvir od onog koji nudi paradigma patrijarhata ne samo zato što ljudski rod ne seče na pola, dodeljujući jednoj polovini ulogu žrtve druge polovine. Njegova pojmovna operativnost izražava se i u njegovoj elastičnosti. Uvećanje znanja, umnožavanje „istina“ ili onoga što Mišel Fuko naziva „režimima kazivanja istina (*véridiction*)“ (Foucault 2008: 35), sve razrađenija sistematičnost sistema distribucije privatnog i javnog, omogućava složenije i preciznije sheme klasifikacija i kategorizovanja. Tako će krajem XVIII i u XIX veku isprva relativno neodređeno i heterogeno mnoštvo žena i muškaraca postepeno početi da se pretvara u različite kategorije koje upućuju na postojanje nekakve homogenosti. Definisane u skladu s principom usavršivosti i u duhu regulativnog ideala, ove kategorije se tokom XIX veka zgušnjavaju u strogo diferencirane entitete. Jedina kategorija – pojedinac – u odnosu na koju su sve ostale kategorije sistematizovane kao entiteti, već će tada prestati da funkcioniše kao entitet ili kategorija, postavši *sàmo mesto regulativnog ideala*.⁵⁹ Sistem privatnog i javnog, kao paradigma, stoga treba otvori preklapanja među tako konstruisanim entitetima, koji upravo zbog načina na koji su konstruisani deluju kao zasebni entiteti koji se ne preklapaju. Zbog toga je, u ravni teksta, poglavlje o klasi nerazumljivo bez ovog koje se usredsređuje na pol kao na entitet, budući da je jedna od osnovnih premisa od koje se u ovom radu polazi međusobna kategorijalna uslovljenost pola i klase (i ostalih entiteta stvorenih u odmaku od neobeležene kategorije pojedinca).

Paradoks normi

Iste godine kada je objavljen prvi viktorijanski bestseler, *Self-Help*, u *Edinburškoj reviji* štampan je tekst anonimnog autora, naslovljen „Female Industry“. Tekst je takvim naslovom sugerisao dve stvari: jedna je da žene rade, druga da je njihov rad *industrious*, što je atribut koji se vezivao za nevidljiv rad srednje klase. Taj dvostruki paradoks – da *žene*

⁵⁹ Aproksimirajući ideal, socijalizujući se u odnosu na njega – što se posebno odnosi na klasu, „rasu“ i domorodački status – *delujući* u odnosu na postavljene norme s kojima se nikada u potpunosti ne mogu saobraziti, ovi entiteti će u XX veku postati identiteti. (U slučaju rodnog i identiteta zasnovanog na seksualnoj orijentaciji manje se naglašava delovanje, a više stanje, što je u neposrednoj vezi sa načinom na koji su oni istorijski konstruisani.) Jedina identitetska politika koja utoliko samu sebe poništava kao moguću jeste identitetska politika belog, imućnog (heteroseksualnog) muškarca (v. Zaharijević 2009).

možu da budu *trudoljubive* – potpisala je, naravno, jedna žena. Herijet Martino (1802-1876), koja se danas smešta među zanemarene utemeljivače sociologije (v. Giddens 2007: 14-15), po svemu je bila krajnje neobična figura u XIX veku, što posebno važi za njegovu prvu polovinu. Kao šesto od osmoro rođene dece u porodici manufakturnika koji će bankrotirati kada je njoj bilo 27 godina, dakle, u delikatnom trenutku kada bi svaka čestita žena srednje klase trebalo da stupi u brak, Martino se odlučuje na jedan od nekolicine mogućih oblika zbrinjavanja žene toga položaja – pisanje. Prvi uspeh u spisateljskom zanatu donosi joj devet tomova posvećenih političkoj ekonomiji koju namerava da objasni i popularizuje, pošto bi bilo „odveć apsurdno žaliti se da je ona teška u doba kada naučne teškoće imaju ulogu kakva im pripada, da stimulišu preduzimljivost i da pospešuju strpljenje“ (Martineau 1832: pref., para. 3). Iako je, pored pisanja, putovala i izveštavala, prevodila (čuven je njen „slobodan i kondenzovan“ prevod Kontovog [Auguste Comte] *Kursa pozitivne filozofije*), i družbovala s raznim umnim ljudima svoga vremena, osobito s Erazmusom Darvinom (Erasmus Darwin), bratom daleko čuvenijeg Čarlsa, ovde je Herijet Martino pre svega važna zbog svojih promišljanja o ženama.

Tekst „Female Industry“ počinje sledećom tvrdnjom:

Nekada su kontinentalni posetioci Englesku nazivali „paklom za konje, čistilištem za slugu i rajem za žene“, od čega su prva dva sasvim tačna, a treće potpuno netačno. Kako su vekovi prolazili, to se stanje suštinski izmenilo. Železnice su uklonile klasu konja koji su radili najteže poslove (*hardest-worked class of horses*); poboljšanja u veštini življenja oslobodila su našu poslugu velikog dela tereta... dok su žene Ujedinjenog Kraljevstva iz svog raja izvedene u život rada i brige, koji toliko podseća na život muškaraca da tako nešto ni muškarci ni žene starih vremena ne bi mogli predvideti. (Martineau 1859: 293)

O kojim ženama govori Herijet Martino? U ovom veoma dugom tekstu koji se oslanja na podatke popisa iz 1851. godine, ona potanko opisuje mlekarice, ribarke, žene koje se, uprkos nedavnoj zakonskoj zabrani, spuštaju u rudnička okna, žene zaposlene u fabrikama, posebno one u kojima se izrađuje čipka i svila, švalje (*needlewomen*), žene u domaćoj posluzi, i mnoge druge. Namena tog eseja je jasna: da se konačno izrekne ta „prosta istina“ da žene Ujedinjenog Kraljevstva rade (Isto: 294). No, kada Martino, i sama priterana u transgresivnu poziciju da zarađuje za sopstveni hleb, koristi pojam „žene“, ona

to, moglo bi se reći, svesno čini generički. Drugim rečima, pored toga što podučava javnost, što je njen nesumnjivi cilj, Herijet Martino ovim tekstom izriče i to da se sadržaj pojma žene ne može poistovetiti sa sadržajem pojma „onaj ko ne radi“. Takav je postupak izuzetno važan jer proizvodi alternativnu istinu, „istinu“ koja se ne odnosi samo na činjenicu, statistički potkrepljenu, da žene rade, da su u tom radu marljive, da je sistem koji taj rad omogućava nerazoriv i da su njegove posledice nezaustavljive, što takođe tvrdi, već ona implicitno zahteva da se normiran pojam žene odbaci ili, u najmanju ruku, revidira.

Šta, dakle, znači biti žena? U traktatu *Žene Engleske* (1839) Sare Stikni Elis, spisateljice koja je svojom tetralogijom o ženama (*Ženama*, *Suprugama*, *Majkama*, i *Kćerima Engleske*) umnogome popularizovala normirano značenje ženskosti, sam pojam žene drugačije se tumači. Dosadašnja istraživanja o slavi Engleske, tvrdi Elis, onda kada su se osvrnula na žene, gotovo su isključivo govorila o životu *ledi (lady)*, „dok je ova cenjena klasa ženskinja (*females*) koje bi se izričitije mogle nazvati *ženama*, koja uživa u privilegiji opšteg obrazovanja jer ne oseća materijalnu nužnost rada, gotovo sasvim prevedana“ (Ellis 1839: vi, kurziv u originalu). Te „Žene“ o kojima Sara Stikni Elis govori, sasvim su, dakle, nedvosmisleno žene srednje klase. Kada se želi istaći moralna vrednost jedne zemlje kakva je Engleska, srednja klasa po sebi postaje reprezentativna za celinu,⁶⁰ a žene koje toj klasi pripadaju na temelju svojih „vrlina ognjišta“ postaju reprezentativne za ženu kao takvu.

Kakvi su bili preduslovi za nastanak takvog pojmovnog sužavanja koje ima univerzalne pretenzije? Da bi se to što vernije razmotrilo, pokušaću da nastavim ovaj imaginarni dijalog između Herijet Martino i Sare Elis. Kako bi iznela ključnu tezu svog spisa – da se sve žene predstavljaju *kao da* su izdržavane – Martino se poziva na davno

⁶⁰ Elis ne šteti reći u veličanju srednje klase koju proglašava „stubom naše nacije“. Dakako, temelj tog stuba je, kako sama kaže, važna klasa radne sirotinje (*labourious poor*), dok je staro plemstvo bogat i ornamentalan kapitel. Iako će kasnije u tekstu bojažljivo izricati da je sistem manjkav, i da će „srećne biti na hiljade besmrtnih duša, kada se taj sistem bude doterao“ (Ellis 1839: 48), ona će takođe tvrditi „da ni u jednoj zemlji društvo nema tako lepu proporciju, [te da] Engleska mora biti na oprezu od iskrivljenja reda i simetrije svog nacionalnog stuba“ (Isto: 16). Ovde bi se mogla uočiti tekstualna bliskost dva spisa koji bi se inače po malo čemu mogli uporediti. Opravdavajući svoje razloge da srednju klasu odredi kao reprezentativnu, Sara Elis ukazuje na to da aristokratija ne može biti predstavnik celine, jer univerzalni maniri i često saobraćanje s plemstvom drugih zemalja oduzima toj klasi zahtevanu specifičnost. Ako je potrebno odrediti moralni karakter jedne nacije, još će teže biti obratiti se radnoj sirotinji, zato što „neodložnost proste fizičke oskudice i pritisak stalnog i nužnog rada, prirodno vode izvesnom stupnju sličnosti među društvenim osećajima i domaćim navikama među ljudima koji se nalaze u sličnim okolnostima, kojoj god zemlji da pripadaju“ (Isto: 16-17). Deset godina kasnije, u *Komunističkom manifestu* ista teza dobija drugačije čitanje: „Moderni industrijski rad, moderno robovanje kapitalu, jednako u Engleskoj kao u Francuskoj, u Americi kao u Nemačkoj, oduzelo mu je svaki nacionalni karakter. Zakoni, moral, religija za njega su samo buržoaske predrasude iza kojih se kriju buržoaski interesi“ (Marks i Engels 1982: 19).

doba, na doba „pre uspona srednje klase“, kada su gotovo svi, pa tako i žene, odista bili izdržavani.

Nema razloga za pretpostavku da su životi žena bili manje radni (*labourious*) tada nego sada, davnih dana kada nisu bile odgovorne za sopstveno održanje. Kad nije bilo srednje klase... puki posao življenja bio je vrlo težak rad, i za muškarce i za žene. Svi osim nekolicine koji su posedovali ostale, pripadali su nekome... U ta doba, na delu nisu bile ideje o tome da se za sopstveni opstanak može zavisiti samo od sebe (*self-dependence for subsistance*). Izdržavanje se podrazumevalo; a težak rad bila je svima zajednička nužnost, svuda osim u manastiru. (Martineau 1859: 294-295)

No, to „davno doba“ je odista bilo davno, i upravo je pojava srednje klase omogućila da i žene „zarađuju za svoj hleb“, iako se jezik, ideje i društveni aranžmani ne saobražavaju taj prosto istini (Isto: 294, 298). Do toga ne dolazi, tvrdila bi Sara Elis, zbog toga što reprezentativne žene, upravo zato što su žene i zato što su predstavnice srednje klase, *ne rade* i, što je možda još i važnije, *ne treba da rade*. Za razliku od svojih pretkinja koje nisu doživele industrijsku revoluciju, pretkinja u čiji je dom bio integrisan prostor proizvodnog rada, te Žene o kojima govori Sara Elis prestaju da budu *help-meet* (pomoćnice) i postaju *home-makers* (domostvoriteljke). Razdvojivši mesto za rad od mesta za nerad, srednja klasa je žene pretvorila u istrajne, izdašne, požrtvovane i isključivo emotivne radnice.

„Najpresudniji preduslov za norme domaćinstva (*domesticity*) srednje klase bilo je povlačenje supruge iz neposrednog učešća u proizvodnom radu porodične jedinice (*household*)“ (Tosh 2007: 17). Džon Toš jezgrovito zahvata suštinu ideologije domaćinstva ili razdvojenih sfera. On, naime, tvrdi da se pod tim ne misli samo na spoljašnje indikatore društvenog položaja određene porodice, već i na duboku privrženost i posvećenost dužnostima zajedničkog života („srodne duše“ [*union of soulmates*], „družbenički brak“ [*companionate marriage*], „romantična ljubav“, sve su to norme koje se konačno etabliraju tridesetih godina XIX veka). Mogućnost odvajanja ekonomske i emotivno-moralne jedinice omogućava takođe pretvaranje doma (stambenog prostora, ali i svega onog u njemu što ga čini toplim, poznatim, udobnim, jednostavnim u svojoj nepatvorenosti) u utočište „opasano snažnim zidom poverenja, koji nikakvo podozrenje iznutra ne može da podrije, niti u njega neprijatelj spolja može da prodre“ (Ellis 1839: 26). Ideal doma se tridesetih i četrdesetih godina XIX veka uzdiše na stupanj društvene norme (Tosh 2007: 4, Toš govori o „kulturnoj

normi“, 30; v. i Marcus 2007). A pozovemo li se na Drora Varmana i na njegovu tezu o mitologizaciji buržoazije, taj trenutak u kojem se čvrsto uvezuju vrline domaćinstva i srednje klase očekivano se preklapa s periodom oko 1832. godine, kada je donet Veliki reformski zakon (Wahrman 1995: 381).

Domaćinstvo na taj način postaje reč u kojoj se ukrštaju različiti aspekti bivanja ženom. Moralnost kojom ona opskrbljuje dom spada u *domestic morals* (ili *minor morals* [Ellis 1839: 47], uprkos izvanrednom značaju koji joj pripada), evangelička religioznost koja nadahnjuje društbenički odnos supružnika smatra se suštinski domaćinskom religijom, a „ekonomija“ koju priručnici predlažu ženama srednje klase određuje se kao *domestic economy* (domaća nasuprot političkoj ekonomiji).⁶¹ Taj povučen, topografski, ekonomski i simbolički odvojen prostor, omogućava čoveku da bude ono što jeste, jer, kako to kaže Džejms Entoni Frod (James Anthony Froude), „po ulasku u dom, ostavljamo po strani masku i spuštamo alat, i više nismo advokati, pomorci, vojnici, državnici, sveštenici, nego samo ljudi (*men*)“ (nav. u Tosh 2007: 33). *Tu su muškarci najvećma ljudi, jer iako čuju, u nekim posebnim prilikama, da postoji Bog kojeg treba služiti, Spasitelj u kojeg treba verovati i sveti zakon kojeg se treba pridržavati, ono što oni pred sobom vide, „svakoga dana i svakoga časa, jeste razdor, smrtonosan za najuzvišenije impulse duše, oko drugog boga – Mamona nepravедnosti – Moloha ovoga sveta“* (Ellis 1839: 45). *Molosima ovoga sveta u njegovom domu nema mesta. Časni O'Donahju (H. C. O'Donoghue) u knjizi Marriage: the Source, Stability and Perfection of Social Happiness and Duty (Brak: izvor, stabilnost i savršenstvo društvene sreće i dužnosti, 1828), piše da muškarac može održati samopoštovanje jedino zato što ga „u životu održava otkriće da, iako su svuda oko njega tama i poniženje, kod kuće ipak postoji jedan mali svet ljubavi u kojem je on monarh“* (nav. u Tosh 2007: 49).

⁶¹ Kada je Sara Elis pisala *Žene Engleske*, bojazan koju izražava i na koju stalno upozorava, jeste taština koju žene srednje klase sebi ne smeju dozvoliti nesmotreno podražavajući navike i običaje žena više klase. Kao melem za tu pošast ona preporučuje posvećenost domaćoj ekonomiji, iako je ne imenuje tako. No, jedan kasniji priručnik, *Domestic Economy: A Class-Book for Girls (Domaća ekonomija: udžbenik za devojke, 1876)*, napisan u vreme kada se, pored oholosti, za žene srednje klase pojavila i pošast emancipacije, to nedvosmisleno čini: „Domaća ekonomija je nauka koja podučava ispravnom upravljanju porodičnim domom. Osoba koja po pravu upravlja domom je žena. Porodica je od nje zavisna u pogledu hrane, odevanja, čistoće i udobnosti neophodne za zdravlje... ta nauka, kojoj posebno pripada obrazovanje devojaka, važnija je od svih drugih veština i nauka na jednom mestu. Iz domova kojima se dobro upravlja izlaze srećni, zdravi, mudri i dobri muškarci i žene, da zauzmu svaki položaj u svetu“ (nav. u Mitchell 1996: 266).

Ovaj kolaž mudrih reči trebalo bi da potcrta dve stvari. Jedna se odnosi na ulogu doma, druga na asimetrične uloge onih koji ga čine. *Dom je konačno uporište u odnosu na koje se definiše mogućnost bivanja pojedincem*: samo na tom izdvojenom mestu njegovo bezglavo, nemilosredno „moći da se bude bolji“ stapa se s promišljenim „treba da se bude bolji“. Stoga je dom uslov mogućnosti konstantne socijalizacije pojedinca, kojeg on pravi za sebe kao prostor bar privremenog istrgnuća iz nesmiljenog kolanja interesa. Za razliku od dinamičnog procesa ulaska i izlaska (skidanja i ponovnog stavljanja maski, preobražavanja iz advokata u čoveka, i iz čoveka u monarha) koji važi za posednika privatnosti, njegovu ženu odlikuje statičnost. Dok se muškarac rukovodi načelom usavršivosti, nastojeći da uvek postaje bolji nego što jeste, žena se konstruiše kao *sredstvo* koje taj proces podstiče i pospešuje (ili, rečima Sare Stikni Elis, žene su „voljni *instrumenti* promovisanja javnog i privatnog dobra“ [Ellis 1839: 27, kurziv A. Z.]). Za njenu su ulogu takođe neophodne revnost i istrajna, nepokolebljiva volja: žena mora da *bude* neiskvarivo dobra, nepopustljivo vrla i nepogrešivo mudra, i to vrhunsko oličenje dobrote, vrline i mudrosti, vrhunsko je upravo jer ne treba da doprinese njenom razvoju, već da je učvrsti u moći samoodricanja (Ruskin 1864: para. 69). Dakle, spram njegove bitno procesualne savršenosti koja se postavlja kao cilj i ideal, kao usavršivost, žena se misli *kao* savršenost – kao uvek već dovršeno stanje. Ta savršena statičnost žene pojedinca izvor je specifično ženske „moći“, u šta nas uveravaju i Sara Elis i Džon Raskin i nebrojeni drugi viktorijanski moralisti, gotovo božanske moći koja dom čini „svetim mestom, vestalskim hramom, hramom ognjišta“. Žena je, prema tome, u svom statičnom savršenstvu zaštićena od svakovrsnih zloduha, odnosno, ona je, Raskinovim rečima, zaštićena domom koji se nalazi *izvan* spoljnog sveta (*outerworld*), upravo zato što se u njega ne može prodreti (*penetrate*), niti se njegov prag može prekoračiti (*cross the threshold*) (Isto: para. 68).

Ta distinkcija između dinamičnog/procesa/usavršivosti i statičnog/stanja/savršenosti ključna je u normiranju odnosa između *pojedinca* i *njegove* žene. Kao u legendama o kralju Arturu koje su sredinom veka nanovo otkrivene za viktorijansku srednju klasu, sentimentalni veo spušta se na život plemenitog borca protiv Moloha ovoga sveta koji čini sve da bi zaštitio blistavu tvrđavu gde ga spremno čeka njegova *ladylike* supruga. Romantičan ideal družbeničkog braka nipošto, dakle, ne počiva na ravnopravnosti družbenika, čak ni na ravnopravnoj moći u različitim domenima koji su im, prema meri

njihove savršenosti, doznačeni. Reči koje se najčešće koriste da bi se objasnio ovaj odnos – poznat i pod imenom „razdvojene sfere“ – jesu asimetrija i komplementarnost. Raskinovo predavanje „Of Queen's Gardens“ („O kraljičinim vrtovima“) ovde se ponovo nameće kao najveći autoritet:

Budalasti smo, i to bez izgovora budalasti, ako govorimo o „superiornosti“ jednog pola nad drugim, kao da bi se oni mogli po nečemu sličnom porediti. Svako od njih dvoje ima nešto što ono drugo nema: jedan upotpunjuje drugog i njime biva upotpunjen: ni u čemu oni nisu nalik, i njihova sreća i savršenost zavise od toga što oboje traže i dobijaju od onog drugog to što samo on može da pruži. (Isto: para. 67)

O bajkovitosti ove neravnopravnosti supružnika srednje klase rečito svedoči jedan primer. Iz te neravnopravnosti koja se zasniva na komplementarnom odnosu asimetričnih priroda u potpunosti je odstranjena surovost. Iako muž Raskinovog vremena nije bio ništa manje zakonski odgovoran za egzistenciju svoje žene od svojih davnih predaka, njegova porodica se normira kao prostor u kojem on ne mora da koristi svoje pravo umerenog kažnjavanja (*domestic chastisement*) koju mu zakon podaruje kao meru ograničenja njegove žene, dece i posluge (Blackstone 1765: 432). Pravo primene *moderate correction* (*salva moderate castigatione*) izostaje iz idioma srednje klase, transponujući se, umesto toga, u tumačenje brutalnosti nižih redova ili „domorodaca“. Tako Vilijem Vilberfors 1813. godine pred Donjim domom izlaže „zla Hindustana“ opisujući ih kao „zla porodice i ognjišta“, o čemu posebno svedoče raširene prakse nasilja nad ženama, te poligamija i sāti (spaljivanje udovica s preminulim suprugom). Pet godina kasnije, Džejms Mil u svojoj *History of British India (Istorija britanske Indije)* razvija ovu tezu, povlačeći oštru razliku između „neuljuđenih“ i „civilizovanih“ naroda, a prema tome da li svoje žene unižavaju ili uzdižu. „Naši divljaci“, „britanski varvari“, ti nepopravljivo nomadski slojevi koji u samom srcu civilizacije *žele* da budu brutalni i necivilizovani, predstavljaju još snažniji trop od neuljuđenog domoročana. *Dnevni telegraf* je 1874. godine, kada je grupa lankširskih rudara silovala obeznanjenu skitnicu koja je, podlegavši povredama, nađena mrtva u jarku, uporedio silnike s afričkim divljacima kakve je nedavno opisao doktor Livingstone (Livingstone), napominjući da „najbrutalnija, najkukavičkija, najbezočnija i najvarvarskija dela u svetu sprovode niže klase engleskog naroda“ (nav. u Wiener 2004: 31, 32).

Norme domaćinstva ne mogu, međutim, biti potpune bez još jednog domaćeg aspekta, koji, moglo bi se reći, na najverniji način otvara njihov samomitologizujući status. Kada govori o domaćoj posluži (*domestic service*), Sara Elis izostavlja reč *service*. Svi oni koji pored pojedinca, njegove žene i potomstva obitavaju u njegovom domu takođe su *domaći* (*domestics*), oni koji, iako ulaze u njegov dom i iz njega izlaze, takoreći, ne prekoračuju njegov prag. To su domaći stranci koji supružnicima ne pripravljaaju samo ugodnu večeru u toploj i čistoj sobi za ručavanje, već u suštinskom smislu omogućuju da mesto doma bude mesto razmene moralnosti za zaštitu. Ta razmena, jedina dolična razmena između muškaraca i žena,⁶² predstavlja sam temelj buržoaske dostojnosti poštovanja.

⁶² Na ovom bi mestu u vidu dužeg eksursa bilo zanimljivo ukazati na to kakvi su bili odnosi razmene među samim ženama. U knjizi *Between Women (Među ženama)*, čiji naslov referira na knjigu *Between Men (Među muškarcima)* Iv Kosofski Sidžvik (Eve Kosofsky Sedgwick), Šeron Markus (Sharon Marcus) polazi od jake teze koja se izravno suprotstavlja jednom od feminističkih vjeruju prema kojem patrijarhat guši svaki oblik odnosa među ženama. Sasvim suprotno Edrijen Rič na koju se i sama poziva, Markus tvrdi da je viktorijanska heteroseksualnost išla ruku pod ruku s onim što bi se moglo nazvati ženskom homosocijalnošću i homoerotičnošću (Marcus 2007: 62). Usredsređujući se na „svakodnevnne zapise“, pre svega na pisma i dnevničke beleške, Šeron Markus otkriva izvesne obrasce koji se na zanimljiv način uklapaju u tezu o sistemu privatnog i javnog. Ona, naime, pokazuje da je stupanje u brak retko prekidalo prijateljstvo među ženama, da su ta prijateljstva imala sasvim nezavisnu dinamiku od muško-ženskih odnosa, i da je do pojave seksoloških znanja koja „otkrivaju“ lezbejku, erotika među ženama imala sasvim drugačiji status nego danas. Markus tvrdi da su ženska prijateljstva za žene bila *bitan izvor iskustva moći delovanja*. U mnogočlanim porodicama, na primer, iskustvo ženskog prijateljstva je često bio prvi oblik dijadnog odnosa, odnosa koji je bio stvar izbora i prostor za preuzimanje inicijative, inače strogo zabranjene u odnosu s muškarcem, te odnosa koji je pružao mogućnost iskazivanja naklonosti i fizičkog dodira (zagrljaja i poljupca) bez bojazni od ukaljane časti. „Žensko prijateljstvo je ojačavalo rodne uloge i konsolidovalo klasni status, ali je ono takođe pružalo ženama društveno dozvoljene prilike da se upuste u ponašanje koje se obično smatralo monopolom muškaraca: nadmetanje, aktivno odlučivanje, uvažavanje ženske lepote i borbu s verskim uverenjima“ (Isto: 26).

Jezik kojim se opisuje prijateljstvo među ženama potvrđuje tezu prema kojoj je ženski homoerotizam jedan od kodova viktorijanske ženskosti (Isto: 113). (Markus je, dakako, oprezna kada govori o *ženskosti*, budući da se njena teza odnosi pre svega na žene srednje klase. Ona u tom smislu tvrdi da se u malobrojnim memoarima žena radničke klase prijateljstvo ne javlja kao zasebna kategorija [v. i Brodi i Kejn 2012], ukazujući na to da je za prijateljstvo „izvestan stupanj fizičke udaljenosti bio jednako nužan kao i emotivna bliskost [Marcus 2007: 69]). Jedan od primera tog razigranog jezika može nam ponuditi korespondencija Džejn Karlajl (Jane Carlyle), supruge Tomasa Karlajla, koja 1835. godine piše svojoj družbenici Suzan Hanter (Susan Hunter): „Da si me privukla to niko oštrog oka ne bi propustio da uoči... Svidela si mi se i do ovog časa mi se sviđaš“. Suzan se potom udaje i Džejn joj na to piše: „Radujem se što vidim da te brak nije pokvario... U tvom pismu nalazim dokaz da voliš me još uvek“. Kako kaže Šeron Markus, takav izbor reči nije nabrao nijednu viktorijansku obrvu: ova pisma su objavljena s drugim njenim pismima u zbirci koju su priredili njen muž i njegov biograf Džejms Frod (Isto: 59). Važno je takođe naznačiti da su „ženski brakovi“ tokom XIX veka, iako svakako ne česta pojava, retko izazivali skandale u javnosti srednje klase. Uvažena pesnikinja Elizabet Baret Brauning (Elizabeth Barrett Browning) piše svojoj sestri Arabeli 1852. godine o susretu sa spisateljicom, Matildom Hejs (Matilda Hays), i američkom pozorišnom glumicom, Šarlotom Kušman (Charlotte Cushman): „Shvatam da su se ona i gospođica Hejs zavetovale na celibat i večnu privrženost jedna drugoj – one žive zajedno, slično se oblače... to je ženski brak. Ja rekoh: 'Pa, ja o tako nečem nikad do sad nisam čula.' 'Zar?... to nipošto nije nešto neuobičajeno (*uncommon*)'. I one putuju za Rim, pa bih se usudila da kažem da ćemo ih često viđati“. I odmah potom, kao da se preko ovakvog podatka vrlo lako moglo preći, Brauning ostavlja po strani ženski brak i nastavlja da razmatra moralnost jedne

Dakako, druga strana tog odnosa, često i jedina vidljiva izvan ove idealne konstrukcije idioma srednje klase, jesu dokone žene, žene koje ne rade jer neko drugi radi umesto njih.

No, pre nego što se pređe na pravni status žene koji predstavlja most između normi domaćinstva i načina konstruisanja pola, valjalo bi još snažnije istaći *preskriptivnost* do sada pominjanih opisa. Pošto su bile dostojne poštovanja, ove su žene imale vremena na pretek. Raskinovska „kraljica u vrtu“ se stoga može sagledati i kao frivolna i zaludna žena zaokupljena trivijalnostima, koja se kiti raznim parafernalijama otmenosti i konzumira profit u formi robe i usluga, iskazujući svetu nešto o vrednosti svog solventnog supruga (Hughes 2001: 14, 31). Jer dostojnost poštovanja se najčešće mogla doslovno prebrojati: što su domaći stranci u domaćinstvu bili brojniji, to je „svet“ mogao biti sigurniji u to da ova kraljica, ako već ne može da bude *ledi*, može biti bar *ladylike*. Džejn Rendal (Jane Rendall) govori o devojačkim danima dveju paradigmatičnih žena srednje klase, Barbare Li Smit (Barbara Leigh Smith, kasnije Bodichon) i Besi Rejner Parks (Bessie Rayner Parkes, kasnije Belloc), koje će kasnije postati istaknute feministkinje. Njihova mladost prolazi u bezbrižnoj dokolici: posvećene su slikanju, čitanju, pisanju poezije, čestim putovanjima po zemlji i inostranstvu. Kada joj je bilo dvadeset godina, Besi Parks na sledeći način opisuje svoja očekivanja od zime 1849. godine: „Mislím na divnu zimu koja je predamnom, na sve one knjige koje treba pročitati, na ljupke dane provedene u jahanju, na naša čitanja naglas i na sve razgovore s Barbarom, na glumu i muziku“ (nav. u Rendall 1989: 142). Manje od jedne decenije kasnije, Barbara Bodišon piše tekst o *ženama* i radu, obazirući se upravo na taj uzvišeni i nepomućeni spokoj žena srednje klase: „Dokonost (*idleness*) ili nešto još gore od toga, stanje je u kojem se nalazi na desetine hiljada žena u Britaniji; shodno tome, tu bolest hara, ona strašna bolest zvana histerija...“ (Bodichon 1857: 40).

Pored umetanja dokolice u savršenstvo žene, normirane prema modelu Sare Elis ili Džona Raskina, drugi mogući „realistički“ prilaz buržoaskoj kraljici učinio bi da se ona prikaže kao *stvarna* žena, kao žena koja ne živi životom iz priručnika koji propisuju njenu kraljevsku prirodu. Naime, teza o fiksiranosti razdvojenih sfera i o njihovoj bliskosti s

Amerikanke koja je uz to i glumica: „Iako je glumica... gospođica Kušman ima besprekoran karakter“ (nav. u Isto: 201). Frensis Pauer Kob (Frances Power Cobbe) koja je insistirala na tome da se njena veza s vajarkom Meri Lojd (Mary Lloyd), označava kao brak, bila je u izuzetnim odnosima s Džonom Stjuartom Milom, Henrijem Mejnom, Čarlsom Darvinom i Vilijemom Gledstonom, koji su im se u korespondenciji obraćali kao paru i u tom svojstvu ih i pozivali na društvena dešavanja (Isto: 51).

etosom srednje klase, postala je opšte mesto u razumevanju viktorijanaca. Međutim, postoje i drugačiji pristupi, a među njima i feministički, koji bi anđela doma da liše anđeoskog naknadnog upisa, nastojeći da oslobode ženu srednje klase bremena koji joj je stavila (feministička) historiografija. Tako Amanda Vikeri (Amanda Vickery) tvrdi da su mnoge istoričarke koje se bave ženama zapostavljale pitanja koja su postavljali istoričari porodice rane modernosti. Neka od tih pitanja pokazala bi da je anđeo doma zapravo normativna fikcija: „Da li su se muškarci i žene *zaista* prilagođavali propisanim modelima autoriteta?... Da li su žene koristile retoriku podređenosti selektivno, s ironijom i cinizmom? I... 'da li teorijsko usvajanje doktrine o muškom autoritetu i *javnoj* ženskoj podređenosti maskira *privatno* postojanje snažnog komplementarnog i društbeničkog etosa?’“ (Vickery 1993: 385). Čitanje izvesnih pojedinačnih primera, poput tri generacije žena bogate porodice Padžet (Paget), trebalo bi da pokaže da trop anđela doma/razdvojenih sfera predstavlja tek posteriorno utvrđenu normu viktorijanskog društva koja se ne odgovara nužno samim ženama toga vremena (v. Peterson 1984; Vickery 1993). I, premda ta vrsta hinjenog realističkog čitanja koje otkriva žene koje su nisu saobražavale normi, svakako nije nevažna, najzad i zato što su prvi glasovi koji su nudili „alternativne istine“ u XIX veku došli upravo od onih žena i muškaraca koji su normu dovodili u pitanje, to čitanje ne može dovesti u pitanje samo postojanje norme. Naprotiv, reklo bi se da i onovremeno uznošenje dokolice i današnje preispitivanje rada norme, snažno potvrđuju da je sistem normi postojao. Kada Herijet Martino kaže da je *lažna* pretpostavka, *koju zakon podržava*, da je svaka žena izdržavana (*supported*) (Martineau 1859: 297), ona upravo nastoji da podrije sistemski građenu normu koja se predstavlja kao jedina validna, potvrđujući time sveprisutnost te norme.

Paradoks zakona

Vraćanje Herijet Martino na doba „pre uspona srednje klase“ bilo je važno da bi se podvukao kontekst pojma *support* (podrška, ali i izdržavanje). U vreme kada je najveći broj, bez obzira na pol, bio virtuelno predstavljan; kada je održavanje (*maintenance*) bilo gotovo univerzalno pravilo, u jednakoj meri u kojoj je to bio i težak rad koji se nije odricao nijednom polu, retke su bile žene koje nisu bile udate. Odavde se mogu izvesti dva zaključka. Prvi je da dužnost oca, brata ili supruga, ustanovljena običajnim pravom, da

podržavaju (*support*) ženu, nije automatski povlačila i njeno pravo da ne radi. Iako su, dakle, bile podržavane/izdržavane, one su morale da rade. Druga i veoma dalekosežna implikacija ove teze jeste da pravna norma koja je ženama garantovala tu podršku namećući je muškim srođnicima kao dužnost, što Vilijem Blekston određuje kao vid dodatne zaštite namenjen dobrobiti žene (i odatle izvodi da je „ženski pol miljenik zakona Engleske“ [Blackstone 1765: 433]), više nije bila funkcionalna u društvu u kojem Herijet Martino živi. Jer, ako žene sada rade, a to je moguće jednostavno i statistički dokazati, onda se zakon ne može odnositi prema njima kao da *ne* rade, odnosno kao da su u potpunosti izdržavane od svojih očeva, braće ili muževa, na temelju čega im se odriče pravo samostalnog predstavljanja. U doba kada se rad, odnosno sposobnost staranja o sebi, uzima kao pretpostavka za sposobnost predstavljanja, žene ostaju virtuelno predstavljene zato što se tretiraju kao uvek već izdržavane. Sam sadržaj pojma žene iscrpljuje se u činjenici da ona ne radi: samostalno je nepredstavljiva zato što je izdržavana. Ovo je specifično viktorijansko tumačenje stare institucije: *coverture* (kovertura, štíćeništvo) ovde postaje zasićena normama domaćinstva.

Evociranje minulih vremena kada nije radio samo „najmanji broj“, otvara još jednu dimenziju ovog paradoksa. Taj „najmanji broj“ su oni retke koji su imali mogućnost da predstavljaju sebe i sve one za čije su živote virtuelno odgovarali, dok su svi drugi bili deprivirani prava na predstavljanje i na nerad. U ta davna doba virtuelno predstavljanje je bilo stanje stvari: pod zajedničko dobro (*common wealth*) bila su podvođena inače distinktivna, zasebna bića, čiji su se pojedinačni interesi utapali u opšte interese zemljoposjednika ili suverena. Utoliko je supsumiranost žene pod muževljevu ličnost – ono što englesko običajno pravo prepoznaje kao *coverture* – nešto što ni po čemu ne odstupa od merila vremena. No, u doba kada Bentam proglašava kraj sezone fikcija, najavljuje se i temeljna promena sadržaja pojma predstavljanja do koje dolazi pomeranjem suverenosti s *persona ficta* na pojedinca, što je uslovalo uvažavanje ideje da svakom pojedincu treba omogućiti pravo procene vlastitog interesa. Geslo koje obeležava viktorijansko doba, a pominje ga i Martino – *self-dependence for subsistence* – ideja u osnovi aritmetički agregirane zajednice pojedinaca, u potpunom je neskladu s korporativnim entitetom *personae fictae*.

U času kada se pojedincu priznaje suverenost iz čega se izvodi pravo na samostalno predstavljanje, ženama – bez obzira na klasu kojoj su pripadale – to priznanje biva uskraćeno. Za razliku od pojedinca čiji pojedinačni interesi bivaju prepoznati kao privatni u trenutku kada mu se priznaje suverenost nad sobom, jer svoje interese zna i u skladu s njima deluje, ženama se odriče mogućnost da budu bolje nego što jesu, te da se samostalno staraju o procesu sopstvenog usavršavanja. Žene se ne misle kao „najveći broj“, jer je njihova sreća, u vreme kada se na svaki način ustaje protiv fiktivnog zastupanja, već obuhvaćena „srećom najvećeg broja“ (bilo da „najveći broj“ predstavlja samog sebe kao „zajednicu“, ili da virtuelno zastupa niže redove kao „narod“). Budući da ne ulaze u strukturu najvećeg broja kao zasebne jedinice, kao suvereni vlasnici svojih privatnih interesa, žene se – bez obzira na klasu kojoj su pripadale – ne mogu tretirati kao suvereni vlasnici svoje privatnosti, već isključivo kao *deo privatnosti* vlasnika privatnosti.

Budući da je brak građanski ugovor (*civil contract*), i žena i muškarac moraju pokazati volju i sposobnost da ugovor sklope: bez tih uslova ugovor je ništavan (Blackstone 1765: 421). Sklopivši ga, žena prestaje da biva sposobna da sklapa bilo kakve naknadne ugovore, pošto, kao osoba, tim ugovorom integriše sopstvenu egzistenciju u korporativno telo koje predstavlja njen muž, ili, rečima običajnog prava, njen *baron*.

Pred zakonom muž i žena brakom postaju jedna osoba, to jest, samo biće ili egzistencija žene se tokom braka suspenduje, ili se *inkorporira* i spaja s muževljevom osobom: pod čijim krilom, zaštitom i pokrićem (*cover*) ona izvodi svaku stvar (*she performs every thing*); zato se ona u našem zakonu naziva *feme covert*; za nju se kaže da je *covert-baron*, odnosno da je pod zaštitom i uticajem svog muža, njenog barona ili gospodara (*lord*); a stanje u kojem je tokom braka naziva se *njenom* koverturom. (Isto: 430, kurziv A. Z.)

Njena kovertura predstavlja hijerarhijski najniži oblik utapanja u *persona ficta*, suspenzije vlastitosti i prenošenja suverenosti na drugu osobu. Taj minijaturni *commonwealth* koji u mnogo čemu podseća na onaj na čijem je čelu hobsovski monarh, iznutra predstavlja interese žene na sumaran, neutralan i fiktivan način, kao da su inkorporirani u interese zajednice koju predstavlja muž. Kako tvrdi Blekston (a na njegovom tragu i brojni drugi komentatori [Anon. 1777; Bingham 1824; Bodichon 1854; Mil 1995]), muž ne može ništa da dopusti ženi, jer bi dopuštenje podrazumevalo da ona poseduje odvojenu egzistenciju,

kao što s njom ne može ni da sklapa sporazume, jer bi to onda bili sporazumi sa samim sobom. Budući da je usvaja (*adopt*), on ima obavezu u odnosu na sve što je usvojio, pa tako mora plaćati i njene dugove ako ih je bilo pre braka. Ako je ugrožena bezbednost njenog života ili svojine, ona pred sud može izaći samo ukoliko je njen baron njen branilac, i tada se spor pokreće u njegovo ime, odnosno u ime povrede koja je njemu naneta. Jedini slučajevi kada se udata žena pred zakonom prepoznaje kao samostalno lice koje ima moć da govori u svoje ime, odnosno da samu sebe predstavlja, odnose se na ubistvo ili na veleizdaju (Blackstone 1765: 430-432).

Primer za to kako kovertura funkcioniše u svakidašnjim prilikama, pruža nam situacija u kojoj supruga Tomasa Karlajla, Džejn Velš Karlajl, novembra 1855. godine umesto njega odlazi u poresku upravu u koju je pozvan da potvrdi svoja primanja. Posle niza pitanja koja su joj upućena, ona predaje pisani iskaz:

'Izvolite', rekoh ja, pružajući Radamantusu Čepmenov i Holov izveštaj (Chapman i Hall), 'to će potvrditi iskaz gospodina Karlajla.' 'Šta ja s tim da uradim? Hmph! Trebalo je da dođe sam gospodin Karlajl i da se zakune nad time pre no što u to poverujemo.' 'Ako časna reč džentlmena zapisana na dnu ovog lista nije dovoljna, možete od mene tražiti da položim zakletvu! Spremna sam da se zakunem!' 'Vi? Vi, uistinu! Ne, ne! S vašom zakletvom ne možemo ništa!' 'Ali, gospodine, ja razumem poslove svoga muža bolje nego on sam.' 'U to *zacelo* mogu da poverujem, ali mi od toga nemamo ništa', reče on i prezrivo baci moj dokument na sto. (nav. u Priestly 1972: 182)

Pokroviteljstvo se iscrpljuje u *usvajanju*, u *opskrbljivanju* stvarima neophodnim za život (te *necessaries* uključuju jestivo [*meat*], piće, odeću, lekove [*physic*], prema položaju [*rank*] i bogatstvu muža [Anon. 1777: 66]), ali i u *zaštiti* sopstvene svojine i imena. Iako se danas retko pojavljuje u formi „Mrs John Smith“, ovo je bio uobičajen način oslovljanja žena tokom čitavog XIX i većeg dela XX veka. Džejn Karlaj tako, recimo, nije gospođa Džejn Karlaj ili gospođa Karlaj, već gospođa Tomasa Karlajla. Smisao pokrivenosti sadržan u pojmu koverture ogleda se utoliko i u načinu upotrebe muževljevog imena, koji samu ženu čini nevidljivom. Njen tranzitorni karakter (višestruke mogućnosti promene prezimena) ukazuje na odsustvo njene svojine ili, pre, na njeno bivanje svojinom (gospođa [*od*] Tomasa Karlajla, koja u slučaju smrti prvog muža može postati gospođa [*od*] Džona Smita). Ta tranzitornost, međutim, ukazuje i na zamenjivost žene koju najrečitije potvrđuju

njena prava nad sopstvenom decom. Do 1839. godine, kada je donet Zakon o staranju nad decom, majke nisu imale nikakva starateljska prava, koja im se ovim zakonom daju nad decom do navršene sedme godine. Od te godine, prava majke će se proširivati nizom naknadno donesenih zakona (1857, 1873, 1886), da bi tek 1925. godine majčinski autoritet postao izjednačen s očinskim.⁶³

Ženama ovaj ugovor, jedini koji (odluče li se na udaju) mogu sklopiti, umesto osiguranja i uvećanja individualne slobode donosi pokroviteljstvo u zamenu za pokornost (klauzula *I obey*). Ta struktura, koja neke podstiče da Englesku nazovu rajem za žene, a neke da za žene kažu da „žive u stanju gore od *ropstva*“ (1735, nav. u Bailly 2002), dobija drugačiji *izgled* u XIX veku, u trenutku kada se ideal doma uzdiže na stupanj društvene norme. Ugovor koji ukida samostalnost žene (*feme sole*) za trajanja *njene* koverture pretvara se, pod uticajem ideologije domaćinstva, u romantizovanu razmenu moralnosti za zaštitu. Hester Šapoun (Hester Chapone), i dalje veoma čitana tridesetih godina, ne dovodi u pitanje dužnost žene da se pokorava, ali insistira na tome da muževljevo „mišljenje o razumevanju, principima i integritetu vlastite žene bude takvo da ga navede da je uzdigne u rang svog *prvog i najdražeg prijatelja*“ (nav. u Tosh 2007: 29). Da bi, dakle, prostor u kojem ta razmena postaje trajna razmena komplementarnih priroda, bio sveto mesto i hram ognjišta, neophodno je da svaka ugovorna strana pristane ne samo na trampu pokornost-zapokroviteljstvo, nego i na trajno pridržavanje pravila koja poniču iz asimetričnosti ljudskih priroda. U svetu razdvojenih sfera, to je značilo da žena ostaje u privatnosti muževljevog doma u koji niko stran ne može da kroči.

Opstanak koverture koja minula vremena konzervira i kroz upotrebu imena kojima se oslovljavaju supružnici (*baron* i *feme covert*), omogućava asimetričan razvoj pozicija muškarca i žene. Međutim, upisivanje viktorijanskih normi u staru pravnu strukturu postaje i sredstvo za asimetričan razvoj srednje i niže klase, pošto u sistemu privatnog i javnog pravo na privatnost pripada samo klasi pojedinaca. Utoliko, iako gotovo do samog kraja XIX veka svaki muškarac ostaje virtuelni predstavnik svoje žene, omogućujući tako pravni opstanak *personae fictae*, to nije istovremeno i dovoljan uslov za njegovo posedovanje prava na zvanje pojedinca, odnosno na mogućnost samostalnog predstavljanja. Da bi

⁶³ Možda bi se na ovaj način moglo objasniti zapaženo prisustvo maćehe kao ključnog *villain of the place* u dečjoj književnosti XIX veka.

mogao da bude pojedinac, muškarac mora biti i posednik privatnosti, a žena koja je juridički oblikovana kao deo njegove privatnosti, odista mora biti privatnom ženom.

Sistem privatnog i javnog na različite načine gradira polnost i klasu. Muškarci srednje klase bili su suvereni posednici vlastite privatnosti, hijerarhijski postavljeni i iznad svojih žena i iznad predstavnika nižih slojeva. Žene srednje klase su pak imale priličnu moć nad neposredno podređenim ženama i muškarcima u sopstvenom domaćinstvu, kao i simboličku moć izvan njega. Muškarci radničke klase imali su moć nad sopstvenim ženama koju im pružalo običajno pravo, čak i kada su žene bile jedine koje su u porodici zarađivale, pošto je sav novac koje bi mogle da zarade po zakonu pripadao muževima. Konačno, iako su prema zakonu sve žene na temelju svoje polnosti bile u istom položaju, način na koji su bile „usvajane i štice“ dramatično je menjao kontekst njihove koverture. Utoliko u doba pojave pojedinca presudan postaje treći aspekt – aspekt opskrbljivanja – koji potvrđuje da pojedinac može da bude bolji nego što jeste, da je u stanju da se stara o sebi u svom samostvaranju, opskrbljujući sve što mu pripada svime što je neophodno. Aspekt opskrbljivanja apsolutno je ključan za razumevanje socijalizacije „malih“ ljudi u pojedince. On funkcioniše kao regulativni ideal koji „malom“ čoveku nalaže sledeće: kada budeš bio u stanju da jedini opskrbljuješ sopstvenu porodicu, imaćeš pravo na privatnost, pravo zabrane da bilo ko prekoračuje tvoj prag i bićeš pojedinac. Da bi, dakle, pojedinac bio pojedinac, on mora imati ženu koja ne radi, jer je opskrbljena, i njena kovertura mora biti normirana kao romantično pokroviteljstvo.

Prvi glasovi koji se u današnjem smislu te reči mogu definisati kao feministički, javljaju se u Engleskoj sredinom XIX veka, dakle, u doba kada su norme domaćinstva u potpunosti etablirane i kada se klasni sistem zna kao klasni.⁶⁴ Prva pitanja koja se

⁶⁴ Treba odmah skrenuti pažnju na to da se pod „prvi“ misli na glasove koji su podstakli nastanak feminističkog pokreta u XIX veku. Dakle, figure poput Meri Astel (Mary Astell), „prve engleske feministkinje“ koja je živela kada i Lok, ili Meri Vulstonkraft (Mary Wollstonecraft) koja je bila savremenica Francuske revolucije, pa i onih malobrojnih žena koje su pisale u prvoj polovini XIX veka, mogu se uzeti kao preteče pokreta i to, pre svega, u istorijskom smislu, daleko više no kao nadahnuće samim feministkinjama koje se javljaju u XIX veku. Te „prve“ žene takođe se teško mogu nazvati feministkinjama, osim u naknadnom istorijskom ključu. Naime, termin „feministkinja“ se u Engleskoj pojavljuje tek krajem XIX veka, uz „Novu ženu“ i „sifražetkinju“ (*suffragette*), i to upravo u kontekstu koji najavljuje osipanje vrednosnog sistema za koji se zalaže prva generacija feministkinja XIX veka. Prva osoba koja je dosledno koristila pojam *feminist* bila je Dora Marsden (Dora Marsden). Žene okupljene oko časopisa *Freewoman*, čija je urednica bila, nazivale su se feministkinjama ističući tako svoj kritički stav prema militantnoj kampanji i centralizovanoj i autoritarnoj strukturi ključne sifražetske organizacije, WSPU (*Women's Social and Political Union*). Dora Marsden i Sisili Hamilton (Cicely Hamilton) smatrale su da je sifražetski pokret antiteza

pojavljaju kao važna u kontekstu emancipacije žena odnose se na *rad* i na *razvod*. Način na koji se promišljalo pitanje rada, čak i kada je iznosilo na videlo alternativne istine (poput one proste – da žene rade), u suštini se nije kosilo s regulativnim idealom braka pojedinca. Naime, pitanje rada se pre svega postavlja u kontekstu otkrića da postoje takozvane izlišne žene (*redundant* ili *surplus women*), žene koje ostaju neudate. Kao i mnoge žene nižih redova koje su u idiomu srednje klase nevidljive, i ove žene moraju da rade, na to najčešće prisiljene nekakvom nedaćom. Rad na taj način postaje tema koja se najčešće opravdava izuzetošću žene iz oblasti važenja normi sopstvene klase. Tom takozvanom *spinster issue* (pitanje usedelica) vratiću se u petom poglavlju ovog teksta, gde će biti razmatrani zahtevi žena za pravom glasa, budući da se oni isprva formulišu jedino u formi u kojoj se odnose na neudate žene koje se samostalno izdržavaju, na temelju toga plaćaju porez i, kako nemaju pokrovitelja, zahtevaju da im se prizna samostalno predstavljanje. Zbog toga se ovde valja još zadržati samo na pitanju razvoda, koje u sebi implicitno sadrži pitanje svojine, što nas direktno vodi razmatranju konstrukcije pola.

Kovertura je u svom juridičkom uobličanju uporediva s hobsovskim unutrašnjim predstavljanjem, te se otuda suverena (porodična) vlast mora misliti kao nedeljiva celina. Jedinica koja je nosilac suverenosti može biti samo jedna, odnosno moć nije raspodeljiva na potencijalno različite predstavnike celine. Zato porodica koja proizlazi iz braka ne može biti „agregat nezavisnih interesa“, kakvom je zamišlja Besi Parks (nav. u Rendall 1989: 161). Celina se iscrpljuje u onom ko je u stanju da, prenošenjem nasleđa, obezbeđuje „veštačku večitost“ jedinici koju predstavlja (v. Hobz 1991: 192, 199). Žena se u tako koncipiranoj strukturi pojavljuje kao sredstvo ili instrument za obnavljanje nasleđa. U tom smislu, ona je suštinski *zamenljiva* (ukoliko jedna, recimo, umre, nju može zameniti druga žena koja nastavlja da obezbeđuje reprodukciju veštačke večitosti) i *otuđiva* (budući da se reprezentativna celina ne deli, otuđenje žene – razvod – ne ukida celinu kao takvu). Kao i svaka druga *svojina*, i žena se, dakle, može menjati ili otuđivati (praksa „prodaje žene“, o kojoj je pisao i Sen-Simon, najsnažnije podupire tu tezu). Ili, rečima Frensis Pauer Kob:

demokratskim i libeterskim idejama na kojima feminizam počiva. „WSPU nije deo šireg feminističkog pokreta pošto traži samo tričavo političko doterivanje – glas! Umesto da se bori za punu čovečnost (*full humanity*) i ekonomsku, društvenu i seksualnu slobodu žena“ (nav. u Caine 1997: 145).

Shvatanje prema kojem je muževljeva žena njegova SVOJINA, u smislu u kojem je konj njegova svojina... fatalan je koren neproračunljivog zla i bede... Čak se ponekad u korist siromašnih muškaraca tvrdi da oni ne poseduju *ništa osim* svojih žena, te da stoga deluje dvostruko teže uplitati se u vršenje njihove moću u toj tako ograničenoj sferi [moći]. (nav. u Levine 1987: 144, kurziv A. Z.)

Ako se pod svojinom misli na imovinu i na telo, ne treba da začudi što se definicija pojedinca neretko svodi na njegovo neotuđivo pravo na svojinu: pojedinac je suvereni vlasnik sopstvenog tela i jedini, ili bar poslednji, ko ima moć odlučivanja o sopstvenoj imovini. Žene, s druge strane, *svoju imovinu* po pravu *predaju* svojim muževima (to jednako važi za zaradu i za miraz u zemlji ili novcu. Treba napomenuti da su više klase imale načina, oslanjanjem na zakon pravičnosti [*equity law*], da obezbede sopstvene kćeri novcem koji nije bio dostupan njihovim muževima). Telo žena, takođe, samo nominalno pripada njima samima, budući da resursi toga tela namenjeni produžavanju večitosti – devičanstvo, seksualne usluge i deca – takođe pripadaju veštačkoj osobi u koju se egzistencija žene utelovljuje. Humanista Huan Luis Vives (Juan Luis Vives), čije je delo *De Institutione Feminae Christiane* (*O obučavanju hrišćanskih žena*) prevedeno na engleski 1541. godine, to sažima na sledeći način: „A woman hath no power of her own body, but her husband; thou dost the more wrong to give away that thing which is another body's without the owner's licence“.⁶⁵ Sastavni deo ugovora, jedinog normativno relevantnog ugovora koji žena može sklopi, jeste saglasnost, zasnovana na volji i sposobnosti da se ona iskaže, na reproduktivne odnose koji omogućavaju prenošenje nasleđa u večitost. Usled toga, kako 1736. godine piše ser Metju Hejl (Matthew Hale), „muž ne može biti okrivljen za silovanje svoje zakonite supruge, jer se zajedničkim bračnim sporazumom i ugovorom supruga prepustila mužu, i to ne može da se povuče“ (nav. u Pejtmen 2001: 132). Sve do 1891. godine, suprug je imao zakonito pravo da svoju ženu drži u pritvoru protiv njene volje, ukoliko izbegava dužnosti oko kojih se saglasila u zamenu za pokroviteljstvo.⁶⁶ Imati pravo na vlastito telo značilo bi imati pravo na

⁶⁵ „Žena nema moć nad svojim telom, ona pripada mužu; činiš veliko zlo dajući tu stvar koja pripada nekom drugom, bez dozvole vlasnika“ (nav. u Thomas 1959: 213).

⁶⁶ Iako je to *pravo* uskraćeno 1891. godine, u Engleskoj silovanje u braku nije bilo prepoznato kao razlog za inkriminisanje sve do 1991, kada je donet Zakon o silovanju u braku. Prema tome, tek sto godina kasnije

samostalnu procenu (sopstvenih želja i mogućnosti), pravo na odluku i pravo na staranje o sebi (ne treba posebno naglašavati da bi, u doba kada su svaka trudnoća i porođaj bili potencijalno smrtonosni, posedovanje ovakvog prava svakako bilo od izuzetnog značaja). Žena, međutim, nema prava na uzdržavanje, izbegavanje ili zapostavljanje sopstvenih bračnih dužnosti, u jednakoj meri u kojoj nema prava da se prepusti nekom drugom muškarcu čime bi proces izgradnje veštačke večitosti mogao biti doveden u pitanje. U tom smislu, kako je uvek primorana na bračnu dužnost i obavezana na jednog muškarca, njena se funkcija u konačnici svodi na proizvodnju njegovog nasleđa nad kojim, u svojoj zamenjivosti i otuđivosti, nema nikakva prava (progresivni Zakon o starateljstvu nad decom, donet 1886. godine, ženi daje pravo da bude starateljka, *ukoliko* je otac umro; uz to, ona će biti jedina starateljka, *ukoliko* otac pre svoje smrti nije odredio nekog da uz nju bude drugi ravnopravni staratelj [Guard. of Infants Act, 1886: čl. 1]).

Priznaje se, međutim, da postoje slučajevi u kojima je nemoguće sprovesti dužnosti određene sporazumom. Ili, da se ostane na poređenju s Hobsovim izvornim ugovorom i uspostavljanjem *commonwealth*-a, postoje izvesna prava koja se ne mogu napustiti ili preneti, čak i kada se samostalna egzistencija suspenduje ili konsoliduje u korporativnom telu koje predstavlja sva, po pretpostavci, pojedinačna prava. Pravo koje se ne može napustiti jeste pravo odupiranja onima koji silom napadaju da bi oduzeli život, „jer se ne bi moglo pojmiti da bi [se] napuštanjem toga prava težilo nekom svom dobru. Isto se može reći i za rane, okove i lišenje slobode“ (Hobz 1991: 142-143). U takvim okolnostima (s izuzetkom lišavanja slobode) ženski pol, miljenik zakona Engleske, dobija pravo na dodatnu zaštitu neotuđivih prava – odobrenje rastave (*a mensa et thoro*). Sud može da odobri rastavu ako su ugroženi život, telo (*life and limb*) i zdravlje, odnosno u onim slučajevima koji su, kako izriče sudija Vilijem Skot (William Scott), toliko ozbiljni i teški „da pokazuju apsolutnu nemogućnost vršenja dužnosti bračnog života. U stanju opasnosti po sopstveni život, *nikakve se dužnosti ne mogu vršiti*, jer dužnost samoodržanja mora doći pre bračnih dužnosti koje su sekundarne u smislu početka i u smislu obaveznosti“ (Evans v. Evans 1790: 467, kurziv A. Z.).

postaje formalno prepoznato da je muževljevo pravo na dostupnost tela njegove supruge privilegija u odnosu na pravo žene da se u seksualne prakse upušta konsenzualno (v. Richardson 2000: 115).

Pitanje razvoda će tako postati prostor u kojem se sredinom veka kondenzuju različite forme zakonskog pretvaranja žene u svojinu. Ono obuhvata problem telesnog integriteta (koji se dalje razlaže u pitanja nasilja i okrutnosti), problem prava nad sopstvenim porodom (što zahteva drugačije tumačenje svojinskih ili naslednih prava), problem dvostrukog standarda za žene i za muškarce⁶⁷ i, konačno, problem odsustva prava

⁶⁷ Pitanje razvoda ima veoma zanimljivu i duboko patrijarhalnu povest. U tekstu „The Double Standard“ („Dvostruki standard“) istoričar Kit Tomas (Keith Thomas) veoma je detaljno opisuje, polazeći od drevnih germanskih zakona koji su u načelu prepoznavali mogućnost razvoda. Kažnjavanje preljubnika, ako bi se uopšte odigralo, prema paganskim zakonima tretiralo se kao kazna zbog kršenja prava drugog muškarca. Posle normanskih osvajanja, o sklapanju braka počeli su da se staraju duhovni sudovi koji su priznavali samo rastavu (ili razvod *a mensa et thoro*). To znači da su crkveni sudovi mogli da rastave supružnike od stola i postelje – imovinski i prostorno – ali su oni u pravnom smislu ostajali u bračnom odnosu. Totalni ili apsolutni razvod (*divortium a vinculo matrimonii*) kojim se brak proglašava ništavnim, kao da je bio apsolutno nezakonit *ab initio* (Blackstone 1765: 428), kanonsko pravo nije priznavalo, i on je bio dostupan isključivo plemstvu (ponovo pozivanjem na zakon pravičnosti [*equity law*]). Među razlozima za rastavu od stola i postelje ključni uzrok bila je preljuba (Isto: 429). No, kako su supružnici ostajali u bračnoj zajednici, iako rastavljenoj, žene su se izrazito retko pozivale na svoje pravo na rastavu, pošto su i posle rastave na jednak način bile podložne svim pravnim ograničenjima koverture.

Ako se isključi institucija razvoda dekretom koji se donosio u Gornjem domu (*Divorce by Act of Parliament*), ranorimokatolički zakon ostao je na snazi do 1857. godine. Razvod dekretom javlja se krajem XVII veka i predstavlja prelaznu formu između građanskog i crkvenog zakona. On je ponovo dostupan samo veoma bogatim strankama, i u praksi (doneto je oko 200 „zakona“ kojim se rastavlja bračna zajednica) ide na ruku uglavnom muškarcima. Preljuba se i ovde uzima kao ključan, a muškarce dovoljan razlog za razvod braka. Kada bi žene podnosile isti zahtev, bilo je neophodno izložiti dodatne dokaze koji potvrđuju da je zajednica nefunkcionalna, što samo po sebi nije jemčilo da će brak biti rastavljen. Kit Tomas iznosi primer izvesne gospođe Tojš (Mrs Teush) koja je pred Gornji dom podnela zahtev za razvod 1805. godine, koji se temeljio na muževljevoj brutalnosti i otvorenoj vanbračnoj vezi iz koje je proisteklo nekoliko potomaka. Lord Eldon tada izjavljuje da „ni sam ne pamti povoljniji iskaz koji je podnela neka žena; pa ipak, na opštem temelju javnog morala, osetio je da je njegova bolna dužnost da odbije izvornu pritužbu“, a biskup Sent Asafa ukazuje na to da bi, „koliko god to pravilo pritiskalo nekoliko pojedinaca, u celini gledano bilo bolje da se takav ukaz ne donosi“ (nav. u Thomas 1959: 201).

Godine 1850, formirana je Kraljevska komisija o pitanjima razvoda. Preporuke komisije iznesene u tekstu „Law of Divorce“ („Zakon o razvodu“) bile su sledeće: da se zadrži razlika između rastave i razvoda (*a vinculo matrimonii*); da osnov za rastavu bude bračno neverstvo, ozbiljna okrutnost (*gross cruelty*), te namerno napuštanje (*desertion*); osnova za razvod je isključivo preljuba („allowed for adultery, and for adultery only“). Razvod će biti dodeljen samo po tužbi muža, a ne (kao opšte pravilo) po tužbi žene. Žena može zahtevati razvod *in cases of aggravated enormity* (u slučajevima gnusnog zločina), poput incesta ili bigamije. Prema tome, ako je stanje u zajednici za ženu nepodnošljivo, ona može dobiti rastavu, ali ne i mogućnost ponovnog sklapanja braka. Preljuba će, s druge strane, biti nužan i dovoljan razlog da se muškarcu odobri otuđenje prve i ženidba drugom suprugom (Royal Com. 1853: 5). U samom tekstu Zakona iz 1857. godine, *enormity* na koju se može pozvati žena proširuje se na incestuoznu preljubu, bigamiju s preljubom, silovanje, sodomiju, bestijalnost, preljubu praćenu surovošću, i preljubu praćenu napuštanjem bez razumnog obrazloženja koje traje dve ili više godina, dok je jedini *enormity* na koji se poziva muškarac preljuba (*Divorce Act 1857: čl. XXVII*). Značajna novina ovog zakona odnosi se na to da je žene po razvodu pretvarao u *femes soles*, žene bez pokrovitelja koje mogu posedovati svojinu i sklapati ugovore (Isto: čl. XXV, XXVI). Rasprave koje su pratile donošenje ovog Zakona o razvodu na različite su načine isticale kolebanja koja su odlikovala sekularizovani postprosvetiteljski svet. Jedno od njihovih ključnih pitanja bila je zakonitost razvoda (*a vinculo matrimonii*). No, pošavši od pitanja da li ljudski zakoni mogu da prekinu ono što je spojeno pred Bogom, došlo se do bojazni da će priznanje legalnosti razvoda postati istovremeno priznanje da je bračna zajednica u načelu rastavljiva (razvod dekretom Gornjeg doma mogao se legitimno posmatrati kao puko izuzeće od zakona), usled čega bi razvod mogao da postane svima dostupna opcija. Način na koji su

udatih žena na zasebnu imovinu. U doba kada se brak normira kao ideal družbeništva, ovo pitanje je u javnosti proizvodilo prodor u ravni spektakla, čime se u jednakoj meri utvrđivao idiom srednje klase, koliko se i otvarao prostor za emancipaciju. Ništa manje važno, i upravo iz *oba* ta izvora, javlja se sve izraženija potreba za različitim oblicima feminističke politike.

Konstrukcija pola

U seminaru *Treba braniti društvo*, Fuko govori o tome da je „novi tip moći, koji... nije opisiv terminima suvereniteta, jedno od velikih otkrića buržoaskog društva. On je bio jedan od suštinskih instrumenata uspostavljanja industrijskog kapitalizma i njemu odgovarajućeg tipa društva“ (Fuko 1998: 52). Taj novi oblik u kojem se moć ispoljava više se ne oslanja (isključivo) na smrt nego na utvrđivanje i diseminaciju norme, na stalno usavršavanje regulativnih i korektivnih mehanizama koji je podupiru. Pri kraju prvog dela *Istorije seksualnosti*, Fuko ukazuje na to da ova moć „pre mora da kvalifikuje, meri, procenjuje, hijerarhizuje, nego da se ispoljava u svom sjaju kao ubica... ona se raspoređuje oko norme“ (Fuko 2006: 161). Utoliko bi se moglo tvrditi da se ta moć organizuje oko skupa (u načelu pokretljivih, promenljivih) normi koje služe kao merila za mnogovrsne tipove procena i hijerarhizacija. Ovaj skup normi počiva na specifičnoj kategorizaciji koja opravdava selektivnost priznanja prava na zvanje pojedinca: ona, štaviše, počiva upravo na zahtevu za takvom selektivnošću. Drugo ključno određenje ove vrste moći koja se raspoređuje oko norme, jeste da se ona ne može opisati isključivo kao tlačiteljska moć (ni dvora nad podanicima, ali ni [svih] muškaraca nad [svim] ženama, ili kapitalista nad radničkom klasom) (v. Fuko 2011: 215). Njen primarni impuls zapravo je reformski.

zakonodavci računali na spregu javnosti i znanja, koja daje moć ili je nje lišava, pokazuje kako se završava ovaj u osnovi religijski spor: „Vlada je nameravala da uveća mogućnost razvoda, ali ne da, takoreći poziva na razvod. Ukoliko bi se slučajevi razvoda braka rešavali u nižim sudovima (*Quarter Sessions* ili *Assizes* [lokalna suđenja koji su se odigravala kvartalno, ukinuta Zakonom o sudovima 1971.]), iskušenje bi bilo dostupno svima. Shodno tome, razvod će biti dodeljen samo onima koji su *znali* da postoji zakon o razvodu, koji su *znali* da moraju da dođu u London da bi podneli tužbu i koji su *znali* kako da dovedu svoje svedoke u London ili da ih izlože ispitivanju predstavnika suda opunomoćenih da čuju svedočanstva“ (Woodhouse 1957: 273-74, kurziv A. Z.). Stoga, iako se Zakon iz 1857. godine može razumeti kao pokušaj prenošenja autoriteta s crkve na državu, njegove su posledice nadilazile i religijske i pravne okvire. On će omogućiti izvesnu senzacionalizaciju braka, izvevši na videlo javnosti varijetete u življenoj instituciji braka. Uz sve snažniji uticaj Darwinove teze o varijabilnosti, tokom šezdesetih godina javljaju se i ključne antropološke studije o braku i srodstvu (Mejnova, Bahofenova [Bachofen], Morganova [Morgan], Maklenanova [McLennan], i zato Engels zaključuje da se „pre šezdesetih nije moglo govoriti o istoriji porodice“ (v. Marcus 2007: 218).

Drugim rečima, procesom reforme se konstituiše političko uređenje života kojim se daleko više promoviše afirmacija pojedinca, no što joj je cilj izravno i brutalno tlačenje onih koji se u tu kategoriju (u nekom datom istorijskom trenutku) ne uklapaju.

Sistem privatnog i javnog, kao okvir koji omogućava sistematizovanje ovog skupa normi, predstavlja složen i istančan sistem preraspodele prava na zvanje pojedinca, odnosno preraspodele prava na privatnost i njeno ospoljavanje u javnosti. Za razliku od ranijih formi društvenog raslojavanja i prava na posedovanje drugih ljudi izvedenih iz brutalne sile i apstraktne vrednosti kakva je „plava“ krv, on funkcioniše u skladu s razrađenim sistemom vrednosti koji se upisuje u tobože neutralna, nenormativna znanja. Podsećanja radi, tako je bio stvoren entitet mnoštva ili „malih“ ljudi. Taj je entitet iznutra počeo da se raslojava kada je politički reformski proces proširio značenje „najvećeg broja“, čime počinje socijalizacija „malih“ ljudi za dužnost bivanja pojedincem. Ovaj se trenutak pak poklapa s gubitkom diferencijalnog statusa srednje klase koja u sistemu privatnog i javnog postaje nevidljiva i počinje da funkcioniše kao univerzalna ne-klasa. Predstavnik radničke klase utoliko prestaje da biva definisan kao nemoguć pojedinac zato što se konstituiše kao *pojedinac u ograničenom smislu*, kao *klasno određeni pojedinac*.

Žene se, sa svoje strane, takođe normiraju kao nemogući pojedinci, a pravo na privatnost je i ovde okosnica tog *procesa* normiranja, koji se izdaje kao puki opis ženske prirode. Kao što pokazuje primer subverzivnog delovanja ženskog tela na žensku volju kojim se medicinski dokazivalo da sve žene, *zato što su žene*, odlikuje odsustvo moći samokontrole, a otuda i moći samostalnog predstavljanja, ženskost se postepeno proizvodila u entitet umnožavanjem različitih, naizgled neutralnih i politički naizgled neupotrebljivih znanja. Govoreći o prostituciji i zločinu koji čine žene, čuveni italijanski kriminolog Čezare Lombrozo (Cesare Lombroso), primera radi, kaže: „*Sve žene* potpadaju pod *istu kategoriju*, dok je svaki muškarac individua po sebi; fizionomija žena se saobražava uopštenom standardu, dok je fizionomija muškaraca u svakom pojedinačnom slučaju drugačija“ (nav u. Scott 1996a: 10, kurziv A. Z.). Suprotno pojedinačnosti pojedinaca, fizionomija postaje nesrećna poveznica među ženama, bilo da se one sentimentalizuju kao privilegovani ne-pojedinci ili da se demonizuju kao apsolutna antiteza pojedincu. U tekstu „Prostitution: Its Medical Aspects“ („Prostitucija: njeni medicinski aspekti“), objavljenom 1858. godine, na mestu gde se raspravlja o nedoličnosti pregleda

pacijentkinja obolelih od veneričnih bolesti pred studentima medicine (dakle, mladim muškarcima srednje i više klase), neuvijeno se kaže da je čak ni njen „zanat“ kao ženu ne može dovesti u tako nepodesnu poziciju jer je, „na kraju krajeva, prostitutka sestra onih što sede uz naše ognjište“ (nav. u Walkowitz 1991: 61). Prema tome, proizvodnja javnog znanja, utemeljenog na juridički opravdanoj pretpostavci da su žene isključivo deo muškarčeve privatnosti, zahtevala je sistematičan rad na grupisanju rasutog mnoštva nehomogenih uverenja i iskaza o ženama u jedan strogo sistemski uobličen entitet. Tako će iz raznih rodnih obeležja minulih vremena u XIX veku nastati pol.⁶⁸

⁶⁸ Na ovom je mestu bitno uvesti jedno određenje koje je samo naizgled terminološke prirode. Reč je o načinu na koji se u ovom radu tretira dihotomija pola i roda, dihotomija koja je bila konstitutivna za razvoj feminističke teorije i koja i danas ima određenu eksplanatornu vrednost. Iako ne bi bilo pogrešno odlučiti se za upotrebu razdelnice, odnosno u čitavom tekstu dosledno pisati pol/rod – pošto se time naznačuje da se u obzir uzima i „biološka“ (anatomska, hromozomska, hormonska), ali i društvena struktura (istorijska, kulturna, politička u širem smislu) – u tekstu je korišćena samo kategorija *pola*. Razlozi za to su višestruki. Pre svega, kategorija pola (*sex*) je bila operativna kategorija u XIX veku (v. Russet 1991). (Zanimljivo je naznačiti da je tada korišćen i pojam *gender*, premda neuporedivo ređe. Henri Mejhu, na primer, u knjizi *London Underworld* iz 1861. godine, kaže: „O svodnicima se često govori, i svodništvo (*pimping*) je reč koja se veoma načelno koristi, ali ja sumnjam da je njih odista mnogo, bar onih muškog roda (*male gender*)“ [Mayhew 2005: 71]). Potom, veza prirodnog (koje se tumačilo ontološki, ali i biološki i medicinski) i društvenog nikada nije bila snažnije naglašena. Kategorija pola kao *prirodnog* pola upravo je definisala *društvenu* dimenziju polnosti, koja je u slučaju žena koje su konstruisane kao *obeležene pol*, bitno određivala kapacitet za društvenost. „Biologija – stabilno, aistorijsko, polno određeno (*sexed*) telo – [u ovom razdoblju počelo je da se] shvata kao epistemski temelj preskriptivnih tvrdnji o društvenom poretku“ (Laqueur 1992: 6). Uzeto samo za sebe, ovo dakako no mora biti dovoljan razlog da se odustane od ustanovljene podele na pol i rod, upravo stoga što ta podela u feminističkoj teoriji i služi tome da se pokaže da je društveni aspekt naknadan i izveden iz biološkog, kao njegova normativna nadgradnja. Da bih to opravdala pozvaću se na dva različita, ali veoma značajna autoriteta.

U knjizi *Nevolja s rodom*, Džudit Batler postavlja niz provokativnih pitanja kojima se vraća i u svojim kasnijim delima. „Možemo li govoriti o 'datom' polu ili o 'datom' rodu ako prvo ne preispitamo kako je pol i/ili rod dat, kojim sredstvima? I šta je uopšte 'pol'? Da li je on prirodan, anatomski, hromozomski ili hormonski, i kako neko ko se bavi feminističkom kritikom treba da proceni naučne diskurse koji po pretpostavci ustanovljuju takve 'činjenice' za nas? *Ima li pol istoriju?* Da li svaki pojedinačni pol ima istoriju, ili istorije? Postoji li istorija o tome kako je ustanovljena dvojnost pola...? Da li su tobože *prirodne činjenice* pola *diskurzivno proizvedene* raznovrsnim naučnim diskursima u službi drugih političkih i društvenih interesa? Ako bi se osporio neizmenjiv karakter pola, možda bi se time pokazalo da je i taj konstrukt koji nazivamo 'polom' u jednakoj meri kulturno *konstruisan kao i rod*; možda je *pol zapravo uvek već rod*, što pokazuje da razlikovanje pola i roda uopšte i nije razlikovanje“ (Batler 2010: 57-58, kurziv A. Z.). Samo dve godine po objavljivanju *Nevolje s rodom*, Tomas Laker objavljuje studiju *Making Sex: Body and Gender from Greeks to Freud (Pravljenje pola: telo i rod od Grka do Frojda)*, u kojoj piše o nastanku činjeničnosti pola, o istoriji pola koja se pokazuje kao istorija dvojnosti, dvojnosti kao nekomplementarnosti polova, o diskurzivnosti i proizvedenosti pola. Suprotstavljajući se jednom od stožernih mesta feminističke teorije, podvajanju pola i roda koje pol tretira kao vandiskurzivnu konstantu, a rod kao istorijski posteriorni, diskurzivni upis u pol, Batler tvrdi da je pol uvek već rod: u oba slučaja reč je o diskurzivnim konstruktima. U sličnom kritičkom duhu, Laker će ponuditi istoriju konstrukcije pola koja pokazuje da je rod zapravo prethodio polu. „Želim da ukažem na to da se u... tekstovima koji su prethodili prosvetiteljstvu, pa čak i u nekim poznijim tekstovima, *pol*, ili telo, mora razumeti kao epifenomen, dok je *rod*, ono što bismo mi smatrali kulturnom kategorijom, bio primaran ili 'stvaran'. Rod – muškarac i žena – značio je daleko više i bio je deo poretka stvari; pol je bio konvencionalan, iako moderna terminologija takvo preokretanje čini

Već je sada važno istaći da je ukidanje koverture, delotvorno sprovedeno donošenjem Zakona o svojini udatih žena 1882. godine, kojim žena prestaje da se tretira kao svojina – iako joj se time još ne garantuje i mogućnost bivanja pojedincem, osim dakako u formi regulativnog ideala (o čemu će kasnije još biti reči) – i polnost pretvorilo u *tip*. Od sredine osamdesetih pa do kraja vladavine kraljice Viktorije, „pitanje pola“ gotovo da ne izlazi iz novina i časopisa, a „Nova žena“, „revoltirana kćer“ koja puši, vozi bicikl, ima diplomu ili radi, živi sama ili s družbenicom (v. Tosh 2007: 151-152), predstavlja jedno od prvih tipskih uobličjenja emancipovane polnosti.

No, šta se hoće reći time da je pol konstruisan? Kako nešto što je telesno, ili što takoreći emanira iz tela, može da bude konstruisano? Reč „konstrukcija“ treba da ukaže na to da je *bivanje polom*, bivanje otelovljenim u pol učinak procesa naturalizacije pola. Smeštanje u pol je proces i on, kao takav, nije lišen diskurzivnosti: istina pola, njegova činjeničnost, postaje to tek posredstvom i unutar različitih diskursa kojima se utvrđuje sistemski odnos privatnog i javnog. Nastojati genealoški pročitati te procese, kako kaže Džudit Batler, znači „mapirati političke parametre njegove konstrukcije u modusu ontologije“ (Batler 2010: 103), otvoriti konsolidovana, nataložena mesta koja će pol prikazati kao *učinak*. Sastavni deo tog čitanja podrazumeva otkrivanje onog što Fuko naziva režimima kazivanja istine. Ako su, naime, istine naknadne, učinci, onda je za ovo čitanje presudno razlučiti skupove pravila koji omogućavaju „da se ustanovi koji se iskazi u datom diskursu mogu opisati kao istiniti ili lažni“ (Foucault 2008: 35). Ukazivanje na režime kazivanja istine sa svoje nas strane upućuje na to da svaka deskripcija, koja tobože samo opisuje prirodu zatečenog fenomena, u sebi uvek sadrži normativnu dimenziju. Ili, da se ostane na tragu Džudit Batler, sve ono što potpada pod deskriptivno objašnjenje pola/roda u isto je vreme preskriptivno, jer je način na koji razumemo pol/rod intrinzično povezan s pitanjem šta će se prihvatati kao razumljiv pol/rod, a šta ne. „Prema tome, sam

besmislenim. U najmanju ruku, to što mi nazivamo polom i rodom u 'jednopolnom modelu' bilo je eksplicitno povezano krugom značenja iz kojeg je beg ka nekom pretpostavljenom biološkom supstratu – što bi bila prosvetiteljska strategija – bio nemoguć“ (Laqueur 1992: 8). Ono što Batler tvrdi ne ulazeći u istorijsku razradu – da se može pokazati da i pol ima istoriju, te je utoliko isto što i rod, odnosno da predstavlja epistemološki i politički konstrukt – Laker potvrđuje upravo na temelju istorijskih svedočanstava: „gotovo sve što neko želi da *kaže* o polu – kako god da se pol razume – u sebi već sadrži tvrdnju o rodu“ (Isto: 11).

Prema tome, kada se u ovom tekstu govori o polu kao o kategoriji, pol se tretira kao konstruisan, kao istorijska, *nastala* kategorija, koja je konstruisana kao prirodna, iako je uvek već kulturna, društvena i politička.

opis područja roda ni u kom smislu ne prethodi pitanju njegovog normativnog operisanja, niti se od njega može odvojiti“ (Batler 2010: 28).

U knjizi *Making Sex (Pravljenje pola* [sàm naslov ovog teksta već upućuje na *proces proizvodnje pola*]), Tomas Laker je na uverljiv način, pozivajući se na brojne elitne i po naravi veoma različite izvore na kojima je počivalo medicinsko znanje do pred kraj XVIII veka, pokazao kako je došlo do promene u načinu na koji su shvatana ljudska tela. Naime, pre XVIII stoleća, muška i ženska tela su razumevana kao uporedive varijante iste vrste. Taj, kako ga Laker naziva, „jednopolni model“ zasnivao se na helenističkom objašnjenju ravnoteže humoralnih tečnosti – žuči (toplo i suvo), crne žuči (hladno i suvo), flegme (hladno i vlažno) i krvi (toplo i vlažno) – u odnosu na koje se definisala fiziološka predisponiranost tela. Verovalo se da ženskim telima u načelu dominira hladno i vlažno, dok su uravnotežena (zdrava) muška tela topla i suva, te se u tom smislu polna razlika shvatala kao razlika u stupnju preovlađujuće tečnosti. Žensko telo je utoliko bilo ljudsko telo koje se od muškog razlikovalo samo u *stepenu savršenstva*: zbog toga se u aristotelovskoj tradiciji žena u jednopolnom modelu određivala kao nesavršen muškarac („lesser man“, „homme manque“). Međutim, krajem XVIII veka dolazi do radikalne smene paradigmi, čime tela prestaju da budu univerzalno ljudska ali manje ili više vredna, i postaju neuporediva. Nasuprot kvantitativnoj, „dvopolni model“ naglašava kvalitativnu razliku: da bi se razumele razlike među polovima, neophodno je razdvojiti telesnosti kao anatomski i fiziološki nesvodivo različite. U jednom trenutku nesamerljivost stupa na mesto homologija (Laqueur 1992; v. i Bok 2005: 142).

Kako je došlo do tako dramatične promene u razumevanju telesnosti? Laker je izričit da do temeljnog obrta istine o telu nije dovelo uvećanje i proširenje postojećih naučnih znanja; štaviše, on pokazuje da su izvesna saznanja do kojih dolazi fiziologija ranog XIX veka išla u prilog galensko-hipokratskom modelu. Upravo suprotno pretpostavci po kojoj anatomija, biologija ili fiziologija zatiču i nepristrasno opisuju fenomen, taj tako bazičan fenomen poput ljudskog tela i njegovih kapaciteta, Laker tvrdi da su u sam taj opis investirane norme na kojima je počivalo ne samo predstavljanje, već i konstituisanje nove društvene stvarnosti (v. Laqueur 1986: 4).

Društvene i političke promene ne mogu se, po sebi, uzeti kao objašnjenja kako je došlo do reinterpretacije tela. Uspon evangeličke religije, prosvetiteljska politička teorija, razvoj novih vrsta javnog prostora u XVIII veku, lokovske ideje o braku kao ugovoru, kataklizmične mogućnosti društvenih promena koje je najavila Francuska revolucija, postrevolucionarni konzervativizam, postrevolucionarni feminizam, fabrički sistem koji restrukturira polnu podelu rada, uspon slobodnog tržišta usluga i robe, rođenje klasa, sve te stvari uzete pojedinačno ili zajedno – nisu *prouzrokovale* stvaranje novog polno određenog tela. Umesto toga, taj novi izgled tela u intrinzičnoj je vezi sa svakim od ovih procesa. (Laqueur 1992: 11)

Pre no što se upustim u razlaganje viktorijanske seksualnosti koja je otkrivena zajedno s polom, valjalo bi ukazati na značaj koji je polna razlika imala u diskurzivnom formiranju javnog znanja i „opšte javnosti“ (*general public*). Ovoga puta tome se neće pristupati posredstvom arturijanskih legendi, već posredstvom onoga što se smatralo validnim naučnim znanjem. Proces diskurzivnog formiranja mnjenja, doživljaja i emocionalnih i telesnih reakcija na svet – ono što, prema Džoani Berk (Joanna Bourke), izučava esteziologija (Bourke 2008: 420) – ne pripada samo fundusu javnih znanja koja slobodno plutaju izvan prostora pojedinačnih telesnih i afektivnih istorija. To su znanja koja (treba da) *se žive*. Na taj način bi valjalo razumeti insistiranje Džudit Batler na tome da tela nisu samo smeštena unutar diskurzivno određenih matrica, već da „diskursi zaista žive u telima. Oni nastanjuju tela; tela u stvari nose diskurse kao deo svoje vlastite nervature“ (Batler 2003: 287; v. i Batler 2001).

U odnosu na ranoreformatorske diskurse koji su se nehотиčno kolebali između promocije reforme i fiksiranja mnoštva u entitet, s obzirom na njihov dvostruki i ne nužno nameran cilj (afirmacija onih koji su u stanju da otelove princip usavršivosti i konstituisanje onih kojima to ne polazi za rukom), naučni diskursi druge polovine XIX veka operisali su s manje ili više fiksiranim entitetima. Nevidljivost klase pojedinaca kao klase, i pojedinca kao kategorije određene polom, klasom i bojom kože, omogućila je razvoj diskursa o klasi (*radničkoj klasi*), „rasi“ (*neevropskim rasama*) i polu (*ženskosti*). Primeri „naučnog“ diskursa koji slede, preuzeti iz antropologije, biologije, sociologije i psihologije druge polovine XIX veka, trebalo bi da pokažu na koji su se način formirali i utvrđivali stabilni entiteti pola, „rase“ i klase.

Četiri pomenute nauke spadaju u red mladih naučnih disciplina. Iako su u zametku postojale i pre XIX veka, sve one će se tokom ovog stoleća konstituisati kao merodavne forme naučnog znanja. Premda se biologija među njima izdvaja kao jedina „prirodna“ nauka, svaku od ovih disciplina odlikuje eksplicitno uverenje da zahvataju prirodne pre no društvene fenomene, i sve one će počivati na inherentnoj veri da je veza društvenog i prirodnog inherentna. To se jasno vidi na primeru antropologije. Naime, nasuprot etnolozima, koji su tokom prve polovine veka činili relativno nehomogenu grupu koja je prirodnu istoriju (*natural history*) nastojala da čita kroz raznovrsnost jezika i kultura, fizički antropolozi se usredsređuju na fizičke odlike predstavnika tih „kultura“. Da bi se ustanovila nauka o čoveku, za antropologe od presudnog značaja postaje pobrojavanje, klasifikovanje i kategorizovanje razlika između skeletne strukture, teksture kose, nagiba lica, boje kože i očiju, veličine lobanje i položaja moždane vijuge (Russet 1991: 26). Džejms Hant (James Hunt), osnivač Londonskog antropološkog društva, koje se 1863. godine odvaja od liberalnog Londonskog etnološkog društva zbog „rasnog“ spora, u svom inauguralnom govoru određuje antropologiju kao obuhvatnu i strogu nauku koja u sebi spaja biologiju, anatomiju, hemiju, prirodnu filozofiju i fiziologiju, s ciljem ustanovljenja zakonà kojima je regulisana raspodeljenost ljudskog roda (Hunt 1863: 2). Podeljenost ljudskog roda na rase razume se u skladu s klasifikacijom koja počiva na definisanju čistih „rasnih tipova“ na temelju neoborivog naučnog znanja o prirodnim zakonitostima. Iako to na prvi pogled nije očigledno, sam se proces definisanja organizuje oko jednog vrhovnog tipa koji funkcioniše kao kriterijum poređenja. To razotkriva Hantova napomena da je za antropološko određenje zakonitosti u ljudskom rodu neophodna i „psihologija“, pošto razlika „između Evropljanina i Afrikanca nije toliko velika u fizičkom kolika je u mentalnom i moralnom smislu“ (Isto: 3). Predsednik Pariskog antropološkog društva i Hantov savremenik i istomišljenik, Pol Broka (Paul Broca), sasvim je, međutim, eksplicitan upućujući na to da se poređenje – ili pre gradacija – mora izvoditi s obzirom na princip usavršivosti: „Rase su nejednake u stupnju usavršivosti (*perfectability*)... narod s crnom kožom, vunastom kosom i isturenog lica nikada spontano nije stigao do civilizacije“ (nav. u Russet 1991: 27).

„Rasa“ i pol u sistemu privatnog i javnog u izvesnom smislu postaju fenomeni koji se lakše daju porediti od nesamerljive i rasno neobeležene dvopolnosti. Možda je razlog tome što se i „rasa“, tumačena kao afrička rasa, i pol, tumačen kao ženskost, u krajnjoj

instanci mogu svesti na *deo* privatnosti. U prilog tome govore porodična stabla različitih rasa i prikazi evolucije čoveka, zasnovani na anatomsko-fiziološko-kraniološkom nacrtu (v. McClintock 1995: 39), koji uspostavljaju nit između „rasno“ nižih redova ljudi i „rasno“ viših redova žena. Nasuprot „inferiornim rasama“ kod kojih su polne razlike u težini lobanje i kranijalnom kapacitetu relativno male, razlike između muške i ženske lobanje i veličine mozga u civilizovanim rasama zapaženih su razmera (Lombroso i Ferrero 2004: 48-52). Mera civilizovanosti određene rase ustanovljuje se posredstvom toga kolika je razlika u veličini muške i ženske lobanje, gde se civilizovanije „rase“ na stablu čoveka određuju prema relativnoj razlici u odnosu na ženske primerke svog „rasnog tipa“ (Isto). Naturalizovane (ili, diskursom fizičke antropologije, prirodnim zakonima objašnjene) rasne razlike približavaju „civilizovane“ žene inferiornim „rasama“, podupirući tako naturalizaciju žene u biće koje, bez obzira na stupanj civilizacije, zaostaje u stepenu usavršivosti. Odatle je, kao što čini Pol Broka, moguće izvesti sledeće:

Mogli bismo se upitati da li veličina ženskog mozga zavisi isključivo od veličine njenog malog tela. Tideman (Friedrich Tiedemann, nemački anatom) nudi ovo objašnjenje. No, ne treba da zaboravimo da su žene, u proseku, nešto manje inteligentne od muškaraca, i premda s tom razlikom ne treba preterivati, ona je svejedno stvarna. Stoga nam je dopušteno da pretpostavimo da relativno mala veličina ženskog mozga zavisi delom od njene fizičke inferiornosti, a delom i od njene intelektualne inferiornosti. (nav. u Russet 1991: 37-38).

S tim iskazom slaže se i Darwin, koji u svom delu *Poreklo čoveka* (1871) ponavlja sada već ustaljeno uverenje da je žena (*female*), prema veličini lobanje, „na sredini između deteta i muškarca (odraslog čoveka, *man*)“ (Darwin 1871: 318). To se odražava i na njene intelektualne moći, usled čega je muškarac bolji, čega god da se prihvati, od žene (*man attaining to a higher eminence, in whatever he takes up, than woman can attain*). Odatle se može izvesti, „na osnovu zakona odstupanja od proseka koji je tako dobro ilustrovaog gospodin Galton (Francis Galton), da ako su muškarci u stanju da budu bolji od žena u mnogim oblastima, onda prosečan standard mentalne moći kod muškarca mora biti viši od onog u žena“ (Isto: 328). U *Poreklu čoveka*, Darwin izlaže evolutivni značaj polne selekcije, a fizičku, kao i mentalnu superiornost muškaraca izvodi iz „zakona borbe“ (*law of the battle*), primenjivog na čitav životinjski svet. Utoliko nema sumnje da su snaga, hrabrost i

ratobornost nasleđe nekog davnog praoca koji je nalikovao današnjim antropoidnim majmunima, i te su odlike morale biti presudne u varvarskom stanju kada su „najači i najhrabriji muškarci imali najviše uspeha u opštoj bici za život“. No, malo je verovatno, tvrdi Darwin, da je veća snaga muškaraca nasleđe prinude da teže rade, pošto su „žene u *svim varvarskim* nacijama nagnane da rade bar jednako teško kao muškarci“. Ali kako civilizovani muškarci više ne žive prema „zakonu borbe“, oni „i to je opšte pravilo, moraju teže da rade od žena da bi opstali (*for their mutual subsistence*), što ih održava u većoj snazi“ (Isto: 326-327, kurziv A. Z.).

Iako se s Darwinom neće u potpunosti složiti da je dostignuto evolutivno stanje nemoguće nadmašiti, u tekstu „*Psychology of the Sexes*“ („Psihologija polova“), objavljenom dve godine posle *Porekla čoveka*, Herbert Spenser nastoji da dokaže dve temeljne polne razlike koje su, prema njemu, psihološkog karaktera, i kao takve od presudne važnosti za razumevanje načina na koji funkcioniše društvo. U jednoj se Spenser naslanja na Darvina, tvrdeći da, bar otkako se izgubila institucija braka otimanjem ili kupovinom, ženski izbor ima važnu ulogu u produžetku vrste, usled čega se komplementarnost polova i njihovih mentalnih kapaciteta odražava upravo u ženskoj fascinaciji snagom koja ženama obećava zaštitu, nje same i njene dece (Spencer 1873: 38). Potomstvo u ovo vreme postaje izrazito bitan eksplanatorni činilac.⁶⁹ Druga Spenserova razlika izvedena je, u skladu s tim, iz specifične progenitorne odlike ženskog tela koje, iako u individualnom razvoju ranije sazreva od muškog, upravo zbog činjenice rađanja ranije i prestaje s evolucijom. Zaustavljeni razvoj (*arrested development*) koji se nadomešta stalnom mogućnošću rađanja, takođe je objašnjen „fiziološkom istinom da tokom života, a posebno u periodu kada su u stanju da rađaju, žene izdišu manje količine ugljen-dioksida, već prema svojoj težini, od muškaraca“, što kod njih uzrokuje slabiji razvoj nervno-mišićnog sistema. Time se objašnjava zbog čega su udovi i mozak koji ih pokreće kod žena

⁶⁹ Ako je verovati različitim naknadnim izvorima, i materinstvo je uzdignuto u društvenu normu mimo praksi koje bi tu vrstu naučno-društvene naturalizacije zbilja mogle da opravdaju. Različiti autori upućuju na to da su viktorijanske majke, čak i u skromnijim domaćinstvima, s decom provodile najviše jedan ili dva časa dnevno (Paterson 2007: 292; Hughes 2001: 66; Mitchell 1996: 146; Pugh 1999: 70; McClintock 1995: 86-7), budući da su se decom bavile neke druge osobe: oni domaći stranci, počev od dojilja (*nurse*), dadilja (*nanny*) i guvernanti. Slično je bilo i sa ženama radničke klase koje su decu, iz doduše potpuno drugačijih razloga, poveravale na čuvanje starijoj deci ili nekom drugom ko je pripadao krugu podrške. Otuda je smeštanje dece u središte života viktorijanske žene razumljivo samo iz perspektive rađanja, kao presudnog čina učešća majke u životu deteta.

manji: fiziološki procesi koji žensko telo pripremaju za to da postane majčinsko, koji isprva ubrzavaju psihosomatski razvoj, sasvim ga zaustavljaju kada ono postaje osposobljeno za materinstvo. Zbog toga žene, tvrdi Spenser, nikada ne stižu do „najviših proizvoda ljudske evolucije, moći apstraktnog mišljenja i najapstraktnije od svih emocija, osećaja za pravdu“ (Isto: 33). Drugim rečima, budući da su prirodom konstituisane kao uvek već majke, žene nemaju sposobnost, a samim tim ni mogućnost da se rukovode principom usavršivosti: iako na temelju svoje moralne prirode mogu razumeti zahtev da treba biti bolji nego što se jeste, one same naprosto, sopstvenim fizičkim ustrojem, ne mogu biti bolje nego što jesu.

Odatle je samo korak do Džordža Romanesa (George Romanes), zaboravljenog oca britanske evolutivne psihologije. Pozivajući se na *Poreklo čoveka*, Romanes će u tekstu „Mental Differences of Men and Women“ („Mentalne razlike muškaraca i žena“) 1887. godine razviti ono što je Darwin samo natuknuo govoreći o mentalnim razlikama. „Dok se u granicama svake pojedinačne vrste mužjak psihološki razlikuje od ženke, u čitavom životinjskom carstvu mužjaci bi trebalo da se klasifikuju u, takoreći, jednu psihološku vrstu, a ženke u drugu“ (Romanes 1887: 383). Kako i sam naslov teksta sugeriše, Romanes neće razvijati ovu problematičnu tezu na nivou čitavog živog sveta, već će je umesto toga primeniti samo na onaj njegov deo u kojem je ta razlika najizraženija. Gradeći svoja „psihološka“ objašnjenja na istinama koje su potvrdile fiziologija, biologija i antropologija, Romanes žene proglašava gubitnicama u intelektualnoj trci kada je reč o sposobnosti sticanja, originalnosti i rasudnoj moći. Sve one odlike neophodne za proces samostvaranja, sve ono što nekome omogućava da može da bude bolji nego što jeste, kod žena izostaju pošto im je mozak od muškog lakši oko pet unci. Međutim, iako je psihološki trajno onesposobljena u određenim domenima ljudskosti, ženska vrsta je u nečemu, tvrdi Romanes, ipak opremljenija od muške. Psihološke odlike u kojima ženski duh pokazuje nadmoć su privrženost, saosećanje, posvećenost, samoporicanje, skromnost, sposobnosti dugog trpljenja, strahopoštovanje, verski osećaj i moralnost uopšte uzev (Isto: 389). Pogleda li se bolje, ovim se u izvesnom smislu opisuje pun krug između Sare Stikni Elis, bračnih priručnika iz prve polovine XIX veka kada se uspostavljao ideal domaćinstva i asimetričnih priroda, i Džordža Romanesa, koji je krajem veka temeljio novu nauku na strogim i nepristrasnim istinama o ženskoj vrsti kao zasebnom psihološkom tipu.

Čija seksualnost?

Fiziologija polnosti ključna je, prema tome, za genealoško čitanje načina na koji se pol konstruisao, kako kaže Džudit Batler, u modusu ontologije. Jezikom kvazibioloških metafora – „tip“, „vrsta“, „rasa“ – fiksirana je suština, sama srž fenomená za koje se verovalo da se mogu klasifikovati kao čiste i distinktivne kategorije. Da bi dovele do kondenzovanih esencija, te su metafore, kako je to Kondorse (Condorcet) rekao, „samu prirodu načinile saučesnicom u zločinu političke nejednakosti“ (nav. u Mekklintok 2005: 160). Naturalizacija koja predstavlja vrhunski izraz tog nevoljnog saučesništva, nije se naravno izvodila samo u naučnim krugovima na koje bi bila ograničena i njima izolovana. Fiziologija polnosti u bitnom smislu spada u normativni domen znanja oko kojih se organizuje ono što Fuko naziva novim tipom moći. Ona će konsolidovati polne, klasne i rasne pozicije u sistemu privatnog i javnog, distribucijom – kvantitativne i kvalitativne – moći delovanja i, posredno, moći predstavljanja.

Najveći broj pomenutih naučnika saglasan je oko toga da žene, određene kao vrsta ili tip, odlikuje intelektualna inferiornost koju, međutim, nadomešćuje moralna superiornost. Upitno je, naravno, da li je pojam superiornosti ovde apsolutan ili se može koristiti samo u komparaciji: budući da su, recimo, prema Spenseru, lišene osećaja za pravdu, moglo bi se reći da su žene moralne samo relativno, u odnosu na – „rasno“ i klasno – inferiornije tipove čiji se kapacitet za moralnost konstruiše u odnosu na belu klasu pojedinaca (i posebno prema njihovim ženama). Još je značajnije, međutim, što se moralnost žena, dakako onih žena koje je apostrofirala Sara Elis, mislila kao *kvalitativno drugačija* od razvojne moralnosti koja odlikuje pojedinca. Suprotno autonomnoj moralnosti muškaraca, njegovoj sposobnosti da se zauzme za istinu i pravdu, ženska moralnost je konstruisana kao *potporna*, domaća moralnost (*domestic morals*). Ta moralnost koja sama za sebe ne može učiniti da se bude bolji nego što se jeste, iako u sebi ima dimenziju dužnosti, jeste moralnost za druge (tako treba razumeti Romanesovu „moralnost uopšte uzev“ u kojoj ženska vrsta prednjači nad muškom, koja se iscrpljuje u privrženosti i posvećenosti *drugome*, saosećanju s *drugim*, strahopoštovanju prema *drugome*, poricanju sebe *drugoga* radi itd.). Taj deontološki aspekt moralnosti za drugog najjezgrovitije zahvata Tomas Bini (Thomas Binney) u *Address on the subject of middle class female education* (*Obraćanje na temu obrazovanja žena srednje klase*, 1873), gde se kaže da „žene po

karakteru, ambicioznosti, preduzimljivosti i postignuću ne treba da budu muškarci: ali one *treba* da budu više od toga; one *treba* da budu *stvoriteljke (makers)* muškaraca“ (nav. u Tosh 2007: 114, kurziv A. Z.).

Može se, dakle, reći da XIX vek izumeva govor o dve razdvojene vrste, o nesamerljivosti njihovih priroda i o suštinski različitim tipovima moralnosti. Tipovi moralnosti nisu nejednaki samo u gradaciji, nego su neuporedivi i prema poreklu. Dok je muška moralnost „veštačka“, u smislu da je stvorena samodisciplinom (Mil), ili da za nju postoje razvojne predispozicije muškog tela koje ostavlja prostora za dovršenje procesa individuacije (Spenser), za izbor pravca u kojem će ona ići i primenu samokontrole, ženska moralnost je mišljena kao instrumentalna i prirodna. Konstruisanje prirodne moralnosti nije se zaustavilo na poetičnim i priručničkim prikazima, već je našlo i svoje „prirodno“, fiziološko objašnjenje. Ali, da bi se objasnilo kako su žene u XIX veku postale „prirodno moralne“, neophodno je posegnuti za seksualnošću, koja se u nizu Romanesovih „psiholoških“ odlika ženske vrste pre svega dovodi u vezu sa skromnošću. Društveno-moralne vrline nevinosti (kao prostodušnosti, neiskvarenosti), čestitosti (kao iskrenosti, časnosti) i skromnosti (kao umerenosti, nepretencioznosti), na intrinzičan su način vezane uz biološko-moralne vrline žena, koje upravo ovim redom opertavaju njenu (a)seksualnost. Sve one, sa svoje strane, potpuno izvan naučnih diskursa koji ih naturalizuju u prirodne vrline, konzerviraju shvatanje po kojem su žene svojina ili statični deo nečije privatnosti.

U engleskom jeziku postoji idiomatska fraza „lay back and think of England“, koja bi u slobodnom prevodu glasila „stegni zube i uradi ono što se mora“. Doslovan prevod ove fraze, čije je poreklo nejasno iako je bez sumnje viktorijansko, zapravo je „lezi i misli na Englesku“. Već je 1903. godine Havelok Elis (Havelock Ellis) obznanio svetu da je ženska seksualna „anestezija“, kako je on nazivao tu izabranu prinudu na trpljenje, izum XIX veka, zapanjen otkrićem da se do tada za žene verovalo da u seksualnim odnosima uživaju više od muškaraca (Cott 1978: 219). Taj ekscesivni ženski užitak pratila su dva plauzibilna objašnjenja. Jedno se odnosilo na nasleđe pramajke Eve koje je sve žene učinilo lakomislenim, promenljivijim i manje razumnim stvorenjima, što ih je posledično ometalo u zauzdavanju strasti. Na to upozorava i *Malleus Maleficarum* govoreći da su zbog svoje naravi žene „u većoj mjeri podložne tjelesnoj strasti od muškaraca, kako se to vidi iz mnogih njenih putenih opačina“. Njihova lascivnost i požuda činile su ih idealnim

saveznicama đavolu u kušnji muškaraca, jer „sve čarobnjačke radnje proistječu iz tjelesne požude koja je u ženama nezasićna“ (Institoris i Sprenger: 70, 75). Drugo objašnjenje potiče iz potpuno drugačijeg izvora, ali se ne kosi s prvim. Prema jednopolnom galenskom modelu koji Laker do tančina opisuje u pominjanoj knjizi *Making Sex*, žene su fiziološki predstavljane kao muškarci izvrnuti ka unutra. Njihova tela su ista, s jednom razlikom – polni organi jednih su vidljivi, dok su kod drugih skriveni. Pored toga što se tom „činjenicom“ dokazivalo veće savršenstvo muškog tela jer je unutrašnja retencija polnih organa svedočila o nedostatku vitalne toplote ženskog tela, ona je služila i kao osnova stoletnog uverenja da je orgazmičko iskustvo oba tela nužan uslov uspešnog začeća (Laqueur 1992: 43).⁷⁰

Iako ne postoji apsolutni konsenzus oko toga u kom je trenutku nastupila promena paradigme – kada su tačno žene postale bezstrasne (*passionless*), i kada je ženski orgazam „prognan na rubove fiziologije, postavši označitelj bez označenog“ (Isto: 150) – XVIII vek se uglavnom uzima kao pripremno razdoblje za nastanak „anesteziranih“ žena. Pojava srednje klase u tome ima presudnu ulogu, jer je izgradnja njenog distinktivnog etosa tada, daleko više no u samom XIX veku, zahtevala silovit odmak od onog što se predstavljalo kao libertinizam i taština aristokratije. Kritikujući rane imitatorske prakse žena srednje klase, Danijel Defo (Daniel Defoe) 1726. godine prekorno govori o novoj *ledi* koja „s prezirom gleda na muževljev posao, i nosi se kao da ju je stid što je supruga trgovca“, „sedi u salonu, prima posete, ispija čaj i gosti susede“ (nav. u Vickery 1993: 407) i samo joj još, takoreći, ostaje da sebi nađe ljubavnika. I premda jamačno nikad nije iskorenjeno, to rđavo podražavanje plemićkih navika krajem ovog veka dobija moćnu alternativnu u evangeličkoj konstrukciji bogobojažljive, „jednostavne“ žene, čija moralna snaga počiva u predanom zauzdavanju svega zemaljskog, a pre svega pohote i oholosti. Konsolidovanje specifično buržoaskog ženskog identiteta počivalo je na preobražaju negdašnje pomoćnice u poslu (*help-meet*) – za koju Defo početkom XVIII veka još može da kaže da afektira dok se grozi da priđe tezgji – u domoustrojiteljku (*home-maker*), koja na muževljev posao ne gleda s prezirom i stidom, već ga posmatra s dubokim strahopoštovanjem i *izdaleka*. Nastanak

⁷⁰ Ovakvo medicinsko uverenje imalo je i izravne pravne posledice. U srednjem veku, ukoliko bi se dokazalo da je žena silovana, silovatelj bi morao da odgovara u svakoj instanci *osim ako* bi žena ostala u drugom stanju. Budući da se začeće uzimalo kao nepobitan znak da je žena bila seksualno zadovoljena, sam čin se nije smatrao nasiljem nad njom, i suđenje se automatski prekidalu (Marston 2009: 20).

middling sorts, tog nečeg „između“ što nikada ne može da bude aristokratija, ali više nije ni deo „naroda“, zahtevao je pojačanu moralnost žene, moralnost koja će u XIX veku dobiti anđeoske attribute. A postepeno uzdizanje žena srednje klase u anđela (doma) uslovalo i postepenu transformaciju ženske skromnosti u bezstrasnost.

Bezstrasnost poznog XVIII veka nije, međutim, u isti mah mišljena kao aseksualnost. Da bi zapravo uopšte bilo moguće misliti nešto što se određuje pod pojmom aseksualnosti, bilo je neophodno prvo u potpunosti odvojiti seksualne prakse i erotizovana tela od razvratnog dosluha s đavolom. Sam svet je morao prestati da bude misteriozan čvor natprirodnih sila u kojem se smenjuju božanske i demonske intervencije na koje čovek nema nikakvog uticaja. Pojam seksualnosti koji je prema Oksfordskom rečniku ušao u upotrebu oko 1800. godine (v. Vicinus 1982: 135), utoliko predstavlja novu istinu o ljudskim telima koja svoj nastanak duguje ne samo anatomskim znanjima o njihovoj nesamerljivosti, nego i širenju prosvetiteljske vere u moć čovekove kontrole nad prirodom, i usponu industrijskog kapitalizma. Tome u prilog, na primer, rečito govori izmenjeno shvatanje nevinosti. Devičanstvo (*virginity*) se vekovima unazad smatralo društvenom vrednošću zato što je jemčilo dinastički prenos svojine; zbog toga se, recimo, zavođenje naslednice tretiralo kao javni zločin, a ne kao povreda ličnosti, pošto je postojao interes u pravnoj zaštiti žene sa zemljom. U XIX veku, kada je u novoj konstelaciji najveće sreće najvećeg broja značaj svojine proširen na domen života i drugačije oblike imovine, nevinost (*innocence*) postaje izvor dublje, „interiorizovane sigurnosti“ (v. Mendus i Rendall 1989: 7).⁷¹ Stara ženska vrlina, čestitost, bila je običajno neodvojiva od takoreći apriornog položaja žene kao uvek već udate, kao uvek već svojine svog budućeg muža. Ukoliko čestitost nije mogla biti štice zakonom, bilo je neophodno uspostaviti bar simboličke oblike njene zaštite. Zato, prema Kitu Tomasu, „nova“ ženska bezstrasnost nije ništa drugo do ekstenzija ideala čestitosti, neophodna da bi se u izmenjenim političkim i ekonomskim okolnostima na donekle izmenjen način štitila stara svojinska prava muškaraca nad ženama (Thomas 1959: 209).

Početak XIX veka, verovatno na tragu i dalje merodavnih medicinskih znanja koja su orgazam postavljala kao nužnu dimenziju reprodukcije, emotivni rad žena

⁷¹ Etimološki, termin *innocence* vodi poreklo od latinskog *non-nocere*, ne škoditi. U tom smislu, nevinost više nije samo izvor sigurnosti u obezbeđivanju svojine i prenosa imena, već se na dublji način javlja kao vid neškodljivosti u prepuštanju i poverenju.

podrazumevao je i izvesno seksualno zadovoljstvo koje se smatralo validnom posledicom prokreativnog čina u braku (Mort 1987: 80; Seidman 1990; Cott 1978). To se, međutim, menja razmerno širenju jaza koji postoji između razdvojenih sfera, između neumoljive otvorenosti jedne i sve anksioznije štićene zatvorenosti druge. Spokoj i čistota doma se s razvojem normi domaćinstva sve više predočavaju kao nešto što počiva na izuzetosti iz vremena, na potpunoj statičnosti u odnosu na stalan protok interesa u spoljnom svetu. Tako duhovna bezstrasnost koja je imala funkciju očišćenja načelno ženske prirode od razvratnosti, počinje da krasi isključivo anđela doma (*angel in the house*). U svojoj zatvorenosti (*in the house*), u utvrđenoj privatnosti svoga supruga, ovaj anđeo postaje moralan po prirodi i na pasivan način, pukom neizloženošću koruptibilnom svetu kojim vladaju Molosi i Mamoni. Međutim, da bi njegova prirodna moralnost postala neosporna istina koja vodi totalnoj, interiorizovanoj sigurnosti, duhovno odsustvo strasti moralo je moći da se interpretira *i somatski*.

Na samom početku svoje čuvene knjige *Between Men (Među muškarcima)*, Iv Kosofski Sidžvik ukazuje na to da su forme seksualnosti (i ono što se računa u seksualnost) zavisile od istorijski uspostavljenih odnosa moći i da su uticale na njihov razvoj, usled čega se razlike u dostupnosti moći ospoljavaju u strukturi seksualnosti i načinu na koji je ona konstituisana (Sedgwick 1992: 2). Imajući to u vidu, bilo bi uputno zamisliti u kom bi se pravcu i kojom brzinom razvijalo mišljenje o telima da su tokom XIX veka žene na jednak način bile zastupljene u razmeni i optičaju ideja koje su konstitusale javno znanje. Možemo se samo pitati da li bi bezstrasnost prerasla u aseksualnost da su žene, poput u tome čak i 1884. godine prilično usamljene Elizabet Blekvel, tvrdile da je „seksualni instinkt nužan uslov života i temelj društva“, usled čega ga je ženama pogrešno odricati. Pišući svoj fiziološko-hrišćanski traktat krajem XIX veka, Blekvel, međutim, samo „popravlja“ važeću istinu, jer ženama vraća strast, ali uz upozorenje da ta strast ne bude poistovećena s (muškim) apetitom ili karnalnom žudnjom (v. Seidman 1990: 49). Pretpostavka o fiziologiji aseksualnosti i dalje je toliko snažna da žene krajem XIX veka, makar u nišama medicinskog znanja, mogu prestati da budu bezstrasne, ali samo pod uslovom da se njihova strast misli kao suštinski duhovna. Ovakvo shvatanje kapaciteta za strast imaće dalekosežne posledice na razvoj odnosa različitih oblika moći. Iako svakako ne jedino, dominantno naučno objašnjenje fiziološkog ustrojstva ženskog tela u sebi je spajalo nekoliko ključnih

tačaka koje je žene uopšte uzev pretvaralo u tip ili vrstu, zadržavajući ih istovremeno u ulozi nemogućeg pojedinca. Za razliku od opšte fiziologije polnosti koja se u poređenju rukovodila muškom vrstom i „rasnim“ tipovima, fiziologija seksualnosti imala je bitno klasni karakter. Shvatanje o aseksualnosti žene naturalizovalo je norme kojima su se rukovodile žene srednje klase: pasivnost, statičnost, duhovnu bezstrasnost i prirodnu moralnost. Aseksualnost postaje vrhunski izraz bivanja za drugog – najsnažniji dokaz prirodne moralnosti žene koja se, uprkos svojoj bezstrasnoj prirodi, statično čuva i pasivno predaje drugome – ali i ekstreman način da se reproduktivnost žene opravda kao svojina muškarca.

Teza o aseksualnosti žena dobija zapaženo mesto u diskursu o seksualnosti sredinom XIX veka. Žene su po prirodi čestite zato što su lišene svakog oblika strasti: njihova seksualnost nije ni prekomerna ni umerena, već je naprosto odsutna. Aseksualnost tako postaje *uzrok* čestitosti. U tekstovima o viktorijskom tumačenju seksualnosti ovo se objašnjenje najčešće dovodi u vezu s delom *The Functions and Disorders of the Reproductive Organs (Funkcije i poremećaji reproduktivnih organa)* Viliijema Ektona, koje je prvi put objavljeno 1857. godine. Ovaj tekst je u celosti posvećen muškoj seksualnosti, specifičnostima u njenom razvoju od detinjstva do zrelog doba, semenoj ekonomiji i opasnostima od zloupotrebe „virilnosti“, distinktivne odlike muškog bića od koje „u suštini zavisi održanje vrste“. Virilnost, jednako vredna kao čestitost kod žena, „identična“ je kod svih muškaraca, te je stoga univerzalna i prirodna karakteristika muške vrste. Osećaj muževnosti toliko je inherentan muškom biću, da ga Ekton proglašava razvijenijim od osećaja materinstva kod žena (Acton 1867: 106). Pošto je virilna i po prirodi nezaustavljiva, muškoj želji je neophodno postaviti veštačka ograničenja da bi se na silu učinila umerenom: Ekton stoga nalaže potpunu apstinenciju pre braka i umereno uzdržavanje u braku. Ženska želja, s druge strane, sasvim je drugačije prirode. Momcima koji pred venčanje osećaju bojazan od prve bračne noći, „kompetentni medicinski autoritet“ poručuje da ne strahuju od toga da li će njihove buduće supruge zahtevati uzbuđenje (Isto: 108). Pošto ih iz svojih medicinskih pobuda bude posavetovao na temu izbora žene (obraćajući im pažnju na uzrast, zdravlje, ubledelost, umiljatost karaktera i odsustvo umišljenog znanja [„nije verovatno da će učene žene biti na tražnji“], klasnu poziciju [iako muškarci mogu da napreduju u svom klasnom statusu, žene „u načelu do kraja ostaju

socijalno iste kakve su bile po rođenju“], i lepotu [Isto: 114-116]), Ekton će, neprijatnosti teme uprkos, ući u detalje samog čina kopulacije. Stranice i stranice posvećene su efektima „seksualnog spazma“, tog orgazmičkog iskustva koje se poredi sa sličnim iskustvima kod zečeva, kengura, jelena, ovnova i drugih životinja, te njegovom poželjnom trajanju i učestalosti. Došavši konačno do pitanja lažne impotencije u braku, izazvane odsustvom seksualnog osećaja kod žena, Ekton se odlučuje da javno iskaže istinu koja je takve vrste da bi je lako mogli potvrditi svi oženjeni muškarci, svi lekari i sve udate žene. „Rekao bih da najvećem broju žena ne dojađuje nikakav seksualni osećaj... Priznajem, naravno, postojanje seksualnog uzbuđenja koje se okončava čak i nimfomanijom [koju, tvrdi Ekton, čak ni ekscizija klitorisa ne može da potisne, u čemu se ne slaže s autoritetima svoga vremena]... ali, uz te tužne izuzetke, ne može biti sumnje da je seksualni osećaj kod ženki u najvećem broju slučajeva obustavljen i da zahteva snažno i prilično podsticanje da bi se uopšte ispoljio“. Čak i tada, „što se u mnogim slučajevima nikad ne dogodi“, Ekton to ponovo ističe, on je veoma umeren u poređenju s muškim osećajem (Isto: 144).

Najbolje majke, supruge i upraviteljice domaćinstava, znaju malo ili nimalo o seksualnim zadovoljstvima. Ljubav prema domu, deci i domaćim dužnostima jedine su strasti koje one imaju. Opšte je pravilo da skromna žena retko želi zadovoljenje za sebe. Ona se prepušta zagrljajima svoga muža, ali to čini da bi mu udovoljila; i da je lišena želje za materinstvom, ona bi daleko više volela da je on svog prisustva poštedi. (Isto: 145)

Sam Ekton ne nudi istančana fiziološka objašnjenja ove pojave. Na to otkriće koje je, prema njemu, opštepoznato u krugovima lekara i bračnih partnera, mogla je, recimo, uticati nova spoznaja o spontanom ovuliranju, nezavisno od snošaja ili začeca, koje je četrdesetih godina dokazano na uzorku ženki svinja i pasa. Spontana ovulacija bila je konačan dokaz za to da zadovoljstvo nije nužan uslov začeca, pa samim tim ni da je neophodno tokom koitusa. Iako neoplođeno jajašce ljudske ženke nije izolovano do 1930. godine, čemu treba pridodati temeljno odsustvo znanja o hormonalnom uticaju na ovulaciju, postojale su zdravorazumske i sve prisutnije biološke osnove za poređenja među sisarima. Ona su navela ne samo na preuranjeno otkriće spontanosti ženske ovulacije, nego i na poistovećenje menstruacije i estrusa, koje je ojačavalo uverenje da u takvom stanju samo gorki osećaj dužnosti civilizovanoj ženi može da dozvoli prepuštanje zagrljajima

svoga muža (Laqueur 1986: 25-30). U prilog tome, Ekton poredi ljudsku ženu i ženke drugih životinja, dozvolivši da ako se seksualni osećaj uopšte pojavi (a uvek bi se pre moglo govoriti o spremnosti na „stradalništvo ženskog roda“), on potpuno nestaje do nove menstruacije (Acton 1867: 145). I premda ovo nije bilo ni jedino, pa možda čak ni najmeritornije biološko-fiziološko objašnjenje, izostanak pouzdanih saznanja i čvrstog naučnog okvira očigledno je zahtevao oslanjanje na razumevanje pojava koje nije imalo neposredne veze sa samom naukom. U velikom projektu izlaganja fiziologije polnosti seksualnost je svakako zauzimala istaknuto mesto, ali je i njoj i drugim aspektima koji su dokazivali novu polnu nesamerljivost, u mnogo većoj meri pripalo ekspanzivno organizovanje društvenog tela nego puko opisivanje funkcionisanja ljudskog organizma.

Otkrićem aseksualnosti, oštar kontrast između asertivnosti i pasivnosti postaje stvar tipa ili vrste seksualnosti, a ne više pojedinačnih tela ili praksi. Muška tela su, zato što su muška, seksualno asertivna, i to korespondira načelnoj asertivnosti muškaraca. Civilizovanost tu asertivnost čini pravilno raspoređenom, umerenom, štedljivom i dalekovidom. Bezstrasnost civilizovanih žena potporna je u kanalisanju potencijalno nezajažljive muške asertivnosti. Komplementarnost aktivne i pasivne seksualne prirode, i po cenu izvesnog trpljenja (*pathos*), ogleda se u razmeni moralnosti za zaštitu. Otud Vilijem Ekton savetuje mladim muškarcima (iznad 25 godina) da se, iz strogo medicinskih razloga, ožene čim im prilike dopuste da izdržavaju suprugu, jer sve ukazuje na to „da je umereno zadovoljenje seksualne strasti u životu oženjenog muškarca nesumnjivo praćeno najpovoljnijim posledicama *po pojedinca*“ (Acton 1867: 107, kurziv A. Z.). Odstupanja od ove fiziološki ustanovljene razlike – kao što su, na primer, seksualno aktivne žene, muškarci skloni razvratu i onaniji, koitus izvan braka⁷² – kao devijacije od norme definišu se kao odstupanja od prirode. To se na zapažen način odrazilo na percipiranje seksualnih

⁷² Ovome treba takođe dodati emancipovanu ženu koja još nije bila na horizontu u doba kada je Ekton sastavljao svoje uvide. Uprkos tome što su feministkinje od Milisent Foset do Kristabel Pankhurst (Chrystabel Pankhurst) pokazivale zapanjujuću naklonost prema tezi o aseksualnosti (što ih je ponekad činilo konzervativnijima od najoštrijih protivnika emancipacije [v. Gordon i Dubois 1983]), progresivno akumuliranje znanja koje je afirmisalo tezu o nesamerljivosti muške i ženske vrste nije im nužno išlo u prilog. Volter Hip (Walter Heape), kembrički zoolog i militantni antisifražista 1913. godine, na vrhuncu sifražetskih borbi, tvrdi da „reproduktivni sistem Muškog i Ženskog nije samo u strukturnom smislu fundamentalno različit, već i funkcionalno; i kako su svi drugi organi i sistemi organa aficirani tim sistemom, izvesno je da su Muško i Žensko sasvim i suštinski različiti“. Polovi su komplementarni, „ni u čemu isti, ni po čemu *jednaki* jedan s drugim; podešavanje društva na ispravan način zavisi od uvida u ovu *činjenicu*“ (nav. u Laqueur 1986: 31, kurziv A. Z.).

praksi urbane i ruralne radničke klase, na razumevanje seksualnosti u kolonijama (gde beli muškarci spasavaju smeđe žene od smeđih muškaraca [v. Spivak 1988, posebno o *satiju*, i Levine 2003, o *devadasi*]), na definisanje muškog i ženskog divljaka, na donošenje zakona o sprečavanju širenja veneričnih bolesti u vojsci i mornarici u kojoj je brak zabranjen, ali i na razvoj filantropske politike koja će biti prvi izlaz ženama srednje klase u javnost.

Antiteza pojedincu

U pismu lordu Amberliju (Amberley), Džon Stjuart Mil izjavljuje da mogućnost ljudskog napredovanja zavisi od redukcije seksualnosti (*unsexing*), jer se ne mogu očekivati nikakva zapažena poboljšanja u kvalitetu života ukoliko „animalni seksualni instinkt zauzima apsurdan i nesrazmerno veliki prostor kakav mu pripada“. U *Principima političke ekonomije* on na sličan način odbacuje ponižavajuće robovanje sirovom animalnom instinktu, pozivajući se na one nadmoćne instinkte koji ljude čuvaju od njihove životinjske naravi i sputavaju ih da se „plode kao svinje“ (nav. u Mendus 1989: 178-179). U nastojanju da svoju poziciju predstavi kao neuskladivu s Karlajlovom ocenom koja utilitarizam proglašava „filozofijom za svinje“, Mil se ovde na prvi pogled veoma približava Vilijemu Ektonu.

No, ta dva mislioca u svojim uverenjima teško da mogu biti udaljenija. Ekton je na uzdržanosti (*continence*) insistirao upravo zato što je verovao da je muška seksualnost toliko agresivna u svojoj asertivnosti da ju je gotovo nemoguće sputati, te je stoga brak preporučivao kao sredstvo koje će muškarce prisiljavati na uravnoteženo i ekonomično ispuštanje semena. Pretpostavljena redukcija seksualnosti kod žena za Ektona, venerologa koji je pored svog urološkog traktata za sobom ostavio i važan spis o prostituciji, nije bila osobito bitna osim kao instrument za zauzdavanje muške strasti (i, na teorijskom nivou, kao sredstvo za pojačavanje argumenta o muškoj hiperseksualnosti). Ekton je, kako to briljantno formuliše Laker, „pisao za muškarce, o muškim problemima, dok su ga žene interesovale samo kao zdrava sredina u koju njegovi pacijenti pohranjuju spermu“ (Laqueur 1992: 196). Kao protivnik razvoda, Ekton se zalagao za seksualno obrazovanje mladića koje će ih, uprkos delikatnosti teme, upoznati s užasima veneričnih bolesti, što će ih blagovremeno obučiti za vernost. No, kako je prostituciju, kao primarni rasadnik zaraze i nezdravo mesto za pohranjivanje semena, smatrao neiskorenjivom pošto je samo druga

strana fundamentalno nezajazljive muške želje (*desire of the male*, Acton 1857: 161), Ekton će postati najvatreniji pobornik državne regulacije prostitucije.

Kada je pak reč o Milu, redukcija seksualnosti podrazumevala bi sve suprotno ovome. Pretpostavljeno odsustvo karnalnih strasti u žena za Mila je uzvišeni posrednik u nadilaženju muških animalnih impulsa: ono omogućava istinski duhovnu zajednicu ravnopravnih partnera, kakvu Suzan Mendus (Susan Mendus) opisuje u Milovom braku s Herijet Tejlor Mil (Harriet Taylor Mill), čak i u vreme kada je ona bila supruga drugog muškarca (Mendus 1989; o njihovom partnersko intelektualnom odnosu v. i Duhaček 1995). Mil se otvoreno zalagao za pravo na razvod, za kontrolu rađanja, a u raspravi o prostituciji zauzimao je izrazito liberalan stav zahtevajući od parlamenta da, ako se uopšte zauzima za pitanja nemorala, to čini tako da ga implicitno ne podstiče, stavljajući veći teret krivice na muškarce koji koriste usluge prostitutki nego na njih same (Mill 1871).

Kako onda objasniti sličnost koja se ovde na prvi pogled nameće? Reč je o načinu na koji se koristi pojam *unsex* (*unsexing*, *unsexed*), čija upotreba postaje sve frekventanija u drugoj polovini XIX veka. Mil će spadati u retke koji taj pojam ne koriste uz snebivanje, eksklamatorno ili u funkciji zastrašivanja.⁷³ Kontekst njegovog pojavljivanja trebalo bi da objasni zbog čega se *unsexing* sredinom veka shvatalo kao pretnja društvenom blagostanju. Godinu dana pre no što je donesen drugi reformski zakon koji konstituiše „radničku aristokratiju“ (*labour aristocracy*), dakle 1866., u Londonu se osniva prvo udruženje koje se borilo za pravo glasa žena, koje će od tada trajno pratiti osuda da su *unsexed*. Njihovo *odstupanje* od svog pola pojačava proces transformacije žena radničke klase u anđele

⁷³ Na prvoj konferenciji reformatora održanoj 1851. godine, Meri Karpenter (Mary Carpenter), u to vreme već priznata reformatorka, *nije* govorila pošto bi „dizanje glasa pred gospodom bilo... ravno odricanju od svog pola (*unsexing*)“ (nav. u Goldman 2004: 115). Mada su žene srednje klase od samog početka učestvovala u radu Asocijacije za promociju društvene nauke, tek su početkom sedamdesetih počele rutinski same da čitaju svoje tekstove, te se Karpenter u svojoj odluci nipošto ne može smatrati usamljenom: recimo, Florens Najtingejl (Florence Nightingale) je, počev od 1858., bila „čitana“ sedam puta. Odeljak iz pisma Elizabet Garet (Elisabeth Garrett) upućenog Emili Dejvis, u kojem je ona moli za savet da li da čita sama na kongresu Asocijacije 1866. godine, na zanimljiv način potvrđuje Fukoovu tezu iznetu u *Poretku diskursa*, prema kojoj tabu predmeta govora, ritual okolnosti govora, te privilegovano ili isključivo pravo subjekta koji govori predstavljaju tipove simboličke zabrane (v. Fuko 2007: 8). Garet u tom pismu kaže: „Sklona sam da to sama učinim iz nekoliko razloga, ali se u to ne bih upuštala ako ti smatraš da nije mudro. Ti razlozi koje imam su, prvo, da je šteta dopustiti da ženski element u Asocijaciji izgubi na snazi zato što nema onih koje su voljne da iskoriste slobodu koja im je pružena. Drugo, jer je čitanje priloga prvi korak ka dozvoli da se učestvuje u raspravama; treće, da će biti više zainteresovanih za moj prilog ako ga budem čitala sama, i četvrto, jer imam podnošljivo snažan glas i niti sam odurna, niti mlada ili lepa. Ako smatraš da su ovi razlozi dovoljni, vežbaću čitanje naglas“ (nav. u Isto: 117). Mnogo godina kasnije, 1908., Elizabet Garet, tada Anderson, postaje prva gradonačelnica Engleske (u Alderburgu).

doma, koji se u ovom periodu *privode* vlastitom polu. Tome svakako ide u prilog otkriće opšte ženske prirode koje je poduprto saznanjima o aseksualnosti, i činjenica da je to saznanje stavljeno u službu državnog projekta razdvajanja časnih žena radničke klase od onih koje je nemoguće privedi polu, onih koje su takoreći bespovratno *unsexed*. Učešće države u procesu „opoljavanja“ (*sexing*) omogućio je izrazito kontroverzan skup zakona, poznatih pod imenom Dekreti o zaraznim bolestima, koji takoreći predstavljaju pripremu za donošenje Drugog reformskog zakona 1867. godine – zakona koji postaje potvrda da građanstvo može biti klasno, ali ne i polno.

Poslednje poglavlje ovog teksta usredsrediće se na onu vrstu „obespoljenih“ žena koje su zahtevale pravo na zvanje pojedincem, zahtevajući time redefiniciju samog prava na zvanje pojedinca. U onome što neposredno sledi potrebno je zaokružiti tezu o konstrukciji pola, u čemu će ključnu ulogu imati potpuno različita klasa *unsexed* žena. Ovde treba istaći da pitanje prostitucije ne spada u ona šakaljiva i ekscentrična pitanja koja se svojom teorijskom neobičnošću (ali i „neozbiljnošću“) nameću kao naprosto zanimljiva (v. i Zaharijević 2010). Iako je ova ograda sasvim u duhu izvinjenja koje predstavlja nezaobilazan početak viktorijanskih tekstova o prostituciji (v. Tait 1842; Logan 1843; Acton 1857; Mayhew 1861), učinak koji time želim da postignem sasvim je drugačiji. Figura prostitutke ima dvostruko opravdanje na ovom mestu u ovom tekstu. Ona treba da se pokaže u relaciji prema pojedincu i u relaciji prema državi. Telo „javne žene“ ne pojavljuje se stoga samo kao prostor ukrštanja protivrečnih tendencija u polju seksualnosti. Na njemu se zapravo dovršava proces transformacije političkog kojim se *commonwealth* pretvara u *state*.

Ako se žena konstruisala kao nemoguć pojedinac, prostitutka je funkcionisala kao zazorna figura, kao sama antiteza pojedincu. U spisu *Magdalenism* Vilijema Tejta (William Tait), jednom od prvih na temu prostitucije, upravo se na to ukazuje: „Muškarac se svojom radinošću, istrajnošću i odlučnošću može uzdići iz bilo kog čina (*rank*) društva na naredni i viši, što nije slučaj sa ženom koja napušta put vrline i prostituše svoje telo iz ljubavi prema dobiti (*love of gain*)“ (Tait 1842: 46). Ali, pored navođenja ove anegdotske opaske koja je samom Tejtu poslužila da bi utvrdio zakon puta u prostituciju koji podseća na zakon zemljine teže, ova jaka teza se mora snažnije potkrepiti. U tu svrhu, ponovo će se razmotriti paradigmatična mesta za određenje pojedinca: moralnost, rad, učešće u slobodnom

kruženju interesa, konstituisanje javnosti kao prostora za afirmaciju privatnosti, aktivnost i umerenost.

Prostitutke su, kao žene, shvatane kao trajno onesposobljene za emotivni rad, za potpurnu moralnost. Njihov rad, jer o radu je ovde nesumnjivo reč, polno je određen, ali za razliku od emotivno-reproduktivnog rada koji ima isključivo upotrebnu, telesni rad prostitutki ima i razmensku vrednost. Iako ih Henri Mejhju u svom istraživanju londonskog podzemlja svrstava uz prosjake i lopove, što čini i Marks govoreći o lumpenproleterijatu, zarada prostitutke ne potiče primarno od krađe ili prošenja. Uprkos tome, ona novac ne zarađuje dostojanstveno (*earn proceeds/earn dignity*), usled čega se Mejhjuu ne događa da tu transakciju nazove bilo kako drugačije do „she is given money“ (novac joj se daje; a ta plata se na različitim mestima određuje kao *wage of sin, wage of iniquity* [plata za greh, plata za nedelo]). Budući da je ono što omogućava protok kapitala najprivatnije sredstvo, samo telo prostitutke, ono će kao tačka nebrojenih razmena postati prostor u kojem se poništava ili bar zamagljuje mogućnost održanja granice privatnog i javnog. Ničim suspregnuta, slobodna razmena tog intimnog sredstva takođe omogućava kruženje nevidljivih veneričnih organizama koji prekoračuju pragove zamandaljenih domova srednje klase, na najpakosniji način otkrivajući licemerje kulta domaćinstva.

Iako su rani reformatori poput Tejta i Vilijema Logana (William Logan) verovali u mogućnost iskupljenja posrnutih žena, smatrajući da bi „svačije“ žene ipak mogle postati „nečije“, odsustvo statičnosti upisano u formu njihovog rada kosilo se s oblikovanjem ženske prirode u registru pasivnosti. To je dakako dobilo novu dimenziju kada je bezstrasnost postala dominantan opis *stanja* koje odlikuje ženskost. Njihova dinamična prekomernost u strasti otuda ih je udaljavala od ženske prirode, ali i od klasno superiorne muške prirode koja se morala izdići iznad animalnih domena duše. Stoga je prostitutka funkcionisala kao poslednje iskušenje koje je na probu stavljalo najuzvišeniju vrlinu veštački stvorene prirode klase pojedinaca: njena ekscesivnost imala je potencijal da ugrozi prisebnost i dovede u pitanje projekt samostvaranja jer je imala moć da svoje konzumente pretvori u robove karnalnih strasti.⁷⁴ Ona je imala moć da pojedincu nanese veće telesne

⁷⁴ Stiven Sajdmen (Steven Seidman) prenosi reči jednog njujorškog lekara koji 1843. godine ovako opisuje prateće posledice ekscesivnog užitka u putenosti: „Malaksalost, zamor, osećaj mlitavosti i težine, klonulost duha, gubitak apetita, problemi s varenjem, slaba cirkulacija, nazimljenost, glavobolja, melanholija, hipohondrija, histerija, umrtvljenost svih čula, loš vid, gubitak vida... poremećaji jetre i bubrega, urinarne

patnje, veću moralnu degradaciju i neopoziviju propast od bankrota ili požara koji bi mu čitave pogone spravio sa zemljom.

Kao žene koje nisu deo ničije privatnosti, prostitutke se izdaju kao antiteza pojedincu. No, da bi se postavile u odnos prema državi, prostitutke se moraju posmatrati kao zasebna klasa nastala paralelno sa socijalizacijom „malih“ ljudi u pojedince. Da je to moguće učiniti pokazaće analiza razlika u tonu i zaključcima među tekstovima napisanim na temelju istraživanja koja su se sprovodila tridesetih godina XIX veka, i onih koji su objavljeni samo dve decenije kasnije. Tejt, škotski hirurg, i Logan, hrišćanski moralista, osuđuju nemoral, i duboko su kritični prema muškarcima koji koriste usluge prostitucije, posebno ističući njihovu pripadnost *propertied classes*. I premda prostitutkama odriču bilo kakve vrline – jer su i one koje pripadaju celom njihovom polu kod njih trajno izbledele – prema njima ipak pokazuju izvesno sažaljenje, kao prema potencijalno časnim predstavnicama nižih redova koje zavode i seksualno eksploatišu muškarci superiornijih klasa. I Tejt i Logan pažljivo klasifikuju tipove prostitutki, kategorizuju uzroke njihovog ulaska u prostituciju,⁷⁵ hijerarhizujući i njihovu vrednost na tržištu (tri klase bordela za tri klase u društvu) i njihove mogućnosti izlaska iz prostitucije. Prostitutke se, dakle, već tu pretvaraju u zaseban patološki tip koji se pomera u odnosu na mnoštvo „malih“ ljudi, ali istovremeno ostaje i simptom njegove anomičnosti. Veza prostitucije i radničke klase u ovim je tekstovima postojana. Tejt, primera radi, tvrdi da je „krajnja nemaština na koju je srozana sirotinja u velikim gradovima uglavnom posledica moralno iskvarenih navika, te se otud može očekivati da će među bednom sirotinjom svaka granica uzdržavanja biti uklonjena, a svaki obzir za religiju i moral razoren“ (Tait 1842: 17). Upravo se stoga može

poteškoće, poremećaji genitalnih organa, slabost mozga, gubitak pamćenja, epilepsija, gubitak razuma, apopleksija – i ekstremna nejakost i rana smrt odojčadi – to su uobičajna zla koja uzrokuje seksualno preterivanje“ (Seidman 1990: 51). Vilijem Ekton takođe nije bio ništa manje rečit upozoravajući na seksualnu eskcesivnost.

⁷⁵ Logan, recimo, tvrdi da postoje četiri osnovna takva uzroka, koja određuje na osnovu broja zavedenih žena (zavodnik je po pravilu *gentleman* i u Loganovom relativno kratkom tekstu ova se reč uvek javlja u kurzivu): četvrtina je zavedena radeći uslužne poslove u javnim kućama (*pub*), tavernama ili u domaćoj posluži; četvrtina u fabrikama i skladištima u kojima nema polne segregacije; četvrtinu su u zanat privele podvodačice; dok je poslednja četvrtina deljiva na tri grupe u koje ulaze one koje su zbog indolentnosti izgubile posao, one koje su bile zavedene pa ostavljene, i na kćerke koje su u prostituciju uvele majke (Logan 1843: 11-12). Postoje i takozvani sekundarni uzroci koje Logan navodi sledećim redom: kada roditelji požuruju decu da negde drugo potraže krov nad glavom, neslaganja s maćehom, Ovenov (Owen) socijalizam, skaredne knjige, bestidni razgovori, nemaština (*destitution*), želja da se lepo obuku, i matinei (*low exhibition*) (Isto: 18). Ne može biti sumnje da su okolnosti koje se ovde nazivaju uzrocima sastavni deo života radničke klase.

tvrditi da je nemoralno vladanje prostitutki krajnja ekstenzija okolnosti koje su učinak navika i običaja nižih redova. U skladu s Čedvikovom tvrdnjom da je „zdravlje proporcionalno kvalitetu prebivališta, i da moral prati isti zakon“ (Chadwick 1842: 95), i Logan i Tejt pozdravljaju izlazak iz greha i amalgamaciju žena u društvo, koja će se najuspješnije odigrati u popravnim domovima (*penitentiary*) uz lekcije iz moralnog očišćenja i lične higijene, i obnavljanje ženskosti moralizujućim radom koji će ih pripremiti za rad u domaćinstvu.

Mada je Tejt već 1840. godine proglašava gigantskim zlom, prostitucija će na ime *The Great Social Evil* (veliko društveno zlo) čekati bar još čitavu deceniju. Iako su dotadašnji reformatori zahtevali represiju prostitucije *grosso modo*, ili su insistirali na većim ovlašćenjima policije (javnoj osudi zavodnika, obeshrabrivanju izdavanja kuća koje služe kao bordeli, kažnjavanju svodnica itd.), policija je uglavnom tolerisala prostituciju u *laissez-faire* maniru. To će početi dramatično da se menja početkom šezdesetih godina, u trenutku kada prostitutke prestaju da se opažaju kao nesrećni simptom zbijenog mnoštva i prerastaju u klasu *unsexed* žena. Da bi to izolovanje postalo moguće, „pale“ žene se više ne mogu posmatrati kao legitiman, iako patološki deo zajednice „malih“ ljudi. Kada područje važenja dostojnosti poštovanja postane prošireno na *respectable working classes*, u čemu iznimnu ulogu ima donošenje drugog reformskog zakona, prostitutke prestaju da se pozicioniraju u odnosu na radničku klasu (kao kod Logana i Tejta), i počinju da se vrednuju u odnosu na žene koje su dostojne poštovanja. Takvo poređenje omogućilo je otkriće ženske vrste kao bezstrasne i prirodno moralne, što se u vremenskom smislu poklapa sa širenjem građanstva Ujedinjenog Kraljevstva i konsekventnim umnožavanjem anđela doma.

Širenje građanstva nije bilo lišeno anksioznih sumnji u uspeh procesa socijalizacije u pojedinca. Tako, suprotno Loganu i Tejtu koji su se nadali iskupljenju posrnulih, Vilijem Ekton počinje svoj spis o prostituciji jednim važnim korektivom koji sasvim odgovara duhu vremena. Naivno se „veruje da su ove nesrećne žene, s retkim izuzecima, Mesaline i Dalile koje žive kratko, umiru mlade u najstravičnijim mukama, bedne i zaboravljene... [a to je] jednako pogrešno poput uverenja da je svaka prostitutka *Dame aux Camelias*“ (Acton 1857: 4). Fluidnost koja odlikuje ovaj telesni rad, što je prema Ektonu zapravo ključna odlika života u prostituciji, omogućava neosetno vraćanje i integrisanje prostitutki u

društvo, što je po samo društvo u apsolutnom smislu pogubno. Zbog toga se i definicija prostitutke sada iz temelja menja. Dok je za Tejta ona bila „osoba koja se otvoreno odaje nečistom i razvratnom životu, koja nije probirljiva pri izboru svojih ljubavnika (*lovers*) i čiji opstanak zavisi od novca stečenog iz života u prostituciji“ (Tait 1842: 2), za Mejhua je 1861. godine prostitutka „doslovno svaka žena koja se prepusti strastima i izgubi vrlinu“, odnosno svaka žena koja ima seksualne odnose izvan braka (Mayhew 2005: 10, 77).

Klasna socijalizacija u pojedinca morala je biti praćena različitim simboličkim preventivnim merama: stare prakse, uvrežene među nižim redovima, poput promiskuitetnih predbračnih odnosa ili odsustva čestitosti pri ulasku u brak (Isto: 20; Gaskell 1833: 28), morale su da budu potpuno iskorenjene. Štaviše, svaki oblik razmene među polovima (*commerce of the sexes*), svaka transgresija privatnog u javno koja je do tada bila sastavni deo života žena koje su radile, morala je da bude obeshrabrena. Javnost „tržišta koje je definisalo građanski status“, kako kaže Filipa Livajn, od sad „ženama postaje doslovno i metaforički nedostupno“ (Levine 1994: 29). U prilog tome može se navesti odgovor drugog čoveka londonske policije, Viliijama Harisa (William Harris), na pitanje kako bi definisao prikrivenu (*clandestine*) prostituciju: „Rekao bih da svakoj ženi koja odlazi na mesta javnog okupljanja i za koju se zna da ide s različitim muškarcima, treba uručiti opomenu o registraciji čak i ako nije obična uličarka“ (nav. u Walkowitz 1991: 80).

Prostitutka na taj način postaje univerzalno sredstvo za zastrašivanje radničke klase; pomoćni instrument u proizvodnji domaćinske demokratije. Kada je radničkoj aristokratiji 1867. godine povereno pravo glasa, čime joj je posredno odobreno pravo na privatnost i nametnuta dužnost da se osposobljava u usavršivosti, *householders* prestaju da budu izravno svodivi na figuru paupera. Otkriće univerzalno ženske aseksualne prirode postaje poveznica između anđela doma srednje klase i žena koje, iako pripadaju radničkoj klasi, ne moraju da rade, što im omogućava da i same potvrde svoju prirodnu moralnost. Otuda je od sada figura lišena svih vrlina postala figura ženskog pola, ona obespoljena (*unsexed*) žena koja se uprkos svojoj (aseksualnoj) prirodi upušta u (seksualni) rad.

Kao obespoljena, prostitutka više nije karnalno izopačena žena, zaposednuta putenim strastima. Budući da su žene aseksualne, i prostitutku, pukom pripadnošću ženskoj vrsti, odlikuje odsustvo seksualnosti. Opisujući ulazak žena u prostituciju, Mejhju kaže:

Ljubav žene je obično čista i uzvišena. Ali kad postane privržena muškarcu koji ostvaruje njen ideal, ona neće oklevati da žrtvuje sve da bi ga zadovoljila, zanemarujući sopstveni interes i sklonosti. Pobuđena plemenitim samopregorom, ona dobija melanholično zadovoljstvo iz znanja da odustaje od svega što je ranije tako revnosno čuvala, i oseća da je njena ljubav dosegla veliki vrhunac kada se odrekne sopstvene ličnosti, bez mogućnosti spasenja, u korist idola kojeg je postavila na najviše mesto u svojoj duši, bez i najmanje pohotljivosti uobrazilje koja je nagoni da mu se preda, bez i najdaljeg traga razvratne želje koja bi joj nalagala da žrtvuje sebe, bez senke bludnog osećaja koji iz nje vreba. (Mayhew 2005: 4)

I premda po prirodi nisu bludne, prostitutke jesu suštinski nemoralne i to ne zato što prodaju *blud*, već zato što to čine *dobiti* radi. Mera njihove nemoralnosti više se ne određuje razvratom, već radom.

Dekreti o zaraznim bolestima imali su presudnu ulogu u promovisanju ovog paradoksa.⁷⁶ Godine 1870, na zahtev značajnog dela javnosti koji je tražio njihovo

⁷⁶ Osnovne probleme koje su proizveli Dekreti o zaraznim bolestima već sam opisala u knjizi *Postajanje ženom*, u kontekstu njihove važnosti za razvoj feminističkog pokreta u Engleskoj (Zaharijević 2010: 91-107). Ovde ću stoga samo ukratko pokušati da izložim njihov sadržaj. Kontekst u kojem se pojavljuje potreba za regulisanjem *contagious diseases*, gde se pod zaraznim bolestima eksplicitno misli samo na jedan određeni podtip infektivnih oboljenja – naime, na „venerične bolesti, uključujući gonoreju“ (Cont. Dis. Act 1866: prel. 2) – jeste stanje u kojem se nalazi vojska Ujedinjenog Kraljevstva. Iste godine kada je objavljen Ektonov spis o prostituciji, Kraljevska komisija o zdravlju vojske, posebno podstaknuta stanjem vojnika koji se vraćaju iz Krimskog rata, upućuje na njihove loše stambene i sanitarne uslove i poziva na prekid periodičnih genitalnih pregleda, uz objašnjenje da podrivaju samopoštovanje muškaraca i da su u medicinskom smislu nedelotvorni (Walkowitz 1991: 74 i dalje). Uprkos nastojanjima pojedinaca, poput Florens Najtingejl, da se sprovede argument o temeljnom poboljšanju vojske kojim će se ona pretvoriti u „moralnu instituciju“, 1864. godine biva donet prvi Dekret koji potvrđuje prevagu takozvanog regulacionističkog argumenta. Njegova primena odnosila se na 11 lučkih i garnizonskih gradova u Engleskoj, Velsu i Irskoj u kojima su pripadnici policije stekli pravo da privedu obolele prostitutke. Ukoliko bi se pregledom ustanovilo prisustvo neke venerične bolesti, one su zadržavane u bolnici do tri meseca. Optužene su mogle da biraju da li će se svojevoljno izložiti pregledu. Ukoliko bi to odbile, bile su izvođene pred sud. Drugi dekret (1866) proširuje jurisdikciju na dva nova grada i uvodi ponavljane obavezne preglede. Na taj se način lekarima daju ogromna ovlašćenja, jer je slobodno kretanje žena koje su označene kao prostitutke omogućeno isključivo uz „sertifikat koji potpisuje načelnik bolnice, koji ona zadržava sa sobom i po potrebi podnosi na uvid“ (Cont. Dis. Act 1866: čl. 31). Policija postaje ključni činilac u njihovom identifikovanju: „kada načelnik sektora policije pod zakletvom predstavi informaciju sudiji prema kojoj informant ima dobar razlog da veruje da je imenovana žena obična prostitutka (*common prostitute*)... sudija može, ako smatra podobnim, da izda opomenu takvoj ženi koja će joj biti uručena na zahtev načelnika“ (Isto: čl. 15). Upravo je ovaj član opozvan u trećem Dekretu iz 1869. godine, jer je njime bilo naznačeno da će jurisdikcija zakona važiti u radijusu od pet milja u odnosu na centar zakonom definisanih gradova. U poslednjem zakonu taj se radijus proširuje na deset milja (Con. Dis. Act 1869: čl. 4). Posle neuspeh predloga da se važenje zakona proširi na London i industrijski sever, odnosno na civilne sektore, ključne izmene u zakonu iz 1869. odnose se na uvođenje još pet oblasti, uvođenje restriktivnijih mera koje podrazumevaju produženje boravka u bolnici i period utamničenja. Najznačajniji učinci ovih zakona mogu se izvesti iz navedenog. Zakoni ne kažnjavaju, odnosno štite konzumente prostitucije od oboljenja. Policija i lekari imaju do tada nepoznatu moć u proceni nečijeg „karaktera“ i „stanja“ (jedan od ključnih argumenata protiv zakona bio je da bi svaka, i čestita, žena radničke klase mogla

opozivanje, formirana je prva Kraljevska komisija koja je trebalo da ustanovi uspešnost primene zakona (jedan od ispitanika pred komisijom bio je i Džon Stjuart Mil). U njenom izveštaju, predstavljenom godinu dana kasnije, tvrdi se sledeće:

Bez premišljanja možemo odbaciti svaku preporuku koja se zasniva na principu da obe strane treba da budu osuđene za greh bluda... jer ne može biti poređenja između prostitutki i muškaraca koji s njima saobraćaju. U slučaju jednog pola prekršaj je načinjen *radi dobiti*, dok je u slučaju drugog reč o neregularnom prepuštanju *prirodnom impulsu*. (nav. u Walkowitz 1991: 71, kurziv A. Z.)

Drugim rečima, da se žene rukovode sopstvenim prirodnim impulsima, prostitucije bi iščezlo. No, kako se uprkos sopstvenoj prirodi koja ih čuva od greha, ove žene ipak prostitušu, „javnost mora da postane potpuno svesna“, ističe Ekton 1869. godine, besan na protivnike Dekreta, „da se zakoni ne donose za *soiled doves* (prizemljene golubice, prostitutke u slengu), već za klasu žena koju bismo gotovo mogli nazvati *unsexed*“ (nav. u Isto: 87). Takvo mišljenje opstaje i u preporukama Odbora Donjeg doma iz 1882. godine, gde se emfatično tvrdi da „zakoni nisu upereni protiv žena, već protiv prostitutki, odnosno protiv klase... [kojoj] u muškom delu populacije ne postoji klasa koja bi joj korespondirala“ (nav. u Levine 1994: 31).

Zakoni koji su proizveli „klasu žena“ predstavljaju krajnje neobičan splet regulatornih mera. Njihovi učinci – pored najsnažnije isticanog dvostrukog standarda, kojim je država na krajnje neočekivan način počela da podupire muškarce u samopomoći – bili su uspostavljanje novih medicinskih ustanova, ojačana policija i postepeno povlačenje *laissez-faire* političke retorike koja je sve više ustupala mesto intervencionizmu. Kao oblik „kroćenja“ radničkih klasa, oni su najavili i pojavu nepopravljivog reziduuma i odlučnost države da učestvuje u socijalizaciji nekadašnjih „malih“ ljudi u pojedince donošenjem različitih zakona koji su ograničavali oblasti rada koji je bio dostupan ženama. A, kako ističe Filipa Livajn u tekstu koji razmatra ukrštanje protektivnog zakonodavstva (*protective legislation*) i zakona o zaraznim bolestima, sprečavanje žena da ostvare zaradu u

biti izložena šikaniranju pod sumnjom da je prostitutka). Ukoliko se svojevolumno pridržavaju implicitnih zahteva navedenih u zakonima, žene nisu izložene nasilju (nasilnom pregledu, privođenju pred sud, zatvaranju), te se prostitucija ne kriminalizuje *per se*, već se prekršajem smatra samo odbijanje saradnje s predstavnicima države. Najzad, iako se ne prihvata kontinentalni sistem registracije koji je zdušno predlagao Ekton, inače francuski đak, sistem njihove kontrole veoma se približava registraciji, što ženama u prostituciji umnogome smanjuje mogućnosti „iskupljenja“ i integrisanja u društvo.

legitimnim oblastima rada koje je vodilo njihovoj deprofesionalizaciji, išlo je ruku pod ruku s profesionalizovanjem prostitucije (Isto: 27), koja je samo nekoliko decenija ranije bila usud izgubljenih duša, Magdalenà koje čekaju na okajanje svojih ranijih grehova. Takav splet regulatornih mera poslužio je, konačno, tome da se siromaštvo radničke klase ne zahvati u svom korenu. Umesto toga, dovršenje procesa transformacije političkog ogledalo se u pretvaranju srednje klase u univerzalnu ne-klasu koja se sada zajedno sa socijalizovanim pojedincima borila protiv državne podrške bludu, boreći se protiv „dekadentnih viših klasa“ i „raskalašne aristokratije“, otelotvorene u državi. To je pak po sebi zanimljiv paradoks zato što je trojna moć – lekara, policije i sudija – koja je bila oličenje države u kontekstu spornih dekreta, zapravo u najvećoj meri reprezentovala srednju klasu. Argumenti prema kojima parlament ne štiti narod, što svoje poreklo vuku iz retorike opozivanja Zakona o žitu, ponovo spajaju srednju i radničku klasu – iako na sasvim paradoksalan način: jer parlament sada, posle 1867. godine, konačno štiti radničku klasu (ili bar njene delove), a država funkcioniše kao staratelj, upravo onako kako je srednja klasa u reformskim tekstovima koncipirala njenu ulogu prema onima koji sami ne mogu da budu bolji nego što jesu.

Kada se u jesen 1888. godine pojavio misteriozni ubica prostitutki čije je ime do danas ostalo nepoznato, već su nekoliko godina na snazi bili treći reformski zakon (1884), zatim zakoni kojima je promovisana „porodična plata“ (*family wage*; reč je o zakonima koji su ograničavali mogućnost žena radničke klase da se zaposle u različitim zanatima, promovišući na taj način posredno samo jednu, mušku platu koja održava celu porodicu), a Dekreti o zaraznim bolestima već su bili opozvani i zamenjeni Zakonom o ukidanju bordela iz 1885. godine. Kampanja za opozivanje dekreta postala je prostor u kojem se sistem privatnog i javnog saobražavao novim okolnostima, potvrđujući svoju dinamičnost, elastičnost i prilagodljivost zahtevima stalne ekspanzije slobode, protoka kapitala i širenja znanja. U borbu protiv onog što se percipiralo kao pravno regulisanje plemićkog bluda – a zapravo je predstavljalo krajnji izraz moralističkog zakonodavstva srednje klase – uključila su se razna klasno i polno određena udruženja, od Nacionalne asocijacije za opozivanje Dekreta o zaraznim bolestima (muškarci srednje klase), Nacionalne asocijacije dama (žene srednje klase), do Nacionalne lige radnika koja, naizgled paradoksalno, u svoje redove nije primala žene radničke klase. Radnička aristokratija je time dobila priliku da dokaže

privrženost dužnostima koje je zahtevala klasno određena uloga pojedinca, potvrđujući sopstvenu dostojnost poštovanja javnim distanciranjem od bestijalnog društvenog taloga. Elitistički pristup žena srednje klase podsticao je saradnju „kultivisanih dama i radnih ljudi“ koji, kako se iznosi u godišnjem izveštaju organizacije, ne pokazuju odsustvo volje da *ih vode* ozbiljne i obrazovane dame u svom krstaškom pohodu koji tako duboko zadire u interese žena i domova siromašnih (nav. u Walkowitz 1991: 142; v. i Walkowitz 1982: 82). Žene radničke klase, i posebno prostitutke, nisu se našle ni u redovima kultivisanih dama.

Priča o Džeku Trboseku stoga prikazuje prostitutke vernije od ijednog učenog viktorijskog spisa o prostituciji. Iako bi teza o aristokrati koji je harao Vajtčepom svakako bila omiljena, posebno po objavljivanju Stidovog (W. T. Stead) članka o devičanskom danku višoj klasi, mnogi su, pre svih stranci i Jevreji, bili okrivljeni za taj poslednji oblik deprivatizovanja ženskog tela u javnosti. No, iako se ne zna ko je bio Džek, ponešto se zna o njegovim žrtvama (v. Lynch 2008; Eddleston 2001). Suprotno savremenim očekivanjima, ali i podacima koje je izneo „Maiden Tribute“ (1885), te Tejtovim i Loganovim istraživanjima iz prve polovine veka, žrtve Džeka Trboseka nisu bile mlade žene. Od šest žrtava za koje se veruje da su usmrćene istom rukom, njih pet je imalo između 39 i 47 godina. Gotovo sve su nekada bile udate, neke od njih majke, neke udovice – poslednje dve žrtve, Ketrin Edous (Catherine Eddows) i najmlađa, Meri Džejn Keli (Mary Jane Kelly), živele su u višegodišnjoj kohabitaciji *u vreme* kada su ubijene kao prostitutke i uz znanje svojih partnera o poslu koji obavljaju. Na osnovu popisa iz 1871. godine, neke od njih su registrovane kao pralje i čistačice (*charwomen*), dok je Edous izvesno vreme pred samu smrt provela u Kentu u berbi hmelja sa svojim „suprugom“. Drugim rečima, prostitucija nije bila izabrana „profesija“ nijedne od njih, osim možda najmlađe o kojoj se i zna najmanje. S obzirom na učestalost ubistava u jednom od najsiromašnijih kvartova u Londonu koje je postalo leglo doseljenika i „opasnih klasa“, interesovanje opšte javnosti ne može da iznenadi. Ali, „opšta javnost“ se promenila, iako su tekstovi uglavnom replicirali stare narative kombinujući ih s čuđenjem nad nepopravljivim reziduumom „najveće metropole sveta“. U duhu nove, rasprostranjene materinske retorike, žrtva koja je „možda imala srećno i nevino detinjstvo, i nekad nekom bila supruga“ smešta se u stari trop „kuća od podruma do potkrovlja nastanjenih nagomilanim ljudima koji nemaju nikakvog obzira ni prema diktatima smernosti i moralnosti, ni prema čistoći i

zdravlju“ (Anon. 1888b: para. 1). To čuđenje, međutim, nije više bilo referentno za srednju klasu, kao u vreme Keja ili Čedvika. Ono je sada moglo da posluži samo petparačkom senzacionalizmu koji je već podstaklo objavljivanje teksta „Maiden Tribute“ u kojem je podrobno opisano žrtvovanje devica besramnim i raskusnim plemenitašima. Zato su „uniženi i poročni životi žena“, rečima kanonika Barneta (S. A. Barnett) koje prenosi *Times*, „proizveli veće zaprepašćenje od samih ubistava“ (nav. u Walkowitz 1982: 88).

Da li su ove žene bile aseksualne ili razvratne? Da li bi moralizujućim radom u domaćinstvu njihova priroda mogla da bude iskupljena, i kakvo bi to domaćinstvo moralo da bude? Da li bi porodična plata i u njima mogla da probudi duhovnu bezstrasnost? Sva ta pitanja naprosto su besmislena, ukoliko se zna da su dve žrtve Džeka Trboseka usmrćene nastojeći da obezbede novac kojim će za tu noć sebi platiti prenoćište.

V „Pojedinka“

Volela bih da radim u fabrici. Mogla bih da osetim slobodu duha.

Šarlota Bronte

[Prostitutka se] ne može okrenuti za pomoć svojoj sestri (drugoj ženi). U svojoj gluposti ova se smatra odveć čistom i časnom, ne shvatajući da je njen položaj u mnogo čemu žalosniji od položaja njene sestre na ulici.

Ema Goldman

Prethodno poglavlje trebalo je da pokaže kako se u sistemu privatnog i javnog od trenutka njegovog ustanovljenja normirala polnost. Na početku četvrtog poglavlja, naznačeno je da je figura na koju je će ono biti usredsređeno figura domaćice. Kao puki deo privatnosti glave domaćinstva, žene se ne mogu odrediti kao nad sobom suverena bića: njihovi interesi podvedeni su pod interese njihovih muževa, te su one utoliko isključene iz kruženja aritmetički odredivog zbira pojedinačnih interesa koje imaju moć da reprezentuju privatni pojedinci. Budući da se ženama pravno odriče sposobnost da slede sopstvene interese, njihova se egzistencija inkorporira u fiktivnu osobu koju u juridički određenoj sferi reprezentuje muž. Ličnost žena je utoliko samo virtuelno predstavljiva, što u potpunosti isključuje mogućnost njihovog samostalnog predstavljanja. To, prema tome, pokazuje da je polnost *osobe* od središnjeg značaja za određenje prava na zvanje pojedincem. Ovo pak postaje nedvosmisleno jasno u trenutku kada je dopuštena socijalizacija u pojedinca, socijalizacija u dužnosti koja „male“ ljude može naučiti bivanju pojedincem.

Nastanak klasno određenog pojedinca imao je za posledicu brisanje srednje klase kao distinktivne klase (*klase pojedinaca*) i stvaranje entiteta „radničke klase“ kao klasno distinktivnog i zaokruženog društvenog sloja. Polnost predstavnika i predstavnica radničke klase bila je strogo definisana u suprotnosti prema neodelitoj mnoštvenosti koja je ranije odlikovala „niže redove“. To približavanje pojedincu (i njegovoj ženi), približavanje koje

ostaje zapretno u okvirima regulativnog ideala i zauvek ograničeno klasnim barijerama, proizvelo je specifične polno-klasne hijerarhije. Naime, prestavši da bude definisana kao singularan entitet, radnička klasa postaje ne samo suštinski *klasno* određena i raslojena iznutra, već i bitno *polno* strukturirana: dok pojedinac ostaje nevidljiv kao beli imućni muškarac, predstavnik radničke klase, što važi još i više za muškarce nebele boje kože, *vidljiv* je kao *muškarac radničke klase* (ili kao *crni muškarac*).

U tako predstavnički proširenom sistemu privatnog i javnog muška polnost nije univerzalno nevidljiva. Naprotiv, dimenzija polnosti postaje posebno naglašena u slučaju klasno (ili rasno) socijalizovanih pojedinaca. Drugi reformski zakon se na eksplicitan način konstituiše kao suplement već postojećoj reformi: „pravo glasa koje se dodeljuje ovim Zakonom biće *dodatak* postojećem pravu, a ne *zamena* za njega“ (Rep. of Peop. Act, čl. 56, kurziv A. Z.). Utoliko, klasu pojedinaca, dotadašnji „najveći broj“, ne odmenjuje nekakav regulativno uvećani broj pojedinaca. Ona samo postaje dopunjena klasno definisanim dodatkom. Međutim, taj je klasni dodatak takođe i izravno polno definisan, jer se muškarcu radničke klase potvrđuje pravo na priznanje da je vlasnik sopstvenih poslova i sopstvene privatnosti upravo na temelju toga što je u stanju da bude domaćin. Osoba koja je od 1867. godine imala pravo da glasa, mogla se stoga *pridodati* normativnom obrascu prema kojem se definisao pojedinac, ali je taj dodatak isticao *i* klasnu *i* polnu pozadinu te osobe.

Ta takoreći dvostruka vidljivost u epistemičko-političkom polju koju je proizveo drugi reformski zakon, potvrdila je polnu i klasnu nevidljivost „izvornog“ pojedinca, potvrdivši i to da su žene, upravo na temelju svog pola i bez obzira na klasnu pripadnost, nemogući pojedinci. U tom duhu treba razumeti lament briljantne Frensis Pauer Kob, jedne od najprominentnijih žena u ranom feminističkom pokretu, koja je uprkos svojoj konzervativnosti, koju je i sama priznavala (v. Cobbe 1884), iza sebe ostavila najuverljivije tekstove o pravu glasa žena. Kob jetko govori o „spuštanju“ kriterijuma za sticanje prava glasa („*lowering the franchise for men*“), čime se priznaje moć političkog rasuđivanja klasi koja se ne može smatrati obrazovanom (Forsterov zakon o obaveznom obrazovanju u vreme donošenja zakona iz 1867. godine još nije stupio na snagu), niti se može pretpostaviti da ona poseduje dovoljno slobodnog vremena da primeni svoju sada pretpostavljenu moć rasuđivanja na politički relevantna pitanja. Time su, tvrdi Kob, obesmišljeni omiljeni argumenti koji se potežu protiv ženskog prava glasa: da žene slabo

razumeju politiku i da im dužnosti u domaćinstvu oduzimaju svo raspoloživo vreme za unapređenje tog razumevanja.

Više ni onaj najneumorniji u tvrdnji da su žene mentalno i moralno inferiorne ne može insistirati na tome da najveći broj novih glasača ima veću moć da razume stvari od javnog značaja ili više dokolice da se njima pozabavi, čak i od najinferornijih žena domaćina (*female householders*), da i ne govorimo o ženama poput gospođice Najtingejl i gospođe Somervil (fizičarke Mary Somerville), gospođice Martino ili leđi Kouts (baronese Burdett-Coutts, filantropke i najbogatije žena Engleske).⁷⁷ (Cobbe 1874: 179)

Završno poglavlje ovog teksta se stoga odnosi na zahtev da se pravo glasa proširi na žene kao na nemoguće pojedince. I, dok je prethodno poglavlje razmatralo „domaćice“, žene kao pol, ovo će se baviti ženama koje su, odstupajući od zahteva konstrukcije polnosti, postale određene kao *unsexed*. Reč je, dakako, o ženama koje su se zalagale za emancipaciju žena. Za pojavu tih žena koje su nastojale da sprovedu revoluciju unutar polnosti, karakteristične su četiri ključne odlike. Prvo, iako ih je pratila pogrdna da se odriču pola, te žene su nastojale da redefinišu polnost upravo govoreći *iz svog pola*. Drugo, kako je bilo pokazano da je moguće socijalizovati muškarce za ulogu pojedinca, one su se takođe borile za ekstenziju *tog* prostora, zahtevajući za sebe ulogu *pojedinke*. Treće, specifična gramatika predstavljanja kojom je bio zasićen njihov govor o polu pojedinca, bila je neporecivo *klasno* određena: žene koje se bore za pravo na zvanje pojedincom pripadale su *srednjoj* klasi.⁷⁸ I, konačno, govor o pojedinkama bio je moguć samo u okrilju države koja

⁷⁷ Argumentacija Frensis Pauer Kob veoma nalikuje onoj koju je s druge strane Atlantika koristila Elizabet Kejdi Stenton (Elizabeth Cady Stanton) pred ratifikaciju XV amandmana na Ustav Sjedinjenih Američkih Država: „Pomislite kako Patrik i Sambo i Hans i Jung Tung, koji ne poznaju razliku između monarhije i republike i ne mogu pročitati Deklaraciju nezavisnosti ili Vebsterov pravopis, donose zakone za Lukreciju Mot (Lucretia Mott), Ernestinu Rouz (Ernestine Rose) i Anu Dikinson (Anna Dickinson)!“ (nav. u Zaharijević 2010: 176).

⁷⁸ U knjizi *Becoming a Feminist (Postajanje feministkinjom)* u kojoj se određuje šta je feminizam „prvog talasa“, Oliv Benks (Olive Banks) iznosi različite korisne podatke o statusu i položaju 98 žena (i 18 muškaraca) koji se uzimaju kao reprezentativan uzorak u njenom istraživanju. Benks pokazuje da postoje zapažene razlike u fazama razvoja britanskog prvog talasa, usled čega ga deli na četiri kohorte u odnosu na vreme rođenja njegovih predstavnica/ka (I: rođene/i pre 1828, koja je najmalobrojnija; II: 1828-1848 u koju spadaju sve žene do sada pomenute u ovom tekstu; III: 1849-1871, kojoj, recimo, pripada Emelin Pankhrst (Emmeline Pankhurst), predvodnica WSPU, najpoznatije britanske sifražetske organizacije; IV: 1872-1891, poslednja i najmnogobrojnija generacija feministkinja, koja je doživela ostvarenje ciljeva borbe za pravo glasa [Banks 1986: 4-5]). Na temelju svog istraživanja, Benks kaže: „Često se pretpostavlja da je feminizam 'prvog talasa' suštinski bio buržoaski pokret, pošto je u najvećoj meri privlačio žene srednje klase, i doista,

je već postala *state*. Uslov mogućnosti nastanka feminističkog pokreta bio je dovršenje procesa *transformacije političkog*, procesa koji državu pretvara u staratelja. Svako od ovih tema, koje u izvesnom smislu zaokružuju sva prethodna poglavlja, biće posvećena pažnja u ovoj celini.

Ono za šta su se žene, postajući feministkinje, zalagale, kako pokazuje Oliv Benks u knjizi *Becoming a Feminist*, bitno se menjalo od sredine XIX veka do dvadesetih godina XX veka. Ključna tema po donošenju drugog reformskog zakona bile su neudate žene, na šta će se nadovezati postojano pitanje o autonomiji žena. Problem dvostrukih standarda bio je veoma prisutan u javnosti pre svega tokom sedme i osme decenije, iako opstaje i u narednim vremenima. Kako vek odmiče, insistiranje na komplementarnosti u braku zameniće zahtev za jednakošću bračnih partnera, uz sve istrajnije naglašavanje ekonomske nezavisnosti žena. Najzad, za poslednju deceniju XIX veka karakteristično je potpuno napuštanje govora o „usedelicama“ (*spinster*) i premeštanje naglaska na politiku materinstva, što takođe pomera naglasak s pitanja autonomije na pitanje zaštite (koje svoj izraz dobija u sferi zalaganja za protektivne zakone i u sferi kooperativnog domaćinstva). Inid Stejsi (Enid Stacey), feministkinja koja je istupala ispred Nezavisne radničke stranke, 1897. godine ukazuje na tu promenu tvrdeći da je uspon socijalizma u feminizmu naveo žene da se okrenu od individualizma i diskursa prava ka diskursu kolektiva i dužnosti koje se zasnivaju na društvenom značaju majki i supruga (Banks 1986: 84).

Britanske feministkinje prvog talasa su proizvod reformske politike i istrajne vere u mogućnost postepenog ostvarenja regulativnog ideala i najveće sreće najvećeg broja. U njihov je govor otuda upisana težnja ka realizaciji okvira u kojem će neutralnost kategorije pojedinca postati opšta. Zbog toga je posebno važno razmotriti filantropsku politiku kao dozvoljenu ekstenziju privatnosti za žene srednje klase i reformski prostor iz kojeg se

ispitivanje društvenog porekla ženskog uzorka ukazuje na to da je ova pretpostavka uglavnom, ako ne i sasvim tačna: višoj klasi pripadalo je 10 žena, „staroj“ srednjoj klasi njih 36, srednjoj klasi (s pozadinom u biznisu) njih 30, dok je radničkoj klasi pripadalo samo 16 žena, od čega njih 11 poslednjim dvema generacijama (Isto: 10-11). Istraživanje Oliv Benks može da bude uputno i za određenje političkog opredeljenja feministkinja prvog talasa za koje se odveć često tvrdi da su reprezentkinje liberalnog feminizma. Ona ukazuje na to da je samo prva generacija feministkinja bila decidno liberalnih shvatanja, da bi se žene iz poslednje dve kohorte odrekle politike Liberalne stranke i široko postavljenog liberalizma zauzimajući se zauzvrat za (veoma široko shvaćen) socijalizam (konzervativna afilijacija karakteristična je za 10 žena, liberalna za svega 16, socijalistička za 45 [I: 4; II: 7; III: 19; IV: 15], dok njih 27 nije imalo određenu političku afilijaciju). „Prema uzorku, u celini gledano, socijalistkinje formiraju najveću grupu... sasvim zasenjajući liberalke koje su bile važne samo na samom početku ženskog pokreta“ (Isto: 22).

razvila specifično feministička politika. Taj govor, međutim, takođe je u intrinzičnoj vezi s kategorijalnim mehanizmima proizvodnje neutralnosti pojedinca, koja je podrazumevala paralelno i istovremeno konstituisanje kategorija onih koji (još uvek) nisu pojedinci. Žene su, prema tome, figurirale kao pol, kategorija koja je razmicala prostor između impersonalnog, univerzalnog i egalitarnog pojedinca i žena samih. Težnja ka tom naizgled neutralnom, praznom mestu iz pozicije koja je prožeta neneutralnim, normativno određenim odnosima, nije samo zahteve žena činila intrinzično paradoksalnim o čemu najslikovitije govori upravo sama oznaka *unsexed*. Ona se, štaviše – što pokazuju i navedene reči Frensis Pauer Kob i Elizabet Kejdi Stenton – neprestano odigravala u složenom spletu klasnih (i rasnih) razlika, koje su snažno uticale na brzinu i tok promena, te na oblike i dinamiku izabраниh savezništava. Upravo se stoga može reći da iako im je pravo glasa dodeljeno (prvo 1918. godine u ograničenoj formi i potom 1928. bez ograničenja), žene nikada nisu postale pojedinci. Upitno je da li su postale pojedinke, a sasvim je izvesno da ni feministička ni proleterska borba, svaka za sebe (što u jednakoj meri važi i za borbe vođene u ime rase), nisu dovele do ukidanja sistema privatnog i javnog.

Ekstenzija privatnosti

U tekstu „Privilege and Patriarchy“ („Privilegija i patrijarhat“) u kojem nastoji da odredi predmet i opseg feminističke misli u XIX veku, Meri Mejnard (Mary Maynard) tvrdi da postoje četiri široko grupisane teme kojima se rukovodila rasprava o tome šta žene žele da postignu emancipacijom. Prvo ključno pitanje bilo bi da li žene zahtevaju poboljšana prava ili traže drugačije okolnosti u kojima će na poboljšan način sprovesti u delo svoje specifično ženske *dužnosti*. Drugi problem u svojoj je srži imao *prirodu ženskosti*, odnosno pitanje da li su žene i muškarci jednaki u ljudskosti, ili se usled prirodne nesamerljivosti mogu definisati isključivo kao komplementarni tipovi. Treće pitanje odnosilo se na *polnu podelu rada*, odnosno na mogućnosti i potrebe za preobražajem privatne i javne sfere. Najzad, poslednje pitanje kojim se određivao okvir emancipacije žena, odnosilo se na njene ciljeve: da li žene žele *autonomiju* ili *zaštitu* – od koga traže nezavisnost, a kome se obraćaju za šticeništvo (v. Maynard 1989: 234-236)?

Sva ova pitanja svoje korene nalaze u načinu na koji je konstruisana polnost, i u načinu na koji su, upravo na temelju te konstrukcije, žene osvajale moć delovanja u javnoj

sferi. Kada Etel Snouden (Ethel Snowden) u knjizi *The Feminist Movement (Feministički pokret)* 1913. godine bude kazala da je „rad tela lokalne uprave u prirodi kolektivnog vođenja domaćinstva [i da] se uvek držalo da su deca i obrazovanje, zdravlje i higijena, dobavljanje hrane i lekova, briga i nadzor nad bolesnima, nešto što spada u nadležnost žena“ (nav. u Levine 1987: 73), ona u vremenski neodređenom kontekstu politizuje moć delovanja koja je u XIX veku bila dozvoljena ženama srednje klase. To isprva nepolitičko, premda javno delovanje, definisano polnim i klasnim granicama, razumevalo se kao produžetak privatnosti anđela doma. Dakle, reformski sektor koji je bio „u nadležnosti“ žena i koji će, kako je vek odmicao, postajati i politizovan i politički efikasan, mogao bi se, nasuprot reformskoj politici pojedinaca, odrediti kao specifično „privatna politika“ njihovih žena.

Žene u filantropiji bile su pojava koja se nije kosila ni s normama domaćinstva ni s načinom na koji se konstruisala ženska „vrsta“. Darwin je u *Poreklu čoveka* tvrdio da se žene od muškaraca, „što važi čak i za divljake“, razlikuju u mentalnim predispozicijama koje muškarce čine sklonijima rivalstvu i uživanju u nadmetanju, dok su žene, zahvaljujući svojim „materinskim instinktima“, nežnije i nesebičnije prema svom potomstvu, te je „stoga vrlo verovatno da će one [ta svojstva] proširiti na sve koji ih okružuju“ (Darwin 1871: 327). U knjizi *Žene Engleske* Sara Stikni Elis je prirodnu predispoziciju anđela doma za instrumentalnu moralnost, moralnost za druge, opisala na sledeći način: „Ako se ne dešava ništa neobično čemu bi trebalo da posvetim pažnju, susreću se s porodicom sa svešću da sam, kako od svih imam najmanje obaveza, najslobodnija da se posvetim opštem dobru svih (*general good of the whole*), uvodeći ih u vesele razgovore, prilagođavajući se preovlađujućem osećaju i navodeći one koji su najmanje srećni da misle i govore o onom što će ih učiniti srećnijima“ (Ellis 1839: 24-5). Ta potpuna usredsređenost na druge daće povoda razvoju ženskog načina delovanja i izvan granica samog domaćinstva. U knjizi *The Wives of England (Supruge Engleske)*, Sara Elis naznačuje obrise te neobične ženske politike koja proishodi iz doma ali se odvija u javnosti, a po svojoj naravi nije svetovna, ni politička u strogom smislu reči. Žene su, prema njoj, tako ustrojene da njih moraju interesovati pitanja poput „ukidanja ropstva, ukidanja rata uopšte uzev, surovosti prema životinjama, smrtne kazne, umerenjaštva (*temperance*)... Ukratko, *ženska politika* mora da bude *politika moralnosti*“ (nav. u Laqueur 1992: 204, kurziv A. Z.). Politika moralnosti o

kojoj govori Sara Elis samo je prošireni vid stalne upućenosti na druge, moći radosnog prilagođavanja okolnostima, i neutažive potrebe žena da svoja blagodarna svojstva i prirodno dobročinstvo zbilja učine opštim dobrom svih. Tu njihovu karakteristiku potvrđuje, najzad, i istorija: iz filantropske prakse „gospodarice saksonskog domaćinstva koja je iz ruke davala hleb siromašnima, zbog čega je nazivana *lef day* ili hlebodavka“, Henri Mejhju izvodi poreklo „naše lepe engleske reči *lady*“ (Mayhew 2005: 309).

Filantropski *rad* žena shvatao se, rečima Frenka Morta, kao prirodna i društveno opravdana ekstenzija uloge domaćice u javnosti (Mort 1987: 54; v. i Simon 2007). On je, kao nenaplativ rad, bio rad čistog srca, rad koji je u sebi spajao „privatnu i javnu vrlinu domaćeg milosrđa i predanosti ovovremenoj i večnoj sreći čitave ljudske vrste“ (Ellis 1839: 37) – i koji je kao takav, upravo zbog svoje nenaplativosti, odražavao savršenstvo ženskog karaktera. Premda se percipirao kao *rad*, on nije vodio uklanjanju polnih ograda, već je umnogome potpomogao konstituisanje i održanje rigidne podele na razdvojene sfere. Naime, kao emotivni rad, on je bio u oštroj opreci prema svim poduhvatima koji su omogućavali kruženje kapitala. No, budući da je mišljen kao rad – i to kao jedini za žene dostojan (i normativno dozvoljen) rad – on je *mogao* da bude ospoljen u javnosti. Međutim, uslov njegovog ospoljavanja upravo je podrazumevao stalno isticanje prirode tog rada kao ženskog, dakle, kao privatnog i emotivnog, odnosno kao rada koji *ne* (sme da) donosi novac.

Ženska filantropija prve polovine XIX veka predstavlja poveznicu između ranijih oblika milosrđa koji su transformisani paralelno s pojavom političke ekonomije, i razvoja „naučnog“ pristupa siromaštvu koji će usloviti pojavu Novog zakona o siromašnima 1834. godine, i organizovanog, izrabljujućeg „milosrđa“ domova za sirotinju (*workhouse*). Drugim rečima, rani filantropski rad počiva na starom hrišćanskom shvatanju dužnosti da se pomaže bližnjima i na novim oblicima razumevanja uzroka potrebe da se pomaže, koji se grubo mogu svesti na shvatanje siromaštva kao pukog odraza neuspeha bližnjih u samostvaranju, koji proizlazi iz njihove *moralne* nejakosti. Ženska filantropija je otuda u sebi spajala drevni trop saksonskih hlebodavki i evangeličkih bezstrasnih majki i supruge, čija se misija moralnog uzdignuća siromaha lako mogla preobratiti u misiju civilizovanja domaćih ili stranih varvara.

Budući da predstavlja direktan proizvod evangeličke moralnosti, ranu žensku filantropiju odlikovala je čvrsta vera u duhovnost žena koje su u svojoj bezstrasnosti uzdignute na nivo moralnih egzemplara. Tako se uzimalo da je puko bivanje ženom bilo jamstvo njihove sposobnosti da kultivišu druge u čistoti i duhovnosti. Prirodni dar za umanjenje patnje drugih, dar koji proizlazi iz specifično ustrojene „ženske prirode“, dele *sve žene*, o čemu gorljivo svedoči činjenica da najženskije odlike krase i suverena najmoćnije države sveta, kraljicu Viktoriju, koja je po sebi najsvetliji „primer čistote i vrline“: „Strasno obožavanje supruga, duboka ljubav koju istrajno pokazuje prema svojoj deci i unucima, revnosna simpatija koju udjeljuje svakom stvoru na kojeg je pao teret patnje ili jada, dokaz je da to što je ona prva politička zvaničnica najveće imperije u svetu ne može da otvrdne njeno srce ili da otupi njenu saosećajnost“ (Fawcett 1889: 51, 52).

Kako je podrazumevala ukrštanje dve ose, horizontalne (polne) i vertikalne (klasne), filantropska politika se zasnivala na pretpostavci o polnoj istosti i klasnoj razlici među ženama. Drugim rečima, samo da nije klasnih razlika, sve žene bi se mogle misliti kao polno opremljene za prirodnu moralnost. No, u prisustvu siromaštva koje se nadaje kao izraz moralne slabosti, neke su žene učinjene manje sposobnima da budu u dosluhu sa sopstvenom prirodom. S druge strane, siromaštvo tih žena se istovremeno pokazuje kao sâm uslov mogućnosti širenja privatne u javnu sferu, čime se ženama viših društvenih slojeva daje prilika da slobodno ospolje naloge vlastite (klasno-polne) prirode. Stoga, radeći za dobrobit svih, ove se žene neće obraćati nižim redovima uopšte uzev, već će to činiti poglavito s obzirom na one primerke „malih“ ljudi koji će na temelju svoje polne prirode za to pokazati osobenu receptivnost. U knjizi *Some Eminent Women of Our Times* (*Neke istaknute žene našeg doba*), na samom početku odlomka o Elizabet Fraj (Elizabeth Fry), prvoj reformatorci XIX veka, Milisent Foset kaže: „Oduvek se držalo – bar u hrišćanskim zemljama – da se najženskije (*most womanly*) dužnosti žena mogu naći u radu koji je proizvelo sažaljenje prema neutešnima i bednima“ (Isto: 1). I, premda je cilj prvih reformatorki bio umanjenje patnje nižih redova i podsticanje njihovog uzdignuća iz moralne posrnulosti, što je u konačnici moralo voditi opštem uzdignuću ljudskoga roda, one su se, poput Elizabet Fraj koja je obilazila jedino ženske zatvore, neposredno obraćale samo neutešnim i bednim ženama. Čitava misija moralnog uzdignuća počivala je na uverenju da će upravo taj segment neutešnih i bednih na temelju sopstvene prirode moći da

dopre do drugih bližnjih. O tome svedoče reči Elen Renjard (Ellen Ranyard), osnivačice Londonske biblijske i domaćićke misije: misionarski rad žena, za razliku od tradicionalno shvaćenih misionara (ali i na njihovom tragu), dovešće do toga da „umesto da je nađe u kući džina⁷⁹, muž [svoju suprugu] nalazi u molitvi, obrok mu je spreman i soba čista, a i njega čeka letak misionarskog društva ili poglavlje iz Biblije“ (nav. u Mort 1987: 59). Te misionarke su u sistemu privatnog i javnog moralnost prenosile na neposredan način upravo kao žene viših klasa ženama nižih klasa, od kojih se, zato što su žene, očekivalo da će je diseminirati u svom neposrednom okruženju.

Naglašena neposrednost ženskog filantropskog rada činila ga je posebno preporučljivim. Nasuprot nebrojenim pretplatnicima (*subscribers*) raznih nacionalnih i lokalnih društava za pomoć potrebitima, koji su niže redove posmatrali kao udaljeni objekt od čijeg se kontiguiteta čuvalo upravo tom distancom, ove misionarke su bile rade da prekoračuju pragove domova siromašnih, da čitaju Bibliju u njihovim dvorištima, da opismenjuju decu i poučavaju majke higijeni. No, ova neposrednost nije bila blagodarna samo zbog svojih direktnih moralizujućih učinaka. U duhu „naučnih“ objašnjenja uzroka nedaća nižih redova, bilo je takođe poželjno isticati i saznanje aspekte koji je ovako neposredan milosrdni rad omogućavao. Elen Renjard na to upućuje nastojeći da otkrije razloge zbog kojih su okolnosti i navike nižih redova u tako lošem stanju usred metropole civilizacije. Ona kaže da beda nižih klasa preovladava „zato što je srednja klasa koja bi trebalo da ih civilizuje, o njima znala tako malo“. Međutim, „to znanje se sada svakodnevno stiče na ženski način (*womanly way*). ...Gospod, svojom milošću i moći, danas u hrišćankama svih klasa (*Christian Women of all classes*) budi osećaj dužnosti prema njihovim sestrama – grešnim i skrenulim s pravog puta – upravljajući ih ka merama koje će se pokazati preventivnim, ali i kurativnim“ (nav. u Isto: 57).

⁷⁹ *Gin house* ili *Gin palace* bio je uvrežen naziv za prostrane i jarko osvetljene prostorije u kojima su se u XIX veku mogla kupovati jeftina alkoholna pića. Za razliku od gostionica ili krčmi koje su u pravom smislu reči bile mesta za okupljanje ili „javne kuće“ (*public houses – pubs*), kuće džina su se razvile iz dućana u kojima se u XVIII veku džin prodavao ili se na licu mesta mogao „piti s nogu“. Početkom XIX veka kuće džina postaju stecišta siromašnih, pošto je džin bio najjeftinije i stoga najdostupnije alkoholno piće, i dalje daleko bezbednije od vode koja nije bila termički obrađena (Greenaway 2003; Pool 1993: 210). U svojim *Sketches by Boz* (*Bozove skice*), Čarls Dikens 1836. godine o njima primećuje: „Iako se na mesta ovakvog opisa može naići u svakoj drugoj ulici, njihova je brojnost i velelepnost izravno proporcionalna prljavštini i bedi okolnog susedstva“ (Dickens 1836: para. 1).

Isključi li se nekolicina važnih društvenih reformatorki kakve su bile Elizabet Fraj, Luiza Tvinig (Luisa Twinnig), Meri Karpenter i Oktavija Hil (Octavia Hill) – čiji je rad odista imao dalekosežnog uticaja na reformu zatvora, sirotišta, škola za siromašne i njihovog prostora za stanovanje – to znanje o kojem govori Elen Renjard nije spadalo u najmerodavnija reformska znanja koja su pokretala Kraljevske komisije ili vodila konstituisanju nadležnih tela. Žene u filantropiji su daleko češće obavljale namenski ambivalentno vidljiv rad uzdizanja u moralnost, koji je počivao na veri da sâm dodir s klasno superiornim ženama može pobuditi moralnu prirodu zabludelih grešnica (*odnosno*, žena radničke klase). Taj je rad, umesto da proširuje znanja srednje klase, samo produbljavao jaz između viših redova (ili žena *svih* klasa, kako to formuliše Elen Renjard) i onih nižih (populisanih „sestrama“ po vrsti).⁸⁰ Od ženskog filantropskog rada se nije očekivalo da suštinski unapređuje znanje, niti se od žena srednje klase u njihovom društvenom materinstvu tražilo da postanu starateljke, predstavnice ili zagovornice temeljitih promena u životu nižih redova. Iako im je klasna superiornost davala pravo da prekoračuju pragove domova onih koji njihove pragove nikad ne bi mogli da prekorače nekažnjeno, ženama u filantropiji je polna inferiornost oduzimala pravo da bilo koga zastupaju. Budući da je filantropski rad prvenstveno vrednovan kao emotivan i moralizujući, njegova svrha nije bila ni socijalizacija u pojedinca, ni pokušaj da se promeni sistem koji je proizvodio „grešne i skrenule s pravog puta“. Filantropija najvećeg broja žena srednje klase trebalo je da pruži utehu, olakša tegobe i unese tračak svetlosti u mračnu svakodnevicu „malih“ ljudi.

⁸⁰ U knjizi koja je koristeći se navodima iz dela Čarlsa Dikensa trebalo da predoči život u Londonu Dikensovog doba, Majkl Paterson (Michael Paterson) prikazuje drugu stranu života „Žena“ Sare Stikni Elis. „O deci su se starale dojlje ili dadilje, a majka ih je viđala samo pred spavanje ili u nekim drugim značajnim trenucima. Ona je imala malo udela u njihovom podizanju. Ona je u stvari u malo čemu imala udela. Posluga je održavala red u domaćinstvu uz nominalni nadzor; ako je njen suprug pozivao goste, na njoj je bilo planiranje rasporeda sedenja za stolom i odlučivanje o jelovniku. Ona je morala da ispuni svoje dane drugim stvarima: kupovinom, posetama, prisustvom na odborima za mnoštvo dobrih dela (*viktorijska filantropija mnogo duguje dosadi žena srednje klase*) i pravljenju predmeta – što se uglavnom svodilo na vez – za prodaju u korist milosrđa“ (Paterson 2007: 292, kurziv A. Z.). Njihovu otmenu dokonost uverljivo opisuje i Ketrin Hjuž (Kathryn Hughes) u svojoj knjizi o guvernantama, gde se zapošljavanje guvernante dovodi u izravnu vezu s neprikosnovenom moralnošću žena koje filantropske obaveze, ili ono što Hjuž naziva „institucionalizovanim materinstvom“, remete u uključivanju u odrastanje svojih sopstvenih kćerki (Hughes 2001: 56). Guvernante su tako, uz dadilje i dojlje, omogućavale ženama srednje klase da se posvete ženama radničke klase (v. Zaharijević 2011). I kao što su guvernante (po pravilu kćeri osiromašenih očeva srednje klase) bile stalni podsetnik na rizike života srednje klase, tako je i filantropski rad, o čijem je postojanju prisustvo guvernanti rečito govorilo, održavao svest o dubokim razlikama između žena koje rade i onih čiji muževi rade, ali je njihov rad nevidljiv.

Međutim, filantropski rad *jeste* uslovio pojavu svesti o izvesnoj moći delovanja žena. Ta svest je obuhvatala predstavu o radu koji je koristan, radu koji ima opipljivu svrhu i može imati opipljive rezultate, koji zahteva ulaganje i prisustvo duha, iako se ne vrednuje na način na koji se vrednuju druge forme rada. S druge strane, ukoliko bi se ovaj rad mogao misliti kao politički, pa bila ta politika i filantropska, ili „moralna politika“ Sare Elis, njemu se teško mogao umanjivati društveni značaj. Upravo će odatle ponići prvi glasovi žena koje će u XIX veku nastojati da upotrebe tu osvešćenu moć delovanja u svrhe emancipacije.

Za prevođenje filantropske u feminističku politiku ključna su bila dva pitanja: kako da se moć delovanja proširi tako da ne obuhvata samo rad udatih žena (jer je postojala očita korelacija između njihove moralnosti i bračnog stanja), i kako da se tom radu prida bitniji društveni značaj (jer je njegovo odsustvo poticalo upravo iz činjenice da ga obavljaju udate žene). U tekstu „Women and Work“ („Žene i rad“), Barbara Li Smit zamišlja razgovor majke i kćerke, u kojem se mlađa pita: „Od kakve sam ja koristi u ovom svetu?“ Li Smit upozorava: „Majke! Odgovornost je na vama: kako ćete joj odgovoriti? Bojim se da će odgovor uvek biti ovakav: 'Nekad se moraš udati. Žene su načinjene za muškarce. Tvoja je korist da rađaš decu, da dom učiniš udobnim za svog muža. *Brak je jedini poštovanja dostojan život za ženu*““. No, kako je tekst pisan 1857. godine, Li Smit dopušta da je duh devojčice ljubopitljiv i da je takav odgovor možda neće zadovoljiti, i umesto nje progovara: „Ali, ako me niko ne zaprosi, koga ću moći da volim? Ili, šta ako ne želim da se udam? Šta ako moj muž umre? Šta da radim svih onih godina dok čekam na muža? Zar nema ničega što bih *mogla da učinim za nekoga?*“ (Bodichon 1857: 39, kurziv A. Z.). Ova zamišljena ljubopitljiva devojčica napušta okvire doličnog ophođenja kakvo pristaje jednoj leđi, jer dovodi u pitanje iskaz kojim se brak određuje kao jedino što život žene može učiniti dostojnim poštovanja (pristajući na neženstvenu radoznalost, ona bar na čas pristaje i na odricanje od svog pola [na *unsexing*]). Istovremeno, međutim, ona ostaje ograničena filantropskim kontekstom ženskosti koji autonomiju žena i dalje određuje kao bivanje za druge. Važno je takođe pomenuti da Barbara Li Smit ovime nagoveštava kontekst koji postaje dominantan samo četiri godine kasnije, kada popis stanovništva bude otkrio „izlišne“ žene, glavnu figuru ranog feminističkog pokreta u Ujedinjenom Kraljevstvu. No, pored popisa iz 1861. godine koji je statistički utvrdio činjenicu da *postoje* neudate žene srednje klase, odnosno žene koje žive život dostojan poštovanja i izvan braka, upravo su u

to vreme i čuvene reformatorke – mahom neudate (to važi za Luiziu Tvining, Meri Karpenter, Florens Najtingejl, Elizabet Blekvel, Oktaviju Hil) – potvrdile da filantropski rad može imati i značajnog društvenog – političkog – uticaja.

Feministička apropijacija privatne politike ranih reformatorki verovatno ne bi bila moguća da se nije javila u konjunktivi s nekoliko presudnih činilaca. Ona se, naime, događa u klimi priprema za donošenje drugog reformskog zakona, u vreme statističkog otkrića „izlišnih“ žena i naučnih potvrda o postojanju ženske „vrste“, koja se preklapila s pojavom nekolicine istaknutih i društveno zbilja priznatih reformatorki. Sve te žene bile su zagovornice prava žena na rad, i to upravo na onu vrstu rada oko koje se kolebala radoznala devojčica Barbare Li Smit. One su takođe mogle da posluže kao primer svim ženama srednje klase za to da izbor autonomije/života posvećenog opštem dobru svih, ne mora nužno biti lišen poštovanja. Najzad, baveći se „ženskim“ poslom na „ženski“ način koji je bio prvenstveno usredsređen na druge žene (i njihovu decu), ove su žene na specifičan način definisale cilj emancipacije, koji će kasnije postati sastavni deo borbe za pravo glasa. Govoreći u ime žena, žene srednje klase su za sebe tražile prostor za izražavanje autonomije (neretko potpuno poistovećene s pravom na život dostojan poštovanja koji se iscrpljivao u staranju o nižim redovima), dok su za žene nižih redova zahtevale zaštitu koju im nisu pružali ni njihovi supruzi, ni zakoni zaostali iz *commonwealth*-a.

Taj udvojeni polno-klasni glas predstavlja ključno mesto borbe za emancipaciju žena u Ujedinjenom Kraljevstvu XIX veka. On svoje korene ima upravo u načinu na koji se filantropska politika uklopila u rad sistema privatnog i javnog, kojim se, s jedne strane, proizvodio jaz među ženama na temelju klase, proizvodeći istovremeno veze među njima na temelju pola. U predavanju o mogućnostima ženskog zaposlenja koje zadire i u problem svojine udatih žena, En Džejmson (Anne Jameson) ističe to na plastičan način:

Postavi li joj se pitanje da li supruga treba da ima kontrolu nad svojim primanjima, ona uzvikuje: „Ni za šta na svetu! Ja sve ostavljam Fredu; Fred se razume u novac, račune i sve to; i to mu prepuštam s velikim zadovoljstvom!“ Mi, naravno, imamo simpatije prema supruzi, njenom Fredu koji reprezentuje sve muškarce, i njenoj poziciji koja predstavlja sve žene: a kako u međuvremenu prolazi njena sestra radnica u susednoj uličici? I to, naime, treba uzeti u obzir. (Jameson 1856: 8)

Na sličan način izražava se i Peticija upućena Donjem domu Parlamenta 1856. godine, koju potpisuju „žene Velike Britanije, udate i neudate“, zahtevajući reformu zakona o svojini. Iako započinje tezom da se učinci apsolutne moći supruga nad svojinom i zaradom žena odražavaju na sve klase u društvu, Peticija dopušta da će obazrivost porodice, društveni odgoj muževa i istančani maniri reda kojem pripadaju, ženama viših klasa omogućiti povoljniji tretman uprkos flagrantnom odsustvu zaštite zakona. Sve to, međutim, izostaje u slučaju onih „grešnih sestara, skrenulih s pravog puta“: „Kad muškarac pljačka ono što je njegova žena s mukom stekla, za nju nema obeštećenja; ne može se apelovati protiv sebičnosti pijanog oca koji od majke otima hleb namenjen njihovoj deci. Žena može da radi od jutra do mraka, a proizvod njenog rada joj može biti otet i spiskan u kući džina – svi znaju za takve slučajeve“ (Petition for Reform 1856: para. 8).

Slično je i s drugim zahtevima oko kojih se formira ranofeminističko jezgro. U tekstu „Are Duties and Rights the same?“ („Da li su dužnosti i prava isto?“), pravo na obrazovanje žena (srednje klase) opravdava se ženskom dužnošću, prema sebi i svojoj deci, „da omogući nova sredstva intelektualne kulture i da širi želju i mogućnosti obrazovanja među klasama koje sada grcaju u neznanju“ (Anon. 1875: para. 2). Mora se naznačiti da je „ženski“ način saznavanja doprineo pomeranju „naučnih“ objašnjenja s potpune krivice nižih redova za svoje stanje, jer je, rečima Frensis Pauer Kob, filantropski rad žena pokazao da „veliki deo bede i poroka u našim gradovima nije posledica nekog voljnog i svesnog izbora zla, već neznanja (*ignorance*) sirotih žrtava, siromaštva i iskušenja koje ono donosi“ (Cobbe 1861: 145). Upravo zbog toga, kako je „ledi oslobođena teških iskušenja [koje padaju na žene nižih redova], ona treba da primeni svaki oblik moći koju ima ili može da stekne, prvo da razume, a onda, ako je moguće, i da pomogne (*remedy*)“ (Cobbe 1874: 181).

Na taj se način filantropija, kao dozvoljena ekstenzija privatnog u javnom, pokazala kao ključan podsticaj za razvoj ranog feminističkog diskursa. A otuda su se i sve protivrečnosti koje su bile upisane u nju samu, takoreći automatski prenele i u rani feminizam. On se isprva nije, kako bi se nesmotreno moglo očekivati, zalagao za široku emancipaciju, niti je zahtevao transformaciju normi na kojima je počivala konstrukcija ženskosti. Naprotiv, potekavši iz filantropije, on je naglašavao specifično ženske moduse rada koji mogu pripadati i ženama koje svoj dom ne mogu učiniti udobnim za muža, niti

ispuniti svoju poglavitu korist u društvu. Upravo na temelju svoje ženskosti, a u okolnostima koje su ih učinile izlišnima, te su žene mogle na drugačije načine da upotrebe svoje materinske instinkte. Takav je stav zauzela Asocijacija za promociju društvene nauke, a potom i *Englishwoman's Journal*, prvi engleski feministički časopis (v. Simon 2007: 95). Na konferenciji Asocijacije u Birminghamu 1857. godine, primera radi, obrazovane žene se otvoreno pozivaju da se uključe u obuku devojaka iz nižih klasa. Taj poziv se ne pravda milosrđem, nego se naglašavaju sekularna i naučna pregnuća koja će, s jedne strane, poboljšati uslove života tih žena i, s druge, pružiti izlaz „žudnji za praktičnim radom koju sve dobro poznajemo“ (nav. u Rowbotham 1990: 49).

Žene srećnog doma, usedelice i osobe

Lidija Beker (Lydia Becker), nepokolebljiva zagovornica liberalnog, milovskog pristupa ženskoj emancipaciji i dugogodišnja urednica *Women's Suffrage Journal*, u Mančesteru je 1867. godine osnovala Komitet za žensko pravo glasa. Međutim, iako bi se mogla odrediti kao jedna od najistaknutijih liberalnih feministkinja engleskog XIX veka, Beker će samo nekoliko godina po donošenju drugog reformskog zakona izreći sledeće: „Od svih žena koje krasi srećan dom tražimo da nam se pridruže u pokušaju da zaštitimo one žene čiji domovi nisu srećni, ili ih uopšte nemaju. Jer samo srećne imaju snage da pomognu. Nesrećne su potpuno bespomoćne“ (Becker 1872: 133). Njen iskaz otvara obe dimenzije koje oblikuju rani engleski feminizam, a same su učinci aproprijacije politike filantropskog rada. Žene se, naime, kao žene pozivaju da uvažavaju okolnosti žena, koje su same po sebi duboko klasno određene. Filantropski koreni ženske politike – i nastojanja da se pruži alternativna istina o značenju bivanja ženom – proizvodili su istovremeno jedno polno i klasno (i „rasno“) raslojeno biće u ime kojeg se ta politika postepeno organizovala. Odmah treba naznačiti da ne postoji jedinstveni i univerzalni okvir unutar kojeg se u ranom engleskom feminizmu definisalo šta je žena i za šta se sam pokret zalaže zalažući se za prava žena. Iako je, velikim delom upravo usled svoje filantropske pozadine, borba za emancipaciju žena podrazumevala različite zahteve za žene različitih klasa, nije postojalo

opšte slaganje oko preciznog sadržaja pojma „žena“, niti oko načina distribucije klasnih prava za ovaj neprecizno definisani subjekt.⁸¹

Namerno odabrani iskaz Lidije Beker, izabran zbog toga što je reč o osobi koja je tvrdila da država muškarcima i ženama nipošto ne treba da obezbedi potpunu jednakost uslova, već da jedino treba da se postara da u utrci života i jedni i drugi kreću od istih polazišta puštajući ih da potom pokažu svoje prave sposobnosti (v. Becker 1874: 225), ukazuje na ovaj paradoks, jer u potpunosti izražava sentiment filantropskog rada. I dok se zahtev upućen državi formuliše u duhu klasičnog liberalnog feminizma (v. Becker 1874; Duhaček 2011), zahtev upućen ženama ovde biva artikulisan u duhu ženske filantropske politike. On se ne obraća ni državi, ni muškarcima kao takmacima ili kao saborcima, već ženama koje treba da uđu redove žena zbog drugih žena. Tim putem, posredstvom drugih žena, žene srednje klase mogu uvideti vlastiti značaj za funkcionisanje same države.

Tako, umesto da ih se tiče samo njihov uzani porodični krug, žene srednje klase, upravo zato što neguju poseban dar za uređivanje domaćinstva i prefinjene oblike upravljanja – jer „ekonomija kuhinje, ostave i skladišta za ugalj dolazi pre političke ekonomije“ (Cobbe 2010: 95) – morale bi da se interesuju za stanje domaćinstava uopšte uzev i svih njihovih surogata ili suplemenata. „Ako putevi ne valjaju, ako su kanali zapušteni, voda zatrovana, one veruju da je sve to zbilja loše, ali im ne pada na pamet da je njihova dužnost da to isprave“ (Bodichon 1869: 40). Namesto toga, žene srednje klase, odnosno žene srećnog doma, moraju se usuditi da „sagledaju zla koja ih okružuju, da se zapitaju o njihovim uzrocima i da li bi zajedničkim naporima moglo da se učini nešto da se ona uklone“ (Clark 1876: 245).

Povremeno milosrđe i ambivalentno vidljivi rad žena pojedinaca, koji se društveno prepoznaje, ali ne priznaje, registruje kao postojeći, ali ne uvažava, prestaje da bude

⁸¹ Zbog toga su predstavnice rane borbe za emancipaciju ponekad imale bitno drugačije stavove kada je reč o ublažavanju polno-klasnog jaza. Primera radi: „Rečeno mi je da mi pripadaju neki oblici društvene pažnje i izuzetnosti zato što sam žena: ako se pokaže da krojačici i pomoćnici u kuhinji one ne pripadaju, to mora biti greška, jer su i one jednako žene“ (Sturge 1872: 175). Radi kontrasta, ovom polno univerzalizujućem iskazu se može suprotstaviti benevolentan, ali klasno zbunjujuć stav: „U Engleskoj ima više od tri miliona žena koje rade za platu, odlaze od kuće rano izjutra i dirinče na nekom časnom poslu do kasno u noć... Da li ste ikada čuli za radničke izbe (*sweater's den*) ili pratili sirotu švalju do njenog samotnog tavana gde prošiva sebi dušu da bi se spasla gladovanja? Ali, stvari nisu tako loše kao što su bile, zbog zagovornica višeg obrazovanja za žene, zbog toga što su zagovornice *ženskih prava* otvorile nova polja za rad žena u svim pravcima“ (Philipps 2010: 334). O kojim ženama i kojim/čijim poboljšanim okolnostima govori gospođa Vinforda Filipisa (Mrs Wynford Philipps)?

dostatan. Pokazuje se da on zahteva konstantnost u zalaganju, da implicira promišljanje, angažovanje mišljenja o uzrocima i posledicama, i specifične forme delovanja koje, o čemu postoji takoreći opšti konsenzus, proishode iz same sfere doma i domaćinstva. Filantropski rad srca, dakle, više nije dovoljan: filantropija treba da postane politika. Helen Tejlor (Helen Taylor), kći Herijet Tejlor Mil, nabraja koje bi sve oblasti mogle da uđu u opseg ovog složenog političkog rada koji se ne može prepustiti reformi pojedinaca, već zahteva filantropski impetus i političku mudrost koju jedino omogućava vođenje domaćinstva. Određujući ih kao predmet „filantropskog zakonodavstva“, Helen Tejlor će, neposredno pre donošenja drugog reformskog zakona, definisati raspon filantropske politike, *politike za žene*, kojom će se postojeća politika *commonwealth*-a dopuniti politikom domaćinstva: prema njoj, žene će po osvajanju prava glasa na sebe preuzeti bavljenje „domovima radničkih klasa, obrazovanjem, Zakonom o fabrikama (kojim se reguliše rad žena i dece), sanitarnim zakonima, pitanjem snabdevanja vodom, kanalizacijom... čitavom administracijom zakona o siromašnima“ (Taylor 1867: 37), odnosno svim onim oblastima koje su nerazdružive od specifično ženske sfere domaćeg dobročinstva.

No, prevođenje filantropskog rada u filantropsku politiku nije teklo bez poteškoća. O tome rečito govori razvoj događaja na Ladies' Conference (Konferenciji za dame) održanoj u Bristolu 1869. godine – dakle, u trenutku kada je parlament već odobrio domaćinsku demokratiju, isključivši iz nje žene. Meri Karpenter predsedava skupom na kojem se govorilo o zaposlenju žena, ženama koje posećuju domove za sirotinju (Luiza Tvining), ženama u bolnicama (Elizabet Blekvel), industrijskim školama za devojke (Florens Dejvenport Hil [Florence Davenport Hill]) i nastambama za siromašne (Oktavija Hil). Prema *Western Daily Press*-u, Karpenter otvara kongres obznanom da se on neće baviti „*javnim ili političkim* temama i onim što se naziva 'ženskim pravima' ili umišljenim nepravdama koje se nanose ženama“ (nav. u Goldman 2004: 138, kurziv A. Z.). Svim silama nastojeći da zaobiđe političke ili religijske rasprave i pitanje prava glasa, Meri Karpenter je decidna da će biti daleko bezbednije ako se skup usredsredi isključivo na pitanje *rada* žena.

Jedna od značajnih posledica ovog gesta jeste ponovno privatizovanje rada žena, pošto se on istrže iz sfere „javnog ili političkog“. Time se dodatno učvršćuje trop o ženskom emotivnom radu, koji je ženski samim tim što je privatn, i time se, s druge

strane, *rad žena* sasvim identifikuje s radom žena srednje klase. Takođe, njegovim privatizovanjem remeti se i mogućnost uspostavljanja veza između rada i politike. Ladies' Conference će se nastaviti i sledećeg dana, sada je vodi leđi Bouring (Bowring) i, usled negodovanja prisutnih, sesija počinje pitanjem „da li bi osnova trebalo da se proširi na razmatranje svih tema za koje se žene interesuju... ili bi trebalo da se ograniči na razmatranje milosrdnih nastojanja i dela žena, odbacujući političke teme, poput prava glasa žena, zakona o imovini udatih žena, i tome slično“ (Isto). Prevagnula je prva teza, ali su sporovi bili tako oštri da je poslednja konferencija dama održana 1870. godine (bez sumnje, umanjeњу ovog sukoba nimalo nije doprinelo formiranje kontroverzne Nacionalne asocijacije dama za opozivanje dekreta o zaraznim bolestima 1869. godine).

Pitanje rada se stoga pokazalo kao politički problematično: izuzme li se prosta istina da žene rade (čija se alternativnost u viktorijanskom diskursu nipošto ne sme nipodaštavati), istina o tome da one mogu i treba da rade, posebno propuštena kroz klasnu rešetku, nikoga nije ostavljala ravnodušnim. Ko radi i kako radi? Koliko je novca, tog grešnog posrednika u emancipaciji žena, uključeno u ovaj rad i kolike privilegije, takoreći bez obzira na dostojnost poštovanja, on može da donese? Da li se rad za novac ikada može poistovetiti s filantropskim radom, a da se na taj način ne dovede u pitanje sama srž filantropije? Da li filantropski rad (koji možda i može biti rad za novac) može da bude politički *per se*, ili bar sredstvo za pokretanje drugih pitanja koja deluju političnije? Pitanje (politizovanja) (filantropskog) rada bi vrlo verovatno sasvim poremetilo prve pokušaje emancipacije, osujetiviši ih u paru s učincima drugog reformskog zakona. Međutim, u ovom trenutku se pojavljuje jedna zahvalna intermedijarna figura koja je nelagodno srastala sa zahtevima sistema privatnog i javnog. Reč je o figuri neudate žene. Njen – i isprva se činilo politički celishodnim tvrditi: *samo njen* – rad, iako javan, mogao je da bude mišljen kao privatn; taj rad, premda plaćen, mogao je da se protegne i u sferu filantropije; i njoj je, više no bilo kojoj drugoj ženi srednje klase, bilo dozvoljeno da se posveti društvenom materinstvu u odsustvu sopstvene dece.⁸²

⁸² Iako je pojava neudatih žena „spasla“ prve korake u emancipaciji od iščezavanja odmah po donošenju drugog reformskog zakona, o njihovoj ulozi nije postojao jedinstven stav. Isprva je prevladavalo duboko ukorenjeno uverenje da se pravo glasa mora zahtevati na postepen način, odnosno isključivo za žene koje poseduju imovinu i nisu udate. Retke su bile osobe koje su, poput Elizabet Volstenhalm Elmi (Elisabeth Wolstenholme Elmy), tvrdile da eksplicitno isključenje udatih (najveće većine) žena iz zahteva za pravo glasa osnažuje sistem koverture. Na sličan način, postojala su i neslaganja o angažmanu udatih žena u sferi

Ideja o dodeli prava glasa imućnim, neudatim ženama predstavlja celishodno sredstvo za emancipaciju u trenutku koji prethodi proširenju prava glasa (ili, rečima Frensis Pauer Kob, spuštanju kriterijuma za njegovo dodeljivanje). No, pored celishodnosti, tu ideju podupiru još dve uporišne tačke. Ona, naime, na videlo iznosi reformsku postepenost u širenju građanstva, odnosno u procesu približavanja regulativnom idealu. Drugo, pristanak na ograničenja (*ne-udatost*) u sebi implicitno sadrži priznanje i da je žena (bez ograničenja) nemoguć pojedinac, i da je pojedinac referentno mesto u odnosu na koje se određuje pravo na status građanina. Neudate, imućne žene utoliko predstavljaju kompromis u procesu aproksimacije pojedincu, kao osobe koje mogu steći pravo na zvanje pojedincem po svim osnovama koje važe za pojedince, pod uslovom apstrakcije njihovog pola. Peticija koju je 1866. godine Parlamentu podneo Džon Stjuart Mil – sastavile su je Barbara Li Smit Bodišon, Džesi Bušere (Jessie Boucherett) i Emili Dejvis, a potpisalo ju je 1499 žena – potcrtavala je upravo to: u njoj se zahtevalo „pravo glasa za sve domaćine (*householders*), bez razlike u polu, koji poseduju imovinu ili su u stanju da plaćaju najamninu“ (nav. u Phillips 2003: 97, kurziv A. Z.). Ambivalentno odsustvo pojma „žene“ u ovoj peticiji dakako nije slučajno. Time se traži rešenje za to da se ženskost, složeni splet normi upisanih u pol, zanemari u cilju osvajanja prava na zvanje pojedincem. U tom procesu, „osobe“ su morale da istupe ispred „srećnih žena“, što nije proizvelo samo raskol u zahtevima, poput onoga u Bristolu, nego je i na rani feministički pokret ostavilo snažan pečat buržoaske politike. (U prilog tome govori i Milovo prvo obraćanje Parlamentu u odbranu peticije koju podnosi, kada kaže: „Ona ni na koji način ne namerava da poremeti raspodelu političke moći među različitim klasama u društvu“ [Mill 1866].)⁸³

filantropske politike. Barbara Li Smit Bodišon, primera radi, tvrdi da „bogate neudate žene raspolažu brojnim prilikama da doprinesu boljitku zajednice, što nije na dohvat ruke udatoj ženi koja je potpuno obuzeta svojim mužem i decom“ (Bodichon 1869: 41). Suprotno njoj, Milisent Foset ukazuje na to da „nema nikakvog razloga zbog kojeg supruge i majke ne bi trebalo da kultivišu svoj duh, i da u isto vreme s doličnom pažnjom prate okolnosti u svom domaćinstvu“ (Fawcett 1871: 109). Moguće je, iz današnje perspektive, reći da su se prve feministkinje zadovoljavale mogućim, istovremeno težeći za punijim i obuhvatnijim posledicama svojih postupnih zahteva. Tome u prilog govori sledeći navod iz pisma Elizabet Garet (pre no što je postala Anderson) sestri Milisent (već udatoj za Henrija Foseta [Henry Fawcett]) iz 1870. godine: „Sigurna sam da žensko pitanje neće biti rešeno na zaokružen način sve dok brak ne bude kompatibilan sa slobodom i nezavisnom karijerom [Garet Anderson je bila lekarka, koja će mnogo kasnije postati prva engleska gradonačelnica], i verujem da postoje dobre šanse da učinimo nešto što će obeshrabriti takva shvatanja“ (nav. u Levine 1989: 158).

⁸³ Treba naznačiti da je Milov esej *Potčinjenost žena* (1869) objavljen kao reakcija na zbivanja od 1866. godine, kada i u Parlamentu i van njega postaje simbol za borbu žena za pravo glasa. On to na jednom mestu i pominje: „Još od vremena kada su se pojavile žene sposobne da svoja osećanja obelodane u pisanoj formi

Neudate žene su u doslovnom smislu otkriće statističkih oblika saznanja. Cenzus iz 1861. godine pokazao je da na svakih 1000 muškaraca dolazi 1053 žena, odnosno da je žena u Engleskoj 800000 više od muškaraca. Te žene, rečima Filipe Livajn, koje su viktorijanci u odsustvu lingvističke elegancije na sebi karakterističan način nazvali „prekomernim ženama“ (*surplus women*) (Levine 1989: 151), shvatane su kao žene koje ostaju lišene pokroviteljstva, materijalne sigurnosti i, u krajnjoj instanci, života dostojnog poštovanja. Međutim, za razliku od prostitutki koje su bile osuđene jer su „birale“ život žene koja nikada neće postati deo nečije privatnosti, neudate žene su viđene kao društvena anomalija nad kojom treba žaliti, kao autonomne ne po izboru nego po usudu. Retke su bile žene koje su ovu vrstu anomalne autonomije birale samovoljno.⁸⁴ Mlada Besi Parks koja će se konačno udati u 38. godini, u svojoj dnevničkoj zabelešci objašnjava zašto je odbila prvu bračnu ponudu, ostavljajući tako redak trag o postojanju autentično drugačijeg stava: „Da živim s njim i donekle odustanem od svoje voljene Emi i Barbare, da zavisim [od njega] za svoju intelektualnu hranu, posle života sa BLS [Barbara Li Smit] i njene zasenjujuće lepote... neudata žena je tako slobodna, tako moćna!“ (nav. u Rendall 1989: 143). No, u duhu prevladajućih normi domaćinstva koje se sredinom veka silovito proširuju i na socijalizovane radničke klase, sva je prilika da je najveći broj žena delio sentiment koji u tekstu „Why are women redundant?“ („Zašto su žene izlišne?“) izražava Vilijem Retbon

(jedinom načinu koji društvo dopušta), raste broj onih koje se bune protiv svog sadašnjeg položaja u društvu. Nedavno je više hiljada njih, predvođenih najvažnijim ženama poznatim javnosti, Parlamentu predalo peticiju kojom se traži pravo“ glasa (Mil 1995: 71-72). Iako je od ranih sifražetkinja imao nepodeljenu podršku i uvažavanje (bio je, uz to, partner jedne od prvih „feministkinja“, Herijet Tejlor, očuh Helen Tejlor, i prislan prijatelj Barbare Li Smit Bodišon, čija su istraživanja o položaju žena prema zakonima Ujedinjenog Kraljevstva [1854] mogla da posluže kao osnova za drugo poglavlje njegove *Potčinjenosti žena* koje opisuje koverturu), u svetu „stroge“ politike njegova su uverenja bila često predmet raznode (v. House of Commons 1871: 49). Pored kurioziteta da se u Parlamentu 1871. godine čitaju ekscerpti iz knjige kakva je *Potčinjenost žena*, treba pomenuti da se Mil tada proglašava sofistom (i vehementno brani od te klevete) i da njegovi zaključci o ropskom položaju žena izazivaju salve smeha prisutnih poslanika ([*Hear! Hear! Laughter*] Isto: 61).

⁸⁴ Možda bi se moglo reći da feministkinje još iz ovog vremena bje rđav glas da zbog svoje neuglednosti ne mogu da nađu muža, te se zato upuštaju u borbu za emancipaciju. Iako je uzroka za takvu nesrazmeru u broju muškaraca i žena bilo mnoštvo, od kojih su veći odliv muškaraca u kolonije i nedavni Krimski rat verovatno najznačajniji, često se uzimalo da je neprijatna spoljašnjost (i neprijatna učenost) žena ključni razlog njihovoj osuđenosti na život u samoći. Međutim, pominjano istraživanje Oliv Benks pokazuje da je pretpostavka po kojoj su rane feministkinje bez izuzetka bile neudate pogrešna. Samo je u prvoj kohorti broj neudatih premašivao broj udatih žena (14 prema 6), dok se u ukupnom zbiru engleski feministički pokret sastojao od 42 supruge, 11 udovica/rastavljenih žena i 45 neudatih žena (Banks 1986: 34). „Uspešni brakovi su pre bili pravilo nego izuzetak... Uistinu za mnoge je njihovo vlastito iskustvo egalitarnog odnosa opravdavalno podršku ideološkoj kategoriji ravnopravnog braka“ (Isto: 155; v. i Levine 1989).

Greg (William Rathbone Greg), esejist, član Metafizičkog društva i predani borac protiv magdalenizma:

Na stotine je hiljada žena... raštrkanih po svim društvenim slojevima (*ranks*), no proporcionalno ih je najveći broj u srednjoj i višim klasama, koje moraju da zarađuju za život umesto da troše zaradu muškaraca i njome rukuju; koje, kako nemaju prirodne dužnosti i poslove majki i supruga, moraju da smišljaju veštačka i s mukom nađena zanimanja za sebe; koje su, umesto da upotpunjuju, omiljavaju i ukrašavaju postojanje drugih, prisiljene na svoju nezavisnu i nepotpunu egzistenciju. (Greg 1869: 5)

Te, kako ih Greg naziva, *existences manquées* – za koje on, pored ostalog, emigraciju smatra najprobitačnijom (što, doduše, prema njegovoj računici neće biti jednostavno, jer bi „transport pola miliona njih iz zemlje u kojoj su izlišne tamo gde su potrebne, ako ih je u proseku 50 po svakom brodu, zahtevalo 10000 lađa ili bar 10000 plovidbi“ [Isto: 15]) – nisu se otuda promovisale kao izraz slobode i moći. Na zaobilazan način i uz pomoć filantropske politike, ta njihova „nedostatnost“ bila je na drugačiji način upotrebljena u svrhe saobražavanja usedelice u pojedinca.

U pismu upućenom Barbari Li Smit Bodišon, neposredno po sastavljanju peticije 1866. godine, Helen Tejlor kaže: „Bilo bi savršeno u skladu s razumom da sve žene traže pravo glasa za one među nama koje mogu da ispune uslove koji se trenutno postavljaju pred *sve* muškarce... Treba da zahtevamo samo ispuštanje reči *male* ili *men* (*muško, muškarac*) iz ovog zakona“ (Taylor 1866: para. 5). Te osobe o kojima govori pokćerka Džona Stjuarta Mila jesu neudate žene i udovice koje poseduju imovinu i koje su, kao vlasnice imovine, automatski obavezane da plaćaju porez. A kako „nijedna ideja u Engleskoj nije toliko univerzalno prihvaćena i prihvatljiva poput one da oporezivanje i predstavljanje treba da idu zajedno“ (Isto: para. 3), te osobe, sugeriše se, ne treba posmatrati kao pol u ženskom telu, već kao prostu personifikaciju imovine. Kao personifikacija imovine, osoba ne sme biti ni ženskog ni muškog pola, te je insistiranje na omisiji reči *male* (u *male person*), koja se javlja u Velikom reformskom zakonu zahtev u skladu s ekspanzijom slobode kakvu je uveo upravo taj radikalno reformski performativni čin.

Helen Tejlor razvija ovu suštinski liberalnu poziciju pozivajući se na princip na kojem počiva engleski sistem upravljanja, koji će postati sasvim obelodanjen donošenjem drugog reformskog zakona 1867. godine. Taj princip je u pionirskom tekstu o ženskom pravu glasa već izložila njena majka, Herijet Tejlor Mil, više od decenije ranije: „Aksiom engleskih sloboda je da oporezivanje i predstavljanje treba da budu koekstenzivni“ (Tejlor Mil 1995: 42). Prisustvo predstavnika u parlamentu prvenstveno je poželjno zato što dodeljuje privilegiju zaštite imovine od neumerenog oporezivanja ili zakonodavnih gestova koji bi mogli nepovoljno da utiču na nju (Taylor 1867: 27). Pravo glasa umanjuje moć *commonwealth*-a da se nesmetano upliće u privatne poslove pojedinaca. Budući da se pravo pridaje imovini, a ne osobi, žene koje su vlasnice imovine – a takvih, uprkos normama domaćinstva, ima, što pokazuje predlog da se izvoze u kolonije – ne moraju nastupati ni kao žene, pa čak ni kao osobe. „Engleski predstavjački sistem, takav kakav jeste, dobar ili loš, ne predstavlja osobe nego imovinu. Kako poseduju imovinu, ženama pripadaju prava i dužnosti koje imovina donosi sa sobom. *Ako one nisu zainteresovane za politiku, njihova imovina jeste*“ (Isto: 32, kurziv A. Z.). Pošto se pretpostavlja da će onaj ko odista poseduje imovinu, onaj čiji je interes automatski uključen u slobodno kruženje interesa, biti delotvorniji u zaštiti svoje imovine od bilo koje druge osobe – pošto je najbolji sudija u sopstvenim interesima, ne postoji osnovan razlog za tezu prema kojoj žene lišene pokrovitelja neće imati privatne interese u očuvanju onoga što niko drugi ne može da zaštititi umesto njih.

Verovalo se, dakle, da neudate žene iz svog polnog „manjka“ mogu da izvedu političke privilegije. Kao jalove (*barren*), ispražnjene od svog pola (*unsexed*), kao posednice vlastite privatnosti, one su žene samo slučajno. Ta kontingentna ženskost daje im pravo na zvanje pojedincem, pod pretpostavkom apstrakcije polnosti – apstrakcije koja nije uključena samo u činjenicu posedovanja imovine i jasnih osnova na kojima počiva engleski sistem upravljanja, nego i u tobožnju apstraktnost i obespoljenost pojedinca „kao takvog“. Na tom se temelju moglo insistirati na pukoj omisiji polnih određenja, kojom se samo potvrđuje egzistencija onih koji su nad svojim telom i imovinom suvereni gospodari (suverene gospodarke), nezavisni od volje drugog i slobodni da rukovođeni sopstvenim interesom određuju odnose s drugim posednicima privatnosti. Posedovanje imovine jemči njihovu moć da delaju u skladu sa sopstvenim interesima i u duhu načela usavršivosti; na

tom temelju, za njih se može tvrditi da su opremljene resursima koji potvrđuju njihovu nezavisnost, ali i interesima koje je neophodno predstavljati, a koje iz odsustva potrebe da se neko drugi stara o njima, one same moraju predstavljati kao suverene vlasnice vlastite privatnosti. Neudate žene se stoga, prema svim parametrima bivanja pojedincem, potpuno opravdano mogu formalno tretirati kao „pojedinke“.

Na tom je temelju Mil insistirao na filozofskom obespeljavanju pojedinaca, zahtevajući da se izraz „man“ u predlogu Zakona o predstavljanju naroda preformuliše u „person“ (osoba). U sličnom ključu, Ričard Pankhrst (Richard Pankhurst) insistira na tome da se subjekt drugog reformskog zakona (*man*) ne čita kao „muškarac“, već generički, kao „čovjek“. Na prilično usamljen način, Pankhrst – u to vreme samo advokat naprednih shvatanja koji se zalaže za žensku stvar, a kasnije suprug i otac najpoznatijih sifražetkinja Ujedinjenog Kraljevstva – tvrdi da je osnova političke slobode izražena u jednakosti čitavog čovečanstva (*humanity*) pred zakonom, te da jedinica modernog političkog društva nije porodica nego pojedinac (Pankhurst 1868: 250). Budući da Zakon o predstavljanju naroda iz 1867. godine ne apostrofira da je muška osoba (*male person*) njegov subjekt, kako je učinjeno zakonom iz 1832. godine, može se i mora izvesti da su žene obuhvaćene definicijom i namerom ovog zakona. Pankhrst to potvrđuje sledećim etimološko-pravnim zaključcima: *man* je ekvivalent pojmu *homo*, koji obuhvata i muškarce i žene; u klasičnom zakonodavstvu pojam *homo* nema nužnu referencu na pol (*omnes homines aequales sunt* odnosi se na čitavo čovečanstvo); u pravu Engleske, pojam *man* generički obuhvata oba pola, što naznačuje već Velika povelja sintagmom „No free man – nullus liber homo“, a u savremeno doba potvrđuje Zakon o interpretaciji iz 1850. godine (13&14 Vict. c. 21, s. 4), kojim se nalaže da će se u svim zakonima koji koriste muški rod (*masculine gender*) podrazumevati da su njime obuhvaćene i žene.

Za razliku od Mila koji je ženski pokret zadužio tezama o tome da je priroda žena veštačka tvorevina, o postepenosti usavršavanja ljudskog roda i o jednakosti osnova koje će zdrava konkurencija društveno uravnotežiti,⁸⁵ Ričard Pankhrst je ranij borbi za

⁸⁵ „Kroz čitav napredni period ljudske istorije, položaj žena sve se više približavao jednakosti s muškarcima. To samo po sebi ne dokazuje da se približavanje mora nastaviti do potpune jednakosti“, iako potvrđuje da do približavanja dolazi (Mil 1995: 78). Insistirajući na postepenosti reformskog procesa („to vreme još nije došlo, i neće doći drugačije do postepeno [Isto: 82]), Mil žene smešta među one pojedince koji to još nisu, ali će u duhu racionalnog ideala to postati, čemu će svakako doprineti činjenica da je ono što se sada misli pod ženskom prirodom „nešto potpuno veštačko“ (Isto: 78). Artificijelnost prirode u Milovom slučaju nije,

emancipaciju ostavio u zalog neuspeh da svojom pravno-filozofskom retorikom dovede u pitanje norme na temelju kojih je konstruisana polnost. Na ponovljenim izborima u Mančesteru 1867. godine, u izbornom registru greškom se našlo ime Lili Maksvel (Lily Maxwell), vlasnice trgovine i prve žene koja je glasala na parlamentarnim izborima. Maksvel je, poput izvesnog broja drugih žena, postupila u skladu s pravima „pojedinke“, odnosno u skladu s maksimumom prema kojoj, kako je „dozvoljeno da u svom vlasništvu imaju imovinu, ženama takođe treba da bude dozvoljeno da vrše sva prava koja, prema našim zakonima, posjedovanje imovine sa sobom donosi“ (Taylor 1867: 21). U promptnom sudskom procesu *Chorlton v Lings* u kojem je Ričard Pankhrst imao ulogu branitelja, njen glas je, međutim, proglašen ništavnim. Pozivanje na stoletnu upotrebu natpolnog pojma *homo*, na istoriju pravnih slučajeva u kojima su žene ranijih vekova na izvoran način posedovale pravo glasa – doduše kao teret, a ne kao privilegiju – opozvano je činjenicom da u poslednja tri veka žene nisu glasale, odakle sledi da im to pravo ni sada ne pripada, ako se uopšte može ustvrditi da im je ikada pripadalo; da je generička upotreba pojma *man* namenjena razlikovanju ljudi od zveri i anđela, to jest da se na taj način koristi u naučnim traktatima o zoologiji ili fosilnim organskim ostacima, dok je od toga daleko češća specifična upotreba ovog pojma kojom se „ljudi“ odvajaju od žena i dece. Konačno, kako je Zakon o predstavljanju naroda *dodatak* postojećem zakonu, a ne *zamena* za njega, ne može se smatrati da se njime menja opis *osoba* koje glasaju, već jedino opis njihovih *kvalifikacija* za pravo glasa (Chorlton 1868: 386). Lili Maksvel i nekolicina drugih žena koje su, kao pojedinke, glasale, na temelju presude iz 1868. godine, zapravo nisu glasale.

Presuda u slučaju *Chorlton v Lings* proglasila je žene pravno onesposobljenim (*legally incapacitated*) za obavljanje dužnosti građanke, zato što su „u ovoj zemlji, u moderno doba, uglavnom iz poštovanja prema ženama i iz osećaja pristojnosti, a ne zato što im manjka intelekt ili iz bilo kog drugog razloga koji ih čini nepodesnima za učešće u

međutim, nešto što je samo po sebi rdavo, jer je „veštački stvorena ili, u najmanju ruku, veštački usvršena priroda... jedina... priroda koja može da se preporučiti“ (Mil 2009: 72). Otuda bi se moglo zaključiti da bi ženska priroda trebalo da se usavrši na neki drugi veštački način da bi se zbilja približila (veštačkoj) prirodi pojedinca. Uprkos tome, argument o prirodi se ne može dovoljno pojednostaviti, jer Mil dalje tvrdi da „žene ništa neće naterati da rade ono što je protivno njihovoj prirodi, ako im jednostavno ne bude data sloboda delovanja... Sasvim je suvišno ženama zabranjivati da rade ono što po prirodi ne mogu da rade. Iz onoga što mogu, ali ne tako dobro kao muškarci koji im konkurišu, sama konkurencija je dovoljna da ih isključi, pošto niko ne traži posebna prava i privilegije za žene, već samo da se ukinu takva prava i privilegije koje sada uživaju muškarci“ (Mil 1995: 83).

upravljanju zemljom, one opravdano odsutne iz sudelovanja u ovom domenu javnih poslova“ (Isto: 392). Pored toga što je proizvela sasvim nov prodor pitanja emancipacije u javnost, ova se presuda pokazala i kao podsticaj za redefinisavanje metoda kojim se zahteva pravo na zvanje „pojedinke“.

Ko polaže pravo na politiku?

Lekcija kojoj je drugi reformski zakon naučio rane feministkinje odnosila se na to da apstrahovanje polnosti nije moguće. On je, međutim, jasno pokazao i da žene (čak i s dvostrukim ograničenjem, kao imućne i neudate) ne mogu biti socijalizovane u dužnosti pojedinaca na onaj način na koji je to činjeno s „malim“ *ljudima (men)*. Način na koji je konstruisan pol razlikovao se od načina na koji je konstruisana klasa kao entitet, te je utoliko oblikovanje zahteva za političkim saobražavanjem s regulativnim idealom takođe moralo da bude klasnog *ili* polnog tipa. Budući da trik s apstrakcijom pola kod „kontingentnih žena“ nije ostvario rezultat ni 1867, a ni kasnije, 1884. godine, ono što se moglo odrediti kao jedini oblik iskazivanja polnosti kod „jalovih“ žena – društveno materinstvo – moglo se postepeno protezati tako da obuhvati moralnu filantropsku politiku svih (i udatih) žena (srednje klase). Nije mnogo zagovornica politike emancipacije bilo tako drastično poput Frensis Pauer Kob, koja je nedvosmisleno tvrdila da je neophodna „odabrana klasa žena koja bi Zakonom gospodina Brajta [drugi reformski zakon] dobila pravo glasa, da bi se obnovila ravnoteža u korist obrazovanog biračkog tela spram ogromnog broja nepismenih glasača kojima je sada poveren glas“ (Cobbe 1872: 179-180).⁸⁶ Međutim, argumenti u prilog dodeli prava glasa ženama od sada mahom počinju da se organizuju ne oko zagovaranja direktnog aproksimiranja pojedinca, već oko klasnog uravnoteženja sadržaja pojma pojedinca.

⁸⁶ Pauer Kob to još eksplicitnije iskazuje u kontekstu priprema za treći reformski zakon. Ona tada izražava užas pred „otvaranjem posvećenih vratnica rulji nepismenih (*illiterate rabble*)“, apostrofirajući razliku između žena pojedinaca i drugih klasa i „rasa“, koji se doslovno shvataju kao entiteti ispražnjeni od žena: „Takođe treba insistirati na razlici – štaviše na kontrastu – između predloga da se pravo glasa dodeli talogu stanovništva, i majkama, kćerima i sestrama muškaraca koji ga već imaju; i opet, između predloga da se ono da tuđinima (*aliens*) druge rase, i ženama koje imaju iste *nasledne (hereditary) tendencije*, istu privrženost, veru i interese, koje neizbežno učestvuju u nacionalnom prosperitetu i najviše pate od slomova nacije i lošeg vladanja u njoj“ (Cobbe 1884: xv, kurziv A. Z.). U načelu isti argument koji je Pauer Kob iznela posle 1867. godine, u pretposlednoj deceniji XIX veka biva dopunjen strahom od sve brojnijih slovenskih i jevrejskih imigranata i evolucionističkim diskurzivnim uobličanjem rasnih naslednih vrednosti.

Iz spoja filantropske politike i polnog isključivanja iz domaćinskog biračkog tela, razvijena su dva ključna argumenta koji se mogu uzeti kao okrilje sve istrajnijih i sve brojnijih zahteva žena za pravo glasa tokom poslednje tri decenije XIX veka. Oba argumenta uvažavaju značaj države (*state*). Prvi se odnosi na formulisanje okvira *ženske politike* koja se *državi* nudi kao *pomoć u starateljstvu*. Kao politika moralnosti, proizišla iz časnih napora reformatorke, ženska politika se predstavlja kao moguć blagotvorni instrument u starateljskim naporima države. Drugi se argument odnosi na zahteve upućene *državi* kao *stvarnom staratelju nad ženama*. Ova potcelina će utoliko biti posvećena konačnom pretvaranju filantropskog rada u filantropsku politiku čime se dovršava proces transformacije političkog, dok će se sledeća celina usredsrediti na figuru države kao na poželjnog staratelja nad ženama.

Prvi skup argumenata počiva na formalno sankcionisanoj odluci prema kojoj žene – bez obzira na klasu kojoj pripadaju – ne mogu uzeti učešća u procesu upravljanja državom. Stroga logika koja uspostavlja intrinzičnu vezu između predstavljanja i imovinskih kvalifikacija, rečima Milisent Foset, „u našem zakonu se poštuje rigidno i bez odstupanja u svim slučajevima, osim u slučaju žena“ (nav. u Levine 1987: 60). Iako je Zakon o predstavljanju naroda potvrdio tezu prema kojoj posedovanje imovine iskazuje nešto o njenom posedniku – naime, da poseduje kapacitet da imovinu stekne i sposobnost da se rukovodi sopstvenom rasudnom moći i interesima da je zadrži – ovu je tezu bilo moguće juridički poništiti u slučaju osoba koje, uprkos imovini, odlikuje i pol koji se ne može predstaviti drugačije do virtuelno. Po donošenju drugog reformskog zakona, Lidija Beker impersonira sâm zakon i umesto njega progovara:

Muškim individuama zakon kaže: „svima vama čija renta doseže propisani standard biće priznata politička egzistencija. Ne morate za to biti pametni ni učeni; verovatno ni ne znate kako se čita i piše...“ A ženskim individuama zakon kaže: „Istina je da ste vi osobe koja imaju sopstveno mišljenje, potrebe i želje... i da vaša inteligencija nije inferiornija od inteligencije najvećeg dela glasača muškog pola... ali... vama nećemo dozvoliti da imate ni najmanjeg udela u vladanju zemljom.“ (nav. u Isto: 61)

Pravo zahtevano u ime pola, ali na temelju klase, ima svoje odjeke i neposredno po donošenju trećeg reformskog zakona 1884. godine. Taj zakon omogućava pravo glasa

muškarcima radničke klase u ruralnim sredinama (naglašavajući *lodger qualifications* snažnije nego prethodni reformski zakon) (Rep. of the People Act 1884: čl. 5). Međutim, ni on neće obezbediti univerzalno muško pravo glasa (pravna nesposobnost se i dalje uvažava [Isto: čl. 10], i odnosi na subjekt zakona koji je isti kao i u prethodnom zakonu o predstavljanju naroda). Zato ledi Meri Ešton Dilk (Mary Ashton Dilke) u tekstu „Women’s Suffrage“ („Žensko pravo glasa“) iz 1885. godine, u sličnom duhu tvrdi da kako muškarci nemaju univerzalno pravo glasa, nije moguće zahtevati da ženama pripadne nešto što ni muškarci još nisu dobili. Usled toga bi „najlogičnije bilo postaviti žene koje su po sadašnjem zakonu za to kvalifikovane u ravnopravan položaj s muškarcima, u nadi da će kada osvane dan univerzalnog prava glasa... biti spremni da prošire to pravo na sve jednako, ako se eksperiment pokazao uspešnim“ (nav. u Levine 1987: 69).⁸⁷

Ženska politika koja je polazila od filantropije (i) usedelica dalekosežno se pokazala kao izrazito konzervativna. Zastupnice emancipacije nisu zahtevale univerzalno pravo glasa (apsolutnu političku emancipaciju), što bi, prema Marks u „Prilogu jevrejskom pitanju“, bio „posljednji oblik čovjekove emancipacije *unutar* dosadašnjeg svjetskog poretka“ (Marks i Engels 1989: 65). One, međutim, nisu zahtevale ni političku emancipaciju svoga pola (*svih* žena ili, u ovom kontekstu po brojnosti jednako važno, udatih žena). Njihovi skučeno formulisani zahtevi ne samo da nisu obećavali suštinsku, „praktičnu“ emancipaciju čovečanstva emancipacijom *muškaraca i žena*, već su, zaustavivši se na političkoj emancipaciji razmerno malog broja žena srednje i više klase, sasvim podupirali norme propisane sistemom privatnog i javnog. Zahtevi su mogli biti formulisani, bar inicijalno, upravo na taj način *zato što se tražila ekstenzija prostora pojedinca*, uz paradoksalno negiranje polnosti (*imućne, neudate žene kao osobe*) i njeno naglašavanje (*imućne, neudate*

⁸⁷ Postupnost na kojoj se insistira i u jednoj sasvim izmenjenoj klimi krajem XIX veka, mogla se opravdati „eksperimentalnim“ učešćem neudatih, imućnih žena u politici. Njihovo postepeno uvođenje u politički život odvijalo se na lokalnom (municipalnom) nivou, iako im je državna vlast ostajala nepristupačna. Moglo bi se tvrditi da je lokalni kontekst, po uzoru na ranija vremena kada je parohija bila značajniji izvor neposredne društvene moći od *commonwealth*-a, u XIX veku bio daleko važniji nego danas, te da je municipalno pravo glasa, dodeljeno poreskim obveznicama 1869. godine tada bila valjana kompromisna ponuda ženama. Vrlo je verovatno da je odluka iz 1872, kojom se naglašeno dopušta korišćenje ovog prava isključivo neudatim ženama (udate žene dobijaju municipalno pravo glasa tek 1894!), omogućila opstanak retorike o neudatim ženama čak i onda kada je ona izgubila svoju prvobitnu snagu. Uz lokalno ograničeno „građansko pravo“, neudatim imućnim ženama dozvoljeno je da glasaju i da budu birane u lokalne školske odbore 1870. godine, po donošenju Forsterovog zakona o obaveznom obrazovanju; a od 1875. godine stekle su pravo da budu birane na funkciju starateljki u sferi sprovođenja Zakona o siromašnima (*Poor law guardian*) (v. Levine 1987; Rendall 1999).

žene kao „društvene majke“). Takođe, ističući da je ženama potrebno dati pravo glasa da bi pomogle proces pretvaranja mnoštva u socijalizovane pojedince, rane feministkinje su pristajale na parcijalnu političku egzistenciju, koja je, čak i kada je nadilazila neudate, imućne žene, retko na jednak način obuhvatala i žene onih koje treba socijalizovati.

U tom smislu, ova zahtevana politička egzistencija bila je dvostruko parcijalna: kao *ženska*, a ne ljudska politička egzistencija, i kao politička egzistencija žena *srednje klase*. Upravo zbog te prepoznatljivo klasne osnove „ženskih“ zahteva, narastajuća britanska levica krajem XIX i početkom XX veka odustala je od podrške sifražetskom pokretu, s pravom podozrevajući da će ženski glas biti „klasno obojen“.⁸⁸ Međutim, neophodno je istaći i da umesto da se suštinski zalaže za univerzalnu političku i praktičnu emancipaciju, britanska levica velikim delom odbacuje klasno definisano žensko pravo glasa (*female suffrage*) da bi naglasila svoje zalaganje za univerzalno muško pravo glasa (*adult suffrage*). To ponovno odricanje statusa odraslih osoba ženama, koje ovoga puta dolazi od predstavnika socijalizovanih pojedinaca, pravdalo se uverenjem da će time biti eliminisana klasna predrasuda iz izbornog sistema (v. Banks 1986). Proglašavajući pitanje ženskog prava glasa isključivo buržoaskim pitanjem, i zadovoljavajući se logikom domaćinskog glasa za „svoje“ žene, proleterci su takođe pristajali na uzuse sistema privatnog i javnog koji ih je u odnosu na pojedinca klasifikovao kao *klasu* i kao *muškarce*.

Uvidevši, dakle, da će političku egzistenciju jednostavnije zavredeti kao žene pojedinaca nego kao osobe koje same za sebe, u nekom vakuumu polnosti, zavređuju zvanje pojedinca, rane feministkinje napuštaju argumentaciju koja apeluje na razum. Imajući u vidu argumente koji su korišćeni protiv ženskog prava glasa, odustajanje od profilisanja žena kao osoba, kao personifikacija imovine ili nepolnih entiteta, ne bi trebalo da začudi. U raspravi vođenoj 1871. godine u Donjem domu Parlamenta o statutornoj

⁸⁸ Čuven je govor Klare Cetkin (Klara Zetkin) u njenim *Sećanjima na Lenjina* : „Moraš snažno isticati da prava emancipacija žena nije moguća nikako drugačije osim pomoću komunizma. Moraš naglašavati nesalomivu vezu između ženskog ljudskog i društvenog položaja i privatnog vlasništva kao sredstava proizvodnje. Time će se povući jaka, neizbrisiva razlika u odnosu na buržujski pokret za 'emancipaciju žena'. To će nam takođe dati osnovu za razmatranje ženskog pitanja kao dela društvenog, radničkog pitanja, čime ćemo ga čvrsto povezati s proleterskom klasnom borbom i revolucijom“ (Zetkin 1992: 340). U obraćanju na Međunarodnom radničkom kongresu 1889. godine, Zetkin to kaže još eksplicitnije: „Radnice koje teže društvenoj jednakosti ne očekuju emancipaciju uz pomoć buržoaskog ženskog pokreta, koji tvrdi da se bori za prava žena. Ta je struktura izgrađena na pesku i nema osnov u stvarnosti. Radnice su apsolutno ubeđene u to da se pitanje ženske emancipacije ne može izolovati i postojati u vakuumu, već da se mora videti kao deo velikog društvenog pitanja. One razumeju da se to pitanje nikada neće rešiti u našem društvu sve dok je ono ustanovljeno na ovaj način, već tek nakon njegovog potpunog prevrata...“ (nav. u Le Gates 1996: 256-6).

nesposobnosti žena da povremeno posećuju biračka mesta, iznošeni su sledeći argumenti: prema „pijedestalnemu argumentu“ (*pedestal/pinnacle argument*), ženama pripada tako uzvišena pozicija da bi ih spuštanje na nivo „blata politike“ vređalo i razdraživalo njihovu osetljivost (House of Commons 1871: 53), što bi pogubno uticalo na njihove fizičke i mentalne moći (v. i Fawcett 1871: 101). „Veličina je žene u njihovoj skromnosti i čistoti“ (House of Commons 1871: 63). Zbog toga najveći broj žena – osim onih *unsexed* koje zaboravljaju sopstveni pol – ne želi pravo glasa, te Parlament stoga ne treba da učestvuje u nametanju *damnosa hereditis* budućim pokolenjima žena (House of Commons 1871: 58). Tome se nadalje ne suprotstavlja samo plemenit osećaj uvažavanja i šticeništva, već i priroda i iz prirode nastali aranžmani (takozvani *the Great Nature argument* i *Spherical argument* [Shore 1877: 295, 297]). Ukoliko bi se ženama dalo pravo glasa, došlo bi do urušavanja temelja društva, do zaborava prirodnih razlika na osnovu kojih su mudro raspoređene polne funkcije (gde je briga o domaćinstvu na ženama, a staranje o opstanku [*subsistence*] na muškarcima, jer je sama priroda žena takva da traži saosećanje i zaštitu [House of Commons 1871: 68, 74]). Prema toj staroj teoriji o rebu (*old rib theory*), poziv je žene da život učini izdržljivim, da utiče, usmerava, navodi, pati i reguliše iz privatnosti, a ne da, kao muškarci, direktno vlada (Isto: 78, 75). Pridoda li se tome argument o snazi, proizlazi da, kako su fizički slabe, žene po prirodi traže zaštitu jačeg, iz čega se izvodi zaključak da je u političkoj sferi ta zaštita ekvivalentna virtuelnom predstavljanju. Ono je, štaviše, važno i zbog toga što se (a). time na ekonomičan način barata glasovima (jer se pretpostavlja da bi glas žene bio prosto udvajanje glasa nekog bliskog muškarca); (b). time se unapred staje na put reakcionarnim uticajima i ženama „inherentnom torizmu“ (jer se pretpostavlja da će žene na temelju svoje prirode u politici nužno biti konzervativne [„u katoličkoj Irskoj će svaki ženski glas biti glas njenog sveštenika“, Bright 1876: 255]; i jer se (c). time staje na put razvoju „francuskih tendencija“ i socijalizma (takozvani *Hobgoblin argument* prema kojem je dodela prava glasa ženama prvi korak ka socijalizmu, posebno je zanimljiv, jer će ga zagovornici ženskog prava glasa u parlamentu opovrgavati upravo pozivajući se na posvećenost žena poretku i zakonima što se uzima kao samo jemstvo protiv nadiranja socijalizma [House of Commons 1871: 61, 81]). Otuda Frensis Pauer Kob na briljantan način objašnjava zašto u raspravi o pravu glasa žena pozivanju na razum više nema mesta:

Onima koji drže da je Svojina ono što predstavlja ustavni poredak Engleske, pokazale smo da posedujemo imovinu. Onima koji kažu da plaćanje poreza i predstavljanje treba da idu zajedno, pokazale smo dokaze o plaćenom porezu, koji, avaj!, stoje na našim stolovima bez obzira na tu dirljivu činjenicu da pripadamo „zaštićenom polu“. Gde se Inteligencija, Obrazovanje i izuzetost od zločina smatraju dovoljnima da bi se dodelila građanska prava, ukazale smo na to da smo sasvim spremne da izazovemo one iliterate za čiju se upotrebu političkih funkcija naš Senat tako egzemplarno pobrinuo. Najzad, na napad koji se stalno ponavlja da ne možemo da se borimo, i da stoga ne bi trebalo da glasamo, odgovorile smo da će logika isključenja biti belodana kada se svim muškarcima koji su preslabi, preniski ili prestari u skladu s vojničkim standardima, takođe oduzme pravo glasa, i kada vojnici naše vojske dobiju pravo glasa. (Cobbe 2010: 92)

Međutim, nešto od te retorike koja je zanemarivala razumnu argumentaciju ostalo je umetnuto u ranu sifražetsku retoriku, na šta je u velikoj meri uticalo njeno filantropsko zaleđe. Suočene s sentimentalističkom, „pijedestalom“ logikom i protivprirodnim argumentima koji svoje poreklo vode iz načina na koji se pol konstruiše i smešta u okvire normi domaćinstva, rane feministkinje pristaju na parcijalnost svojih političkih zahteva, naglašavajući je kao njihovu posebnu vrednost. Odvajajući politiku koju nude od politike u strogom smislu reči, one za žene traže specifičnu oblast delovanja koja će tek njihovim ulaskom u sferu politike zavredeti zvanje političkog. Istovremeno, ta odvojena „vrsta“ političkog biće i specifično *ženska*, i predstavljaće konačan izraz reformske politike, koja je komplementarna s politikom *stricto sensu* upravo na način na koji se objašnjava polna komplementarnost. Sticanjem prava glasa, žene će raspršiti vrline doma u neumoljivi svet postojeće, muške politike.

No, određenje ženske politike kao krajnjeg proizvoda reformske politike, zahteve žena umešta u jedan specifično klasni diskurs, isti onaj u čije se ime traži status „pojedinki“. Njihova zahtevana parcijalna politička egzistencija na koncu bi se mogla svesti na klasno obdelavanje polnih pitanja: na zagovaranje filantropske politike koja je stajala u opreci prema „strogoj“ politici. U organizovanju zahteva za pravo glasa izbegavala se „muška sfera“ visoke politike, vojske i zakonodavstva (koje se ticalo pojedinaca), jer će, rečima Barbare Li Smit Bodišon, „žene daleko pre dati prednost onim plemenitijim delima koja u sebi imaju nečeg *srodnog njihovoj moralnoj prirodi*“ (nav. u Rendall 1989: 162,

kurziv A. Z.). Iako je dakako bilo onih koji su smatrali da „kultivisanoj moralnosti“ žena u stvarima *commonwealth*-a nema mesta naprosto zato što su žene, bilo je i onih koji su zazirali od zakonodavstva sa ženskim pečatom zato što će prostor *politics proper* (prava politika) time postati zasićen pitanjima kvazisocijalne ili filantropske naravi (House of Commons 1871: 75). Međutim, izuzmu li se trivijalni i bočni pomoćni argumenti (poput onih da će broj glasačica biti neznatan i, samim tim, nevažan, da će žene po prirodi biti manje korumpirane i revolucionarne, i da će promene pod njihovim uticajem, ako ih uopšte bude, biti najblažeg karaktera [Isto: 55]), ključni argumenti u prilog dodeli prava glasa ženama odnosili su se upravo na njegovu filantropsku narav. Budući da ih krasi *minor morals*, kako je to definisala Sara Stikni Elis, kultivisana moralnost žena neće naći mesto u sferi vojske, mornarice, trgovine, diplomatije i prava, ali će moći da bude užljebljena u okviru „small municipal questions“ (malih municipalnih pitanja), gde će društveno materinstvo žena zbilja moći da se pokaže kao blagotvorno (Isto: 85).

Najcelishodnija retorika o pravu na postanak lojalnom građankom države odnosila se stoga, uz značajne izuzetke koji će se u sve većem broju javljati krajem XIX veka, na primenu teze o ženskoj moralnoj politici. Takva teza mogla je da dobije na značaju zato što je proces transformacije suverenosti bio dovršen, a njen je proizvod bio koegzistencija suverenih pojedinaca i države koja administrira i pomaže pokušaje suverenosti onih koji (još) ne mogu da se staraju o sebi. Na temelju svoje prirode koju su različitim spisateljskim tehnikama opisivali Raskin, Darwin i mnogi drugi, žene nisu stvorene da vladaju, već se mogu iskazati samo u upravljanju. Kako upravljaju domaćinstvom, one će upravljati i državom, odnosno njenim (ne-strogim) domenima u kojima je takav vid filantropske administracije i anticipiranog blagostanja potreban. Zato gospođa Vinforda Filipsa kaže:

Sprečavanje je mnogo bolje od lečenja, i kada žene jasno sagledaju uzrok patnje sveta, možete li im odricati pravo da pomognu da se načine zakoni koji će to sprečiti? Dužnost je žene da posećuje domove siromašnih, i njeno je pravo da pomogne u oblikovanju zakona koji će umanjiti siromaštvo; njena je dužnost da se stara o bolesnima, te bi trebalo da bude njeno pravo da da svoj glas u prilog merama koje mogu dovesti do nestajanja bolesti; njena je dužnost da uči umerenosti, zato joj treba dozvoliti da zajedno sa srodnim muškarcima i ženama kontroliše promet alkohola. (Philipps 2010: 335)

Prema tome, zahtev koji su žene iznele nastojeći da zauzmu prostor pojedinca, čineći to iz svoje klasno određene pozicije, bio je vrlo specifičan. Njime se nije zahtevala ravnopravnost svih ljudi ili ukidanje neravnoteže između pojedinaca i svih ostalih manje-od ili još-ne pojedinaca. On nije tražio političku emancipaciju koja bi bila suštinska (praktička) emancipacija žena, a posredstvom toga, moguće je, i čitavog čovečanstva. On nije zahtevao ni rastakanje sistema privatnog i javnog, niti je nudio polazišta za verovanje da su svi ljudi kao ljudi jednaki *već sada*, a ne tek kada prođe, kako je govorio Mil, ovo relativno rano doba ljudskog napretka koje zahteva reformu vođenu regulativnim idealom. Najzad, on se u reformskom duhu rukovodio postepenošću koja je snažno podsticala polni i klasni konflikt, upravo zato što se ženska politika određivala kao filantropski dodatak strogoj politici pojedinaca (koja bi možda mogla, iako to nije nužno, jednom da preraste u neku drugu formu politike). Kako je formulisan kao zahtev za ekspanzijom prostora pojedinca u doba kada je pojedinac prestao da bude vidljiv kao entitet, zahtev za dodeljivanjem ženskog prava glasa mogao se artikulirati samo tako da žene predstavlja kao pojedinke: pojedince oplemenjene superiornom ženskom moralnošću.

U tekstu „Žensko pravo glasa“ iz 1897. godine, Ema Goldman (Emma Goldman) upućuje na intrinzične probleme tako postavljenog zahteva:

Moglo bi se reći da upravo zato što je svesna strašne cene koju mora da plati Crkvi, Državi i Domu, žena želi pravo glasa da bi se pomoću njega oslobodila. To je možda istina, ali samo za manjinu; većina sifražetkinja potpuno odbacuje takvo svetogrđe. Naprotiv, one insistiraju na tome da će pravo glasa učiniti da žene postanu bolje hrišćanke i domaćice, lojalne građanke države. (Goldman 2001: 42-43)

Naglašavajući da se ženskom pravu glasa protivi ne zato što se priklanja rasprostranjenom mnjenju da mu žena nije dorasla, Ema Goldman osuđuje aroganciju koja proizlazi iz pozivanja na superiornu moralnost žena srednje klase (Isto: 53). Na jedan sasvim drugačiji način, argument o superiornoj moralnosti žena, izvedenoj iz normi domaćinstva i njene polno konstruisane prirode (čak i ako se decenijama odnosio na žene koje tu prirodu ne realizuju), zbog čega ga Goldman i osuđuje, bio je snažan podsticaj za osporavanje prava glasa ženama. Upravo se njihova bezstrasna moralnost koju su potcrtavali članovi parlamenta, predstavnici radničke klase koji su naglašavali moralnost „svojih“ žena, ali i

žene koje su se protivile pravu glasa, uzimala kao ključni motiv za njihovo odsustvo iz stroge politike.

To potvrđuje tekst „An appeal against female suffrage“ („Apel protiv ženskog prava glasa“), koji 1889. godine potpisuje 105 uglednih (udatih i neudatih) žena.⁸⁹ Upućujući na strogo razgraničenje oblasti delovanja muškaraca i žena u životu nacije – uzrokovano polnom onesposobljenošću (*disabilities of sex*) i običajima koji počivaju na fizičkim razlikama – ove žene pozivaju na zdrav razum da bi zaštitile *i pol i državu*. Ženama nije mesto u parlamentu, u procesima administriranja nacionalnih resursa i moći, u spoljnim poslovima zemlje, u delovanju vojske i mornarice, u svim ključnim privrednim granama, u trgovini i upravljanju finansijama. S druge strane, njihovo prisustvo u bolnicama, školama, sanatorijumima, sirotištima i domovima za sirotinju – poduprto dostignućima u obrazovanju žena – u skladu je sa simpatijom i nepristrasnošću na kojima počiva moralni uticaj žena. Zalažući se za to da „građanski status (*citizenship*) ne zavisi od posedovanja glasa, niti je s njim istovetan... [već da] počiva na učešću svakog pojedinca u naporima da se dosegne dobro zajednice“ (Ward 1889: 411), potpisnice apela insistiraju na tome da su nacionalne rezerve moralne snage iscrpive, usled čega ženama pravo glasa nipošto ne sme biti dodeljeno. Time će na dobitku biti i ženski pol, izuzet iz aktivnog političkog života, i država, oslonjena na „fizički kapacitet, nakupljeno iskustvo i nasleđenu obučenost muškaraca“, ali i njeni socijalni mehanizmi koji će, u meri u kojoj je to probitačno, reprodukovati „prirodnu poziciju i funkcije žena“, koje proizvode njihovu *superiornu moralnost* (Isto: 410-411).

Sve žene

Ovaj paradoksalni sukob oko superiorne moralnosti – koju su feministkinje promovisale kao ključno sredstvo za rafiniranje političke sfere, a antifeministkinje kao jedino što od politike čuva uzvišen građanski status žena (v. Phillips 2005: 155) – postao je moguć tek na samom kraju XIX veka. Drugim rečima, onda kada su žene (supruge)

⁸⁹ Među potpisnicama su imena ledi Rendolfa Čerčila (Randolph Churchill), majke Vinstona Čerčila (Winston Churchill), supruge Tomasa Hila Grina, gospođe Leslija Stefana (Leslie Stephen), majke Virdžinije Vulf (Virginia Woolf), supruge Kejgana Pola (Kegan Paul), supruge Voltera Bedžota, supruge Retbona Grega, supruge budućeg premijera Askvita (H. H. Asquith) koji se izrazito protivio ženskom pravu glasa, supruge Metjua Arnolda i supruge Arnolda Tojnbijsa (Arnold Toynbee), ujaka daleko čuvenijeg Tojnbijsa. Sama gospođa Hamfrija Varda (Humphrey Ward) koja podnosi ovu peticiju, bila je unuka Tomasa Arnolda i tetka Oldosa Hakslija (Aldous Huxley) (v. Ward 1889: 414-416).

Engleske u pogledu svojine, pravnog statusa i starateljstva nad decom „prestale da budu u pravnom stanju ropstva“ (Garrett 1872: 169), postaće moguće upustiti se u ovakvu raspravu o ne/potrebnosti prava glasa i njegovoj intrinzičnoj/ekstrinzičnoj vezi s moralnošću. Da bi se pravo na zvanje građankom odvojilo od političkog prava glasa, što je učinjeno apelom gospođe Hamfrija Varda, morala je već biti artikulirana ženska „politika“ i morali su biti omogućeni uslovi za njeno sprovođenje. Tome je, dakle, moralo da prethodi ukidanje institucije koverture.

U tom ključu treba razumeti jedan od najčešćih i najpostojanih argumenata u kontekstu borbe za pravo glasa – argument o formalnom tretmanu žena koji ih smešta u istu ravan sa zločincima, idiotima (ili ludacima) i maloletnicima (v. Cobb 1869; Becker 1872: 121; Blackburn 1878: 331; Shore 1879: 356; Phillips 2010: 336). Iako se ovaj argument poteže da bi se naglasila formalna ništavnost (*legal nullity*) političkih zahteva žena, što se uzima kao posledica tumačenja njihove pravne nesposobnosti da glasaju, njegova je osnova zapravo u neposrednoj vezi s imovinskim položajem žene koji se određuje kao „njena kovertura“. Da bi se pokazali zapleti uključeni u pozicioniranje države kao staratelja nad ženama, neophodno je, prvo, razložiti logiku argumenta o ženama, zločincima i ludacima, i potom uvesti argument o „ženama kao klasi“ koji se razvija posle 1876. godine. Tek to će razjasniti na koji su način žene kao „pojedinke“ zahtevale pokroviteljstvo države, zadržavajući istovremeno ambivalentan odnos prema sistemu privatnog i javnog.

U tekstu koji je prethodio drugom reformskom zakonu, Helen Tejlor se poziva na iskaz lorda Somersa (John Somers) iz 1703. godine, prema kojem je dodeljivanje glasa za izbor predstavnika u parlamentu privilegija pomoću koje svaki Englez održava svoju imovinu: oduzeti mu tu privilegiju bilo bi jednako lišiti ga prava koje on stiče rođenjem (*birthright*). Tejlor, nadalje, insistira na tome da u specifično britanskom ustrojstvu to pravo nema prirodno nego formalno poreklo. Otuda je ono oprečno apriornim izvođenjima prava čoveka, ali i svim pokušajima da se privilegije dodele ili uskrate na temelju puko prirodnih razlika, kakva bi bila razlika u polu. Ništa u *British Constitution* nije dalje od univerzalno ljudskog ili klasnog zakonodavstva, te se stoga ovaj specifično engleski *birthright* sasvim opravdano ne može odnositi ni na sve ljude, ni na sve žene, ni na one ljude koji nemaju imovinu koju bi svojim političkim privilegijama štitili. Budući da je tako, postoji samo jedna anomalija, neka vrsta procepa ili slabe tačke u britanskom predstavničkom sistemu,

koja se opravdava pravnom nesposobnošću određenih ljudi koji, uprkos imovini koju poseduju, ostaju bez mogućnosti da je reprezentuju (v. Taylor 1867: 27-28).

Zakon o predstavljanju naroda donet 1867. godine, pokazuje da je „klasno“ zakonodavstvo ipak moguće, u meri u kojoj je moguće odrediti nova unutrašnja raslojavanja između poštovanja dostojnih radničkih klasa i nepopravljivog residuuma, što treći reformski zakon dodatno utvrđuje. Obraćajući se publici u birmingemskoj gradskoj većnici krajem 1872. godine, Milisent Foset podseća slušaoce na tegoban trud uložen da bi se obezbedila prava nepismenom glasaču.⁹⁰ „Ne kažem da je to pogrešno, ali tvrdim da svodi na apsurd, na uvredu, isključenje žena koje ispunjavaju neophodne uslove i koje su, pored toga, veoma često osobe visoke inteligencije i opšte kulture“ (Fawcett 1872: para. 1). Neznanje, koje se u doba prvih utilitarističkih nastojanja da se definiše najveći broj moglo uzeti kao osnova za virtuelno predstavljanje (ovde se ponovo treba setiti suptilne razlike između zajednice i naroda u eseju Džejsma Mila), sada prestaje da funkcioniše kao apsolutni princip diferencijacije. Domaćinski glas, zasnovan na imovinskom cenzusu, pretpostavlja da je i nepismen domaćin suveren u znanju svojih interesa, postavši tako automatski osposobljen i da virtuelno predstavlja interese svoje domaćice.

Imovina ima presudnu ulogu i u slučaju demencije, pošto princip povezivanja poreza i predstavljanja ne isključuje osobe labilnog duha, pod pretpostavkom da se trenutak glasanja preklapa s njihovim lucidnim intervalima. Ustanovi li se da je osoba koja je inače najvećim delom lišena zdrave upotrebe razuma, dovoljno *compos mentis* da bi napravila razliku među kandidatima i da bi na razumljiv način položila zakletvu, zakon ne prepoznaje prepreke da joj se omogući upotreba privilegije zaštite vlastite imovine (Becker 1872: 122). Prema tome, tvrdi Foset, „jedina apsolutna diskvalifikacija, pored zločina i pauperizma, odnosi se na pol; i na taj način se kultivisane i inteligentne žene postavljaju u politički inferiorniju poziciju od nepismenog ludaka koji bi mogao da glasa u lucidnom intervalu“

⁹⁰ Džon Brajt (John Bright) na koga Foset upućuje u svom izlaganju, bio je radikalni i liberalni državnik, član Parlamenta više od 40 godina, s Ričardom Kobdenom formirao je Ligu za opozivanje zakona o žitu, i vatreno se zalagao za klasno proširenje prava glasa šezdesetih godina. U jednom od svojih govora Brajt kaže: „Ko će se usuditi da kaže da su milioni u čije se ime izjašnjavam, toliko uniženi, toliko izopačeni, takvi rušitelji da im se ne može poveriti pravo glasa? Ja nikada neću na taj način optužiti svoje sunarodnike. Za njih zahtevam pravo pristupa, posredstvom njihovih predstavnika, u najdrevniji i najčasniji Parlament koji postoji među ljudima; tek kada se to i njima omogući moćiće se uistinu reći da je i sama Engleska, uzvišena majka slobodnih nacija, slobodna!“ (nav. u Garrett 1872: 173). Uprkos tome, Brajt se oštro i jednako vatreno protivio proširenju prava glasa na žene (v. Bright 1876), što je podstaklo razvoj sasvim nove feminističke argumentacije o čemu će uskoro biti reči.

(Fawcett 1872: para. 1). No, ni zločin se ne može uzeti kao nesporno mesto poređenja sa stanjem ženskosti. Lidija Beker navodi raspravu koja je prethodila drugom reformskom zakonu, gde predlog da svi osuđenici, bez obzira na njihov imovinski status, budu trajno tretirani kao pravno onesposobljeni za političko odlučivanje, nailazi na otpor liberala. Vilijem Gledston tada prigovara da nijedan građanin ne treba da nosi žig pravne onesposobljenosti do kraja svog života, jer se, rečima drugog člana Parlamenta, kazna time proširuje na čitav život i izvan pritvora. Stoga, „Parlament smatra da je bivši davitelj moralno kompetentan da glasa, ali odbacuje peticiju Florens Najtingejl“ (Becker 1872: 121).

Uprkos opstojanosti argumenta o formalnoj – i naglašeno sramnoj – vezi između žena, ludaka i zločinaca, čini se da nijedno od navedenih poređenja nije u potpunosti adekvatno. Jedino poređenje koje ima uporište u širem britanskom zakonodavnom kontekstu jeste ono između žene i maloletnog lica (*infant*). Maloletni je onaj kojem usled odsustva iskustva i snage (*inexperience and imbecility*), zakon dodeljuje izvesne privilegije i oduzima izvesna prava, „i svaka *osoba* se u našem zakonodavstvu smatra maloletnom dok *on* ne navrši 21 godinu“ (Bingham 1824: 1, kurziv A. Z.). Smatra se da zbog bezbednosti drugih osoba, maloletnik ne može da bude kralj, gradonačelnik, član Parlamenta, sudija, upravnik imanja, advokat ili administrator (Isto: 2-3). Zakon otuda određuje staratelja pod čijim će pokroviteljstvom maloletno lice biti zaštićeno od drugih, postavljajući ga time u privilegovanu poziciju. No, to pokroviteljstvo istovremeno štiti i druge od njega samog, oduzimajući mu određena prava sve dok mu iskustvo, potvrđeno godinama, ne omogući da ih punopravno stekne. Utoliko se *infant* kao osoba nalazi u stanju privremene suspenzije, i za to vreme ga sumarno predstavlja osoba za koju zakon pretpostavlja da poseduje resurse kojima može da ga štiti od drugih, štiteći istovremeno druge od njega samog.

Poređenje između žena i maloletnika zasniva se na opstajanju institucije *persona ficta*. Ono pak nije u suštinskoj vezi ni s moralnim (Beker), ni s mentalnim (Foset), ni s imovinskim (Tejlor) kapacitetima žena da glasaju, nego to postaje tek ukoliko se prihvate norme konstruisanja polnosti i norme domaćinstva. Valjanost i opravdanost tog poređenja proizlazi iz institucije virtuelnog predstavljanja koja muža i ženu zakonski pretvara u jednu osobu. Na tom temelju ni Bentam ni Džejms Mil u najveći broj nisu uključili žene koje su uvek već sadržane u muškoj predstavljačkoj jedinici (čime neposredno političko

predstavljanje najvećeg broja u sebi zadržava virtuelnu udvojenost nevidljive polovine najvećeg broja). Kao lica koja nemaju odvojenu pravnu egzistenciju, žene se ne tretiraju kao osobe, i one su, bez obzira na uzrast, tokom čitavog života zadržane u stanju tutorstva (*tutelage*) u kojem se privremeno nalaze i sva (muška) *deca*. No, ta temporalna dimenzija ima iznimnu važnost, jer se, za razliku od osobe dece, osoba žena suspenduje u *apsolutnom* smislu, pošto ih pokroviteljstvo, rečima sudije Probina (Edmund Probyn), pretvara u kategoriju *perpetual infants* (Becker 1872: 121).

U državi koja više nije *commonwealth*, u kojoj je virtuelno predstavljanje prognano na rubove klasnog zakonodavstva, u kojoj se reformski starateljski impuls sprovodi temeljito i kroz zvanične institucije, u kojoj je reforma, štaviše, integrisana u program jedne od najsnažnijih političkih opcija (Liberalna stranka), a nije sasvim strana ni konzervativnoj struji (Zakon o predstavljanju naroda 1867. godine donela je Dizraelijeva vlada), u kojoj se na lokalnom nivou otvaraju prostori za implementaciju filantropske politike – u takvoj državi žene više ne mogu ostati u stanju kontinualnog detinjstva. Otuda zahtev da umesto neposrednih zaštitnika koje ženama dodeljuje njihova kovertura, država postane stvarni zaštitnik žena.⁹¹

Važna je činjenica da u knjizi kakva je *Before the Vote was Won* (*Pre no što je osvojen glas* [2010]), iz koje ovde navodim veliki broj izvornih eseja, nema tekstova koji se naglašeno bave pitanjima razvoda, starateljstva nad decom, (visokog *ili* obaveznog) obrazovanja i imovine udatih žena. U izvesnom smislu, to se može opravdati nastojanjima

⁹¹ Važno je naglasiti da u XIX veku ovaj zahtev nikada nije formulisan onako nedvosmisleno kao u XX veku. Razlozi za to se mogu naći u bitnoj razlici između liberalne države i države blagostanja koja nastupa kasnije, između ostalog, bez sumnje i pod uticajem integracije filantropske politike žena u „politiku *stricto sensu*“. Engleska liberalno-kolonijalna država XIX veka takođe se bitno razlikovala od potonjeg vestfalijanskog modela nacionalne države. U nedavno objavljenom tekstu „Feminizam, kapitalizam i lukavstvo istorije“ (2012 [2009]), Nensi Frejzer (Nancy Fraser) zapaža da su feministkinje ranog drugog talasa odbacile ekonomizam, androcentrizam i etatizam države, ali da su imale ambivalentan stav prema vestfalijanizmu državnog kapitalizma, tretirajući „države kao prave adresate sopstvenih zahteva“ (2012: 246). Feminizam XX veka kolebao se između načelnog nepoverenja u (nacionalnu) državu i rada na reformisanju njenih institucija, tako da one uvažavaju stvarnost svojih građana i *građanki*. To kolebanje prisutno je i u XIX veku, ponovo, ne na ovako dvosmislen način. U prilog tome, treba napomenuti i da je izrazito moćan glas onih žena u pokretu koje su se borile protiv dvostrukih aršina posredstvom pitanja prostitucije, uvek bio skeptičan prema državi, odnosno institucijama koje su je reprezentovale – policiji, sudstvu i lekarima (v. npr. Butler 1874). Otuda ne treba da začudi što se upravo ovde javljaju prve formulacije koje feminizam predstavljaju kao internacionalistički fenomen. Džozefina Batler tako kaže: „Ovo je doba međunarodnog delovanja. Nijedna nacija više 'ne živi za sebe niti sama po sebi umire', ništa više od pojedinca. Ova naša kampanja naučila je nas Engleze više od bilo kog ranijeg događaja, da ostavimo po strani naš insularni karakter i predrasude, i da volimo naše strane susede kao da su naši sunarodnici“ (Butler 1879: 35).

priredivačice, Džejn Luis (Jane Lewis), da se na jednom mestu grupišu samo oni tekstovi koji se direktno odnose na političke zahteve. Međutim, to, s druge strane, rečito govori i o paradoksalnom kontekstu same rasprave o osvajanju prava glasa, koja se često odvijala paralelno i bez ukrštanja sa zalaganjima koja su vodila ukidanju koverture. Neretko su potpuno iste osobe pisale tekstove koji su se odnosili na pitanja imovine i „ropskog statusa“ žena, dovodeći ih u labavu vezu s pitanjem političkog predstavljanja (a „problem“ seksualnosti, pokrenut Dekretima o zaraznim bolestima, zauzimao je takoreći sasvim izdvojenu nišu govora o ženama). Pravo glasa se smatralo tek puko potpornim argumentom u kontekstu ukidanja koverture, kao da njeno ukidanje nije bilo u izravnoj vezi s političkim predstavljanjem, i obratno. Drugim rečima, parcijalna politička emancipacija nekada se doslovno samo uzgredno preklapala s praktičnom emancipacijom.⁹² Tako treba razumeti i reči američke feministkinje Laure Bulard (Laura Bullard), prema kojoj

glas nije ni pola pogače; ma to je samo korica – mrva. Pravo glasa se tiče samo onih interesa, bilo ženskih bilo muških, čiji su koreni u političkim pitanjima. Ali glavno nezadovoljstvo žene ne počiva u političkom, nego u društvenom i posebno bračnom robovanju. Ozbiljno i temeljno pitanje braka... ima daleko dublje posledice... od bilo kog površnog i fragmentarnog pitanja kakvo je žensko pravo glasa. ([1870], nav. u Le Gates 1996: 197)

To temeljito razdvajanje političkog i „društvenog“, posebno u engleskom reformskom kontekstu, zapravo je samo naizgled paradoksalno. Premda će se u duhu borbe za pravo glasa pomenuti da se „supruga zakonski tretira kao deo muževljevih dobara i imetka (*goods and chattels*)“ (Garrett 1872: 171), pravo glasa se ne traži za udate žene, one žene koje udajom postaju muževljevo dobro, puki deo njegove privatnosti. Iako se ispravno pominje da čak i da se pretpostavi da je „dom prirodna sfera žene... [on] *nipošto nije njen*

⁹² Upravo zbog toga Ema Goldman svoj tekst o ženskom pravu glasa završava čuvenim paragrafom: „Žena ne može pravu na glas ili glasanju dati novi kvalitet, niti od toga može da dobije bilo šta što bi poboljšalo njene kvalitete. Njen razvoj, njena sloboda, njena nezavisnost, moraju da budu njeno lično delo koje će proizići iz nje same. Pre svega, time što će se ona potvrditi kao ličnost, a ne kao seksualni objekt. Zatim, što će odbiti da bilo ko polaže pravo na njeno telo; što će odbiti da rađa protiv svoje volje; odbiti da služi Bogu, državi, društvu, mužu, porodici, itd.; tako će postići da joj život bude jednostavniji, dublji i bogatiji. Pokušaće da spozna smisao i suštinu života u svim njegovim složenostima, oslobodivši se straha od javnog mnjenja i javnih osuda. Samo takav stav, a ne samo pravo na glas, oslobodiće ženu, učiniće da stekne moć, do sada svetu nepoznatu, moć za stvarnu ljubav, moć koja zastupa mir i harmoniju“ (Goldman 2001: 56). Iako se ovo najčešće smešta u diskurs anarhističkog feminizma, tvrdila bih da je ovde reč o jednoj od retkih žena koja se odlučno i beskompromisno borila ne toliko protiv države koliko protiv sistema privatnog i javnog.

domen, jer kao supruga i majka ona nema... nikakvu pravnu moć, a jedva da ima neka zakonski zajemčena prava (Shore 1877: 297, kurziv A. Z.), odatle se ne izvodi da bi zahtev za ukidanjem koverture (koja pogađa *najveći broj* žena) bio zapravo istovetan zahtevu za političkom emancipacijom. Iako se tvrdi da „im se prvo poriču sredstva za kultivisanje intelekta, a potom se izjavljuje da nemaju intelekt koji bi kultivisale“ (Robertson 1872: 152), opšte obrazovanje (svih) žena nije u intrinzičnoj, neraskidivoj vezi s političkim predstavljanjem. Najzad, premda se priznaje da „deca udate žene nisu njena“ (Becker 1872: 131) i da „one dame i gospoda koji pišu romantično o 'carstvu žena' i moćnom uticaju žene u sferi doma, očigledno ne znaju mnogo o pravu, koje ženama ne daje ništa više prava u odnosu na svoju decu od onoga što im daje u sferi politike“ (Robertson 1872: 152), pravo glasa ne biva shvaćeno kao direktno i univerzalno sredstvo za emancipaciju roditeljstva i institucije braka.

Utoliko je zahtev za političkom emancipacijom „pojedinki“ načinio gotovo nepremostiv jaz između onih koje se, pod pretpostavkom apstrakcije njihovog pola, mogu kvalifikovati za zvanje pojedinca, i žena koje su majke i supruge. „Majka i supruga“, taj naizgled prirodni poziv žene, zapravo se odnosi na sve one žene koje koverturom ostaju lišene mogućnosti da budu personifikacija imovine. „Majka i supruga“ se ovde utoliko otvara kao puko virtuelno predstavljiva imovina. Pošto se nalazi u takvom položaju, za nju se zahteva posebna zaštita države, koja se ne može očekivati od njenog zakonski dodeljenog staratelja. Doda li se tome činjenica da se broj socijalizovanih domaćica znatno uvećao drugim reformskim zakonom, zaštita žena nižih klasa od njihovih muškaraca postaje posebno snažan argument u prilog starateljstvu države nad ženama.

Obraćajući se pred Parlamentom 1876. godine, Džon Brajt izriče dve izuzetno važne teze. Prva se odnosi na disjunktivan odnos koverture i prava glasa. Brajt je bio veliki protivnik dodele prava glasa ženama, ali ovaj odeljak iz njegovog govora, iako dug, zavređuje da se navede u celini, pošto u potpunosti pogađa u srž ove disjunkcije.

Ako ovaj zakon prođe, kakvo će se pitanje postaviti ovom Domu...? Reći će se, vrlo razumno – „Da li će brak biti politička diskvalifikacija? Dali ste glas svim mladim neudatim ženama koje su stanarke i poseduju imovinu, i svim starim ženama, udovicama, koje su stanarke i imaju imovinu, a šta ćete reći onima od kojih se sastoji, može biti, devet desetina ukupnog broja žena, šta ćete njima reći? One imaju pravo glasa dok se ne udaju, ali onog časa kad izađu iz crkve ili kapele, iako svojim

muževima mogu doneti bogatstvo – a pobornicima i pobornicama ovog zakona veoma je stalo da imovina bude odvojena – glas dame se pripaja muževljevom i on postaje glasač“... Meni se čini da će, ako donesemo ovaj zakon i ne idemo dalje, ono što gospodin Mil naziva potčinjenošću žena odista postati ustanovljeno (*established*). (Bright 1876: 253)

Ovaj odeljak jasno pokazuje ograničenja engleskih zahteva za ženskim pravom glasa: ne samo da je bilo klasno ograničeno, već je bilo i polno isključujuće. Pravo glasa se nije zahtevalo za *sve žene* da bi se izašlo u susret zahtevima za zvanje pojedincem, odnosno klasifikatornim normama sistema privatnog i javnog. Njegova unutrašnja logika mogla bi se eksplicirati na sledeći način: neudatim ženama kao pukim otelotvorenjima imovine – koje upravo na temelju njenog posedovanja ne treba tretirati kao pol već kao osobu – nužno je dati pravo glasa, pošto su one „u potpuno istom položaju kao muškarci, jer se izdržavaju ili žive od svoje imovine, i pomažu izdržavanje Države“ (Shore 1879: 357). Na osnovu izdržavanja države, njima sleduje pravo da učestvuju u njenom upravljanju, što je pak svodivo na pravo da štite sopstvenu imovinu od prekomernog uplitanja države. Iako one same ne moraju biti zainteresovane za politiku, njihova imovina, kako je govorila Helen Tejlor, jeste. Sve ostale žene, koje su u formalnom smislu tek virtuelno predstavljiva imovina, jer su brakom suspendovane kao osobe, treba posredno osloboditi pokroviteljstva muževa i omogućiti im pravedno pokroviteljstvo države.

Paradigmatična upotreba ovog argumenta nalazi se u tekstu Lidije Beker „The political disabilities of women“ („Političke diskvalifikacije žena“), gde ona razvija tezu o neophodnoj pomoći srećnih žena. Beker na nekoliko stranica piše o poraznom odsustvu prava majki na svoju decu (odsustvu koje pogađa žene različitih klasa), i zaključuje: „Pravo glasa je potrebno kao zaštita za žene od nekontrolisane vlasti (*dominion*) divljačkih strasti muškaraca“. Svi problemi koji su do sada navedeni mogu se iščitati iz ove rečenice. Kako pravo glasa dodeljeno neudatoj ženi može neposredno da pomogne majci koja nema prava pristupa detetu? Kako će pravo glasa neudate žene načiniti državu zaštitnikom svih žena (i neudatih majki, na primer)? Konačno, kako će pravo glasa neudatih žena, vlasnica imovine, ukloniti klasnu predrasudu o tome koga država zapravo treba da štiti? Atribut „divljački“ (*savage*) odista najavljuje kojoj je klasi žena namenjena zaštita države koju će neudate žene srednje klase uspeti da obezbede. Rečenica koja se nadovezuje na navedeni iskaz, glasi: „U manje kultivisanim klasama društva, te strasti divljaju zastražujuće nasilno, a njihovi se

učinci najviše obijaju o nesrećne supruge koje zakon prepušta milosti njihovih formalnih gospodara“ (Becker 1872: 137).

Sam Džon Brajt mogao je da doprinese promeni u logici argumentacije, budući da je njegova druga značajna teza koju je izneo u svom obraćanju pred Parlamentom donekle uzela maha posle 1876. godine. Reč je, naime, o njegovom gotovo slučajnom uobličanju žena *u klasu*. Kao od „istinskog branioca političke pravde; nekog ko se neustrašivo protivio moći onih na visokim položajima koji tlače slabe; ko se sporio s privilegovanima u korist naroda; ko se suprotstavio klasnom zakonodavstvu i razorio teoriju o 'virtuelnom predstavljanju'“ (A Lady 1876: 258), od Brajta se, naime, očekivalo da će se zauzeti za žensku stvar upravo na temelju njegove čuvene tvrdnje da nijedna klasa ne može da donosi zakone za drugu klasu. Brajt, međutim, izriče da nema ničeg čudovišnijeg ili apsurdnijeg od tog tvrđenja da sve žene oblikuju klasu (Bright 1876: 251). No, to njegovo nenamerno poistovećivanje žena s klasom imalo je odjeka među feministkinjama. Tako Frensis Pauer Kob izriče:

Gospodin Brajt kaže da je *'skandalozna i odbojna kleveta reći da su Žene klasa'* ili da *'najmanje pate zato što nisu direktno predstavljene'*. Spremna sam da tvrdim da one, naprotiv, formiraju klasu (*the class*) svih drugih kojoj je potrebna zaštita od direktnog predstavljanja, imajući u vidu da se *njihovi* posebni interesi ne odnose samo na novac i zemlju, već na stvari koje su desetostruko vrednije; lična prava i prava nad decom. (Cobbe 1876: 265, kurziv u originalu)

Arabela Šor (Arabella Shore) se 1879. godine pita ko je narod, i na nov način ponovo pokreće pitanje najvećeg broja. Predviđajući da će i radnici u ruralnim sredinama uskoro dobiti pravo glasa, ona ukazuje na to da će se tada „vladajuća klasa sastojati od svih muškaraca, a klasa kojom se vlada od žena“ (Shore 1879: 355). Takođe, samo nekoliko godina pre donošenja trećeg reformskog zakona, obraćajući se okupljenima pred mančesterskom gradskom većnicom, Džesi Krejgen, jedna od retkih predstavnica radničke klase u ovoj fazi sifražetskog pokreta, izgovara:

Ove podele u obrazovanju, društvenom položaju i mnjenjima razdvajaju nas u našim rasonodama, našim zaposlenjima, ponekad čak i u našim crkvama. Odveć smo odvojene jedne od drugih, ali to ne razdvaja srca ženskog roda (*womanhood*) koja kucaju u jedinstvu, kao ni sunčevu svetlost Božje

pravde koja jednako sija i nad bogatima i nad siromašnima. U ime te zajedničke ženskosti (*womanhood*) ovde smo okupljene večeras, bogate i siromašne, obrazovane i neobučene, da zajedno podignemo glas tražeći pravdu. Naše patnje imaju mnogo toga zajedničkog. (Craigien 1880: 371)

Međutim, uprkos ovim glasovima koji su bili daleko češći među protivnicama dvostrukih aršina u sferi seksualnosti, preovladao je argument koji na najjezgrovitiji način formuliše Džulija Vedžvud (Julia Wedgewood) u svom odgovoru upućenom Džonu Brajtu. Ona tvrdi: „Mi ne tražimo da se žene predstavljaju *kao žene*“ (Wedgewood 2010: 271). Čak ni formalno ukidanje koverture 1882. godine,⁹³ neće ukloniti ovu klasno i polno isključujuću logiku iz specifično ženske politike. Performativno priznanje ženama da su u stanju da poseduju imovinu nije dovelo do ekspanzije diskursa o *ženama kao klasi* – svim ženama, bez obzira na klasu kojoj pripadaju. Zadržavajući vezu sa svojim filantropskim poreklom, feministička argumentacija nastavila je da gravitira oko (klasnog) zahteva za državom kao starateljem nad (klasno nižim) ženama i oko jednako klasnog zahteva da se ženama prizna superiorna moralnost, čime će se distancirati od sramne veze s ludacima i zločincima.

Politika u sistemu privatnog i javnog

Na samom početku devete decenije XX veka, Dajana Fas (Diane Fuss) se u tekstu „Reading like a Feminist“ („Čitati kao feministkinja“) upušta u tada veoma aktuelnu raspravu između esencijalista i konstruktivista, nastojeći da ukaže na to da čak i ako se iz

⁹³ Iako je kovertura ukidana postepeno i različitim zakonima od kojih su se neki odnosili na pravo studiranja na Kembridžu i Oksfordu, a neki na pravo na olakšice u radu, ključno mesto koverture – imovina udatih žena – prvi put formalno je dovedeno u pitanje 1870, da bi konačno bila ukinuta 1882. godine. Zakon o imovini udatih žena, donesen 1870, nije važio retroaktivno i više se odnosio na zaradu nego na pravo na posedovanje imovine (The Married Women's Property Act 1870). Otuda se o njemu raspravljalo u sukcesivnom nizu od 1873, 1874, 1877, 1878, 1880, 1881. do 1882. godine, kada se supruga proglašava dužnom da izdržava muža i decu (ili unuke) (The Married Women's Property Act 1882, čl. 20, 21). Zakon (*act*) se ovde doista javlja kao performativni čin koji *proglašenjem sposobnosti* (ne, dakle, osposobljavanjem) poništava vekovnu, jednako performativnu, pravnu nesposobnost žena. Na to upućuje doslovni tekst zakona: „Udata žena *će*, u skladu s merama ovog Zakona, *biti sposobna (shall be capable)* da stiče, poseduje i raspolaže... bilo kakvom realnom ili ličnom imovinom kao svojom sopstvenom imovinom (*as her separate property*), na isti način kao da je *feme sole*, bez intervencije punomoćnika“ (Isto: čl. 1 [1], kurziv A. Z.). To *shall be capable*, iako se u zakonu iz 1882. godine javlja u futuru, u sebe uključuje i prošlo vreme, jer zakon ima retroaktivno važenje. Bivajući prepoznata kao personifikacija svojine (nad imovinom i, bar donekle, sopstvenim telom), žena se ovim performativnim činom razdružuje od svog supružnika kao njene *persona ficta*: „... njen suprug ne mora da joj bude pridružen kao tužilac ili branilac, ili da se smatra strankom u bilo kakvom činu ili drugačije definisanom pravnom postupku koji se vodi protiv nje ili ga ona pokreće“ (Isto: čl. 1 [2]).

feminizma izmeste bremeniti pojmovi poput „identiteta“, „sopstva“ i „iskustva“, mora ostati nešto što feminizam suštinski određuje. Budući da on ne može bez politike i da je teško zamisliti „*nepolitički* feminizam, politika se pojavljuje kao sama suština feminizma“ (Fuss 1990: 37). I premda se nepolitički feminizam odista predstavlja kao oksimoron, pitanje o feminističkom karakteru političkog samo po sebi nipošto nije neprotivrečno. Ono to nije danas, niti je bilo tokom XIX veka.

Ako su se prethodne celine ovog poglavlja bavile odnosom ranog britanskog feminizma prema reformi, pojedincu i državi, ova će biti usredsređena na gramatiku feminističkog predstavljanja u sistemu privatnog i javnog. Pod gramatikom predstavljanja misli se na način na koji su uobličeni zahtevi, upućeni „opštoj javnosti“ i, posredno, državi, o pravu na zvanje pojedincom unutar sistema privatnog i javnog. Uobličenje tih zahteva u sistemu privatnog i javnog, koji se javlja kao prostor normativne obrade vrednosnih kategorija i njihovog pretvaranja u puke deskripcije, podrazumevalo je postojanje različito proizvedenih i distribuiranih normi oko kategorije pojedinca. Ovo je posebno važno naglasiti pošto se feminizam XIX veka danas najčešće poistovećuje s liberalnim feminizmom, čime se iz vida gube mnoge njegove važne odlike. Ali i povrh same kategorizacije feminizama, time se takođe gubi iz vida višestрана (i ambivalentna) uloga procesa emancipacije žena u načinu sprovođenja reformi, transformaciji političkog i učvršćivanju i prilagođavanju sistema političkog i javnog u Ujedinjenom Kraljevstvu.

Gramatika feminističkog predstavljanja jukstaponira poziciju žena u običajnom pravu i njen raskinovski položaj anđela doma. Ona u sebi sadrži klasne hijerarhije, koje se na različite načine iščitavaju iz odnosa prema ženama i prema muškarcima radničke klase. Ona inkorporira različita znanja o tome šta je žena u ime koje se formulišu zahtevi – od kojih su neka znanja alternativna, dok neka počivaju na dominantnoj konstrukciji pola (ponekad se, štaviše, ne može jasno razlučiti gde počinju alternativna, a gde završavaju znanja prihvaćena u „opštoj javnosti“. Takođe, znanja nisu statična već evoluiraju, katkad prisajedinjenjem onog što su bila alternativna znanja, generišući istovremeno nove epistemičke alternative). Gramatika feminističkog predstavljanja ne može se razdvojiti od kategorije pojedinca, koja se ospoljava kao neutralna (ne)kategorija. Ona je takođe neraskidivo vezana za one obeležene entitete – pre svega pol, ali i klasu i „rasu“ – čija je naglašena obeležnost ključna za prikrivanje selektivnosti koja je upisana u tobožnju

neutralnost kategorije pojedinca. Utoliko feminističko htenje (ja hoću) i mogućnost (ja mogu), kao i ono što bi moglo ući u sferu esteziologije (ja iskušavam) (Bourke 2008: 420), treba posmatrati kao na različitim nivoima posredovano sistemski sprovedenim i sistematično uređenim normama.

Ovde nije reč samo o političkom ograničenju slobodne volje (hoću) koja se pretvara u političku slobodu (hoću jer mogu), slobodu da se hoće ono što je dozvoljeno hteti – ili Monteskjeovim (Montesquieu) rečima, da se može činiti ono što se sme hteti, a da se ne bude prinuđen činiti ono što se ne sme hteti (Monteskje 2011: knj. XI). Feministička gramatika predstavljanja političke slobode u sebi takođe sadržava slojeve dozvoljenog i umesnog političkog govora i načina na koji se misli sprega političkog i polnog. Kada se, primera radi, u engleskom parlamentu, onom koji prema Monteskjeu ima za svoj neposredan cilj političku slobodu, o ženama govorilo, rasprave su počinjale izvinjavanjem, snebivanjem ili golicavim šegačenjem (v. Mort 1987: 87-88; House of Commons 1871). Na to očitno nije uticala ni činjenica da je tokom najvećeg dela XIX veka na tronu Ujedinjenog Kraljevstva bila žena, i što su se Englezi na to navikli „kao na nešto što im se ne čini ni najmanje neprirodnim“ (Mil 1995: 71). Međutim, u konjunktivi političkog, polnog i „prirodnog“, posebno u kontekstu gramatike predstavljanja, nema pravolinijskih i jednosmislenih rešenja. Iako su rane feministkinje uz princip predstavljanja imovine posebno isticale pravo žene da bude suveren, kao dokaz da ženski pol nije ograničenje za najviše političke privilegije, te to ne može biti ni za one niže (Tejlor Mil 1995: 45; Taylor 1867: 24; Fawcett 1871: 115), sama kraljica Viktorija ogorčeno se suprotstavljala ženskim pravima.⁹⁴ Utoliko je jedini način da se pozicija pojedinke ukrsti s pozicijom suverenke, a

⁹⁴ Silina kojom se Viktorija protivila pravu glasa žena zaista se teško može objasniti. U svojim pismima ona je često izražavala sumnju u odnosu na kapacitete pola kojem je pripadala. U jednom takvom pismu iz 1852. godine, ona tvrdi da je svakoga dana sve uverenija da „*mi žene*, ako treba da budemo *dobre* žene, ženstvene (*feminine*) i mile i posvećene domu (*domestic*), nismo *stvorene za vladavinu*“ (nav. u Rappaport 2003: 426). Svoje nepoverenje prema *feeble sex* (slabi pol) posebno je izražavala prema ženama koje su bile spremne da ga se odreknu (*unsex*). U biografskom tekstu o dugovečnoj kraljici iz 1921. godine, navode se njene sledeće reči: „Kraljica izuzetno želi da pridobije sve koji mogu da govore ili pišu da bi se time uključili u zaustavljanje ove sulude, opasne gluposti koja se naziva 'Ženskim Pravima', uz sve užase koji je prate, a kojima je njen [kraljičin] siroti, slabi pol sklon, zaboravljajući sasvim na ženstveno osećanje i doličnost. Damu bi *trebalo dobro izbičevati*. Ovo je tema koja je Kraljicu toliko razbesenela da se ona uopšte ne može uzdržati. Bog je muškarce i žene stvorio različitima – neka onda i ostanu gde im je mesto. Tenison je u 'Princezi' napisao nekoliko lepih stihova o razlici između muškaraca i žena. Žena bi postala najmrskije, najbezdušnije i najodvratnije od svih ljudskih bića ako bi dozvolila da bude lišena svog pola (*unsex*); a šta bi se tada dogodilo sa zaštitom koja je muškarcu namenjena da je pruži slabijem polu?“ (nav. u Strachey 1949: 287-288).

da se priroda pola u tom procesu ne potre već potcrta, bio onaj koji je, suprotno Viktorijinom vlastitom iskazu, insistirao na drugačijoj interpretaciji polnosti i politike, kao kada Milisent Foset tvrdi da „žene imaju poseban razlog da joj budu zahvalne pošto je ona pokazala, kako nijedna druga žena ne bi mogla, koliko je apsurdan iskaz da političke dužnosti ženu lišavaju njenog pola (*unsex*)“ (Fawcett 1889: 52).

Borba za osvajanje prava glasa utoliko zahteva da se u obzir uzmu brojni činioци koji proizvode političke dimenzije života u zajednici. U tekstu koji se bavi odnosom građanskog statusa (*citizenship*) i žena u savremenom svetu, Nira Juval-Dejvis (Nira Yuval-Davis) kritikuje jednu od polaznih definicija građanstva kao punog članstva u zajednici (*citizenship is a status bestowed on those who are full members of a community* [Marshall 2009: 149]),⁹⁵ koje obuhvata građanska, politička i socijalna prava i dužnosti (Yuval-Davis 1991: 59). Razmatrajući poziciju žena, Juval-Dejvis tvrdi da one nisu tek naprosto naknadno uključene u Maršalov evolucioni model: njihova isključenost se, naprotiv, mora razumeti kao suštinska za način na koji je konstruisano muško pravo na puno zvanje (*entitlement*) članom zajednice. Pozivajući se na Ursulu Fogel (Ursula Vogel), Nira Juval-Dejvis ukazuje na to da se „građanski status dodeljivao ne pojedincu kao takvom, već muškarcima koji se pojavljuju u kapacitetu članova i predstavnika porodice (odnosno, grupe ne-građana)“ (Isto: 65). Prema tome, osvajanje prava glasa ne treba razumeti kao puko sticanje prava na bivanje punopravnim članom zajednice, već kao višeslojni proces prilagođavanja regulativnom idealu, te pregovaranja s normama koje određuju značenje i članstva, i punoće, i zajednice.

Ti procesi prilagođavanja i pregovaranja nisu bili isključivo političke prirode, ako bi se pod time mislilo na usko određenje politike – na razvoj same institucije glasanja i ekspanzije broja mesta i svojstava predstavnika u parlamentu. Oni takođe ne mogu biti

⁹⁵ Zanimljivo je pomenuti da u ovom tekstu napisanom 1950. godine, koji se i danas uzima kao kamen temeljac teorije o građanstvu/državljanstvu, T. H. Maršal (T. H. Marshall) na sledeći način određuje prava: *građanska prava* obuhvataju slobodu osobe, slobodu govora, mišljenja i veroispovesti, pravo na posedovanje imovine i zaključivanje validnih ugovora, kao i pravo na pravdu. Prema Maršalu, građanska prava su ustanovljena *pre* Velikog reformskog zakona 1832. godine što, dakle, u potpunosti isključuje žene iz ove sfere građanstva. *Politička prava* se, sa svoje strane, odnose na pravo učešća u sprovođenju političke moći i njihovo proširenje predstavlja jednu od ključnih odlika XIX veka, „iako načelo univerzalnog političkog građanstva nije prepoznato do 1918. godine“ (Isto: 148-149). Odista, 1918. godine je dodeljeno opšte muško pravo glasa i ograničeno pravo glasa za žene, koje će biti prošireno tek 1928. godine, što tek omogućava govor o univerzalnopolitičkom građanstvu. Ovaj tip „previđanja“ i zanemarivanja druge polovine najvećeg broja ni danas nije iščezao, o čemu svedoči potreba da se građanstvo ne misli isključivo kao socijalna nego i kao rodno određena (*gendered*) kategorija (v. npr. Pateman 2011; Lister 1997).

svedeni ni na sferu tržišne privrede i antagonizme koje je generisao klasni sistem, iako su s tim duboko povezani posredstvom koncepcije pojedinca i filantropske politike. Najzad, s obzirom na dubinske promene pravnog okvira koje su se odigrale krajem XIX veka ukidanjem koverture, ovi se procesi ne mogu redukovati ni na formalno-pravne okolnosti. Samo sve te dimenzije uzete zajedno, uz insistiranje na normama domaćinstva i konstrukciji polnosti – modusu kroz koji je normativni sistem privatnog i javnog proizvodio, perpetuirao i potvrđivao značenja ženskosti (žensku vrstu naspram muškoj vrsti) – mogu, bar donekle, objasniti procesualni karakter osvajanja prava glasa.

Konačno, neophodno je u izvesnom smislu izmestiti proces osvajanja prava glasa iz liberalnog konteksta, čime bi se sprečilo potpuno poistovećenje feminizma prvog talasa s liberalnim feminizmom. Iako je XIX vek stoleće liberalne države, liberalizam nije jedini i isključivi činilac posredstvom kojeg treba tumačiti ženske zahteve za zvanjem pojedinca, na način na koji se čini da to, recimo, radi En Filips (Anne Phillips) kada kaže:

U dugoj i nemilosrdnoj borbi za reforme, žene su ustrajno tvrdile da su i one pojedinci, da i one žele imati ono intimno pravo odlučivanja o vlastitoj osobi, imetku i djeci, i da žele da se njihov pristanak uvažava u procesu javnog dogovaranja. Liberalizam je odredio uvjete pod kojima su žene morale iznijeti svoje zahtjeve, i one su se koristile njegovim vlastitim tradicijama kako bi pojam voljnog pristanka bio proširen i na žene. (Phillips 2001: 33)

Iako je liberalni kontekst svakako najmoćniji u vreme kada se javlja gramatika feminističkog predstavljanja, i premda je pojedinac figura oko koje gravitiraju zahtevi žena, tvrdim da tradicije liberalizma nisu jedine koje ih uobličuju. U knjizi *Becoming a Feminist*, Oliv Benks određuje tri „lica“ feminizma XIX veka. Ona govori o feminizmu koji se zalaže za jednaka prava muškaraca i žena čiji su koreni u prosvetiteljskoj tradiciji, a koji svoje teorijsko utemeljenje nalazi u Milovoj *Potčinjenosti žena*. Drugo lice feminizma je ono koje svoje izvore ima u evangeličkom pokretu, koje podstiče svest o neophodnosti priznanja specifičnih ženskih svojstava zbog njihove potencijalne blagotvornosti za javnu sferu (preteča feminizma razlike). Konačno, treće lice feminizma potiče iz ovenovske tradicije koja će se krajem veka preobraziti u manje radikalni socijalizam i zalaganje za državu blagostanja (Banks 1986: 7). Benks sasvim s pravom govori o licima (što u izvesnom smislu navodi na pomisao o licemerju, janusovskom licu ili *volte face*

feminizma), a ne o međusobno isključivim tipovima feminizma.⁹⁶ Nije ovde reč samo o tome da rane engleske feministkinje nisu imale teorijski okvir unutar kojeg su se kretale ili precizan politički program – što one odista i nisu imale, bar do pojave WSPU (Women's Social and Political Union) 1903. godine. *Polazišta* žena iz različitih organizacija koje su se borile za pravo glasa nisu bila radikalno drugačija. Neslaganja koja su među njima postojala nisu se odnosila na cilj već na sredstva – što se, pre svega, ponovo odnosilo na prvu deceniju XX veka, kada dolazi do značajnog sukoba između onih koje se zalažu za nastavak mirne feminističke tradicije zagovaranja i onih koje se opredeljuju za militante strategije. (Treba pomenuti i to da su se strane u ovom sporu takođe menjale taktički. Iako je reformistička struja, predvođena Milisent Foset, dugo bila bliska Liberalnoj stranci, od 1912. godine ona svoju podršku poklanja Laburistima. Militantne sifražetkinje su pak uskratile raniju podršku Liberalima podržavajući Laburiste, da bi se konačno odrekle podrške bilo kojoj političkoj struji koja nije izričito podržavala žensko pravo glasa [Pugh 2001]. One su time zapravo u potpunosti ostale verne ranom feminističkom načelu, kako ga još 1870. godine formulisao *Women's Suffrage Journal*: „Molile bismo žene da ne obraćaju pažnju na političke stranke i da svoj glas podare muškarcu koji favorizuje pravdu za žene, kakva god da su inače njegova politička uverenja“ [nav. u Levine 1987: 70]).

Pokret žena za ukidanje Dekreta o zaraznim bolestima koji je proizveo najrezonantnije antagonizme u ženskom pokretu XIX veka, pošto se percipirao kao nešto što potencijalno ugrožava dostojnost poštovanja ženskog cilja, bio je u inherentnoj vezi s klasičnim liberalizmom. Argumenti na koje se on oslanjao isticali su da su zakoni neravnomerni, da je moć države prevelika, da se ignorišu građanske slobode, da se nevinim ženama preti utamničenjem, da država nema pravo da se upliće u privatnu sferu, itd. (v. Mill 1871). Džozefina Batler koja je stajala na čelu ovog pokreta, tvrdila je da je „kampanja za opozivanje zakona bila namenjena odbrani prava građana, a ne prava žena“ (nav. u Goldman 2004: 141). Pa ipak, upravo je Batler, koristeći se *i* klasično liberalnim

⁹⁶ Lidija Beker se i ovde pokazuje kao najmerodavnije ime za objašnjenje ovog naizgled paradoksalnog fenomena. Kao najpožrtvovanija Milova sledbenica, Beker izriče tipičan stav u duhu liberalizma, kada kaže da je „druga pogrešna pretpostavka ta da priznanje jednakosti pred zakonom implicira da zakon treba da obezbedi jednakost uslova među muškarcima, ili među muškarcima i ženama. Ali jednakost za koju se mi zalažemo ne vodi tom zaključku. Reč je o jednakosti koja bi se pravično mogla zahtevati za one koji su se upustili u trku života. Dužnost je sudije u utrci da ustanovi da li su svi takmičari pošli od jednakih osnova. Njegova dužnost nije da omogući da svi oni stignu na cilj u jednakom redu“ (Becker 1874: 225). S druge strane, Lidija Beker se istrajno i istovremeno obraćala državi kao istinskom staratelju nad ženama.

argumentima, u javnosti onoga vremena proizvela „najfeminističkije“ zahteve, obrušavajući se na sve sisteme koji su zloupotrebljavali moć muškaraca nauštrb žena, najsnažnije ističući sestrinstvo među ženama (v. Zaharijević 2010).

Prema tome, između engleskog feminizma prvog talasa i liberalizma, kao političkog programa i/ili teorijskog okvira, ne može se ustanoviti neka sasvim nedvosmislena veza. Na tragu Filipe Livajn, tvrdila bih da se ključna razlika među engleskim feministkinjama XIX veka nalazi u tome koliko su široko definisano pravo glasa bile spremne da traže (v. Levine 1987: 63), a ne u istrajnoj odbrani jednakosti polova (koje bi impliciralo umanjivanje značaja razlike među polovima) ili u zahtevu da uloga države bude izjednačena s ulogom noćnog čuvara (suprotno ulozi staratelja). Livajn tvrdi da su mnogi istoričari odsustvo radikalizma u ženskom pokretu tumačili kao svedočanstvo o njegovoj prožetosti liberalnim etosom. No, umesto toga, ona naglašava da su „žene sa sigurnom pozadinom, u društvu koje još nije propovedalo demokratiju i u kojem su učinci socijalizma uglavnom bili marginalni, boreći se za pravo glasa u čijem su središtu bile dostojnost poštovanja i odgovornost, teško mogle da imaju taktičkog uspeha ukoliko bi se previše udaljavale od postojećih uslova“ (Isto: 70). Upravo stoga u iskazu – „Postoji ili bi bar trebalo da postoji samo jedan zakon za muškarce i žene; i taj će 'kodeks' biti, verujemo, veliko moralno delo našeg doba. Jedna savest, jedno obrazovanje, jedna vrlina, jedna sloboda, i jedno građanstvo za muškarce i žene“ (L. S. 1874: 209) – koji bi se mogao tumačiti kao samo ostvarenje regulativnog ideala (jer više ne prepoznaje pojedince i pojedinke, već govori o odista najvećem broju, o svim pojedincima), ne treba videti sveprožimajući liberalizam svojstven emancipaciji žena. Ključna reč u ovom i nebrojenim drugim iskazima, jeste „moralnost“, ona potporna ili instrumentalna moralnost, moralnost za druge koja žene čini na poseban način pozvanima da zahtevaju pravo na zvanje pojedincem. „Žene treba da shvate, a neke već jesu, da je pokret koji se sad prelijeva civilizovanim svetom poput talasa, *nije stvar individualnih prava, već ispunjenja široko definisane dužnosti koju svaka žena duguje potlačenima u ljudskom rodu, kog god pola i starosne dobi oni bili*“ (Anon. 1875: para. 7, kurziv A. Z.).

Gramatika feminističkog predstavljanja organizovana je stoga oko četiri tačke. U njenom središtu se nalazio pojedinac, pošto se proces ekstenzije prava glasa odnosio na mogućnost širenja tog prostora, o čemu je posebno svedočila socijalizacija u dužnosti

pojedince 1867. i 1884. godine. Zahtev za priznanjem prava na zvanje pojedincem je zbog toga, ali i zbog reformskog potencijala filantropske politike, bio snažno klasno uobličen. Uprkos sporadičnom pozivanju na građanska pre no na ženska prava, i uprkos trajnoj optužbi da su *unsexed*, žene koje su se borile za emancipaciju su naglašavale svoju ženskost, govoreći kao žene (a ne kao građani) o ženama (koje bi, kao žene, trebalo da postanu građanke). Konačno, da bi žene mogle da zahtevaju zvanje pojedinke, proces transformacije političkog je već morao biti okončan. Prostor unutar kojeg su žene za sebe tražile status pojedinke, unutar kojeg su pomerale granice svoga pola kao barijere koja ih je činila (još)-ne-pojedincima, bio je sistem privatnog i javnog.

„Zašto bi žene želele slobodu?“, pita se 1890. godine Florens Fenwick Miler (Florence Fenwick Miller), i odgovara: „jer među njima ima mnogo moralne snage, mnogo inteligencije, mnogo javnog duha koji bi od njih valjalo tražiti da ga sprovedu u delo za dobro naše zajedničke zemlje, za dobro čovečanstva“ (nav. u Levine 1987: 62). Dakle, čak i uprkos ukidanju koverture (1870, 1882), odnosno formalnom sticanju prava na privatnost – *sticanju prava na zvanje pojedincem* – žene su odabrale da govore iz suštinski ograničene pozicije superiorne moralnosti, moralnosti koja se proglašavala superiornom upravo zato što je ženska. Na taj način, govoreći iz pozicije žene-ka-pojedince, (klasno i polno) moralno superiornog pojedinca-za-druge, rane feministkinje su podstakle unutrašnji preobražaj sistema privatnog i javnog, te dinamične i elastične strukture prilagodljive zahtevima stalne ekspanzije slobode, protoka kapitala i širenja znanja. Na taj je način engleski feminizam u sebi zadržao duboki trag „ženske politike“, kako ju je definisala Sara Stikni Elis, čime je – uprkos svojoj istrajnoj borbi protiv normi – očuvao ključnu distinkciju na kojoj je počivala konstrukcija polnosti u XIX veku: distinkciju između dinamičnog/procesa/usavršivosti i statičnog/stanja/savršenosti.

Epilog: reformski zakoni u XX veku

Četvrtim reformskim zakonom (Representation of the People Act, 1918) predstavljeni narod je prvi put u istoriji Ujedinjenog Kraljevstva bio podeljen na *dva* dela. Subjekt prvog člana tog zakona bio je *men*, što se ovog puta nedvosmisleno odnosilo na muškarce. Takođe, ovim se zakonom prvi put u istoriji Ujedinjenog Kraljevstva uvodi *univerzalno* pravo glasa. Svi punoletni muškarci koji su stanovali u okvirima izborne

jedinice, ili su u njoj uzimali u zakup prostor za rad, stekli su pravo glasa. Ta univerzalnost bila je, naravno, samo delimična, jer je počivala na premisi o *adult suffrage*. Svi muškarci kojima je dodeljeno pravo glasa smatrali su se odraslim osobama ukoliko su imali više od 21 godinu (Rep. People Act 1918).

Četvrti član Zakona čiji su subjekt žene (*women*) naizgled je revolucionaran, jer predstavlja dovršenje višedecenijske borbe za taj pravno-performativni gest kojim se u politički život uvode *građanke*. Ovde je odista reč o prividu revolucionarnosti, pošto je u prvom stavu četvrtog člana uvedeno ključno ograničenje, izvedeno iz načina na koji su žene bile pozicionirane u sistemu privatnog i javnog. Žene su, naime, građanke pod pretpostavkom da su navršile 30 godina (što se navodi pre uslova da nisu u krivičnom postupku), da su udate za muškarca s pravom glasa ili da su glave domaćinstva ili da su apsolventkinje na univerzitetu (i da imaju preko 30 godina). Ostave li se čak i sva navedena ograničenja po strani, ograničenja koja sama po sebi nisu u potpunom neskladu s ranijim zahtevima za emancipaciju, u ovom zakonskom rešenju ostaju dva problema. Prvi se odnosi na frazu „as if she were a man“ („kao da je muškarac“) koja prati svako samostalno pominjanje žene u tekstu zakona; drugi pak na istovremeno ukidanje mogućnosti da se žena predstavi „kao da je muškarac“ na temelju procene njenog uzrasta podobnog za punoletstvo. Iako su ovim zakonom u potpunosti distancirane od stranaca, idiota, ludaka (ako nisu u lucidnom intervalu), i imbecila koji nisu *compos mentis* (v. Fraser 1918), žene nisu, uprkos tumačenju, sasvim distancirane i od kategorije maloletnog lica (*infant*), budući da je njihovo punoletstvo zakonom proglašeno kao prirodno odgođeno.

Kasnije iste godine, žene su dobile i pravo da se kandiduju za poslanike parlamenta. Kristabel Pankhrst, verovatno najvidljivija sifražetkinja ranog XX veka, uprkos svom vehementnom patriotizmu tokom Prvog svetskog rata, nije uspela da dobije dovoljno glasova za kandidaturu. Umesto nje, prva žena koja je izabrana za članicu parlamenta bila je grofica Konstans Markievic (Constance Markevicz), kontroverzna socijalistkinja, sifražetkinja i nacionalistkinja, ispred irske republikanske stranke Sinn Fien. Ni Markievic, međutim, nije uspela da zauzme tu poziciju, jer je u vreme izbora bila utamničena u zatvoru Holovej (Phillips 2003: 307). Prva žena koja je odista iskoristila aktivno biračko pravo u Donjem domu Parlamenta, bila je vikontesa Nensi Astor (Nancy Astor), Amerikanka

poreklom, supruga člana Gornjeg doma, bez ikakvog dodira sa sifražetskom pokretom, i vatrena zagovornica umerenjaštva i povratka „starim vrednostima“ (Isto).

Godinu dana kasnije, u decembru 1919., donesen je još jedan iznimno važan zakon. Reč je o Zakonu kojim se uklanjaju polne diskvalifikacije (Sex Disqualification [Removal] Act). Taj zakon govori o osobama i ženama, konačno i formalno određujući žene *kao pol*, koje će prestati da se tretiraju kao pol jer su slovom zakona sada definisane kao žene koje su „kao muškarci“ (*as if they were men*). Subjekt prvog člana ovog zakona je osoba (*person*), koju pol ili činjenica braka neće diskvalifikovati u obavljanju bilo koje *javne* funkcije, zauzimanju položaja u civilnoj službi, u sudstvu, građanskom pozivu ili profesiji. Ta osoba ovim zakonom postaje osposobljena i da postane član/ica porote (Disqualification 1919). U drugom i trećem članu, pol ove osobe koji treba da bude uklonjen kao diskvalifikacija, postaje belodan. Izriče se, naime, da *žene* ne mogu biti sprečene da postanu pravne zastupnice na sudu i da im se ne može zabraniti da zauzmu položaj na univerzitetu. Kuriozitet ovog zakona koji ženu pokušava da pretvori u pojedinca jeste da je donesen u istom danu kada i Zakon kojim se uvode dalje mere za uništenje pacova i miševa.

Iako im je 1918. godine priznato pravo na zvanje građanina, žene Ujedinjenog Kraljevstva morale su da sačekaju još jednu deceniju da bi s muškarcima bile zbilja izjednačene u pravu na punoletni tretman. Peti reformski zakon iz 1928. godine, nekad nazivan i *Equal Franchise Act*, prvi je reformski zakon kojim se ukida virtuelno predstavljanje. Tek njime je konačno potvrđeno polazište filozofskih radikala s početka XIX veka, prema kojem svako ko je u stanju da se stara o sopstvenim interesima, a svako je najbolji poznavalac vlastitih interesa, ima pravo da te interese i predstavlja.

Ostaje pitanje – pitanje koje je relevantno i za nas danas – šta je dobijeno upravo ovom vrstom borbe za emancipaciju? Odmah treba naglasiti da se ovim nipošto ne želi reći da bi bilo bolje da žene nisu postale građanke. Ono što se tim pitanjem pokreće jeste adekvatnost uklapanja žena u uske i konkretnim sadržajem ispunjene okvire kategorije pojedinca. Pojava politika identiteta, karakteristična za drugu polovinu XX veka, na intrinzičan način potvrđuje da su žene kao pol, ali i mnogi drugi obeleženi entiteti nastali u XIX veku, zahtevali *identitesko proširenje* ove samo naizgled neutralne, univerzalno primenjive i impersonalne kategorije.

Možemo se stoga zapitati kako bi izgledao svet građana i građanki koji nije ponikao iz modifikovanja i prilagođavanja sistema privatnog i javnog, već iz njegovog temeljnog poništenja – poništenja koje je mogao sprovesti odista *najveći broj*. U tom duhu valjalo bi promišljati i pređenu putanju od pojedinaca, preko građana, do ljudi, zahvaćenu proširenjem prava na zvanje pojedincem na apstraktnu instancu ljudskosti. U tekstu o paradoksima ljudskih prava Kostas Duzinas (Costas Douzinas) otuda kaže:

Uloga zahteva za sticanjem prava pre se može videti kao osnaživanje *statusa quo* no kao izazov koji mu se upućuje. Prvo, time se prihvata ustanovljena moć i način njene distribucije. Politički zahtev se preobražava u traženje pristupa zakonu. Uloga zakona je transformisanje društvenih i političkih napetosti u skup rešivih problema koji se regulišu pravilima i prepuštaju stručnjacima. U svakodnevnoj rutini, prava imaju ulogu oruđa za izražavanje i promovisanje ustanovljenih političkih aranžmana i socioekonomskih raspodela. Osoba koja tvrdi da polaže pravo na pravo je suprotnost disidentima i revolucionarima, čiji je zadatak da promene sveukupni izgled zakona. (Duzinas 2009: 93-94)

Stvarne i izmišljene žene

Temelj pluralne diferenciranosti nije pak ni *čovjek kao takav*; ni *muškarac kao takav*, ni *žena kao takva*, ni androgin, ni bogočovjek, ni bogožena; naprotiv, taj temelj valja potražiti isključivo u zbiljskim ženama i zbiljskim muškarcima, koji žive zbiljske živote u višestrukoj i mnogostrukoj povezanosti, isprepletenosti i suprotstavljenosti, unutar i preko spolnih, rodnih i svih drugih granica i razlika, i koji sve to žive unutar zatečenih i iznova (u ovom ili onom obliku) uspostavljanih neravnoteža moći. A te se neravnoteže ne mogu dovesti u pitanje – još manje se one mogu zbiljski ukidati – ukoliko se ne izađe iz začarana kruga svih mogućih ontologizama i gnoseologizama, bili oni maskulinocentrični ili, naprotiv, određeni htijenjem da se ukine baštinjeni patrijarhalan karakter metafizike a da se pritom ne preispitaju i sami korijeni metafizike. (Veljak 2010: 38-39)

Iako je u zaključcima uobičajeno sumarno osvrtanje na ono što je ranije rečeno, svrha ovog dela teksta nije da zatvori, već da, naprotiv, pitanja koja se u njemu pokreću ostavi otvorenima. Razlog tome nije pokušaj da se „detektivski roman“, kako je filozofski tekst opisao Žil Delez, učini žanrovski nepopularnim jer čitatelje do kraja ostavlja u nedoumici o identitetu ubice. Tome takođe nije razlog ni odsustvo znanja s kojim se u proces pisanja ušlo, na samom kraju tog procesa. Ovaj završni deo teksta ne treba razumeti kao zaključak u standardnom smislu te reči, već kao podsticaj na zamišljanje drugačijeg sveta u kojem će izostati pristanak na implicitno ili eksplicitno hijerarhizovanje ljudskosti.

Njega će oblikovati tri priče o stvarnim ženama. Reč „stvarno“ se ovde naglašava da bi se doveli u pitanje normativni postavi na kojima se grade zahtevi u ime pola, klase i drugih kategorija koje u XX veku počinju da funkcionišu kao identiteti. Izbor tih triju priča koje govore o stvarnosti ne treba da sugeriše da druge priče o kojima je do sada bilo reči nisu bile jednako stvarne. Naprotiv, insistiranje na stvarnom i izmišljenom treba u prvi plan da istakne relativno kontingentan karakter same stvarnosti u ime koje govorimo, za koju se zalažemo, koju mislimo kao zaključenu. Samo na taj način se ovaj tekst, čija se radnja odvija u engleskom XIX veku, može razumeti kao relevantan za nas danas.

Prva priča govori o Edit Lančester (Edith Lanchester), koja je rođena 1871. godine kao kćer imućnog arhitekta. Edit Lančester je stekla diplomu Londonskog univerziteta. Posle kratkog radnog iskustva učiteljice – otpuštena je zbog „naprednih shvatanja“ – radila je kao službenica. Bila je feministkinja, socijalistkinja s prilično zapaženim angažmanom u Socijaldemokratskoj federaciji (SDF) i bliska prijateljica Eleanore Marks (Eleanor Marx), kćerke Karla Marksa. Oštro se protivila braku u doba kada je „slobodna ljubav“ tek postala tema u viktorijanskoj Engleskoj. U svojoj dvadeset i četvrtoj godini, Edit počinje da živi u otvorenoj vezi s Džejmсом Salivenom (James Sullivan), nižim službenikom koji je radio pri železnici i članom SDF-a. Kada je njena porodica saznala za to, konsultovali su doktora Džordža Blandforda (George Blandford), specijalistu za mentalne bolesti, koji je trebalo da dokaže da je Edit „luda“. Njen otac je procenio da je „preškolovanost“ uzrok njene bolesti, a prema doktoru, njena se „ludost“ manifestovala u očiglednom pristanku na „društveno samoubistvo“, budući da je, kako iznosi Blandford u *British Medical Journal* (!), izabrala „da živi u nezakonitom odnosu s muškarcem čiji je društveni status daleko niži od njenog“. Njenu ludost potvrdila je dodatna činjenica – pored izbora seksualnih odnosa izvan braka i klasne zbrke koju je sebi dopustila – da je odbijala brak zbog nemoralnosti te institucije i zbog izričite želje da ostane nezavisna. „Ona pokazuje monomaniju po pitanju braka, i verujem da joj je mozak pomeren susretima sa socijalistima i njihovim spisima, te da stoga uopšte nije u stanju da se stara o sebi“ (izjava doktora Blandforda, Anon. 1895). Otac i braća će je usled toga silom odvesti u privatni sanatorijum u Rohamptonu. Njen partner se tada poziva na *habeas corpus*, javnost biva obaveštena o slučaju brojnim napisima u štampi, a u njenu odbranu staje i snažna organizacija Liga za legitimaciju, koja se bori za jednaka prava nezakonito rođene dece i za slobodnu ljubav. Tri dana kasnije, na osnovu uvida dvojice stručnjaka (tzv. *Commissioners of Lunacy*), utvrđeno je da je Edit zdrava, premda budalasta. Puštena je iz sanatorijuma sledećeg dana. Do kraja svog života ostala je u slobodnom odnosu sa Salivenom, a oca i braću više nikada nije videla.

Njeni partijski saveznici nisu je otvoreno podržali: vođa Federacije, Hindman, osudio je njen postupak zbog toga što bi poistovećivanje socijalizma i slobodne ljubavi vodilo otuđenju radničkih klasa. Feministkinje je takođe nije podržavale. Iz časopisa *Women's Signal* o ovom slučaju ostaje sledeće svedočanstvo: „Sasvim je prirodno da takva odluka izazove veliku uznemirenost njenih roditelja koji... su dovoljno stari da bi znali kroz

kakvo će užasno žrtvovanje njihova kćer prolaziti čitavog života zbog sopstvenog vladanja“ (Bland 2002: 159-161).

Edit Lančester, zaboravljena stvarna žena, figura je koja reprezentuje neposrednu pobunu protiv regulativnog ideala. Feministička i regularna štampa poistovećivala je s novim, zazornim tipom ženskosti, onim koji je u knjizi *The Woman Who Did* (*Žena koja se usudila*) opisao Grant Alen (Grant Allen). Ta „Nova žena“ (*New Woman*) predstavlja neobičan, (za feministkinje) čak neželjen proizvod borbe za emancipaciju žena, potpuni opozit „uzvišenoj usedelici“ (*glorified spinster*), koja „zarađuje za život, živi časno, odeva se nenaočito... Na svetu nema osobe koja bi bila dostojnija poštovanja od žene koja sama krči put kroz život“ (nav. u Isto: 163). I premda se na prvi pogled teško može uočiti razlika između tih „novih“ („preškolovanih“) žena srednje klase i onih „starih“ žena srednje klase, koje je otkrio popis iz 1861. godine, kako je i za jedne i za druge karakteristična nezavisnost, razlika među njima postoji. Ta se razlika ogledala u količini i kvalitetu moralnosti koju su sopstvenom nezavisnošću reprezentovale.

Borba Edit Lančester protiv sistema privatnog i javnog ukrštala je u sebi tri ključne dimenzije: zanemarivanje klasne razlike, odustajanje od prilagođavanja konstrukciji sopstvenog pola, i redefinisanje značenja moralnosti sopstvenim izborom. Otuda se ta borba, iako jamačno proizlazi iz zalaganja za emancipaciju žena, ne može posmatrati kao neposredan učinak filantropske ženske politike koja je žensku *borbu* protiv sistema privatnog i javnog razumevala kao snažan moralni pritisak. Borba Edit Lančester, bila ona predstavnica novog tipa ženskosti ili ne, naprosto nije bila usaglasiva s opisom koji iznosi Frensis Pauer Kob, iste godine kada je donet treći reformski zakon:

Druge borbe vođene su između rivalskih rasa, rivalskih klasa, rivalskih sektii; no, ovde imamo samo strpljiv, uporan poziv koje kćeri upućuju očevima, sestre braći i supruge muževima, žena koje su šarm društva muškarcima koji ih nazivaju prijateljicama... Ove borkinje nemaju ni topove ni bajonete. One čak ne mogu ni da slome gvozdeno kolje, poput stanovništva Londona kada im se uskrate prava koja zahtevaju; ili da prete dinamitom i petrolejom poput Nihilista ili Fenijaca. One nemaju ni najmanjeg političkog uticaja na raspolaganju kojim bi prinudili svoje suparnike. Nikada nije bilo tako *čistog i prostog Moralnog Pritiska...* (Cobbe 1884: xvii, kurziv A. Z.)

Nema sumnje da se ovde mora uzeti u obzir i takozvana smena generacija. Edit Lančester je proizvod kraja XIX veka, proizvod nepodnošljive napetosti između alternativnih i normativno prihvaćenih istina. Otud ne treba da začudi što je stara emancipatorska ženska politika – koja je, doduše, svoj nastavak imala u dominantnoj sifražetskoj politici kakvu su formulisale Emelin i Kristabel Pankhrst (v. Pugh 2001; Caine 1997; Phillips 2003; Walkowitz 1982: 89) – odvojena od *feminističke* politike. Kada je počeo da izlazi, časopis *Freewoman* se ogradio od postojeće politike ženske emancipacije, insistirajući na toj razlici upravo posredstvom upotrebe pojma „feministkinje“ (nasuprot izrazu sifražetkinje). „Feministkinje“ su se interesovale za seksualnost, „slobodnu ljubav“ i ekonomsku nezavisnost, predstavljajući ih kao ključna obeležja slobodnih žena (*free women*). Međutim, koliko god da su bile radikalne u svojim nastojanjima da liberalizuju prostor regulativnog ideala, „feministkinje“ su bile okrenute prevashodno ženama srednje klase. Da bi postala nezavisna, tvrdi se u časopisu *Freewoman* iz 1911. godine, žena sebi mora „da omogući pristup bogatstvu. *Ona mora da radi, da zarađuje novac*, da osvoji inicijative koje su obodrine muškarce da se prihvate velikog truda – a to su bogatstvo, moć, zvanja i čast u javnosti“ (nav. u Caine 1997: 145, kurziv A. Z.).

Knjiga *Žena i socijalizam* Augusta Babela (August Babel) završava se rečenicom koja nalikuje sloganu: „Socijalizmu pripada budućnost, to znači u prvom redu radniku i ženi“ (Babel 1913: 503). Odnosi radnika i žene su se tokom XIX veka pojavljivali u različitim varijacijama. Nekada se ta relacija ispoljavala u formi odnosa filantropskih misionarki prema muževima žena koje treba podučiti osnovama higijene; nekad u formi odnosa kultivisanih dama i radnih ljudi Engleske koji bez protivljenja puštaju da ih se vodi; nekad u formi socijalizovanih pojedinaca i njihovih žena za koje će poštovanja dostojna „porodična plata“ (*family wage*) biti dovoljna da bi im se priznala moć staranja o sebi samima; nekada, kao u slučaju supruge čartista 1839. godine, kao potentna, ali kratkotrajna zajednička borba protiv ravnodušnosti i svireposti elita.⁹⁷ Kako bilo da bilo, njihovo

⁹⁷ Uključenost žena u čartistički pokret bila je kratkog veka i suplementarnog karaktera. U svom obraćanju sunarodnicama, Ženski politički savez (Female Political Union of Newcastle-on-Tyne) 1839. godine sledećim rečima iskazuje svoje negodovanje: „Rečeno nam je da je delokrug žene njen dom, i da bi polje politike trebalo prepustiti muškarcima; mi to poričemo; priroda stvari to onemogućava, a ponašanje onih koji taj savet daju u neskladu je s načelima koja iznose. Zar nije istina da bi interesi naših očeva, muževa i braće trebalo da budu i naši? Ako su oni potlačeni i osiromašeni, zar mi ne učestvujemo u tom zlu? Ako je tako, zar ne bi trebalo da s prezirom gledamo na to kako im se nanosi nepravda?“ (nav. u Rowbotham 1990: 34-35). Međutim, ovaj snažni i rani protest nije premašivao polne granice sistema privatnog i javnog, jer su žene

temeljno razdvajanje u obeležene kategorije, u entitete *klase* (koja ispušta žene) i *pola* (koji ženama radničke klase dodeljuje sporednu ulogu), jeste razdvajanje od neutralne (ne)kategorije pojedinca, i ono je u osnovi *različitosti borbi* – proletherske i ženske – za osvajanje prava na zvanje pojedincem.

Ruska komunistkinja, Aleksandra Kolontaj (Alexandra Kollontai) tvrdila je da je „između emancipovane žene koja pripada inteligenciji i žene smoždene radom nažuljanih ruku postojao takav nepremostivi jaz, da se uopšte ne može govoriti o bilo čemu oko čega bi se one mogle složiti“ (nav. u Le Gates 1996: 259). Pitanje nezavisnosti i jednakosti, posebno propušteno kroz perspektivu prava glasa, imalo je potpuno drugačiji odjek među ženama različitih klasa. Izvesne mere poput pominjanog kontroverznog zaštitnog zakonodavstva (*protective legislation*), u prvi plan su stavile nepomirljive sukobe koji su proishodili iz složenog odnosa države, pojedinca, pola i reforme. One su, možda i više od bilo kog drugog pitanja, osvetlile položaj žena-radnika. No, umesto da sada otvorim tu veliku temu, osvrnuću se na drugu priču o „stvarnim“ ženama. Ona bi na najslikovitiji način trebalo da prikaže mesto žene-radnika, koje je, uprkos kasnijim pokušajima komunističkog feminizma, neprestano isklizavalo kako iz tipske pozicije proletera, tako i iz tipske pozicije žene.

Ta se priča odvija među fabričkim radnicama 1888. godine. U jednom savremenom tekstu, objavljenom u *Proleterian*-u, glasilu Komunističke partije Velike Britanije, štrajk radnica zaposlenih u fabrici Brajant & Mej (Bryant & May) označava se kao događaj čiju je važnost teško dovoljno naglasiti (Anon. 2008). Ta fabrika, specijalizovana za izradu šibica, izgrađena je u Istočnom Londonu 1861. godine. Iako su u njoj proizvođene i „bezbedne“ šibice (*safety matches*), kupci za njih nisu pokazivali veliko interesovanje zbog njihove cene, te je fabrika Brajant & Mej, uprkos svom neprikosnovenom prisustvu na tržištu, nastavila da proizvodi šibice koje su sadržavale beli fosfor, izazivač fosforne nekroze vilice od koje su masovno obolevale zaposlene u fabrikama šibica. U članku „White Slavery in London“ („Belo roblje u Londonu“), fabijanska socijalistkinja, Eni Besant (Annie Besant,

čartista zahtevale pravo glasa za svoje muževe, a ne i za sebe same. Zahtev za pravo glasa žena se uostalom ni u jednom trenutku nije našao na popisu zahteva inače radikalnog *People's Charter*. Otuda nekoliko godina kasnije, Herijet Tejlor Mil u svom eseju o pravu glasa tvrdi da progresivni čartisti, čije se borbe imaju u vidu kada se formulišu ciljevi ženske emancipacije, ipak ostaju nedosledni principu (univrezalno pravo glasa) jer se zalažu za „društvenu jednakost koju priznaju samo za sebe“ (Tejlor Mil 1995: 41)

koja će kasnije postati uvažena teozofkinja) opisuje stanje radnica, po pravilu veoma mladih devojaka, kao pristanak na bilo kakve uslove rada.

Jer koga je briga za sudbinu tog plaćenog belog roblja? Rođene u sirotinjskim izbama, nagnane da počnu da rade dok su još deca, niske jer su neuhranjene, potlačene jer su bespomoćne, odbačene čim postanu preiscrpljene od rada, koga je briga da li one umiru ili odlaze na ulicu, ako deoničari fabrike Brajant & Mej dobijaju svojih 23 procenta, i dok gospodin Teodor Brajant (Theodore Bryant) može da podiže statue? (Besant 1888: para. 6).

Brajant je, naime, iz divljenja prema najvećem od svih liberala odlučio da podigne statuu Vilijema Gledstona u dvorištu fabrike, oduzimajući u te svrhe nešto od ionako sramno niske plate zaposlenih žena (radnice su, vrativši se s velikodušnog jednonedeljnog i potpuno neželjenog odmora [*holiday*], kamenog Gledstona zasipale grudvama zemlje i blata).

Uslovi za rad u fabrici bili su izuzetno loši. Devojke su bile oštro novčano i fizički kažnjavane ukoliko bi razgovarale, odlazile u toalet, ako bi kasnile ili ako bi dozvolile da im šibice ispadnu iz ruke. Iako su imale dve pauze za obrok tokom svog dvanaestočasovnog radnog dana, morale su da obeduju u samoj fabrici, udišući tako fosforna isparenja čak i tokom obeda. Slaba provetrenost prostorija u kojima su radile i ručavale, obaveza da stoje tokom rada, i stalna izloženost otrovnom belom fosforu koji je izazivao rak kostiju (ali i opadanje kose, žutilo kože, ispadanje zuba), činila ih je konstantno ugroženima. Pošto je tekst Eni Besant objavljen, tri žene koje su joj se poverile o uslovima rada u fabrici, promptno su otpuštene. To ili, prema članku iz 1888. godine, arbitrarne novčane kazne, ili odbijanje poslušnosti jedne od devojaka da obavi nešto što joj je bilo naloženo, izazvalo je do tada nečuvenu reakciju: 1200 žena izašlo je iz fabrike, da bi im se nešto kasnije istoga dana pridružilo još 300 žena iz drugog odelja (Anon. 1888c). Štrajk „devojčica koje prave šibice“ (*matchgirls*), daleko manje poznat od priče o devojčici sa šibicama, trajao je tri sedmice, okončavši se nešto srećnije od jezive Andersonove „bajke“.

Radnice fabrike Brajant & Mej prve su u britanskoj istoriji postigle poboljšanje uslova rada njegovim planskim uskraćivanjem. Potpomognute fabijanskim socijalistima i Hindmanovim SDF-om, one su formirale štrajkački fond, budući da im na raspolaganju nije

bila ni ušteđevina, ni krediti, ni beneficije države blagostanja (Anon. 2008). Na njihovu stranu nisu stali sindikalisti, koji su bili gotovo jednodušni oko socijalizovane norme porodične plate i mesta koje žena treba da zauzima. Postojeći sindikati držali su da su spremnost žena da rade za niske plate i njihova načelna neobučenost u poslu, prepreka za osnaženje zahteva sindikalista, te je otuda sindikalizam, udružen sa zaštitnim zakonodavstvom, postao specifično proleterski oblik nebrige za žene-radnike (v. Pugh 2007: 67). Kada je pak reč o ženama koje su se borile za emancipaciju žena, ovaj štrajk je mnoge u pokretu prvi put podstakao da uopšte razmišljaju o stanju u kojem se nalaze žene-radnici. Milisent Foset, koja je bila jedna od deoničarki fabrike Brajant i Mej, tada je umesto žene koje su zahtevale višu platu, bolje uslove rada i adekvatne zdravstvene standarde, svoju podršku pružila njihovom poslodavcu (v. Caine 1997: 148).

Oliv Benks je jedna od retkih feminističkih istoričarki koja je decidno tvrdila da je uspon socijalizma u feminizmu vodio uništenju samog feminizma prvog talasa (Banks 1986: 96). Ona, naime, ukazuje na to da su feministkinje koje su pripadale različitim intelektualnim tradicijama u XIX veku bile u stanju da delaju zajedno zalažući se za zajednički cilj, a pojava socijalizma nije samo otežala definisanje ženskih ciljeva početkom XX veka, već je proizvela i njegovo unutrašnje urušavanje. Benks je eksplicitna: „Pad feminizma 'prvog talasa', prema tome, bar je delom posledica njegovog saveza sa socijalizmom. Razočarane ideološkom pozicijom feminizma XIX veka, socijalističke feministkinje nikada nisu bile u stanju da adekvatno usklade konkurentne rodne i klasne zahteve, te stoga nisu uspele da razviju sopstvenu ideologiju koja bi bila i socialistička i feministička“ (Isto: 105). Ostavi li se po strani njeno problematično poistovećivanje feminizma s ideologijom, ovde bih istakla „krivi spoj“ polnih/rodnih i klasnih zahteva koji Benks naglašava. Iako nema sumnje da se socijalistički feminizam, plod ranog XX veka, kolebao između zahteva pola i klase; između zahteva za pravom glasa i za pravom na hleb i ruže, ekonomsku snagu i dostojanstvo; između nezavisnosti i zaštite; između prava na seksualnost i prava na nacionalno priznanje značaja zaposlenih majki; konačno, između prava na rad, i prava na dostojanstveno plaćen rad i na dostojanstveno povlačenje iz rada; tvrdila bih da nije to kolebanje urušilo emancipatorski projekt, kako je osmišljen u XIX veku. Za to je u daleko većoj meri odgovorno saobražavanje normama sistema privatnog i javnog unutar kojeg je i došlo do strogog razdvajanja klase i pola, i nemogućnosti njihovog

ukrštanja u klasno obeleženim ženama (posebno u onima koje nisu mogle postati domaćice klasno socijalizovanih pojedinaca).

Sistem privatnog i javnog počivao je – i počiva – na unutrašnjem grananju razlika među entitetima i podtipovima tih entiteta. U sistemu privatnog i javnog utvrđen je entitet pojedinca, kao i drugi entiteti koji se javljaju kao (još)-ne-pojedinci. Izumevanje različitih kategorija (još)-ne-pojedinaca i njihovo diskurzivno uobličenje u entitete, uslov je mogućnosti neutralnosti pojedinca. U tom smislu, pojedinac i kategorije koje su iz njega isključene, postavši entiteti upravo na temelju te isključenosti, međusobno se podupiru. Proces neutralizovanja entiteta pojedinca paralelan je procesu potenciranja obeležja koje druge kategorije (ženu, radnika i crnca) pretvaraju u (polne, klasne i „rasne“) entitete. Njihovim postepenim raslojavanjem, pojedinac će prestati da se ospoljava kao entitet, postajući neutralno, neodređeno ne-mesto, mesto samog regulativnog ideala. To postaje moguće zato što su obeležene kategorije – pol, klasa, „rasa“ itd. – normativno proizvedene u neneutralne, precizno raspoređene entitete.

Međutim, upravo takvo uobličenje kategorija koje u XX veku postaju „identiteti“ ima presudnu ulogu u definisanju tipova isključenosti kao među sobom nesvodivo različitih. To potencijalno nedovršivo umnožavanje vrsta isključenosti ranije sam odredila kao strategiju samog sistema privatnog i javnog. Ono je svoj izraz našlo već u XIX veku u različitim pokretima koji na naizgled suštinski drugačijim osnovama prepoznaju svoju poziciju isključenosti iz neutralne i univerzalno primenjive kategorije pojedinca. Ovde se doista može upotrebiti metafora strategije, budući da je razjedinjenost glasova isključenih doprinela samo njihovom postepenom i delimičnom približavanju regulativnom idealu, a ne njegovoj temeljnoj promeni. Utoliko sâm razvoj dinamične i elastične strukture sistema privatnog i javnog omogućava da se kategorije žene, radnika i crnca kondenzuju u međusobno nezavisne entitete pola, klase i „rase“ među kojima nema takoreći nikakvog presecanja. I možda još važnije, umnožavanjem i unutrašnjim raslojavanjem tih vrednosno nižih entiteta – takvih jer uvek samo teže ostvarenju regulativnog ideala, nikada zbilja ne zauzimajući to mesto – pojedini podtipovi (poput žena-radnika) ostaju neobuhvaćeni tobože celovitim entitetskim određenjima (*ili pol ili klasa*).

Poslednja od tri priče takođe se vezuje za 1888. godinu, i za jednog imaginarnog, iako jamačno ne izmišljenog muškarca (ili ženu?), i njegove stvarne žrtve. Ta priča,

ispričana nebrojeno puta do sada, ovde bi trebalo da posluži kao primer unutrašnjih ograničenja ženske filantropske politike, ali i proleTERSke klasne politike. Krajem osamdesetih godina XIX veka, socijalisti su počeli da agituju među nesocijalizovanim predstavnicima residuuma Istočnog Londona, što se okončalo demonstracijama u novembru 1887. godine. Prva u nizu „krvavih nedelja“ (*Bloody Sunday*) ostaje upamćena po pokušaju radničkih klasa da osvoje Trafalgar skver, simboličnu klasnu granicu između zapadnog i istočnog Londona. Više hiljada ljudi koji su tog dana izašli na ulice, bili su neposredno podstaknuti britanskom politikom prema Irskoj i posledicama prve ekonomske recesije koja je označila konačan kraj dominacije principa *laissez-faire*. Demonstracije su bile ugušene, a tada nepoznati Džordž Bernard Šo (George Bernard Shaw) koji im je prisustvovao, godinu dana kasnije napisao sledeće:

Pre manje od godinu dana štampa na Vest Endu je doslovno tražila krv naroda. Pujdajući ser Čarlsa Vorena (Charles Warren, načelnik londonskog odseka Metropolitene policije) da zdrobi i zabrnji to đubre koje se usudilo da se požali što gladuje... ophodila se, ukratko, onako kako se imućna klasa (*propertied class*) uvek ophodi kada je radnici bace u pomamni strah drznuvši se da pokažu zube.

I dok smo mi, konvencionalne Socijaldemokrate, trošili vreme na obrazovanje, agitaciju i organizovanje, neki nezavisni genije uzeo je stvar u svoje ruke. (nav. u Lynch 2008: v)

Taj „nezavisni genije“ bio je Džek Trbosek. Zašto se Šo odlučio da nadene ovako uzvišeno ime nekom ko je, podozrevalo se, mogao pripadati i srednjoj klasi – pa čak i samoj kraljevskoj porodici – i ko je ubijao isključivo žene najnižeg društvenog položaja? Možda zbog toga što je „javnost“ bila prisiljena da postane svesna okolnosti i zahteva svojih Iraca, imigranata, siromašnih Jevreja istočnoevropskog porekla, anarhista, najlošije plaćenih radnika i radikalnih socijalista, tek posredstvom ubistava onih žena koje su javnosti bile najmanje važne (v. Walkowitz 1982: 545). Priča o Marti Tabram (Martha Tabram), Meri En Nikols (Mary Ann Nichols), Eni Čepmen (Annie Chapman), Liz Strajd (Liz Stride), Ketrin Edous i Meri Džejn Keli, priča je o osobama koje su, kao antiteza pojedincu, ostale izvan svih sukobljenih entiteta (*ni klasa ni pol*).

Ubistva Džeka Trboseka nisu se nadovezala samo na klasni sukob Istočnog i Zapadnog Londona; ona takođe predstavljaju paradoksalni vrhunac političke mobilizacije protiv zakona koji su nastojali da regulišu prostituciju. Samo tri godine pre pojave

tajanstvenog ubice opozvani su Dekreti o zaraznim bolestima i zabranjen je rad bordela, što je generisalo nastanak brojnih lokalnih *ad hoc* grupa muškaraca i žena koji su samoinicijativno nadzirali sprovođenje zakona, provaljujući u muzičke sale (*music halls*) i pozorišta, i javno denuncirajući sve oblike odstupanja od društvene čistote (*social purity*). Neposredne žrtve tog udara na vanbračnu i nereproduktivnu seksualnost bile su, dakako, prostitutke iz nižih klasa, upravo one žene koje su u borbi protiv dvostrukih aršina isprva proglašavane sestrama (v. Isto: 546).

Važno je takođe naglasiti kakva je u ovome bila uloga „opšte javnosti“. U svim svojim tekstovima o prostituciji poznog XIX veka, Džudit Volkovic posebno ističe značaj činjenice da se u to doba pojavljuju tabloidi (*popular press*). Džek u njima postaje „medijski heroj“, koji je donekle i izumljen samim novinskim napisima (velika je verovatnoća da je autorstvo mnoštva pisama koje je navodno slao redakcijama pripadalo samim novinarima), i fikcionalizovan kao čudovišni izdanak Poove (Poe) i Stivensonove (Stevenson) mašte. Međutim, pored misterije koja je tako namenski građena oko identiteta ovog nezavisnog genija, i borba za društvenu čistotu je u popularnoj štampi mogla da dobije alternativni narativ koji je ubistva predstavljao kao uzbudljiv i napet zaplet pun seksa i nasilja, muške dominacije i ženske pasivnosti, i spremnosti da se prekorače klasne granice u potrazi za zadovoljstvom (Isto: 550, 546).

Za ovaj slučaj bili su zainteresovani svi – londonska policija koja je, iako neuspešna u potrazi za krivcem, tada postala konsolidovana sila; kraljica Viktorija koja je aktivno i s velikim zanimanjem pratila detektivske istrage; optuženi Jevreji iz Vajtčepla koji su se, usled javnih napada, objedinili u zatvorenu zajednicu; nebrojeni radoznalci koji su preplavljivali ulice Istočnog Londona; Armija spasa i drugi misionari; poštovanja dostojne supruge koje su strahovale da će Džek promeniti okrug delovanja i tako dalje, i tako dalje. Zanimljivo je da feministkinje o ovome uglavnom nisu imale stav, izuzme li se predlog Frensis Pauer Kob da se uposle detektivke koje će „materinsko oštroumlje“ najlakše dovesti do ubice (Isto: 567). Jedina žena koja je ovo iskoristila kao povod da se ukaže na činjenicu kako su ubistva u Vajtčeplu „integralan deo neprekinutog niza surovog ophođenja prema ženama... na koju javnost reaguje mlako, a sudije s bezočnom popustljivošću“ (Miller 1888: para 1.), bila je Florens Fenvik Miler. Taj *jedini* protest koji je potcrtavao da su ova ubistva ubistva *žena*, brzo je, međutim, naišao na otpor u socijalističkoj štampi. U jednom

odgovoru na tekst Florens Fenvik Miler naglašava se da odsustvo obzira prema životu nipošto nije svojstveno jednom polu i da je „u ovoj stvari reč o klasnom pre no o polnom pitanju“ (Anon. 1888d: para. 7). I premda su socijalisti u tome odbijali da prepoznaju išta što bi nadilazilo ishode antagonističkih kapitalističkih odnosa proizvodnje, oni su se u konačnici slagali s izrazito konzervativnim stavovima prema kojima su „ubijene prostitutke bile dehumanizovana 'stvorenja', lišena svog pola (*unsexed*), spremna da naruše vlastitu ženskost (*womanhood*) po cenu jednog prenoćišta“ (nav. u Walkowitz 1982: 568).

Posle svih ovih priča, ostaje jedno pitanje: kako bi izgledao svet – svet ljudskih odnosa, svet pola, svet klase, svet bez identiteta koji će se nekoliko decenija kasnije politički grupisati – da su ovih šest ubijenih žena nekome bile odista važne? Na to pitanje nadovezuju se i mnoga druga. Kako bi izgledao XX vek da je borba žena i borba proletera bila borba protiv sistema privatnog i javnog, a ne borba za uklapanje u očigledno preuske okvire regulativnog ideala? Kako bi izgledali odnosi među muškarcima i ženama da se u središtu gramatike feminističkog predstavljanja nije nalazio pojedinac? Da li bi ona bila više „ljudska“, a manje „ženska“ da nije bila filantropski i klasno uobličena? Da li bi prostor građanstva bio puniji, zajedničkiji i pravedniji da je zahtev za postajanjem građaninom/građankom mimoilazio ili poništavao norme sistema privatnog i javnog? Da li bi, najzad, da je bilo drugačije, figura koju XX stoleće ostavlja u zalog XXI veku – figura onog ko tvrdi da polaže pravo na pravo – uopšte bila moguća?

Literatura

Primarni izvori

Acton, William (1867 [1857]). *The Functions and Disorders of the Reproductive Organs in Childhood, Youth, Adult Age and Advanced Life considered in their Physiological, Social and Moral Relations*, 2nd American from the 4th London edition, Philadelphia: Lindsay and Blakiston.

Acton, William (1857). *Prostitution, Considered in its Moral, Social and Sanitary Aspects in London and other Large Cities*, London: John Churchill.

A Lady in „The Gallery“ (1876). „A Letter to Rt Hon John bright, MP“, u *Before the Vote Was Won*.

Allen, Grant (1895). *The Woman Who Did*, Dodo Press.

Anon. (1777). *The Laws respecting Women, as they regard their Natural Rights*, London: J. Johnson.

Anon. (1871). „The Edinburgh Medical Students“, *Englishwoman's Review*: 131-137.

Anon. (1875). „Are Duties and Rights the Same?“, *Englishwoman's Review*, XXVII, July
<http://www.keele.ac.uk/history/tltp/WOMEN/RENDELL/TEXT/83II.HTM> (poslednji pristup 24.3.11.)

Anon. (1888a). „What We Think“, *The Star, Evening Paper*, London, 28th September
http://www.casebook.org/press_reports/star/s880927.html (poslednji pristup 14.7.12.)

Anon. (1888b). „An Autumn Evening in Whitechapel“, 3rd November, *Littell's Living Age*
http://www.casebook.org/victorian_london/autumnev.html (poslednji pristup 14.7.12.)

Anon. (1888c). „Strike of Bryant and May's Match Girls“
<http://bl.uk/learning/dickens/large116570.html> (poslednji pristup 15.10.12.)

Anon. (1888d). „What We Think“, *The Star, Evening Paper*, London, 4th October
http://www.casebook.org/press_reports/star/s881004.html (poslednji pristup 16.10.12.)

Anon. (1895). „Edith Lanchester's case“, *Western Mail*, 1st December
<http://www.historyofwomen.org/cohabcuttings.html> (poslednji pristup 15.10.12.)

Babel, August (1913 [1879]). *Žena i socijalizam*, prev. Ljubomir Wiesner, Zagreb: Naša snaga.

Bagehot, Walter (1873). *The English Constitution*, London: Little, Brown and Co.

Becker, Lydia E. (1872). „The political disabilities of women“, u *Before the Vote was Won*.

Becker, Lydia E. (1874). „Liberty, Equality, Fraternity“, u *Before the Vote was Won*.

- Bentham**, Jeremy (1776). *A Fragment on Government*, <http://www.efm.bris.ac.uk/het/bentham/government.htm> (poslednji pristup 14.7.11.)
- Bentham**, Jeremy (1819). *Bentham's Radical Reform Bill*, London: E. Wilson.
- Bentham**, Jeremy (1838[1780]). „An Introduction to the Principles of Morals and Legislation“, u *The Victorian Age. An Anthology of Sources and Documents*.
- Beeton**, Isabella (1861). *Book of Household Management*, <http://www.mrsbeeton.com/> (poslednji pristup 10.8.12.)
- Besant**, Annie (1888). „White Slavery in London“, *The Link: A Journal for the Servants of Man* <http://www.mernick.org.uk/thhol/thelink.html> (poslednji pristup 15.10.12.)
- Bingham**, Peregrine (1824). *The Law of Infancy and Coverture*, Exeter: George Lamson.
- Blackburn**, Helen (1878). „Comments on the opposition to women's suffrage“, u *Before the Vote Was Won*.
- Blackstone**, William (1765). *Commentaries on the Laws of England (Book the First)*, Oxford: Clarendon Press.
- Blackwell**, Elizabeth i Emily (1860). „Medicine as a Profession for Women“, *The Englishwoman's Journal*, vol. 5: 153-155.
- Bodichon**, Leigh Smith Barbara (1854). „A Brief Summary in Plain Language of the Most Important Laws Concerning Women“, London: Holyoake and Co.
- Bodichon**, Leigh Smith Barbara (1857). „Women and Work“, u Candida Lacey, *Barbara Leigh Smith and the Langham Place Group*, London: Routledge and Kegan Paul, 1987.
- Bodichon**, Leigh Smith Barbara (1866). *Objections to the enfranchisement of women considered*, London: Warrington Crescent.
- Bodichon**, Barbara Leigh Smith (1869). „Reasons for and against the enfranchisement of women“, u *Before the Vote was Won*.
- Booth**, Charles (1886-1903). *Poverty Maps of London*, <http://booth.lse.ac.uk/> (poslednji pristup 12.6.12.)
- Booth**, Charles (1890). *In Darkest England and the Way Out*, London: Salvation Army.
- Bright**, John MP (1876). „Speech on the women's disabilities removal bill“, u *Before the Vote Was Won*.
- Bull**, Thomas (1837). *Hints to the Mothers, for the Management of Health during the Period of Pregnancy and in the Lying-In Room*, London: Longman, Orme, Brown, Green and Longmans.
- Butler**, Josephine (1874). „Some Thoughts on the Present Aspect of the Crusade Against the State Regulation of Vice“, <http://www.indiana.edu/~lettrs/vwwp/butler/thoughts.html> (poslednji pristup 8.10.12.)

- Butler**, Josephine (1879). „Social Purity“, <http://www.indiana.edu/~letrs/vw/wp/butler/social.html> (poslednji pristup 1.11.11.)
- Carlyle**, Thomas (1829). „The Signs of Times“, *Edinburgh Review*, <http://www.victorianweb.org/authors/carlyle/signs1.html> (poslednji pristup 1.11.11.)
- Carlyle**, Thomas (1840). „Chartism“, u *The Victorian Age. An Anthology of Sources and Documents*.
- Carroll**, Lewis (1896). „Resident Women-Students“, u *The Complete Illustrated Lewis Carroll*, Wordsworth Editions.
- Chadwick**, Edwin (1842). *Report on the Sanitary Conditions of the Labouring Population and on the Means of Its Improvement*, <http://www.deltaomega.org/ChadwickClassic.pdf> (poslednji pristup 28.9.11.)
- Chadwick**, Edwin (1843). *Report on the Sanitary Conditions of the Labouring Population of Great Britain: Supplement of Interment in Towns*, London: Clowes and Sons.
- Chorlton v Lings** http://www.justis.com/pdf_temp/216_108_acp04050.pdf (poslednji pristup 18.4.11.)*
- Clark**, Helen Bright (1876). „Speech at a meeting held in support of the bill to remove the electoral disabilities of women, at the Victoria Rooms, Clifton, Bristol“, u *Before the Vote was Won*.
- Cobbe**, Frances Power (1861). „The Preventive Branch of Bristol Female Mission“, *The English Woman's Journal*, vol. 8.
- Cobbe**, Frances Power (1869). „Criminals, Idiots, Women and Minors“, <http://www.indiana.edu/~letrs/vw/wp/cobbe/criminal.html> (poslednji pristup 28.8.12.)
- Cobbe**, Frances Power (1874). „Why Women Desire the Franchise“, u *Before the Vote was Won*.
- Cobbe**, Frances Power (1876). „Speech at the women's suffrage meeting, St George's Hall“, u *Before the Vote Was Won*.
- Cobbe**, Frances Power (1884). „Introduction“, u Stanton Theodore (ed.), *The Woman Question in Europe. A Series of Original Essays*, New York.
- Cobbe**, Frances Power (2010). „Our policy: an address to women concerning the suffrage“, u *Before the Vote was Won*.
- Contagious Diseases Act**, 1864 http://www.justis.com/pdf_temp/2134_108_18640285.pdf (poslednji pristup 18.4.11.)
- Contagious Diseases Act**, 1866 http://www.justis.com/pdf_temp/2132_108_1866a035.pdf (poslednji pristup 18.4.11.)
- Contagious Diseases Act**, 1869 http://www.justis.com/pdf_temp/2129_108_1869a096.pdf (poslednji pristup 18.4.11.)

* Justis je online pravna biblioteka koja pokriva britansko, irsko i EU zakonodavstvo, slučajeve od 1163. godine, i zakone od 1235. godine.

- Craigen**, Jessie (1880). „On woman suffrage“, u *Before the Vote was Won*.
- Darwin**, Charles (1871). *The Descent of Man, and Selection in relation to Sex*, London: John Murray.
- Davies**, Emily (1864). „On Secondary Instruction as relating to Girls“
<http://www.keele.ac.uk/history/currentundergraduates/tltp/WOMEN/RENDELL/TEXT/78.HTM> (poslednji pristup 18.4.12.)
- Dew**, Thomas (1832). „Pro-Slavery Argument“, u Hart, Albert Bushnell (ed.), *American History Told by Contemporaries*. Vol. 3. New York: Macmillan, 1901.
<http://www.answers.com/topic/text-of-the-pro-slavery-argument-1832-by-thomas-dew> (poslednji pristup 12.4.12.)
- Dicey**, Albert Venn (2008 [1917]). *Lectures on the Relation between Law and Public Opinion in England during the Nineteenth Century*, Indianapolis: Liberty Fund.
- Dickens**, Charles (1836). *Sketches by Boz*, <http://www.victorianlondon.org/entertainment/ginpalaces.htm> (poslednji pristup 22.12.12.)
- Divorce Act** (An Act to amend the Law relating to Divorce and Matrimonial Causes), (1857)
http://www.justis.com/pdf_temp/2129_108_1857a096.pdf (poslednji pristup 18.4.11.)
- Ellis**, Sarah Stickney (1839). *The Women of England*, New York: Dr Appleton & Co.
- Engels**, Friedrich (1845). *The Condition of the Working Class in England*,
<http://www.marxists.org/archive/marx/works/1845/condition-working-class/index.htm> (poslednji pristup 17.06.11.)
- Engels**, Fridrih (1950). *Poreklo porodice, private svojine i države*, Beograd: Kultura.
- Evans v. Evans** (1790) http://www.justis.com/pdf_temp/2054_108_1610466a.pdf (poslednji pristup 18.4.11.)
- Fawcett**, Millicent Garrett (1871). „Electoral disabilities of women“, u *Before the Vote was Won*.
- Fawcett**, Millicent Garrett (1872). „Mrs Fawcett on Women’s Suffrage. Speech delivered in the Town Hall, Birmingham, December 26, 1872“,
www.keele.ac.uk/history/currentundergraduates/tltp/WOMEN/RENDALL/TEXT/83III.HTM (poslednji pristup 9.10.12.)
- Fawcett**, Henry Mrs. (1889). *Some Eminent Women of Our Times*, London: Macmillan and Co.
- Fawcett**, Garrett Millicent (1911). *Women’s Suffrage. A Short History of a Great Movement*, London: T. C. & E. C. Jack.
- Fraser**, Ser Hugh (1918). *The Representation of People Act 1918 with Explanatory Notes*,
http://www.archive.org/stream/representationof00frasrich/representationof00frasrich_djvu.txt (poslednji pristup 27.12.12.)
- Garrett**, Rhoda (1872). „Electoral disabilities of women“, u *Before the Vote was Won*.

- Gaskell**, P. (1833). *The Manufacturing Population of England*, London: Baldwin and Cradock.
- Goldman**, Ema (2001 [1897]). „Žensko pravo glasa“, u *Anarhizam i feminizam*, prev. Vanda Perović i Aleksandar Ajzinberg, Beograd: Autonomni ženski centar.
- Greg**, William Rathbone (1869). *Why are Women Redundant?*, London: N. Trübner & Co.
- Guardianship of Infants Act**, 1886 http://www.justis.com/pdf_temp/2136_108_1886a027.pdf (poslednji pristup 18.4.11.)
- Guardianship of Infants Act**, 1925 http://www.justis.com/pdf_temp/2139_108_1925a045.pdf (poslednji pristup 18.4.11.)
- Hazlit**, Vilijam (2009 [1826]). *O uživanju u mržnji*, prev. Milan Miletić, Beograd: Službeni glasnik.
- Hobhouse**, Leonard Trelawny (1911). *Liberalism*.
<http://socserv.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/hobhouse/liberalism.pdf> (poslednji pristup 7.9.11.)
- Hobz**, Tomas (1991 [1651]). *Levijatan I*, prev. Milivoje Marković, Niš: Gradina.
- Hunt**, James (1863). „Introductory Address on the Study of Anthropology“, *The Anthropological Review*, No. 1: 1-21.
- Hutchins**, B. L. and A. **Harrison** (1907). *A History of Factory Legislation*, Westminster: P. S. King & Son, Orchard House.
- Jameson**, Mrs. Anne (1856). *The Communion of Labour, A Second Lecture on the Social Employments of Women*, London: Longman, Brown, Green, Longmans & Roberts.
- Kay**, Phillip James (1832). *The Moral and Physical Condition of the Working-Class Employed in the Cotton Manufacture in Manchester*, London: James Ridgway.
- Logan**, William (1843). *An Exposure, from personal observation of Female Prostitution*, 2nd ed., Glasgow: G. Gallie, and R. Fleckfield.
- Lok**, Džon (2002 [1689]). *Dve rasprave o vladi*, prev. Kosta Čavoški, Beograd: Utopija.
- Lombroso**, Cesare and Guglielmo **Ferrero** (2004 [1893]). *Criminal Woman, the Prostitute, and the Normal Woman*, trans. Nicole Hahn Rafter and Mary Gibson, Duke University Press.
- L. S.** (1874). „The citizenship of women socially considered“, u *Before the Vote was Won*.
- Macaulay**, Thomas Babington (1829). „Mill on Government“, *Edinburgh Review*,
http://www.gutenberg.org/files/2168/2168-h/2168-h.htm#2H_4_0005 (poslednji pristup 5.8.11.)
- Maine**, Henry (1861). *Ancient Law*, <http://www.efm.bris.ac.uk/het/maine/anclaw.htm> (poslednji pristup 9.4.12.)
- Maitland**, F. W. (1908 [1888]). *The Constitutional History of England. A Course of Lectures delivered by F. W. Maitland*, (ed. H. A. L. Fisher), Cambridge: Cambridge University Press.
- Malthus**, Thomas (2008 [1798]). *O načelu populacije*, prev. Žarko Vodinelić, Zagreb: Izvori.

Marks, Karl i Fridrih **Engels** (1982 [1848]). *Manifest komunističke partije*, prev. Moša Pijade, Beograd: BIGZ.

Marks, Karl (1946). *Beda filozofije*, prev. Božidar Maslarić, Beograd: Kultura.

Marks, Karl i Fridrih **Engels** (1989). *Rani radovi*, prev. Stanko Bošnjak, Zagreb: Naprijed.

Marks, Karl (1948 [1867]). *Kapital*, prev. Moša Pijade i Rodoljub Čolaković, Beograd: Kultura.

Martineau, Harriet (1832). *Illustrations of Political Economy*, vol. 1, http://oll.libertyfund.org/index.php?option=com_staticxt&staticfile=show.php%3Ftitle=1686&Itemid=27 (poslednji pristup 31.7.12.)

Martineau, Harriet (1859). „Female Industry“, *Edinburgh Review*, April, No. CCXXII: 293-336.

Mayhew, Henry (1861). *London Labour and London Poor, A Cyclopaedia of the Condition and Earnings of those that will work, those that cannot work, and those that will not work*, Vol. 1, London: Griffin, Bohn and Company.

Mayhew, Henry et al. (2005 [1861]). *The London Underworld in the Victorian Period. Authentic First-Person Accounts by Beggars, Thieves and Prostitutes*, New York: Dover Publications, Inc.

Mil, Džon Stjuart (1960 [1863]). *Utilitarizam*, prev. Nikola M. Petrović, Beograd: Kultura.

Mil, Džon Stjuart i Herijeta Tejlor Mil (1995 [1850, 1869]). *Rasprave o jednakosti polova*, prev. Ranko Mastilović, Beograd: Filip Višnjić.

Mil, Džon Stjuart (1998 [1859]). *O slobodi*, prev. Jelena Kovačević i Dubravka Mićunović, Beograd: Plato.

Mil, Džon Stjuart (2009 [1874]). *Prirodno i neprirodno*, prev. Svetlana Samurović, Loznica: Karpos.

Mill, James (1820). „On Government“, *The Encyclopedia Britannica* <http://studymore.org.uk/xmilgov.htm> (poslednji pristup 5.8.11.)

Mill, John Stuart (1866). „The Exclusion of Women from the Franchise“, <http://www.keele.ac.uk/history/currentundergraduates/tltp/WOMEN/RENDELL/TEXT/80.HTM> (poslednji pristup 18.9.12.)

Mill, John Stuart (1867). *Inaugural Address Delivered to the University of St Andrews*, London: Longmans, Green, Reader, and Dyer.

Mill, John Stuart (1871). „The Contagious Diseases Acts“, http://www.oll.libertyfund.org/?option=com_staticxt&staticfile=show.php%3Ftitle=263&chapter=53366&layout=html&Itemid=27 (poslednji pristup 16.10.12.)

Millar, John (1806). *The Origin of the Distinction of Ranks: or, An Inquiry into the Circumstances which give Rise to Influence and Authority in the Different Members of Society*, William Blackwood: Edinburgh.

Miller, Florence Fenwick (1888). „Woman Killing No Murder. To the Editor of the *Daily News*“ http://www.casebook.org/press_reports/daily_news/18881002.html (poslednji pristup 6.9.12.)

Monteskje, Šarl (2011). *O duhu zakona*, prev. Aljoša Mimica, Beograd: Zavod za udžbenike.

Quennell, Peter (ed.) (1951 [1861]). *Mayhew's Characters*, London: Spring Books.

Pankhurst, Richard Marsden (1868). „The Right of Women to Vote under the Reform Act, 1867“, *Fortnightly Review*, September 4th.

Petition for Reform of the Married Woman's Property Law Presented to Parliament, 16 Feb. Pbd: Leader, 16 Feb. 148–49; *Westminster Review*, n.s. 10 (Oct. 1856), <http://www.carlyleletters.dukejournals.org/cgi/content/full/31/1/lt-18560216-JWC-LOP-01> (poslednji pristup 16.10.12.)

Philipps, Mrs Wynford (2010), „Women's Suffrage“, u *Before the Vote was Won*.

Reform Act, 1832 http://www.justis.com/pdf_temp/2122_108_18320245.pdf (poslednji pristup 18.4.11.)

Representation of the People Act, 1867 http://www.justis.com/pdf_temp/2115_108_1867a102.pdf (poslednji pristup 18.4.11.)

Representation of the People Act, 1884 http://www.justis.com/pdf_temp/2124_108_1884c003.pdf (poslednji pristup 18.4.11.)

Representation of the People Act, 1918 http://www.justis.com/pdf_temp/2124_108_1884c003.pdf (poslednji pristup 18.4.11.)

Robertson, Anne Isabella (1872). „Women's need of representation“, u *Before the Vote was Won*.

Royal Commission on Divorce, „The Law of Divorce“, *London Times*, 23 May 1853: 5. <http://victoriancontexts.pbworks.com/w/page/12407471/The-Law-of-Divorce> (poslednji pristup 28.3.11.)

Romanes, John George (1887). „Mental Difference of Men and Women“, *Popular Science Monthly*, Vol. 31. July: 383-401.

Ruskin, John (1864-65). „Sesame And Lilies“, *Great Literature Online*, <http://ruskin.classicauthors.net/SesameAndLilies> (poslednji pristup 12.4.11.)

Saint-Simon, C. H. (1824). „Katekizma industrijalaca“, u *Izbor iz djela Saint-Simona i Fouriera* (1952), prev. Josip Ritig, Zagreb: Kultura.

Sex Disqualification (Removal) Act, 1919 http://www.justis.com/pdf_temp/2141_108_1919a071.pdf (poslednji pristup 18.4.11.)

Shore, Arabella (1877). „The present aspect of women's suffrage considered“, u *Before the Vote Was Won*.

Shore, Arabella (1879). „What Women have a Right to“, u *Before the Vote Was Won*.

Smiles, Samuel (1859). *Self-Help; with Illustrations of Character and Conduct*, London: John Murray, Albemarle Street.

- Smith**, Adam (1904 [1776]). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, <http://www.econlib.org/library/Smith/smWNCover.html> (poslednji pristup 14.6.11.)
- Spencer**, Herbert (1873). „Psychology of the Sexes“, *Popular Science Monthly*, Vol 4. http://en.wikisource.org/wiki/Popular_Science_Monthly/Volume_4/November_1873/Psychology_of_the_Sexes (poslednji pristup 8.8.12.)
- Supek**, Rudi (1987). *Herbert Spencer i biologizam u sociologiji* (Odabrani tekstovi iz djela Herberta Spencera), Zagreb: Naprijed.
- Stead**, W. T. (1885). „The Maiden Tribute to Modern Babylon“, *The Pall Mall Gazette*, <http://www.attackingthedevel.co.uk/pmg/tribute/mt1.php> (poslednji pristup 20.8.12.)
- Sturge**, E. M. (1872). „Women's Suffrage“, u *Before the Vote was Won*.
- Taine**, Hypolite (1885 [1872]). *Notes on England*, trans. W. F. Rae, New York: Henry Hold and Company.
- Tait**, William (1842 [1840]). *Magdalenism. An Inquiry into the Extent, Causes and Consequences of Prostitution in Edinburgh*, 2nd ed., Edinburgh: P. Rickard, South Bridge.
- Taylor**, Helen to Barbara Leigh Smith Bodichon, Draft letter, May 9, 1866, Mill Taylor Papers, London School of Economics, Vol. XII, 41, ff. 107-110. <http://www.keele.ac.uk/history/currentundergraduates/tftp/WOMEN/RENDELL/TEXT/80III.HTM> (poslednji pristup 13.9.12.)
- Taylor**, Helen (1867). „The claim of Englishwomen to the suffrage constitutionally considered“, u *Before the Vote was Won*.
- Tejlor Mil**, Herijet (1995). „Žensko pravo glasa“, u Mil i Tejlor Mil, *Rasprave o jednakosti polova*.
- Tekeri**, Vilijem (2006 [1847-48]). *Vašar taštine. Roman bez junaka*, prev. Mihailo Đorđević, Beograd: Novosti.
- The debate in the **House of Commons** on the Women's Disabilities Bill (1871), u *Before the Vote was Won*.
- The Married Women's Property Act, 1870** http://www.justis.com/pdf_temp/212_108_1870a093.pdf (poslednji pristup 18.4.11.)
- The Married Women's Property Act, 1882** http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1882/75/pdfs/ukpga_18820075_en.pdf (poslednji pristup 28.3.11.)
- Thompson**, William (1994 [1825]). *Appeal of One Half of the Human Race, Women, Against The Pretensions of The Other Half, Men, to Retain them in Political, And Thence in Civil and Domestic Slavery*, Bristol: Thoemmes Press.
- Velika povelja sloboda** (1215), u Dušan Mrđenović (ur.) (1989). *Temelji moderne demokratije. Izbor deklaracija i povelja o ljudskim pravima*, Beograd: Nova knjiga.

- Wakley**, Thomas (1830). „History of the Apothecaries“, *The Lancet* (In two volumes MDCCCXXX-XXXI).
- Ward**, Mrs. Humphry (1889). „An Appeal against Female Suffrage“, u *Before the Vote Was Won*.
- Wedgwood**, Julia (2010). „The political claims of women“, u *Before the Vote Was Won*.
- Zakon o pravima** (1689), u Dušan Mrđenović (ur.) (1989). *Temelji moderne demokratije. Izbor deklaracija i povelja o ljudskim pravima*, Beograd: Nova knjiga.
- Zetkin**, Klara (1992). „My Recollections of Lenin. An Interview on the Woman Question“, u Schneir, Miriam (ed.), *Feminism. The Essential Historical Writings*, New York: Vintage.

Sekundarni izvori

- Agamben**, Giorgio (1998). *Homo Sacer. Sovereign Power and Bare Life*, trans. Daniel Heller-Roazen, Stanford CA: Stanford University Press.
- Alexander**, Sally (1984). „Class and Sexual Difference in the 1830s and 1840s: Some Reflections on the Writing of the Feminist History“, *History Workshop*, No. 17: 125-149.
- Anderson**, Amanda (2005). „Victorian Studies and the Two Modernities“, *Victorian Studies*, Vol. 47, No. 2: 195-203.
- Anon.** (2008). „The matchgirls’ strike of 1888“, *Proleterian*, issue 24 (June) <http://www.cpgb-ml.org/index.php?secName=proleterian&subName=display&art=413> (poslednji pristup 15.10.12.)
- Antić**, Čedomir (2007). *Neutrality as Independence. Great Britain, Serbia and the Crimean War*, Belgrade: Institute for Balkan Studies.
- Arendt**, Hannah (1991). *Vita activa*, prev. Višnja Flego i Mirjana Paić-Jurinić, Zagreb: August Cesarec.
- Arent**, Hana (2008). „Mi izbeglice“, *Treći program*, I-II, br. 137-138: 9-19.
- Baily**, Joanne (2002). „Favoured of oppressed? Married Women, Property and ‘Coverture’ in England, 1660-1800“, *Continuity and Change*, 17 (3): 351-372.
- Banks**, Olive (1986). *Becoming a Feminist. The Social Origins of ‘First Wave’ Feminism*, Athens: University of Georgia Press.
- Bartky**, Sandra Lee (1977). „Towards a Phenomenology of Feminist Consciousness“, u M. Vatterling-Braggin et. al., *Feminism and Philosophy*, Totowa NJ: Rowman and Littlefield.
- Bashford**, Alison (2004). *Imperial Hygiene. A Critical History of Colonialism, Nationalism and Public Health*, New York: Palgrave.

- Batler**, Džudit (2001). *Tela koja nešto znače*, prev. Slavica Miletić, Beograd: Samizdat B92.
- Batler**, Džudit (2003). „Intervju sa Irene Kostera Mejer i Baukje Prins: Kako su tela postala važna“, prev. Adriana Zaharijević, *Treći program*, I-II-2003, br. 117-118: 281-291.
- Batler**, Džudit i Džoan **Skot** (ur.) (2006). *Feministkinje teoretizuju političko*, prev. Adriana Zaharijević, Beograd: Centar za ženske studije.
- Batler**, Džudit (2010). *Nevolja s rodom*, prev. Adriana Zaharijević, Loznica: Karpos.
- Bell**, Duncan (2007). *The Idea of a Greater Britain. Empire and the Future World Order 1860-1900*, Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Bland**, Lucy (2002). *Banishing the Beast. Feminism, Sex and Morality*, New York and London: Tauris Parke Paperback.
- Bojanić**, Petar i Ivan **Milenković** (ur.) (2008). *Suveren i suverenost. Između pojma, fikcije i političke emocije*, Beograd: Službeni glasnik.
- Bok**, Gizela (2005). *Žena u istoriji Evrope*, prev. Ljubinka Milenković, Beograd: Clio.
- Bordo**, Susan (1999). *Feminist Interpretations of René Descartes*, Pennsylvania: The Pennsylvania State University.
- Bourdieu**, Pierre (1984). „Classes and Classification“, odlomak iz *Distinctions*, www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/fr/burdieu.htm (poslednji pristup 27.11.12)
- Bourke**, Joanna (2008). „Sexual Violence, Marital Guidance, and Victorian Bodies: An Aesthesiology“, *Victorian Studies*, 50.3 (Spring): 419-436.
- Bovoar**, Simon de (1983). *Drugi pol I*, prev. Zorica Milosavljević, Beograd: BIGZ.
- Braun**, Vendi (2011). „Ranjeni identiteti“, prev. Adriana Zaharijević, *Genero*15: 219-249.
- Bredenkamp**, Horst (2007). „Thomas Hobbes's Visual Strategies“, u Patricia Springborg (ed.), *The Cambridge Companion to Hobbes's Leviathan*, Cambridge University Press.
- Briggs**, Asa (1972). *Victorian People: A Reassessment of Persons and Things, 1851-1867*, Chicago: University of Chicago Press.
- Brodi**, Mark i Barbara **Kejn** (2011). „Društveni stalež, pol i prijateljstvo: taj dugi devetnaesti vek“, u Barbara Kejn (ur.), *Istorija prijateljstva*, prev. Mirko Jakovljević i Tijana R. Spasić, Beograd: Clio.
- Burton**, Antoinette M. (1992). „The White Woman's Burden. British Feminists and 'The Indian Woman', 1865-1915“, u N. Chaudhuri and M. Strobel (eds.), *Western Women and Imperialism. Complicity and Resistance*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Caine**, Barbara (1997). *English Feminism 1780-1980*, Oxford University Press, Oxford.
- Calhoun**, Craig (1993). „Introduction: Habermas and the Public Sphere“, u Craig Calhoun (ed.), *Habermas and the Public Sphere*, Cambridge, Mass.: MIT Press.

- Claeys**, Gregory (ed.) (2005). *Encyclopedia of Nineteenth-Century Thought*, New York and London: Routledge.
- Coole**, Diana (1993). *Women in Political Theory. From Ancient Misogyny to Contemporary Feminism*, Hertfordshire: Harvester Wheatsheaf.
- Cox**, Clinton (2002). „From Columbus to Hitler and back again“, *Race & Class*, Vol. 43 (3): 39-49.
- Cott**, Nancy F. (1978). „Passionlessness: An Interpretation of Victorian Sexual Ideology, 1790-1850“, *Signs*, Vol. 4, No. 2: 219-236.
- Ćosić**, Pavle i saradnici (2008). *Rečnik sinonima*, Beograd: Kornet.
- Davidoff**, Leonore and Catherine **Hall** (2002 [1987]). *Family Fortunes. Men and Women of the English Middle Class 1780-1850*, revised edition, New York and London: Routledge.
- D’Cruze**, Shani (2004). „The Family“, u *Companion to Nineteenth Century Britain*.
- Delez**, Žil (2009). *Razlika i ponavljanje*, prev. Ivan Milenković, Beograd: Fedon.
- Derida**, Žak (1988). „Struktura, znak i igra u diskursu humanističkih nauka“, u E. Donato i R. Meksi (ur.), *Strukturalistička kontroverza*, prev. Jasmina Lukić, Beograd: Prosveta.
- Digby**, Anne (1989). „Women's Biological Straitjacket“, u *Sexuality and Subordination*.
- Duhaček**, Daša (1995). „Predgovor“, *Rasprave o jednakosti polova*, Beograd: Filip Višnjić.
- Duhaček**, Daša (2010). *Breme našeg doba. Odgovornost i rasuđivanje u delu Hane Arent*, Beograd: Beogradski krug i Centar za ženske studije.
- Duhaček**, Daša (2011). „Klasični liberalni feminizam“, u Ivana Milojević i Slobodanka Markov (ur.), *Uvod u rodne teorije*, Novi Sad: ACIMSI i Mediterran Publishing.
- Duzinas**, Kostas (2009). „Paradoksi ljudskih prava“, prev. Adriana Zaharijević, *Treći program*, III-IV, br. 143-144: 83-99.
- Đajić-Horvath**, Aleksandra (2004). „Klasa, polnost i žensko telo u viktorijanskoj Engleskoj“, *Genero* 4/5: 9-24.
- Durić**, Dubravka (2010). *Politika poezije*, Beograd: Ažin.
- Durković**, Miša (2005). *Kapitalizam, liberalizam i država*, Beograd: Filip Višnjić.
- Durković**, Miša (2006). *Politička misao Džona Stjuarta Mila*, Beograd: Službeni glasnik.
- Eisenstein**, Zillah (1988). *The Female Body and the Law*, Berkeley: University of California Press.
- Eddleston**, John (2001). *Jack the Ripper, An Encyclopedia*, Santa Barbara: Abc Clio.
- Foucault**, Michel (2008). *The Birth of Biopolitics*, trans. Graham Burchell, New York: Palgrave and MacMillan.
- Fraisse** G. and Michelle **Perrot** (eds.). (1993). *A History of Women in the West IV*, Harvard: Harvard University Press.

- Fraisse**, Geneviève (1993). „A Philosophical History of Sexual Difference“, trans. Arthur Goldhammer, u *A History of Women in the West IV*.
- Frejzer**, Nensi (2012). „Feminizam, kapitalizam i lukavstvo istorije“, prev. Dušan Maljković, u Miloš Jadžić, Dušan Maljković, Ana Veselinović (ur.), *Kriza, odgovori, levica*, Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung.
- Fridan**, Beti (2010). „Problem koji nema ime“, prev. Irena Šimić, *Genero*, br. 14: 215-233.
- Fuko**, Mišel (1995). „Šta je prosvetiteljstvo?“, prev. Ivan Milenković, *Treći program*, br. 102: 232-244.
- Fuko**, Mišel (1995a). „Niče, genealogija, istorija“, prev. Ivan Milenković, *Theoria* I/38.
- Fuko**, Mišel (1997). *Nadzirati i kažnjavati*, prev. Ana Jovanović, Beograd: Prosveta.
- Fuko**, Mišel (1998). *Treba braniti društvo*, prev. Pavle Sekeruš, Novi Sad: Svetovi.
- Fuko**, Mišel (2005). „Pitanja Mišelu Fukou o geografiji“, prev. Ivan Milenković, u *Mišel Fuko 1926-1984-2004. Hrestomatija*.
- Fuko**, Mišel (2006). *Istorija seksualnosti I. Volja za znanjem*, prev. Jelena Stakić, Loznica: Karpos.
- Fuko**, Mišel (2007). *Poredak diskursa*, prev. Dejan Aničić, Loznica: Karpos.
- Fuko**, Mišel (2011). „Ispovest puti“, prev. Andrija Filipović, *QT*, II, br. 5-6: 202-233.
- Gal**, Susan (2002). „A Semiotics of the Public/Private Distinction“, *differences*, vol. 13, no. 1: 77-95.
- Fuss**, Diana (1990). *Essentially Speaking: Feminism, Nature and Difference*, New York: Routledge.
- Gibbons**, Luke (2001). „Race Against Time: Racial Discourse and Irish History“, u Gregory Castle (ed.), *Postcolonial Discourses*, Oxford: Blackwell.
- Giddens**, Anthony (2007). *Sociologija*, prev. Rajka Rusan-Polšek, Zagreb: Globus.
- Gilbert**, Pamela (2004). *Mapping the Victorian Social Body*, New York: SUNY.
- Gilbert**, Pamela (2007). *The Citizen's Body. Desire, Health and the Social in Victorian England*, The Ohio State University Press.
- Gocini**, Đovani (2001). *Istorija novinarstva*, prev. Mila Samardžić, Beograd: Clio.
- Goldberg**, Steven (1977). *The Inevitability of Patriarchy*, London: Temple Smith.
- Goldman**, Lawrence (2004). *Science, Reform and Politics in Victorian Britain: The Social Science Association 1857-1886*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Gordon**, Linda and Ellen Carol **Dubois** (1983). „Seeking Ecstasy on the Battlefield: Danger and Pleasure in Nineteenth-Century Feminist Sexual Thought“, *Feminist Studies*, Vol. 9, No. 1: 7-25.
- Greenaway**, John (2003). *Drink and British Politics since 1830*, New York: Palgrave.
- Groot**, Joanna de (1989). „'Sex' and 'Race': The Construction of Language and Image in the Nineteenth Century“, u *Sexuality and Subordination*.

- Guy**, Josephine (ed.) (1998). *The Victorian Age. An Anthology of Sources and Documents*, London and New York: Routledge.
- Habermas**, Jürgen (1991). *The Structural Transformation of Public Sphere*, Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Hadživuković**, Stevan (2005). *Evropa u XIX veku*, Novi Sad: Prometej.
- Hall**, Catherine (1995). *White, Male and Middle Class. Explorations in Feminism and History*, Cambridge: Polity Press.
- Halliday**, Stephen (2007). *The Great Filth. The War Against Disease in Victorian England*, Sutton Publishing Ltd.
- Halliday**, Stephen (2008). *The Great Stink of London. Sir Joseph Bazalgette and the Cleansing of the Victorian Metropolis*, Sutton Publishing Ltd.
- Harvey**, Karen (2002). „The Century of Sex? Gender, Bodies, and Sexuality in the Long Eighteenth Century“, *Historical Journal*, Vol. 45, No. 4: 899-916.
- Herder**, Hari (2003). *Evropa u devetnaestom veku 1830-1880*, prev. A. Jovanović i Z. Đergović-Joksimović, Beograd: Clio.
- Hearnshaw**, F. J. C. (1967). *The Social & Political Ideas of Some Great Thinkers of the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, London: Dawson of Pall Mall.
- Himmelfarb**, Gertrude (1966). „The Politics of Democracy: The English Reform Act of 1867“, *Journal of British Studies*, Vol. 6, No. 1: 97-138.
- Hinsli**, Heri Frensis (2001). *Suverenost*, prev. Ilija Vujačić, Beograd: Filip Višnjić.
- Hobsbawm**, Eric (1987). *Doba revolucije. Evropa 1789-1848*, Zagreb: Školska knjiga.
- Hobsbawm**, Eric (1995). *The Age of Capital 1848-1875*, London: Abacus.
- Honig**, Boni (2006). „Ka agonističkom feminizmu: Hana Arent i politika identiteta“, u *Feministkinje teoretizuju političko*.
- Hopkins**, Eric (2000). *Industrialization and Society, A Social History 1830-1950*, New York: Routledge.
- Host**, John (1998). *Victorian Labour History: Experience, Identity and Politics of Representation*, London and New York: Routledge.
- Hughes**, Kathryn (2001). *The Victorian Governess*, London and New York: Hambledon and London.
- Humphries**, Jane (2004). „Standard of Living, Quality of Life“, *Companion to Nineteenth Century Britain*.
- Instititoris**, Heinrich i Jacob **Sprenger** (bez datuma). *Malj koji ubija vještice (Malleus Maleficarum)*, bez oznake izdavača.

- Ivanović**, Zorica (2007). „Antropološka kritika teze o 'braku kupovinom žena' kao prilog promišljanju interdisciplinarnosti“, *Etnoantropološki problemi*, god. 2, sv. 2: 157-220.
- Jones**, H. S. (2000). *Victorian Political Thought*, Basingstoke and London: Macmillan.
- Jukić**, Tatjana (2002). *Zazor, nadzor, sviđanje. Dodiri književnog i vizualnog u britanskom 19. stoljeću*, Zagreb: Zavod za znanost o književnosti.
- King**, Andrew and John **Plunkett** (eds.) (2005). *Victorian Print Media: A Reader*, New York: Oxford University Press.
- Ković**, Miloš (2007). *Dizraeli i istočno pitanje*, Beograd: Clio.
- Landes**, Joan (ed.) (1998). *Feminism, the Public and the Private*, Oxford, New York: Oxford University Press.
- Laqueur**, Thomas (1986). „Orgasm, Generation, and the Politics of Reproductive Biology“, *Representations*, No. 14: 1-41.
- Laqueur**, Thomas (1992). *Making Sex. Body and Gender from Greeks to Freud*, Cambridge and London: Harvard University Press.
- Le Gates**, Marlene (1996) *Making Waves. A History of Feminism in Western Society*, Toronto: Copp Clark Ltd.
- Lerner**, Gerda (1986). *The Creation of Patriarchy*, New York i Oxford: Oxford University Press.
- Levine**, Philippa (1987). *Victorian Feminism 1850-1900*, London: Hutchinson.
- Levine**, Philippa (1989). „'So Few Prizes and So Many Blanks': Marriage and Feminism in Later Nineteenth-Century England“, *The Journal of British Studies*, Vol. 28, No. 2: 150-174.
- Levine**, Philippa (1994). „Consistent Contradictions: Prostitution and Protective Labour Legislation in Nineteenth-Century England“, *Social History*, Vol. 19, No. 1: 17-35.
- Levine**, Philippa (2003). „'Multitude of Unchaste Women: Prostitution in the British Empire“, *Journal of Women's History*, Vol. 15, No. 4: 159-163.
- Lewis**, Jane (2010). *Before the Vote was Won: Arguments for and Against Women's Suffrage 1864-1896*, Women's Source Library, Vol. V, London and New York: Routledge.
- Lister**, Ruth (1990). „Women, Economic Dependency and Citizenship“, *Journal of Social Policy*, Vol. 19, No. 4: 445-467.
- Lister**, Ruth (1997). „Citizenship: Towards a Feminist Synthesis“, *Feminist Review*, No. 57: 28-48.
- Lynch**, Terry (2008). *Jack the Ripper. The Whitechapel Murderer*, Wordsworth Edition.
- Macpherson**, C. B. (1981). *Politička teorija posjedničkog individualizma*, prev. Anita Kontrec, Zagreb: CDD.
- Marcus**, Sharon (2007). *Between Women. Friendship, Desire and Marriage in Victorian England*, Princeton and Oxford: Princeton University Press.

- Marshall**, T. H. (2009 [1950]). „Citizenship and Social Class“, u Jeff Manza and Michael Sauder (eds.), *Inequality and Society*, New York: W. W. Norton and Co.
- Milenković**, Dušan i Pavle Marinković (ur.) (2005). *Mišel Fuko 1926-1984-2004. Hrestomatija*, Novi Sad: Vojvođanska sociološka asocijacija.
- Marković**, Slobodan G. (2006). *Grof Čedomilj Mijatović. Viktorijanac među Srbima*, Beograd: Dosije.
- Marston**, Edward (2009). *Prison: Five Hundred Years of Life Behind Bars*, Richmond: The National Archives.
- May**, Trevor (2009). *The Victorian Public School*, Oxford: Shire Library.
- Maynard**, Mary (1989). „Privilege and Patriarchy: Feminist Thought in the Nineteenth Century“, u *Sexuality and Subordination*.
- McClintock**, Anne (1995). *Imperial Leather: Race, Gender and Sexuality in the Colonial Context*, New York: Routledge. [**Mek Klintok**, En (2005). „Genealogija imperijalizma“, prev. Veljko Antonijević i Adriana Zaharijević, *Treći program*, I-II, br. 125-126: 130-160.]
- McKeon**, Michael (2005). *The Secret History of Domesticity. Public, Private, and the Division of Knowledge*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Mendus**, Susan and Jane **Rendall** (eds.) (1989). *Sexuality and Subordination. Interdisciplinary Studies of Gender in the Nineteenth Century*, London and New York: Routledge.
- Mendus**, Susan (1989). „The Marriage of True Minds: The Ideal of Marriage in the Philosophy of John Stuart Mill“, u *Sexuality and Subordination*.
- Mendus**, Susan and Jane **Rendall** (1989). „Introduction“, u *Sexuality and Subordination*.
- Midgley**, Clare (ed.) (1998). *Gender and Imperialism*, Manchester: Manchester University Press.
- Millett**, Kate (1981). „Teorija politike polova“, prev. D. Lj., *Marksizam u svetu*, 8-9.
- Mimica**, Aljoša (1983). *Ogled o srednjoj klasi*, Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Mitchell**, Juliet and Ann **Oakley** (1986). *The Rights and Wrongs of Women*, Penguin, London.
- Mitchell**, Sally (1996). *Daily Life in Victorian England*, Westport and London: Greenwood Press.
- Mitchinson**, Wendy (1985). „Medical Perceptions of Female Sexuality: A Late Nineteenth Century Case“, *Scientia Canadensis: Canadian Journal of the History of Science, Technology and Medicine*, Vol. 9, No. 1, (28): 67-81.
- Mladenović**, Marija (2008). „Žene između privatnog i javnog“, u A. Zaharijević (ur.), *Neko je rekao feminizam?*
- Mohanti**, Čandra (2005). „Pod pogledom zapada. Feminističko učenje i kolonijalni diskursi“, prev. Una Popović, *Treći program*, 125-126, I-II: 161-191.
- Molnar**, Aleksandar (1997). *Narod, nacija, rasa*, Beograd: Beogradski krug AKAPIT.

- Morgan**, Simon (2007). *A Victorian Woman's Place. Public Culture in the Nineteenth Century*, London and New York: Tauris.
- Mort**, Frank (1987). *Dangerous Sexualities. Medico-moral politics in England since 1830*, London and New York: Routledge and Kegan Paul.
- Mos**, Džordž L. (2005). *Istorija rasizma u Evropi*, prev. Maja Matić, Beograd: Službeni glasnik.
- Mosse**, George L. (1985). *Nationalism and Sexuality. Middle-Class Morality and Sexual Norms in Modern Europe*, University of Wisconsin Press.
- Motiejunaite**, Jurate (ed.) (2005). *Women's Rights: The Public/Private Dichotomy*, New York: International Debate Education Association.
- Offen**, Karen (2000). *European Feminisms 1700-1950: A Political History*, Stanford: Stanford University Press.
- Ong**, Aihwa (2006). „Mutations in Citizenship“, *Theory, Culture & Society*, Vol. 23 (2-3): 499-505.
- Papić**, Žarana i Lidija **Skelvicky** (1983). „Antropologija žene – novi horizonti analize polnosti u društvu“, u Papić i Skelvicky (ur.), *Antropologija žene*, Beograd: Prosveta.
- Papić**, Žarana (1993). „Novija feministička kritika patrijarhata: relativizacija univerzalizma“, *Sociologija*, No. 1: 107-121.
- Pateman**, Carole (1989). „Feminist Critiques of the Public/Private Dichotomy“, u *The Disorder of Women*, Stanford: Stanford University Press.
- Pateman**, Carole (2011). „Securing women's citizenship: Indifference and other obstacles“, *Eurozine*, www.eurozine.com/articles/2011-03-07-pateman-en.html (poslednji pristup 2.10.12)
- Paterson**, Michael (2007). *Voices from Dickens' London*, Wales: D&C.
- Pavlović**, Vukašin (2011). *Država i društvo*, Beograd: Čigoja.
- Pejtmn**, Kerol (2001). *Polni ugovor*, prev. Ranko Mastilović, Beograd: Feministička 94.
- Peri**, Marvin (2000). *Intelektualna istorija Evrope*, Beograd: Clio.
- Peterson**, M. Jeanne (1984). „No Angels in the House: The Victorian Myth and the Paget Women“, *American Historical Review*, Vol. 89, No. 3: 677-708.
- Pilcher**, Jane and Imelda **Whelehan** (2004). *Fifty Key Concepts in Gender Studies*, London: Sage.
- Pitkin**, Hanna (1995). „Conformism, Housekeeping, and the Attack of the Blob: The Origins of Hannah Arendt's Concept of the Social“, u Bonnie Honig (ed.), *Feminist Interpretations of Hannah Arendt*, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- Phillips**, Anne (2001). *(O)rađanje demokracije*, prev. Anita Padovan, Zagreb: Ženska infoteka.
- Phillips**, Melanie (2003). *The Ascent of Women. A History of the Suffragette Movement and the Ideas Behind it*, Brown: Little.
- Polanji**, Karl (2003). *Velika transformacija*, prev. Natalija Mićunović, Beograd: Filip Višnjić.

- Pool**, Daniel (1993). *What Jane Austin Ate and what Charles Dickens Knew. From Fox-Hunting to Whist, the Facts of Daily Life 19th-Century England*, New York: Simon & Schuster.
- Popov**, Čedomir (1989). *Građanska Evropa (1770-1871)* II tom, Novi Sad: Matica srpska.
- Priestley**, J. B. (1972). *Victoria's Heyday*, London: Heinemann.
- Przeworski**, Adam (2008). „Conquered or Granted? A History of Suffrage Extensions“, *British Journal of Political Science*, No. 39: 291-321.
- Pugh**, Martin (2001). *The Pankhursts*, London: Allen Lane.
- Pugh**, Martin (2007). *State and Society. A Social and Political History of Britain 1870-1997*, London: Hodder Arnold.
- Pulancas**, Nikos (1978). „Društvene klase i njihova proširena reprodukcija“ (preuzeto iz *Klase u savremenom kapitalizmu*), http://www.crvena_inicijativa.wordpress.com/nikos-pulancas-drustevne-klase-i-njihova-prosirena-reprodukcija/ (poslednji pristup 16.11.2012.)
- Radbruch**, Gustav (1980). *Filozofija prava*, prev. Dušica Guteša, Beograd: Nolit.
- Rappaport**, Helen (2003). *Queen Victoria: a biographical companion*, Santa Barbara: ABC-Clio, inc.
- Rendall**, Jane (1989). „Friendship and Politics: Barbara Leigh Smith Bodichon (1827-91) and Bessie Rayner Parkes (1829-1925)“, u *Sexuality and Subordination*.
- Rendall**, Jane (1999). „Women and the Public Sphere“, *Gender and History*, Vol. 11, No. 3: 475-488.
- Rich**, Adrienne (1976). *Of Woman Born. Motherhood as Experience and Institution*, New York: W. W. Norton.
- Richardson**, Diane (2000). „Constructing sexual citizenship: theorizing sexual rights“, *Critical Social Policy*, Vol. 20 (1): 105-135.
- Riley**, Denise (1988). *Am I That Name?*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Rowbotham**, Sheila (1990 [1973]). *Hidden from History: 300 Years of Women's Oppression and the Fight Against It*, London: Pluto Press.
- Rowbotham**, Sheila (1982). „The Trouble with 'Patriarchy'“, u Mary Evans (ed.), *The Woman Question*, Oxford: Fontana.
- Russet**, Cynthia Eagle (1991). *Sexual Science. The Victorian Construction of Womanhood*, Harvard University Press.
- Scandura**, Jani (1996). „Deadly Professions: *Dracula*, Undertakers, and the Embalmed Corpse“, *Victorian Studies*, Vol. 40, No. 1: 1-30.
- Scarre**, Geoffrey (1996). *Utilitarianism*, New York and London: Routledge.

- Schmitter**, A., Nathan Tarcov and Wendy Donner (2003). „Enlightenment Liberalism“, u Rendall Curren (ed.), *A Companion to the Philosophy of Education*, Oxford: Blackwell.
- Schneir**, Miriam (1992). *Feminism. The Essential Historical Writings*, New York: Vintage.
- Scott**, W. Joan (1996a). *Only Paradoxes to Offer. French Feminists and the Rights of Man*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Scott**, W. Joan (ed.) (1996b). *Feminism & History*, Oxford and New York: Oxford University Press.
- Scott**, W. Joan (1999). *Gender and the Politics of History*, New York: Columbia University Press.
- Sedgwick**, Kosofsky Eve (1986). *Between Men: English Literature and Male Homosocial Desire*, New York: Columbia University Press.
- Segalen**, Martine (1996). „The Industrial Revolution: from Proleteriat to Bourgeoisie“, u *A History of the Family, Vol. II*, eds. Andre Burguiere et al., Cambridge: Polity Press.
- Seidman**, Steven (1990). „The Power of Desire and the Danger of Pleasure: Victorian Sexuality Reconsidered“, *Journal of Social History*, Vol. 24, No. 1: 47-67.
- Shah**, Prakash Amrital (2000). *Refugees, Race and the Legal Concept of Asylum in Britain*, London and Sydney: Cavendish Publishing Ltd.
- Shore**, Chris and Susan **Wright** (1997). „Policy: A New Field of Anthropology“, u C. Shore and S. Wright (eds.), *Anthropology of Policy*, London and New York: Routledge.
- Shore**, Heather (2004). „Crime, Policing and Punishment“, u *Companion to Nineteenth Century Britain*.
- Simendić**, Marko (2011). „Predstavnička vlada kao najbolji oblik vladavine u delu Dž. S. Mila“, *Godišnjak*, br. 6: 237-249.
- Skinner**, Quentin (2009). „The sovereign state: a genealogy“, u Hent Kalmo and Quentin Skinner (eds.), *Sovereignty in Fragments*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Skot**, V. Džoan (2006). „Iskustvo“, u *Feministkinje teoretizuju političko*.
- Smith**, Michael S. (2004). „Parliamentary Reform and the Electorate“, u *Companion to Nineteenth Century Britain*.
- Solar**, Maja (2012). „Natrag ka borbenim pojmovima – klasa, pol, univerzalnost“, *Genero* 16.
- Spivak**, Gayatri Chakravorty (1988). „Can the Subaltern Speak?“, u Cary Nelson and Lawrence Grossberg (eds.), *Marxism and the Interpretation of Culture*, Urbana, IL: University of Illinois Press.
- Stallybrass**, Peter and Allon **White** (1986). *The Politics and Poetics of Transgression*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Stearns**, Carol Zisowitz and Peter **Stearns** (1985). „Victorian Sexuality: Can Historians Do It Better?“, *Journal of Social History*, Vol. 18, No. 4: 625-634.
- Stojanović**, Dubravka (2008). *Kaldrma i asfalt. Urbanizacija i evropeizacija Beograda*, Beograd: Centar za društvenu istoriju.
- Stoler**, Ann Laura (1996). „Carnal Knowledge and Imperial Power: Gender, Race, and Morality in Colonial Asia“, u *Feminism & History*, Oxford and New York: Oxford University Press.
- Strachey**, Lytton (1949). *Queen Victoria*, New York: Harbrace Paperback Library.
- Šulce**, Hagen (2002). *Država i nacija u evropskoj istoriji*, prev. Slobodanka Kovačević, Beograd: Filip Višnjić.
- Thébaud**, Françoise (ed.) (1993). *A History of Women in the West V*, Harvard: Harvard University Press.
- Theriot**, Nancy M. (1993). „Women's Voices in Nineteenth-Century Medical Discourse: A Step toward Deconstructing Science“, *Signs*, Vol. 19, No. 1: 1-31.
- Thomas**, Keith (1959). „The Double Standard“, *Journal of the History of Ideas*, Vol. 20, No. 2: 195-216.
- Thompson**, E. P. (1964). *The Making of the English Working Class*, New York: Pantheon Books.
- Tomkins**, Stephen (2010). *The Clapham Sect. How Wilberforce's Circle Transformed Britain*, Oxford: A Lion Book.
- Tosh**, John (2007). *A Man's Place. Masculinity and the Middle-Class Home in Victorian England*, New Haven and London: Yale University Press.
- Turner**, Michael J. (2004). „Political Leadership and Political Parties, 1800-46“, u *Companion to Nineteenth Century Britain*.
- Veljak**, Lino (2010). *Prilozi kritici lažnih alternativa*, Beograd: Otkrovenje.
- Vernon**, James (2005). „Historians and the Victorian Studies Question: Response“, *Victorian Studies*, Vol. 47, No. 2: 272-279.
- Vicinus**, Martha (1982). „Sexuality and Power: A Review of Current Work in the History of Sexuality“, *Feminist Studies*, Vol. 8, No. 1: 132-156.
- Vickery**, Amanda (1993). „Golden Age to Separate Spheres? A Review of the Categories and Chronology of English Women's History“, *The Historical Journal*, Vol. 36, No. 2: 383-414.
- Viks**, Džefri (2009). „Konstrukcija homoseksualnosti“, *Teme*, Vol. XXXIII, br.1: 17-46.
- Vujačić**, Ilija (2007). „Liberalni revizionizam Džona Stjuarta Mila“, *Godišnjak*, br. 1: 9-28.
- Walkowitz**, Judith R. (1982). „Male Vice and Feminist Virtue: Feminism and the Politics of Prostitution in Nineteenth-Century Britain“, *History Workshop Journal*, 13(1): 79-93.

- Walkowitz**, Judith R. (1982a). „Jack the Ripper and the Myth of Male Violence“, *Feminist Studies*, Vol. 8 No. 3: 542-574.
- Walkowitz**, Judith R. (1991). *Prostitution and Victorian Society. Women, Class and the State*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Wahrman**, Dror (1995). *Imagining the Middle Class: The Political Representation of Class in Britain, c. 1780–1840*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wiener**, Martin (2004). *Men of Blood. Violence, Manliness and Criminal Justice in Victorian England*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Williams**, Chris (ed.) (2004). *A Companion to Nineteenth-Century Britain*, Oxford: Blackwell.
- Williams**, Karel (1981). *From Pauperism to Poverty*, New York: Routledge and Kegan Paul.
- Wilson**, A.N. (2002). *The Victorians*, London: Arrow Books.
- Woodhouse**, Margaret K. (1959). „The Marriage and Divorce Bill of 1857“, *The American Journal of Legal History*, Vol. 3, No. 3: 260-275.
- Yuval-Davis**, Nira (1991). „The Citizenship Debate: Women, Ethnic Processes and the State“, *Feminist Review*, No. 39: 58-68
- Zaharijević**, Adriana (2006). „Konstruisanje države u Hobsovoj filozofiji politike“, *Treći program*, I-II, br. 129-130: 291-333.
- Zaharijević**, Adriana (ur.) (2008). *Neko je rekao feminizam?*, Beograd: Heinrich Boell Stiftung.
- Zaharijević**, Adriana (2009). „Gde je politika u politici identiteta?“, *Profemina*, 51-52: 199-207.
- Zaharijević**, Adriana (2010). *Postajanje ženom*, Beograd: RŽF.
- Zaharijević**, Adriana (2011). „Da li je guvernanta bila žena? O identitetu žene“, *Filozofska istraživanja*, br. 124, sv. 4: 805-813.

Indeks imena

Dordo Agamben (Giorgio Agamben)
Albert, princ konzort
Seli Alekzander (Sally Alexander)
Grent Alen (Grant Allen)
Alfred Veliki (Alfred the Great)
Džon Rasel, vikont Amberli (John Russell, Viscount Amberley)
Elizabet Garet Anderson (Elisabeth Garrett Anderson)
Hans Kristijan Anderson (Hans Christian Anderson)
Hana Arent (Hannah Arendt)
Lord Armstrong, Vilijem Armstrong (Lord William Armstrong)
Metju Arnold (Matthew Arnold)
Tomas Arnold (Thomas Arnold)
Herbert Henri Askvit (Herbert Henry Asquith)
Meri Astel (Mary Astell)
Nensi Astor (Nancy Astor)
August Babel (August Babel)
Johan Jakob Bahofen (Johann Jakob Bachofen)
Semjuel Avgustus Barnet (Samuel Augustus Barnett)
Rolan Bart (Roland Barthes)
Antoanet Barton (Antoinette Burton)
Džudit Batler (Judith Butler)
Džozef Bazlget (Joseph Bazalgette)
Volter Bedžot (Walter Bagehot)
Lidija Beker (Lydia Becker)
Dankan Bel (Duncan Bell)
Besi Rejner Parks Belok (Bessie Rayner Parkes Belloc)
Valter Benjamin (Walter Benjamin)
Oliv Benks (Olive Banks)
Džeremi Bentam (Jeremy Bentham)
Edmund Berk (Edmund Burke)
Majkl Berube (Michael Bérubé)
Eni Besant (Annie Besant)
Tomas Bimis (Thomas Beames)
Tomas Bini (Thomas Binney)
Izabela Biton (Isabella Beeton)
Robert Blačford (Robert Blatchford)
Džordž Blandford (George Blandford)
Barton Bledstajn (Burton Bledstein)
Vilijem Blekston (William Blackstone)
Elizabet Blekvel (Elizabeth Blackwell)
Toni Bler (Tony Blair)
Barbara Li Smit Bodišon (Barbara Leigh Smith Bodichon)
Ledi Bouring (Lady Bowring)
Simon de Bovoar (Simone de Beauvoir)
Teodor Brajant (Theodore Bryant)

Džon Brajt (John Bright)
Vendi Braun (Wendy Brown)
Elizabet Baret Brauning (Elizabeth Barrett Browning)
Horst Bredekamp (Horst Bredekamp)
Merijen Bredli (Marian Bradley)
Henri Piter Brogam (Lord Henry Brougham)
Šarlota Bronte (Charlotte Bronte)
Henri Ostin Brus (Henry Austin Bruce)
Tomas Bul (Thomas Bull)
Džesi Bušere (Jessie Boucherett)
Čarls But (Charles Booth)
Klara Cetkin (Klara Zetkin)
Čarls I (Charles I)
Eni Čepmen (Annie Chapman)
Rendolf Čerčil (Randolph Churchill)
Vinston Čerčil (Winston Churchill)
Albert Dajsi (Albert Dicey)
Vilijem Henri Dankan (William Henry Duncan)
Erazmus Darvin (Erasmus Darwin)
Čarls Darvin (Charles Darwin)
Leonora Davidof (Leonore Davidoff)
Danijel Defo (Daniel Defoe)
Hamfri Dejvi (Humphry Davy)
Emili Dejvis (Emily Davies)
Nira Juval-Dejvis (Nira Yuval-Davis)
Žil Delez (Gilles Deleuze)
Čarls Dikens (Charles Dickens)
Ana Dikinson (Anna Dickinson)
Meri Ešton Dilk (Mary Ashton Dilke)
Bendžamin Dizraeli (Benjamin Disraeli)
Tomas Dju (Thomas Dew)
H. O'Donahju (H. C. O'Donoghue)
Čarls Dodžson (Charles Dodgson aka Lewis Carroll)
Kostas Duzinas (Costas Douzinas)
Dubravka Đurić
Miša Đurković
En Džejmson (Anne Jameson)
Džejms Džois (Lord James Joicey)
Ketrin Edous (Catherine Eddows)
Vilijem Ekton (William Acton)
Havelok Elis (Havelock Ellis)
Sara Stikni Elis (Sarah Stickney Ellis)
Elizabeta I (Elizabeth I)
Elizabeta II (Elizabeth II)
Elizabet Volstenhalm Elmi (Elisabeth Wolstenholme Elmy)
Fridrih Engels (Friedrich Engels)

Džejs Vilijamson, Lord Ešton (James Williamson, Baron Ashton)
Vilijem Far (William Farr)
Majkl Faradej (Michael Faraday)
Alis Mej Farnam (Alice May Farnham)
Dajana Fas (Diane Fuss)
Rodžer Fenton (Roger Fanton)
Ralf Ferz (Ralph Furse)
En Filips (Anne Phillips)
Leonora Filips, gospođa Vinforda Filipsa (Leonora, Mrs Wynford Philipps)
Ursula Fogel (Ursula Vogel)
Viljem Forster (William Forster)
Henri Foset (Henry Fawcett)
Milisent Foset (Millicent Fawcett)
Elizabet Fraj (Elizabeth Fry)
Nensi Frejzer (Nancy Fraser)
Džejs Entoni Frod (James Anthony Froude)
Frensis Galton (Francis Galton)
Roda Garet (Rhoda Garrett)
Pamela K. Gilbert (Pamela K. Gilbert)
Vilijem Gledston (William Gladstone)
Lord Glenesk, Aldžernon Bortvik (Lord Glenesk, Algernon Borthwick)
Ema Goldman (Emma Goldman)
Vilijem Retbon Greg (William Rathbone Greg)
Čarls Grej (Charles, Earl Grey)
Tomas Hil Grin (Thomas Hill Green)
Jirgen Habermas (Jürgen Habermas)
Oldos Haksli (Aldous Huxley)
Stiven Halidej (Stephen Halliday)
Džejn Hamfris (Jane Humphries)
Sisili Hamilton (Cicely Hamilton)
Džejs Hant (James Hunt)
Suzan Hanter (Susan Hunter)
Kir Hardi (Keir Hardy)
Vilijem Haris (William Harris)
Vilijem Hazlit (William Hazlitt)
G. V. F. Hegel (G. W. F. Hegel)
Metju Hejl (Matthew Hale)
Matilda Hejs (Matilda Hays)
Henri VIII (Henry VIII)
Hari Herder (Harry Hearder)
Floren Dejvenport Hil (Florence Davenport Hill)
Oktavija Hil (Octavia Hill)
Gertruda Himelfarb (Gertrude Himmelfarb)
Henri Hindman (Henry Hyndman)
Volter Hip (Walter Heape)
Ketrin Hjuž (Kathryn Hughes)

Leonard Hobhaus (Leonard Trelawny Hobhouse)
Tomas Hobs (Thomas Hobbes)
Erik Hobsbaum (Eric Hobsbawm)
Džon Hobson (John Hobson)
Erik Hopkins (Eric Hopkins)
Aleksandra Đajić-Horvath
Lord Inverklajd, Džon Berns (Lord Inverclyde, John Burns)
Tatjana Jukić
Piter Kaningem (Peter Cunningham)
Džejn Velš Karlajl (Jane Walsh Carlyle)
Tomas Karlajl (Thomas Carlyle)
Meri Karpenter (Mary Carpenter)
Džejms Kej-Šatlvort (Ser James Kay-Shuttleworth)
Meri Džejn Keli (Mary Jane Kelly)
Čarls Kingsli (Charles Kingsley)
Tomas Smit Klouston (Thomas Smith Clouston)
Frensis Pauer Kob (Frances Power Cobbe)
Ričard Kobden (Richard Cobden)
Edvard Koks (Edward W. Cox)
Aleksandra Kolontaj (Alexandra Kollontai)
Nikolas de Kondorse (Nicolas de Condorcet)
Džozef Konrad (Joseph Conrad)
Benžamen Konstan (Benjamin Constant)
Ogist Kont (Auguste Comte)
Anđela Berdet-Kouts (Angela Burdett-Coutts)
Džesi Kreigen (Jessie Craigen)
Šarlota Kušman (Charlotte Cushman)
Tomas Laker (Thomas Laqueur)
Džoan Landes (Joan Landes)
Edit Lančester (Edith Lanchester)
Gerda Lerner (Gerda Lerner)
Lord Leverhalm, Vilijam Lever (Lord Leverhulme, William Lever)
Semjuel Li (Samuel Leigh)
Rut Lister (Ruth Lister)
Filipa Livajn (Philippa Levine)
Dejvid Livingston (David Livingstone)
Vilijem Logan (William Logan)
Meri Lojd (Mary Lloyd)
Džon Lok (John Locke)
Čezare Lombrozo (Cesare Lombroso)
Džejn Luis (Jane Lewis)
Đuzepe Macini (Giuseppe Mazzini)
Kroford B. Makferson (Crawford B. Macpherson)
Džon Ferguson Maklenan (John Ferguson McLennan)
Tomas Babington Makoli (Thomas Babington Macaulay)
Lili Maksvel (Lily Maxwell)

Tomas Robert Maltus (Thomas Robert Malthus)
Konstans Markievic (Constance Markevicz)
Eleanora Marks (Eleanor Marx)
Karl Marks (Karl Marx)
Šeron Markus (Sharon Marcus)
Dora Marsden (Dora Marsden)
T. H. Maršal (T. H. Marshall)
Herijet Martino (Harriet Martineau)
Čarls Masterman (Charles Masterman)
Trevor Mej (Trevor May)
Henri Mejhju (Henry Mayhew)
Henri Mejn (Henry Maine)
Meri Mejnard (Mary Maynard)
Frederik Mejtlend (Frederic Maitland)
Suzan Mendus (Susan Mendus)
Žozef de Mestr (Josphe de Maistre)
Džejms Mil (James Mill)
Džon Stjuart Mil (John Stuart Mill)
Herijet Tejlor Mil (Harriet Taylor Mill)
Džon Milar (John Millar)
Florens Fenvik Miler (Florence Fenwick Miller)
Kejt Milet (Kate Millett)
Henri Modkli (Henry Maudsley)
Šarl Monteskje (Charles Montesquieu)
Luis Henri Morgan (Lewis Henry Morgan)
Meri Moris (Mary Maurice)
Frenk Mort (Frank Mort)
Džordž Mos (George Mosse)
Lukrecija Mot (Lucretia Mott)
Džon Mur (John Moore)
Florens Najtingejl (Florence Nightingale)
Napoleon
Meri En Nikols (Mary Ann Nichols)
Aiva Ong (Aihwa Ong)
Robert Oven (Robert Owen)
Emelin Pankhrst (Emmeline Pankhurst)
Kristabel Pankhrst (Chrystabel Pankhurst)
Ričard Pankhrst (Richard Pankhurst)
Ivana Pantelić
Žarana Papić
Luj Paster (Louis Pasteur)
Majkl Paterson (Michael Paterson)
Tomas Pejn (Thomas Paine)
Kerol Pejtmn (Carole Pateman)
Robert Pil (Robert Peel)
Vilijem Pit Mladi (William Pitt the Younger)

Hana Pitkin (Hanna Pitkin)
V. S. Plejfer (W. S. Playfair)
Edgar Alan Po (Edgar Allan Poe)
Kejgan Pol (Kegan Paul)
Karl Polanji (Karl Polanyi)
Dž. B. Pristli (J. B. Priestly)
Edmund Probin (Edmund Probyn)
Pjer Prudon (Pierre Proudhon)
Nikos Pulancas (Nicos Pulancas)
Gustav Radbruh (Gustav Radbruch)
Vilijem Hauard Rasel (William Howard Russell)
Džon Raskin (John Ruskin)
Elen Renjard (Ellen Ranyard)
Edrijen Rič (Adrienne Rich)
Džordž Romanes (George Romanes)
Gabrijel Dante Roseti (Gabriel Dante Rosseti)
Natan de Rotšild (Nathan de Rothschild)
Šila Roubotam (Sheila Rowbotham)
Ernestina Rouz (Ernestine Rose)
Stiven Sajdmen (Steven Seidman)
Džejms Saliven (James Sullivan)
Iv Kosofski Sidžvik (Eve Kosofsky Sedgwick)
Džefri Skar (Geoffrey Scarre)
Lidija Sklevicky
Džoan Skot (Joan W. Scott)
Vilijem Skot (William Scott)
Adam Smit (Adam Smith)
Džon Snou (John Snow)
Lord Džon Somers (John Somers, 1st Baron Somers)
Meri Somervil (Mary Somerville)
Herbert Spenser (Herbert Spencer)
Ficdžejms Stefan (Ficjames Stephen)
Sen-Simon (Saint-Simon)
Tomas Sautvud Smit (Thomas Southwood Smith)
Etel Snouden (Ethel Snowden)
Piter Stalibras (Peter Stallybrass)
Lesli Stefan (Leslie Stephen)
Inid Stejsi (Enid Stacey)
Elizabeth Kejdi Stenton (Elizabeth Cady Stanton)
Vilijem Tomas Stid (William Thomas Stead)
Robert Luis Stivenzon (Robert Lewis Stevenson)
Liz Strajd (Liz Stride)
Hester Šapoun (Hester Chapone)
Džordž Bernard Šo (George Bernard Shaw)
Arabela Šor (Arabella Shore)
Hagen Šulce (Hagen Schulze)

Marta Tabram (Martha Tabram)
Helen Tejlor (Helen Taylor)
Vilijem Tejt (William Tait)
Vilijem Mejkpis Tekeri (William Makepeace Thackeray)
Alfred Tenison (Alfred Tennyson)
Fridrih Tideman (Friedrich Tiedemann)
Arnold Tojnbi (Arnold Toynbee)
Kit Tomas (Keith Thomas)
E. P. Tompson (Edward Palmer Thompson)
Vilijem Tompson (William Thompson)
Džon Torbern (John Thorburn)
Džon Toš (John Tosh)
Luiza Tvining (Luisa Twinnig)
Ulpijan
Džudit Volkovic (Judith Walkowitz)
Alon Vajt (Allon White)
Meri Avgusta Vard (Mary Augusta, Mrs Humphrey Ward)
Dror Varman (Dror Wahrman)
Tomas Vejkli (Thomas Wakley)
Viktorija (Victoria)
Vilijem Vilberfors (William Wilberforce)
Vilijem i Meri (William i Mary)
Amanda Vikeri (Amanda Vickery)
Endru Vilson (Andrew Wilson)
Martin Viner (Martin Wiener)
Huan Luis Vives (Juan Luis Vives)
Vilijem Vordsvort (William Wordsworth)
Čarls Voren (Charles Warren)
Virdžinija Vulf (Virginia Woolf)
Meri Vulstonkraft (Mary Wollstonecraft)

Biografija autorke

Adriana Zaharijević je rođena u Beogradu 1978. godine. Osnovne studije završila je na katedri za filozofiju Filozofskog fakulteta (mart 2004.), gde je pod mentorstvom doc. dr Mladena Kozomare odbranila diplomski rad „Prirodno stanje, ugovor i suveren u filozofiji Tomasa Hobsa“. Iste godine upisuje specijalističke studije iz oblasti roda i kulture na Fakultetu političkih nauka, i pod mentorstvom prof. dr Daše Duhaček u januaru 2006. brani specijalističku tezu pod naslovom „Od prava čoveka ka ljudskim pravima. Čovek (nacija) čovečanstvo“. Na to se nadovezuju magistarske studije na istom fakultetu, takođe pod mentorstvom Daše Duhaček, okončane u junu 2009. godine, magistarskom tezom „Istorija feminizma kao istorija sporova“. U novembru iste godine, odobrena joj je izrada doktorske disertacije.

Adriana Zaharijević je od juna 2004. do januara 2011. godine bila zaposlena kao urednica na Trećem programu Radio Beograda. Od 2007. godine savetnica (*supervisor*) je inostranim studentima/kinjama na programu School for International Training (SIT) Study Abroad Program on Gender, Transformation and Civic Society in the Balkans. Od 2009. godine koordinatorica je kurseva i stalna predavačica u Centru za ženske studije. Zastupnica Centra za ženske studije postaje 2011. godine. Po pozivu je držala predavanja u Nišu, Novom Sadu, Kotoru, Sarajevu i Zagrebu. Od 2003. godine članica je Udruženja književnih prevodilaca Srbije. S engleskog jezika je na srpski prevela veliki broj tekstova i sedam knjiga (samostalno ili u koprevodilaštvu).

Godine 2011. Adriana Zaharijević će u svojstvu istraživača saradnika početi da radi na Fakultetu političkih nauka na projektu „Rodna ravnopravnost i kultura građanskog statusa“. Paralelno s tim, angažovana je i u svojstvu spoljnog istraživača (*associate researcher*) na projektu edinburške School of Law „The Europeanisation of Citizenship in the Successor States of Former Yugoslavia“ (CITSEE). Pre aktuelnih, bila je angažovana na više projekata koji su u svom središtu imali pitanje obrazovanja, rodnu ravnopravnost i istorijsko nasleđe. Od 2011. godine, članica je ATGENDER-a, Evropske mreže za istraživanje, obrazovanje i dokumentaciju u oblasti roda. Iste godine, postaje ekspertkinja na Listi Poverenika za zaštitu ravnopravnosti.

Adriana Zaharijević je autorka monografije *Postajanje ženom* (2010). Učestvovala je u priređivanju nekoliko zbornika, od kojih je najvažniji *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, objavljen četiri puta u tri izdanja (2007, 2008, 2008, 2012 – bh. izdanje). Obe knjige ulaze u literaturu na doktorskim studijama roda u Novom Sadu (ACIMSI), dok se zbornik *Neko je rekao feminizam?* koristi na osnovnim studijama na Pravnom fakultetu u Beogradu i na Pravnom fakultetu u Sarajevu. Ovaj zbornik je takođe bio materijal za edukaciju nastavnika/ca građanskog vaspitanja u osnovnim i srednjim školama u Srbiji. Oblasti akademskog interesovanja Adriane Zaharijević obuhvataju političku filozofiju i teoriju prava, teorije građanstva (*citizenship*), savremenu feminističku teoriju, i viktorijanske studije. Do sada je objavila 30 članaka u časopisima i priređenim zbornicima u zemlji i regionu, i tri monografske publikacije, samostalno ili u koautorstvu.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а _____ Адриана Захаријевић

број индекса _____ 802

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

„Освајање права гласа у Енглеској“

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 10.3.2013.

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: **Адриана Захаријевић**

Број индекса: 802

Студијски програм:

Наслов рада: **Освајање права гласа у Енглеској**

Ментор: проф. др **Гордана Даша Духачек**

Потписани/а _____

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 10.3.2013.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Освајање права гласа у Енглеској

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
- 3. Ауторство – некомерцијално – без прераде**
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 10.3.2013.